

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

– I –

HISTORIAURRETIK ERROMANIKORA

Juan Plazaola

ZUZENDARITZA
Enrique Ayerbe Echebarria

EGILEA
Juan Plazaola Artola

ITZULPENA
Karmele Urdanpilleta Urdanpilleta

ARGITALETXEA
© OSTOA S.A.
Pza. del Caddie, 1. Lasarte-Oria

EUSKAL ARTEAREN HISTORIA

— I —

HISTORIAURRETIK ERROMANIKORA

Juan Plazaola

AURKIBIDEA

HITZAURREA	10
SARRERA	12

1. BASKONIARIK EZ ZENEAN

TESTUINGURUA	16
Prehistoriaren ingurumaria	16
1. PALEOLITIKO ARTEAREN ALDERDI OROKORRAK	17
<i>Teknikak eta langaiak</i>	17
<i>Formak eta irudiak</i>	17
<i>Aldiak, estiloak eta kronologia</i>	18
2. ARTE HIGIKORRA	19
<i>Zati aipagarriak</i>	19
I Isturitzeko altxor higikorra	20
<i>Langaïen ugaritasuna</i>	21
<i>Espaziozko eta artezko testuingurua</i>	21
3. HAITZETAKO ARTEA	22
I Pinturak eta grabatuak	22
I Haitzetako irudiak dituzten kobazuloak	23
I Santutegi handiak: Santimamiñe, Altxerri eta Ekain	25
<i>Santimamiñe</i>	25
<i>Altxerri</i>	25
<i>Ekain</i>	27
4. PALEOLITIKO ARTEAREN ESANAHIA	28
<i>“Borondate artistikoaren” ulerkerak</i>	28
5. PALEOLITIKO ARTEAREN AMAIERA EUSKAL HERRIAN	30
<i>Bereizitako probintzia artistiko bat</i>	30
<i>Bilakaera baten mugarriak eta bere amaiera</i>	31

2. LEHEN ARTE ABSTRAKTOA

TESTUINGURUA	34
Antropologia eta Ingurunearen esparrua	34
Kultur aldiak: Neolitikoa, Brontzea eta Burdina	34
1. EPIPALEOLITOKO IBILBIDE MENTALAK	36
<i>Eskematismoaren eta naturalismoaren auzia</i>	36
<i>Epipaleolito eta Postpaleolito aztarnategiak</i>	37
<i>Postpaleolito aldiko arte moduak</i>	37
<i>Artelanen esanahiak</i>	38
2. HABITAT EDO INGURUGIROAREN GARAPENA	38
Bizimodua eta arkitektura	38
Bi herrixka	39

3. MEGALITISMOA. TRIKUHARRIA	40
<i>Eraikuntza megalitikoa eta bere esanahia</i>	40
<i>Megalitismoaren jatorria</i>	40
<i>Trikuharría</i>	41
<i>Zenbait trikuharrien aipamena</i>	41
<i>Kronologia</i>	42
<i>Gizarte eta espirituzko adierazpena</i>	43
Megalitikoak ez diren hileta ehorzketak	43
4. ZERAMIKAK	44
<i>Buztingintzaren adierazpena</i>	44
<i>Egituren garapena eta apainketa</i>	44
<i>Segida osoko bi aztarnategi</i>	45
<i>Zeramika ale aipagarriak</i>	45
5. HORMIRUDIAK ETA GRABATUAK	46
Estilizazioak eta eskematizazioak	46
<i>Solakoba</i>	46
<i>Alto de la Cruz</i>	47
<i>Yurdinasetako babespeak</i>	48
<i>Peña del Cantero</i>	48
<i>Lazaldaiko haitzuloa</i>	49
<i>Liziti haitzuloa</i>	49
<i>Los Moros haitzuloa</i>	49
<i>Goikolaiko haitzuloa</i>	49
<i>Urratxa III Haitzuloko errekarri margotua</i>	49
Kronologia, estetika eta esangurari buruzko hausnartzeak	50
6. APAINGARRITAKO ETA ERABILERAKO TRESNAK	51
Aztarnategiak	51
Edergarritarako gaiak eta tipologia	54
<i>Axtrokiko katiluak</i>	55
7. ZEZEKAKO ESKULTURA	55
Espatulak eta idoloak	55
Hiru dimentsiodun zintzilikarioak	57
8. HARRESPILAK ETA IRUINARRIAK	58
Harrespilak	58
Iruinarriak edo Menhirrak	59

3. ERROMATARREN ETORRERA

TESTUINGURUA	66
Erromatarrak gure herrian	66
1. INGURIGIRO BERRI BAT EUSKAL HERRIAN	68
Erromatarren hiriak eta beren hirigintza	68
<i>Iruña</i>	68

2. MOSAIKOAK	69
Hirietako mosaikoak	69
<i>Cascante</i>	69
<i>Kara</i>	70
<i>Pompaelo</i>	70
<i>Andelos</i>	70
Erromatarren hiribilduetako mosaikoak	71
<i>Kabriana</i>	71
<i>Liedena</i>	72
<i>Ramalete</i>	72
<i>Arronitz/Arellano</i>	73
<i>Beste hiribildu batzuk</i>	73
Formen eta estilistikaren aldizkakotasuna	74
<i>Horma-marrazkien aztarnak</i>	74
3. ESKULTURA-ONDARRAK	75
Eskulturak	75
4. HILARRIAK ETA OROITARRIAK	76
<i>Latinezko fintasuna eta bertan jaiotako kutsua</i>	76
<i>Zaldun irudizko hilarriak</i>	76
<i>Lagun taldeak dituzten hilarriak</i>	77
<i>Beste irudikapenak dituzten hilarriak</i>	77
<i>Sinbolodun hilarriak</i>	78
<i>Nafarroako hilarriak</i>	78
<i>Nafarroa-Aragoar aldeko hilarriak</i>	79
5. OSTILAMENDUAK ETA ZERAMIKAK	79
<i>Zeramikak</i>	80
<i>Brontzeak</i>	81

4. FRANKOEN ETA BISIGODOEN ARTEAN

TESTUINGURUA	86
Barbaroen zemaia eta gizarte eta ekonomia mailako talka	86
1. ARKEOLOGIAREN ISILTASUNA	88
<i>Geografia alderdiak eta landa bizimodua</i>	88
<i>Ikerketado itzaropide eta ikuspegiak</i>	89
2. APAINGARRIAK ETA LANABESAK	89
<i>Argibide historikoen urritasuna</i>	89
<i>Arkeologia hondarrak</i>	89
<i>Bi hilerri</i>	91
3. BAKARTEGI BISIGOTIKOAK	92
Kukullako bakartegien gunea	93
Arabako bakartegiak	93
<i>Tribiñoko Konderrioan</i>	93
<i>Laño</i>	93
<i>Albaina</i>	95
<i>Faido</i>	95

<i>Markinez</i>	96
<i>Araba aldeko sartaldean</i>	96
Baskoien lurraldeetako beste zenbait kobazulo	96
4. LABURBILKETA	96

5. EUSKAL ARTEA KRISTAUTU ZENEKOA

TESTUINGURUA	102
Politika eta erlijiozko esparrua	102
1. EUSKAL HERRIAREN KRISTAUTZEA	104
<i>Eztabaida baten ikuspegia</i>	104
<i>Mañarikuaren tesia</i>	105
<i>Lakarraren tesia</i>	106
<i>Beste zenbait jarrera</i>	107
2. KAROLINGIO ARTEAREN ERAGINA	107
<i>Elizak</i>	107
<i>Monastegiak</i>	108
<i>Gazteluak</i>	108
3. MUSULMANEN ETA MOZARABEEEN AZTARNAK	109
Tuteran. Musulman eraikinak	109
Musulmanen bi kutxatila	110
Mozarabeen arrastoak dituzten kristau elizak	110
<i>Araba</i>	110
<i>Errioxa</i>	110
<i>Aragoi</i>	112
Aragoiko arkitektura militarra	113
4. ASTURIAR-LEONDAR ARTEAREN ERAGINA	114
Garaiak	114
Villatuertako San Migelen aztarnak	114
5. BIZKAIKO ETA GIPUZKOAKO PRERROMANIKOA	115
Bizkaia	115
<i>Azterna prerromanikoen ezaugarriak</i>	116
Gipuzkoa	117
6. PRERROMANIKO IKONOGRAFIA	118
Marfilak	118
Miniaturak	118
Kodizeak	119
<i>Kodize Albeldarrak</i>	120
<i>Kukulako Kodizeak</i>	120
<i>Beatoak</i>	121
<i>Kukulatik irtendako Beato miniatuak</i>	122
<i>Nafar erreferentzi dituzten beste Beato importanteak</i>	122

TESTUINGURUA	130
Politikako une gogoangarriak eta kultur ohiartzunak	130
1. ERROMANIKO ARTEA, EUOPAR HIZKUNTZA BAT	133
<i>Erromanikoa: Kultur gertakaria</i>	133
<i>Erromanikoa: Artea</i>	133
<i>Erromanikoa: espirituzko elkartasuna</i>	134
2. EUSKAL ARTEA ERROMES BIHURTUA	135
<i>Erromes bideak eta gurutzadak</i>	135
Ibañeta-Oreaga igarobidea	136
<i>Orreagatik Garesera</i>	136
Sonporteko igarobidea	137
<i>Sonportetik Garesera</i>	137
<i>Garestik Lizarrara</i>	138
<i>Lizarratik Logroñora</i>	138
Baionatik Mirandarako ibilbidea	138
Beste ibilbide batzuk	139
3. LEHEN EUSKAL ERROMANIKOA	139
<i>Azalpena</i>	139
<i>Ezaugarriak</i>	140
“Lehen erromanikoaren” esanahia	140
<i>Leireko monastegia</i>	140
<i>Jakako katedrala</i>	142
<i>Uxueko eliza</i>	143
<i>Aralarko santutegia</i>	143
4. IKONOGRAFIA ERROMANIKOA	144
<i>Esanahiak eta jatorriak</i>	144
<i>Kultur ilunaldi bat</i>	144
<i>Kultur laburbiltze berri bat</i>	144
<i>Arte txikiak</i>	144
<i>Monumentuzko eskultura</i>	145
Esteban maisua	146
<i>Iruñean</i>	146
<i>Leiren</i>	146
Iruñeko klaustroaren maisua	147
<i>Kapitelak</i>	147
San Joan de la Peñako maisua	149
Uncastilloko maisua	149
Beste maisu batzuk	149
5. NAFARROAKO ERROMANIKOAREN HEDAPENA	150
Eliza-faroak	151
<i>Vadoluengo</i>	151
<i>Eunate</i>	151
<i>Torres</i>	152
Hiru eliza-barne eta oso ederturiko elizak	152
<i>Aibarko San Pedro</i>	153
<i>Zangozako Santa Maria</i>	153

Eliza-barne bakarreko eta tronpa kupuladun elizak	154
<i>Azueloko San Jurgi</i>	154
<i>Katalaingo Kristoa</i>	155
<i>Olletako Jasokundea</i>	155
Beste hamaika basiliza	155
Bideko foku handiak	157
<i>Gares</i>	157
<i>Lizarra</i>	158
<i>Tutera: mugako erromaniko bat</i>	161
6. IPARPIRINIOTAKO BASKONIAN ERROMANIKO ARTEA	163
<i>Lapurdi</i>	163
<i>Nafarroa Beherea</i>	164
<i>Zuberoa</i>	165
7. ERROMANIKO ARTEA ARABAN	166
<i>Armentia</i>	167
<i>Estibalitz</i>	168
<i>San Bizentejo</i>	169
<i>Tuesta</i>	170
<i>Markiz</i>	170
<i>Arabako beste erromaniko eliza</i>	171
8. ERROMANIKOA BIZKAIAN	172
9. ERROMANIKOA GIPUZKOAN	176
<i>Leihoak</i>	176
<i>Atariak</i>	176
<i>Antiguako basiliza</i>	177
10. ZENOTAFIOAK, IRUDI SOLTEAK, LUXUZKO ARTEAK	178
Zenotafioak	178
Mariaren irudiak	179
<i>Ikonografia</i>	179
Gurutziltzaturiko Kristoren irudia	180
Luxuzko arteak	180
Margolanak	181
11. LABURPENA	181
Ugaritasunaren zeinupean	181
<i>Itxuraren eta izatearen ugaritasuna</i>	181
<i>Eraikuntza eta estilistika ugaritasuna</i>	182
<i>Kanpoaldekoen eragin ugaritasuna</i>	183
Euskal “genius loci” baten zantzuak	183

HITZAURREA

Oker ez banago, Euskal Herriko artearen (arte plastikoak, esan nahi dut) bibliografiak ez dauka bere baitan oraindik bere historia osoa eskuliburu bakar batetan **laburbildu** dezakeen lanik. Baditu, bai, Euskal Herriko artearen ondoz ondokoaldi historikoak nolabaiteko egokitasunez estali nahi dituen talde-lanak, garai ezberdin bakoitzean adituak diren historialari batzuen elkarlanaren bitarteko, nahiz eta era honetako elkarlanek nahitaezko metodo eta sentiberatasun desberdintasunak berezo dituzten mugak azaltzen diren. Baieztape honetara, orrialde hauen egilea, bere irakurleei, unibertsitateko ikasleak izan, nahiz arte gaietan zaletuak edo eta herri honek kulturaren maitale soilak izan, ikuspegi panoramikoa eskaintzearen saiakera ausarditsua zuritzera behartzen du.

Liburu honen jatorrizko arrazoa oso xumea da: Egileak idazteko garaia iritsi dela uste izatearena da, alegia. Eraikin baten oinarriak jarriak daudela ikustean, zaila da eraikitzen hasteko tentaldiari eusten. Eta Euskal Artearen Historia baten oinarriak jarriak daude. Irakaskuntzan eta ikerkuntzan adituak direnen artean asko dira, alorreko ikerketetan saiakerekin, agiriaren bila ibiltzearekin, beren hausnarketa aztertzaile eta laburpenekin eta beroien argitalpenekin, euskal arte historiaren prestaketan parte hartu dutenak. Aldez aurretik esan beharke litzateke, kronologiari gagozkiolarik, prehistoriaren oinarriak jarriak zeudela XX. mende inguruko gure arkeologo eta antropologoek eskutik.

Baina, XX. mendeko 70.eko hamarkadaz geroztik euskal lau hiriburuetan Unibertsitate eta Arte Ederren Eskolak sortzea izan zen, Euskal Herriko artearen muina zenaren laburpen bati bederen, forma bat eman ziona. Doktore-tesiak egiteak eta beren argitaratzeak, arte munduko zenbait alderdi tekniko eta geografikoetan trebatutako aldizkarietan azalduzako lanekin batera, izugarri areagotu zuten gure ezagutzaren alorra eta ikasle gazte askoren langintza honen diziplina saiakeran murgiltzeko gosea esnatu zuten.

Esan bezala, Goi-mailako Ikasketen delako guneak kokatu zirenetik, gure prehistoriaren ikerketa metodologiko eta guztiz zientifikorako oinarriak jarriak ziren. Ikertzaile talde sonatua osatzen zuen hirukote honek –T. De Aranzadi, Joxe Migel Barandiaran eta E. Eguren– aurretik eginiko halako lanaren ondoren, hauen ikasle izandako Jesus Altuna eta Joan M. Apellanizek jarraitu zuten gogo biziz. Laster, maisu bilakaturik, ikerketarako gero eta talde gehiago bultzatu zituzten, prehistoriako ikerketen alorrean jada ezagunak egin zaizkigun ikerlarien izenak agertzen zirelarik: L. Peña Basurto, A. Llanos, J.J. Vegas Aranburu, Amalia Baldeón, T. Andres Perez, S. Corchon, Patricia Caprile, eta abar.

Baina, arkeologia alde batera utziz, artearen benetako **historian** sartzen saiatzen bagara, XX. mendean, sortu ahal zitekeen "euskal eskola" baten inguruan soinu asko egiten zen une batetan, arte modernoaren gaien aldizkarietako kroniken holako garrantzi berriaren ondoan, profesional gutxi ziren, gure ondare zahar artistikoarekiko zaletasun beroak artxiboetako pergaminoen hautsak astintzera bultzatuko zituenak. Hain zuzen ere, horregatik izan behar dute bereziki estimatuak ikertzaile: Felix Lopez del Vallado, Fidel Fita, Julio Altadill, Tomas Biurrun, Francisco Sesmero, J. Ybarra eta Berge eta beste hainbat gehiagoren lanak. Osasuntsu zahartu diren lanak baitira. Gure udal artxibategi asko, bertan behera utziak izateak, beren hondamenak eta askoren desagertzeak, saritan ikertzaile txalotu hauek, agiriaren oinarritutako frogan hautaketa eta epaietan baino estatikazko sena eta hezitako sentiberatasun batetan gehiago oinarritzera behartzen zituzten.

Euskal Artearen Historiako bibliografiaren egoera modu deigarri batetan handiagotu eta argitu da, unibertsitateak eta Arte Ederretako eskolek ikerketa jardueran erritmo normala iritsi zutenetik. Gaur egun ehunka dira, bai erlari, lan, estilo eta gure iraganeko artearen altxorri dagozkion alderdiez burutu eta burutzen ari diren doktore tesiak

Gure **antzinako** historiari dagokionez, biltzarrek, taldeko lanek, doktore tesiek eta liburu eta aldizkari berezitetako argitalpenek jada uza ona emana dute. Blas Taracena, J. M. Blazquez, eta abarren merezimendu handiko lanen ondoren Mª Anjeles Mezquiriz, J. Rodriguez Solis, Ignacio Barandiaran, Juan Carlos Elorza, Amalia Baldeon, J. L. Tobie, Milagros Esteban, A. Llanos, Eliseo Gil Zubillaga, I. Filloy Nieva, A. Iriarte, J. C. Labeaga eta abarren ekarpenak iritsi ziren. Eta lan hauen bidez, antzinako Baskoien lur honetan arte jarduerak izan zuen ustekabeko hedadura eta bazterreratzeak ez den kalitatea egiazta-tu ahal izan da.

Era berean, **mende ilunen** zeruertze historikoa, bisigodo, asturiano eta merobingio erreinuen artean hesitutako Baskonia batentzat Kristautasunaren argia pixkanaka egunsenti izaten hasi zena, Agustin Azkarate, J. Alberto Monreal Jimero, J. J. Sayas Abengoetxea, Latxaga, eta beste aditu askoren sakonera handiko ikerlanei esker izan da argitua.

Erdi Aroko arteari dagokionez, Araban Micaela Portilla eta S. Andres Ordax, Nafarroan Concepción García Gainza, Bizkaian J. Angel Barrio Loza, eta Gipuzkoan Mª Asunción Arrazola eta Manuel de Lekuona egileak benetako eskola sortzailetzat har ditzakegu, eta honek ez du esan nahi beren maisu lana Erdi Aroari buruzkoa bakarrik izan denik, izan ere, beraienak dira goi mailako beste Errenazimendu eta Barrokoari buruzko ikerlanak ere. Zorionez, beren lana eskuzabalez bultzatua izan da Araban, J. Martinez Marigorta, Dulce Ocón Alonso, Lucia Lahoz, J. M. Gonzalez de Zarate, J.J. López de Ocariz, Ruiz de Loizaga, G. López de Gereñu; Bizkaian, Kosme Mª de Barañano, J. González de Durana, A. Santana Ezkerra, Agustin Gómez Gómez; eta Gipuzkoan, J. Erentxun, L.P. Peña Santiago, I. Zumalde, Juan San Martín, Edorta Kortadi eta beste zenbait egileren lan eta argitalpeni esker. Nafar Erreinu zaharrari dagokionez, Erdi Aroko arteaz bereziki jantzia dena, Iñiguez Almech eta J. Esteban Urangaren bost liburukik osatzen duten **Nafarroako Erdi Aroko Arteari** buruzko funtsezko lanak, ondoz ondoko ikertzaile ugari aurkitu du, hara non, J.M. Jimeno Jurio, M.C. Lacarra Ducay, Clara Fernandez Ladreda, J. Martinez de Aguirre, Soledad Silva y Verastegi, Mercedes de Orbe Silvatte, M. Molero Moneo, eta abar.

Garai **modernoetan** sartzean ikertzaileen zerranda biderkatu egiten da. Eta aipaturiko talde buruzagien (C.Garcia Gainza, M. Portilla eta J. A. Barrio Loza) ondoan gogoratu beharrezkoak dira Errenazimendu eta Barrokoko gure ondare artistiko zati handi bat estaltzen zuen ilunpea argitzen lagundu duten eta ezagunak zaizkigun P. L. Etxeberria Goñi, J. Velez Chaurri, Mª Isabel Astiazarain, J. Manuel Gonzalez Cembellín, A. Santana Ezquerria, Ignacio Cendoya eta Julen Zorrozuaren izenak.

Azken mendean sartuz gero, euskal arte garaikideari buruzko ikerketak zenbat jendek egin eta argitaratu duen aipatzea bera ere ezinezkoa gertatzen da. Multzoa handia da, eta ia denak monografiko modukoak. Biografi ikerketak, lanen azterketak, ohar kritikoak, erakusketa katalogoak, baina baita, gure garaiko euskal artista ezagunenei buruzko doktore tesiak ere ugari dira.

Aipatu ditudan egileek argitaratutako lanen ondoan, badugu gaur, Eusko Ikaskuntzak (Agustín Gómez Gómez, Luzia Lahoz, Arantza Cuesta, Pedro Pérez, Raquel Sáenz, Rosa Martín Vaquero eta bereziki, Julen Zorrozuaren lankidetzarekin) bultzatutako bibliografi bildumez osaturiko tresna preziatu bat, eta baita, gure lurralde eta elizbarrutiko ondare artistikoaren katalogoak ere, erakunde publiko nahiz pribatuek babestutakoak: orain arte argitaratutakoetan, Nafarroako Monumentuen Katalogoko bederatzi liburukiak eta Arabako zortziak; hauei, Euskadiko Monumentuen Katalogoak erantsi behar zaizkie, bereziki hiru lurraldeetako bakoitzari eskainitakoak, baita Nafarroako Arteari zuzendutako sortak eta abar eta abar ere.

Uste osoa izanik, sarritan, aspaldiko arte lanak gorputz mutuak izan ohi direla, beren garaiko gizon emakumeen historiak bizieratzen eta hitz eginerazten ez badilete, kapitulu bakoitzean, aipatutako lanak ingurune sozio-politiko baten inguruan kokatzen saiatu naiz. Gai honetan, asko izan dira beren lanekin lagundu didaten historialariak, azken berrogeita hamar urte hauetan Euskal Herriko Historia orokorrak ere bultzada eta garapen bereziak ezagutu baititu. Ezin hemen gogoratu gabe utzi, ospetsuak diren Euskal Herriaren historialariak, hara non, J.M. Lacarra, L. Vázquez de Parga, A. Mañaricua, J. Goñi Gaztanbide, Adrian de Lizarralde, Jose Anjel García de Cortázar, Pierre Narbaitz, J. Zabalo Zabalegi, J. M. Jimeno Jurio, Jose Luis Orella Unzué, Ignazio Arozena, M. Goyenetxe, Beatriz Arizaga, Rosa Ayerbe, Elena Barrena, eta abar. Aurrekoren antzera, ia bukaezina izan daitekeen zerranda honek erakusten du zein libre zegoen bidea laborpen lan bat saiakera egiteko prest egon zitekeenarentzat.

Sentitzen dut eta barkamena eskatzen, gure historiaren eta ondare artistikoaren ezagutza ugariagoa eta zehatzagoa den kultur lanbide honetan partaide izan diren egileen zerranda bat aurkezten saiatzean, zalantzarik gabe, aipatzeke utzi ditudanei. Baina saiatu beharra neukan jendaurrean eta argiro eskertzen, Euskal Artearen Historiaren **Laburbildura** apala izan nahi duen lan hau, jakin gabean agian, burutzen saiatu direnak.

SARRERA

Badira jada hogeit hamar urte, Euskal Herriko arteari buruzko elkarlan bati hitzaurrea egiten ari nintzaiola, arte eta euskal bi hitz hauek elkartzeak zentzurik ba ote zuen galdegiten niola nire buruari.

Gure herriko artearen historiaren lehen saiakera haren ondoren ez dira gutxi, galdera bera, nahiko aurrez aurre eginaz azaldu diren liburu eta aldizkariak. Ondorioa etsiarazlea izan da beti. Puntu honetan nahiz beste askotan euskaldunak iritzi berekoak izatea, iritsi ezinezkoa dela onartu behar da.

Oraintsu arte euskal artearen historiaren kontzeptua arraza ideiarene abiapuntutik osatu behar zela pentsatzen zuenik ez da falta izan. Etniazko deituriko eragileak, euskal izaera ikertu, aztertu eta definitzerakoan erabakitzaileak izan behar zuten. Euskal artisten arrazaren eraginari buruz, mende honen lehen hamarkadatan Juan de la Encina, Carmelo de Etxegarai, Tomas de Elorrieta .... bezalako idazle serioek hitz egin zuten. Etniaren nagusitasuna giroan arnasten zen garaia ziren, nahiz eta germaniar nazismoaren amets gaitzesgarriak bazkatuko zituen arraza desberdintasunei buruzko Gobineau Kondearen ikusmolde fundamentalistak onartzen ez baziren ere.

Baina, argi dago arraza baten osagaietan, badenaren, izango denaren edo gizonak egingo duenaren arrazoi, froga edo interpretapenak, metodologikoki hutsean salto egitea suposatzen duela. Arraza kontzeptua argi eta garbi defini badaiteke, iluntasunaren eta nahasmenduaren arriskua nahi ta nahiez sortzen da, historiari eta zehazkiago euskal herriaren historiari atxikiz zentzu zehatz bat eman nahi zaionean. Horrela ulertu ahal izateko, aski da prehistoriatik hasi eta piriniar eskualdean bertako biztanleek bat bestearen atzetik nozitutako akulturatzeen ezaguera oinarritzeko bat izatea. Ez da erraza, kanporik zetorren herri uhinen aurrean gure geografiko eskualde bakoitzean etnia sinbiosiak zein mailatako indarra iritsi zuen mugatzea. Egia da behintzat, oso desberdina izan zela gure herriko zenbait ibarretan. Erantsi diezazkiogun oraintsu arte gure biztanleriak ezagutu dituen inmigrazioak, eta ezin zehaztua gertatuko zaigu arraza hitzak gure kasu honetan adierazi dezakeena. Ondorioz, delako printzipio horrek gure saiakera historikoaren alorra mugatzeko ez digu balio.

Bestalde, nabarmena da euskal izenlagunak mugatzen duen zehaztapena ez dela homologarria espainiar artearen historia edo italiar artearen esanahia irakurtzen dugun harekin. Edozein irakurlerentzat delako izenlagunek gaur estatu edo elkarte politikoek okupatutako Espainia edo Italia deituriko herrialdeen erreferentzi argi eta zehatza dute. Eztabaidagarria iruditu dakiguke, baina hor dago jazoera: espainiarrik ez da harritzen ARS HISPANIAE sailak bisigodoen arteari kapitulu bat eskaintzean; eta Milango edo Siziliako unibertsitateko edozein ikasleri bistakoa deritzo Andre Chantel-ek bere Italiako Artean Ravennako bizantziar arteari buruzko kapitulu bat sartzea. Onar dezagun, irizpide "politiko" hori hartzeak ez badu oztoporik aipatutako adibideetan, baina delako jarrera hau gure tokian askoz onargaitzagoa izango litzateke. Arrazoi politikotan oinarritzeak ez luke zentzurik —bai gertakari bezala, eskubide bezala, nahiz borondatezko gurariak bezala erabili— jakina den bezala, behin besterik koroa bakar baten (Nafarroako Santxo Handiaren) menpean elkarturik egon ez ziren lurraldeetako artearen azterketa bateratu batek.

Zenbaiti atsegin zaion bezala, proposa genezake (entzumen modernoari gustagarriago gerta dakion) etnia kontzeptua kulturarenarekin barneratzea edo baita identifikatzea ere. Hain zuzen ere, sarritan hitz egiten da etniko-kulturalaz, Euskal Herriko erroak, jatorria, garapena eta gizon emakumeak ukitzen dituzten zentzu guztiak aztertzeako orduan kontuan eduki beharrezko osagai bezala. Helburu honekin neurtu izan da, herri baten kultur nortasun baten ikuspuntutik, berezko hizkuntza baten jabe izateak duen garrantzia, bereziki euskara bezalako hizkuntza hain desberdina denean. Baina, aztergai honen ikuspuntua ere ezin daiteke aurrera atera oztopo sendorik gabe. Gure inkestatik kanpo utzi beharko al genituzke "lingua navarrorum" ohoragarria dagoeneko hitz egiten ez den geografi eskualde haiek? Iraganera begiratzen badugu, hain zuzen ere, artearen "historia" egin nahi genukeenez, historia bera da euskaldunen herriaren mugak ere, etengabeki atzera eginaz, mugikorrek izan direla erakusten diguna. Aragoien, Errioxan eta Gaztelan, filologoen kontu handiz bildu eta aztertzen dituzten euskal izenak aurkituz joan da toponimia, itsasoak, milurteetako atzera egitean gure estuarioetan utziz joan den iktiologo eta numulito horiekin paleontologoak egiten duten bezala.

Zailtasunak gehitu igiten dira kultura kontzeptua errealtate hain zehatza den euskal hizkuntza horretara mugatzen ez bada, eta zenbaitzuk euskal **nortasuna** deituriko horren euskal kulturaren osagai erabakitzailea izatea nahi bada. Ezin ukatu baitaiteke kultura –edozein herri historikoren kultura– bera dela historia, hau da, mugimendu eta aldaketa.

Astakeria litzateke **euskal izaera** betiereko esentzia eta ia platoniko bezala hartzea. Zeren, gizonak, zioen Ortegak, Dilthey-ri jarraituz, “ez du izaerarik, daukana historia da; zeren **historia** izate baten, osagaiez, erabatekotasunez, **mugimendu** eta **aldaketa**” den izaera bat da. Voltaire bera ere horretaz konturatzen hasi zen, historialariaren egitekoari buruzko bere **hausnarketetan**, kontseilu ematen ziolarik, gertaera txikien pasadizozko alderdiak alde batera utzi eta hel zekiola ohiturak eta mugimendu politiko, sozial eta ekonomiko handiak aztertzeari, baina beti ere fenomeno dinamikoak bezala begiztatuz: “Les changements dans les moeurs et dans les lois seront enfin son grand projet”.

Etniko-kulturala irizpidea, Juan de la Encinak defendatzen zuen bezala, zentzu oso zehatz batetan hartzen bada, eta batez ere, herri baten **kultura** osagai dinamikoen multzo bat bezala ulertzen bada, historialariarentzat oso emankor eta azken batean, estimularri izan daitekeela uste dut, garai bakoitzean euskal artearen ezaugarrien trazuak arrotzen saiatzea. Erromaniko artea eta gotiko artea gizarte kristauren adierazpide bezala, bere ideologia, bere kultura eta mende jakinetako bere historiaren baldintza sozio-ekonomiko bezala ikasi badugu, **a priori** ez da ikusten inolako arrazoirik trazu jakin batzuetako komunitate izaera mende luzeetan erakutsi duten giza taldeen arte historia baliogabetzeko. Herri baten benetako arte historia egiteak, gutxi edo gehiago iraukorrak eta sakonak diren, beti historikoak izan behar badute ere, bere ezaugarrien bata bestearekiko zentzua argitzea eskatzen du, bizitzako beste alorretan kanporatzen direnak: familiako ohituretan, bere gizarteko ohituretan, bere erlijiozko ohituretan, politikoki bere burua gobernatzeko eran, eta abar, beti ere, herri guztietako kulturaren izaera aldakorra, ukaezina bezala onartuz.

Artearen historialari batentzat, gai honi heltzerakoan, arazorik gutxiena duen metodologia jarrera, lanaren esparrua zehaztea izaten da, **geografiak** eskaintzen dion errealtate saihestezin eta aldaezinean finkatzen baita. Euskal artearen baliokidea **Euskal Herriko** artea edo **Artea Euskal Herrian** litzateke. Hain zuzen ere, Herri hitzak erreferentzia topologikoa, in recto tartekatzen duela dirudi. Euskal artea, zentzu honetan, gaur **Euskal Herri** deitzen diogunaren mugen barruan historikoki egiten edo kokatzen denari deitu diezaiokegu. Zehaztapen honek, lehen begirada batetan, kalterik gutxiena dakarrena eta politikoki berotasun txikiena pizten duena iruditzen arren, ez du kontzeptuetan aho bateko adostasunik eskaintzen, mendeetan zehar, lur hauetako mugak eta askok Euskal Herria deitzen diogun jende taldeak, beti berak ez direla izan kontuan hartzen bada.

Halaz ere, arazorik gutxiena eskain dezakeela dirudien metodo honen aplikapenean ere ez dugu fundamentalistak izan nahi. Baliagarri deritzogu, kulturalista irizpide hau erabat ez baztertzea, beti ere, euskal **kultura** eta **identitatea** kontzeptuak ez mitifikatzearen aldera. Claudio Sánchez Alborno historialaria euskal herriari buruz ari zen, hain zuzen ere, honako hau idatzi zuenean, “herrien idiosinkrasia, mendera ezinezko tenperamentoa, zeinarengandik sortzen diren bere joera eta ohitura nagusiak ia batere aldatu gabe irauten dute, aldien aldaketa sakonetan zehar; eta txinpart bat aski izaten da, erabat itzali gabeko suteak bizteko. Aski izaten da historian, herri batetan lehendik emanak izan diren antzeko gertakariak sortzea, bere nolakotasun, sena, zaletasun eta ohitura zaharrak esnatuak izan daitezen”.¹

Sánchez Alborno bera bezala, nazionalista izaera leporatu ezin dakiekeen arte historialariak, izatez ez baitira euskaldunak ere, “euskal gotikoaz” hitz egiten dutenean, edozein ikerlari zintzok, XVI. mendearen bigarren erdialdeko arkitekturaren “euskal era” hori bereizten duten ezaugarrien interpretapen bat emateko tentazioak izango ditu, arrazoizko tentazioak gainera. Arte kritikariak XX. mende hasieran “euskal pintura” batetaz hizketan hasten direnean, eta ez kontraesanik gabe, edo 50.eko hamarkadan, gure lurreko eskultore taldea nazioarteko estimuaren eszenaurrera irten eta “euskal eskolaren” bere proiektua aldarrikatzen ikustean, bistakoa da historialariak gertakari hauei arretaz begiratu eta arrazoi objetiboak aztertu nahi dituela eta ez esanahi handirik gabeko gertakari modura gutxiestea.²

Jakinaren gainean gaude, gure iragan historikoaren arte emaitzetan **euskalduntzat** har daitekeena finkatuko lukeen trazuen bilaketan, zuhurtasun handiz ibili behar dela. Lehenik eta behin trazuen (tekniko, estilistiko edo edukierazko) **elkarrekikotasunik** baden baieztaatu beharko litzateke. Bigarrenez, frogatu egin beharko litzateke (batez ere denborazko tarteak jarduera soziak urri bat eskaintzen duenean alderaketak egiteko elementuan artean) trazu horiek objetiboki zehatzak eta behar adinako iraupenezkoak ote diren; eta azkenik, inkesta, delako trazu estetikoaren eta garai bereko euskal kulturaren beste ezaugarrien arteko ahaidetze semantikoa ikusiz egin beharko litzateke.

Jarrera guztiz zientifiko batek bultzatu zituen gure antropologo Juan Mª Apellaniz eta Jesus Altuna, madeleiniar animalien kontaketa sail handiaren barruan, Ekaingo zaldi bikainen trazu bereizgarriak begiratu eta azpimarratzera. Baina ezer gutxitarako ditugu beren ondorioak euskal plastikaren ezaugarriak ematerakoan, zeren badirudi Eneolito garaira arte ez zela osatu gerora **euskal gizona** deituko zen biologia mota ere.

Iritsiko ote gara —galdegiten nion neure buruari orain urte batzuk— Gastiaingo hilarrian, Berdungo zeramika arruntetan, edo Iruñeako karolingio nekropolietako orratzetan euskal hatsa sumatzera? Gaur gaurkoz erantzuna ezezkoan dago. Baina horregatik ez da bidegabekoa gure galdera.

Euskal ikonografian sumatu dira —gure kutxatan, ateburuetan, inpostetan edo bataiarrietan ikus daitezkeenak— badirela irmotasunez azaltzen diren zenbait irudi figuratibo eta geometrikoak. Baina, marrazkiak Euskal Herriko oso urruti dauden beste alderdietan ere azaltzen dira eta arketipo unibertsalei erantzuten diela esan daiteke. Bereizi ote daitezke beraz, irudi horietan bertan, euskal eskulangileak delako diseinuei ematen zien ñabardura edo berezitasunik? Litekeena da, baiezko erantzun bat indar subjektibo batek eragindakoa izatea eta ez adierazpen kritiko bategatik.

Garai historiko zehatzetako artearen aurrean, historialariari tankera honetako galderak gero eta premiazkoagoak iruditu dakizkioke, eta testuinguru historiko zehatz bati buruz bildu daitezkeen agiri idatziak zenbat eta ugariagoak izan, orduan eta premiazkoagoak. VIII-IX. mendeen abagunean, Liebanako Beatoa deritzan monjeak Apokalipsiko bere ikuskariei eite harrigarria ematen zien, estilo bat sortuz —idatzi, eite eta margo—, zenbait mendeetan Sartalde kristau osoko Beato sonatuen artean zabalduak izango zirenak. Euskal historialari batek jakin nahiko lukeena da, bi mende beranduago bere patrikatik eta euskal jatorrikoa izan zitekeenetik zer jarri zuen beste monje batek Saint Sever sur-l'Adour santutegi sonatuko idazmahaiaren eskuidatzi ospetsua kopiatzean, bere miniatura zoragarriak "Stephanus Garcia Placidus" izenez izenpetuz, edo baita euskararen eta gaztelarako erromantzeen arragoa izan zen Donemiliaga Kukula errioxar santutegian gorderiko eskuidatzien marrazkilariak zer jarri zuen.

Euskaldunak al ziren, Santxo Handiaren ondorengoek, XI. mende erdian Loarrera, gazteluko elizaren kupula zoragarria eraikitzen eraman zituzten harginak? Euskalduna al zen, "San Juan de la Peñako Maisua" edo "Iruñako Klaustroko Maisua"? eta hala baziren, beren euskaldun sentiberatasunetik geratu al zen ezer arku haien lerroetan eta kapituletako fauna eta floran harrapatuta? Horregatik, derrigorrezko galdera bat datorkigu gogora: Zientzia gizon bat lanean jartzeko adinako garrantzia ba ote du saiakera honek, artearen, nahiz kulturako beste alderdi guztien **globalizazioa** saihestezinezkoa dirudien garaiotan?

Honek eta honen antzeko beste galderek zirikatuko dezakete Euskal Artearen benetako historialari bat. Eta zirikadura gero eta larriago eta garaiezinago egiten da gure ondare historikoaren alor bakoitzean, diakronikoki eta geografikoki hitz eginda, historia guztiz zorrotz, aztertzaile eta deskribatzailea jada burutzen ari dela ikusten dugunean.

Euskal artearen historia ezin has naiteke idazten, orain urte batzuk jadanik egin nuen oinarriko ohar bat egin gabe. Euskal Herria gaur neurritz txiki den herri bat da, geografia estu samarrekoa. Bestalde, nahiz eta milaka urtetako izaera duen, Euskal Herriaren denbora **historikoa** data berrietakoa da. Iragan honen historialariak, beste herrialdeetakoekin alderatuz, agiri urriak ditu. Horrela beraz, hain misteriotsua den herri baten ikerketa zailagoa gertatzen da, orain arte beste kultur estetika ikerketetan erabili diren kontzeptu eta metodoekin heldu nahi badiogu. Zintzotasunez bederen, orain urte asko ez dela, "euskaldunok pentsamendu eta plastiko balioak sortzeko eta zabaltzeko jenio hilezkorra goiengo mailan dugula" pentsatzen zutenen baikortasun suharrarekin ezin gaitzeko bat etorri.³

Artea, sartaldeko zibilizazioan bost mendeetan oinarritutako artea, bere zentzu zorrotz eta zehatzean hartzen badugu, gure gabeziaren aitormen zintzo eta apal bat ezinbestekoa dugu, eta bat-bateko sentimendu honen susmoa, euskal herriaren benetako Literaturaren eta Artearen Historia ezin eraiki izanaren eta eraiki nahi ez izatearen oinarrian dago.

Oraintsu arte, oso hedatua zegoen iritzia zen euskalduna ez zela poeta eta ez zegoela inolako euskal literaturarik, literaturaz beti ere, literatura kultu eta idatzia ulertzen baitzen. Literatur kontzeptu estu hau utzi eta gure erromantzeen e bertsolarien etorria balioztatu behar izan dugu konturatu ahal izateko badela, beste edozeinek haina balio duen euskal literatura bat.

Hemen jardun nahi dugun arte plastikoeekin antzeko zerbait gerta dakiguke. Euskal arteak, eskulangintzan mila urteetako bizia eta errealtatea hartu du. Euskaldunaren sormen plastikoa egunoroko bizimoduari loturik dago. Mende askotan sormen saiakera honek gogor egin dio, beste herrietan bezala, jarduera "bitxi" bat, pribilegiozkoa, ia esoterikoa eta bizitzako funtsezko esperientziatik at legokeen zerbaitetan bihurtzeari, Euskal Herrian hain sustraitua izan den familia eta gizarte bizitza horretatik bereizitako izaerazkoa izateari.

Chueca Goitiak Errenazimendua Euskal Herrian gaiari buruzko bere ikerketa hastean, iradokizun hau idatzi du: Baskoniaren benetako estiloa sakona, oinarritzkoa eta jatorritzkoa da; paisaia baten, arraza baten eta gizarte baten barruan idatzia dago; Florentzian bezala ez da jainu buru batzuen oinarri gainetan finkatzen. Ez da Historia, Izaera baizik.

Gaur egun, teknologia garapen zorabiagarriak eragindako kultur krisialdi batetan murgilduta gaudelarik, badira historiaren filosofo eta artistak, arteak bizitzarekin uztartu behar duela diotenak. Eta hain zuzen ere, lanbidez ertilari diren askok ez digute lanez hitz egiten "bizikizunez" baizik. Bizikizunean bilatzen da artea; egunoroko gauzen artean kokatzen da. Bizikizun estetikoak, objektu estetikoak ordezkatzeko du. Espazioak gauzakia ordezkatzeko du. Urbanizatzailak eraikileak. Artea "ekologia" bihurtzen da. Eta Marchall McLuhan soziologo ezagunak umorez idatz dezake: "Artea zerorrek egin dezakezun guztia da". Eta horrelako isekarik gabe beste askok esan du: "Edozer izan daiteke artea" (R. Rauschenberg).

Alegia, Errenazimendu garaian hasitako abentura handia Sartaldean ixtean, "jenioekiko gurtza" amaitzean, arte esanahiak bere profilak berriro ere, garai batean bezala bizitzarekin bat egiteko ezabatu egiten dituela ziurtatzean, egunorokoa sakonki bizitzearen bizikizunarekin, konturatzen gara euskaldunak ia ez duela bere estetikaren filosofia zuzendu beharrik, euskaldunaren jarduerak ez duela bizitzara eta egunerokotasunera itzuli beharrik, ez baitzen inoiz beraietatik irten.

Euskaldunaren eragingarritasun plastikoa tradizionalki bizitzari loturik egon izan da... Eta heriotzari. Bere artea ateburuak, hilarriak, kutxak, uztarriak, katiluak eta argizaiolak lantze horretan gauzatu zen. Haize-orratzak, aldabak, sarrailak eta bere gurutzeak burdinez lantzean.

Eta, nire hausnarketa honetaraino ekarriz, konturatzen naiz Euskal Herrian artearen historia kontatzeak izan dezakeela zentzurik agian, pentsatuz, aldi berean Euskal Artearen historia ezagutzen lagunduko dudala.

OHARRAK

1. "En torno a los orígenes del feudalismo". 1942, III, 61-65. or. Vascos y navarros en su primera historia-en berrargitaraua (Madrilen 1974) 222. or.
2. Gure mendeko pinturaren "euskal eskola" bati buruz hain eztabaidatua izandako gaia ikus K. M. Barañano, J.Gz. de Durana eta J. Juaristik, Arte en el País Vasco (Madril 1987) 12. or. eta beste. Euskal artearen historiaren laburpen honen idazleei ez zaie arrazorik falta pentsatuz, euskal artearen ikusmolde goresgarri kritiko guzti honetan, historia zehatzetik ezer asko ez dagoela eta bai "bertako azoketako aginduek babestutako kazetari mitiko mentalitatetik".
3. Horrela pentsatzen zuten La trama del arte vasco, Juan de la Encina-ren argitaldarien, (Bilbo 1920). Berrinp. Faksimile edizioa Arte Ederretako Museoa (Bilbo 1998).

I. BASKONIARIK EZ ZENEAN

TESTUINGURUA

PREHISTORIAREN INGURUMARIA

GIZAKIA, ANIMALIAK, INGURUGIRO BALDINTZAK ETA ZIBILIZAZIOAREN OSAGAIK

Euskal Herriko –prehistoriako aztarnategi aberatsenak dituen eskualdetako bat izanik– arkeologia eta paleoantropologiako etengabeko ikerketen garapenak eta beraietan burutzen ari diren aurkikuntzek, gure lurrian gizonaren lehen kokapen datek gero eta atzerago joanarazten gaituzte.

BEHE-PALEOLITIKOA. Berriki Atapuercan eginiko indusketek geografiko hurbilketarekin pentsa arazten dute Euskal Herrian giza kokapena, Behe-Paleolitikora, 200.000 urte baino atzerago eraman behar dela. Orduan bizi zen gizona *Pithecanthropus* zen eta uroak, zaldiak eta oreinak ehizatzen zituen.

Haitz zabal gainetan (*silex* eta kuartzita) amanda-itxura eta ertz zorrotzeko **bialdeak** edo harrizko aizkorak lantzen ditu.

Urruneko garai horietatik giza bizitzaren kokapena gure Herrian etengabekoa izan da. Baina, izaki haien pentsamoldeari buruzko gure ezjakintasuna erabatekoa da.

ERDI-PALEOLITIKOA. Erdi-Paleolitikoko, Musteriense ere deiturikoan, oinarritzko tresnagintza baten lanketan hasia zen gizakiaz, badakigu zerbait gehiago.

Giroa epela eta hezea zela ere badakigu; giro horrek "Neanderthaleko" deituriko gizakiari kobazuloetan, haitze babesean edo baita aire librean ere bizitzen uzten ziola ere badakigu; baita errekontza erabiltzen zuela, sarriak, oreinak, uroak, bisonteak, basahuntzak eta basa zaldiak ehizatzen zituela ere. Gargarzako (Arrasaten) Lezetxikin bitxikeri hau ere gertatu da, errenozirontearen hezur batzuk azaldu direla, aro glaziarren amaieran desagertuko zen espezie batenak.

Gizakiak, animalia horiek ehizatze eta eguneroko bizitzako beste eginkizunetarako oinarritzko tresna batzuk lantzen zituen, baina oraingoan landuagoak, **hartxabal gainetan eginak** (haitz baten muina lantzerakoan saltatzen duten ezpalak). Tresna hauek, *Gatxarria, Olha, Isturitze*, eta batez ere *J. Migel Barandiaran* eta *Jesus Altunaren* eskutik 13 ikerraldi izan dituen Lezetxiki deituriko kobazuloan izan dira aurkituak. Karraskagailuak eta zeharkako ertza zuten aizkorak ziren; zentzu zehatz batetan esanda, inolako arterik gabekoak.

Halaz ere, "garai horretako zenbait aztarnategietan, aurkitutako **okre aloktonoak** bezalako margo pilaketengatik, kobazuloetara ekarri izandakoak alegia, uste izaten da beren gorputzak eritoxiko zenbait jardueretarako margotu egiten zituztela". Hitz egin ote daiteke jada, horren arabera, "body-art" batetaz?

Garai horretako mailaketari dagozkio zenbait tresna bitxi-galena eta berunezko piezak, haitzezko leiarrak (*Dima* ondoko *Axiorren* eta *Lezetxikin*). **Ehorzketak** egiten zituztela ere jakina da, non, gorpuaren ondoan armak eta janariak jartzen zituzten; zeinarekin nolabaiteko erlijiozko sentiberatasuna, edo hil ondorengo bizitzarekiko sinesmena aditzera ematen duten.

GOI-PALEOLITIKOA. Goi-Paleolitikora (30.000-10.000 K. a.) iritsi behar dugu gizaki haien gorputzeraz gainera, beren bizimoduaz zerbait zehatzagorik ezagutzen dugula baieztatzeko.

"*Homo Sapiens*" edo baita "*Cromagnon-eko gizakia*" deiturikoaren aldia da. Giroa hotza zen (*Würmiense* azken izoztea) *Kantauri* isurialdeko gizakia kobazuloetan bizi zen, herriko alderik beherean nahiago. Aurreko aldiaren antzekoa zen fauna eta ekonomi sistema ere bai. Bere elikatze moduan, prehistoriako gizakiak itsaskitan, beste iturri berri bat topatzen du.

Teknikak ere aurrerapenen bat egina zuen. Harri ezpalen gaineko langintzari beste bat lotu zitzaion, **harri orien gaineko langintza**. "Kilo bat *Silex*ekin 15 metroko ertz zorrotza egin zitekeen" (*J. Altuna*).

Bestalde, armaz hornitzeko, harriaz gainera, **hezurra** eta **adarrak** erabiltzen zituzten jada.

ARTEAREN DIRDIRA. Eman dezagun: Egun batean, une batez begiak argitu zitzaizkion hargin haietako bati harraskatu berria zuen xaflaren gainean puntzoia sartu eta orein baten muturra marraztea otu zitzaion. Bere ondoan zegoen tribu-kidea begira geratuko zitzaion eta agian, zer ote zitekeen hura galdegin zuen. Hobe zitekeen xafla hobeto harraskatzea edo aizkora hobeto zorrotzea. Azken batean, zertarako balio zezakeen diseinu hil hark, garrantzia zuena animalia bizia bazen? "Zertarako zen hura?". "Homo faber" hark, une batez "homo poeta" bihurtutako hark ez zuen galdera haren erantzunik. Bultzada bitxi bat sumatu zuen, bere eguneroko ezinbesteko zereginetatik atera zuena. Eta kobazuloaren barruko airean mamitua gelditu zen erantzunik gabeko galdera.

Eta galdera hark denboren kobazuloa zeharkatu eta bere oihartzunak milurteetan zehar iraungo zuen: Zertarako da artea? Eta zertarako da lore baten usaina, eta ostargia, haur baten irribarrea?... Zenbat erantzunik gabeko galdera!... Baina, puntzoi batez orain 30.000 urte markaturiko arrasto hura, gizadia konposatzen hasi zen eta inoiz bukatuko ez zen sinfonia bikain baten lehen nota, lehen konpasa zen: Arte abentura handiaren hasiera zen.

Baina filosofiak gaur, arte sormenaren sena inkosziente eta gorde horren arrazoia ezagutzen lagunduta ere, ez dakigu halako ezkutuko bultzadak kanporatu zituen gogo koszienteak zeintzuk izan ziren. Ilunpetan gaude ezagutzen saiatzen garenean zein motatako nahimen, behar eta erabaki suharrek bultzatu zituzten halako lanak egitera. Milurteko ugari gaindituz gureganaino iritsi dira hainbeste eta hain miragarriak diren adierazpenak.

Bestalde, ez da asko harritu behar euskal lurraldean eman bazen garapen hori, geografia kokapena kontutan hartuz bere, garai horretako arte sorkuntzetako oinarriko gunearen bihotz-bihotzean; Akitze eta Kantabria bateratzen dituen gunean alegia, nahiz eta ez den ahaztu behar, maila batetan bederen, gertakaria leku hauetatik oso urritikoetara ere iristen dela. n

1. PALEOLITIKO ARTEAREN ALDERDI OROKORRAK

Ez dirudi Euskal Herrian Würmiense izoztearen azken aldia baino lehenagoko benetako arte sorkuntza batetaz hitz egin dezakegunik. Ordukoak ditugu, hain zuzen ere, nolabaiteko langintza handien frogak, bai ehiztari eta bai uzta-biltzaileenak, kosta inguruan 350 m. baino altuera handiagoak ez dituzten lekuetako kobazulo eta babes naturaletan bizi izandakoenak. Gizaki hauek **Madeleine-aldiko kultura** bere goi eta azken aldian garatu zuten. Santimamiñe, Lumentxa, Bolinkoba, Urriaga, Ekain, Aitzpitarte, Ermitia, Isturitze eta Beroberria dira aztarnategi garrantzizkoenak, bai dituzten estratigrafia betelanengatik, nahiz beren langintzako tresnen aberastasun eta ugaritasunagatik: xixelak, harraskailuak, xaflatxoak, arpoiak, azagaiak, hagatxoak, orratzak eta abar.

Arte historiagileak garen partetik, beren esparruko diren galdekizun zehatzak arkeologoei uzten dizkiegu. Galdekizun eztabaidatuak dira, batez ere, milurte luzeetan gizakiaren bizitoki izandako prehistoriako aztarnategiok, ezinbestean bata bestearen gainean dituzte indusketetan azaldutako aztarnen zenbait “facies” horien kronologia, aldikotasuna eta identifikatzeak zalantza handiak sortzen dituztelako. Delako arazook bazterreratuz eta arkeologo eta antropologoei beren ikerketa eta eztabaidetatik ateratako ondorioetan oinarrituz, arte jarduera bezala uler daitekeenari dagokion horretan besterik ez gara geratuko.

TEKNIKAK ETA LANGAIK

Hasieratik bertatik gizakiaren jarduera hori, gaur egun **teknika** desberdinetako: pintura, grabatua, erliebea eta baita eskultura bezala ere, jotzen ditugun gauzen emaitzei dagokie. Bere **langai** mota orokorrari dagokionez ere bi alderdi bereiz daitezke: *arte higikorra* eta *haitzetako artea*.

Tresna higikorrak *harrizko xafla* gainetan edo *errekarrietan* aurkitzen dira, baina, baita *hezur*, *adar* eta *marfilezko* gaietan ere. Paleolitikoko eskulangilea batzuetan, azagaiak eta arpoiak bezalako lan tresnen gainean eginiko irudi ez figuratiboetara mugatzen zen. Adituek azpimarratzen dute komeni dela *harrizko tresnen langintza* eta *hezurrean landutako ebakiduren* artean bereizkuntza egitea, ohartaraziz ez direla arte adierazpen bezala jotzen erretenak, askak edo ebakidurak, sarritan, tresnaren eraginkortasunari baizik ez dagozkien **langaiaren ezaugarriak** izanik.

Estetikako jarduera baten hasera zintzilikarioetan eta lan tresna ez diren bestelakoetan errazago suma daiteke, batzutan harriari landuak direnak, baina sarriagotan hezurrezko xafla eta zatietan, baita harrizko, hezurrezko, adarrezko edo marfilezko iruditxoetan ere.

Kobazuloetako horma gainetan eginiko **haitzetako artea**, *pinturak* ala *grabatuak* dira. Badira erliebeak ere, baina arraragoak dira. *Erliebe* kasu bakan hauetako bat Isturitzen ematen dena da.

FORMAK ETA IRULDIK

Paleolitiko gizakiak diseinaturiko **formen** artean, arte higikor nahiz hormetakoetan, badira *figuratiboak direnak* eta *figuratiboak ez direnak*.

Figuratiboen artean, maizenik azaltzen direnak, garai hartako zenbait aberek adierazten dituztenak dira: bisontek, zaldiak, oreinak, elur-oreinak, basahuntzak, uroak eta abar. Ia inon ez da giza irudirik azaltzen.

Figuratiboak ez direnen artean ugaritasun handia dago, ia beti nekez ulertzen direnak. Luzerazko lerro soilak, sigi-sagako okerrak, ondulatuak, izar irudizkoak, hiruki itxiak, erronboak, obaloak, laukizkoak, eta abar.

Haitzetako arte lanen **daten arazoa** konpontzeko bide eraginkorrak bilatuz, prehistorialariek arte higikorrekin harremantzeko ahalbideak azaldu izan dituzte beti, hauek datatzea errazagoa baita, aztarnategiko geruzetan, delako geruza datatu dezaketen beste gai batzuei loturik azaltzen baitira eta ondorioz berauek ere datatu.

Haitzetako irudiak aldiz, aztarnategiko geruzetatik aparteko hormetan aurkitzen dira, margotu ala grabatu zituzten artistak, Goi-Paleolitiko edozein garaitakoak izan zitezkeelarik. Hortik dator bada arkeologoen eta hauen artean, Henri Breuil ospetsuak, betidanik bi arte modu hauek harremantzeko izan duten interesa. Baina, metodo hau oso eztabaidatua izan da. Bi arte jarduera hauen arteko kronologia paraleloak ez du ia inoiz ziurra izateko bermerik eskaintzen. Desberdintasun hau, ziurrenik honegatik emango da, alegia, plastika adierazpen hauen izaera ez dela estetika sen hutsezko emaitza, baizik eta gaurdaino ziurtasunez ezagutzen ez diren arrazoi sakonago batzuen ondorioa. Guzti honek pentsarazten du arte higikorraren eta haitzetako artearen helburuak eta asmoak desberdinak zirela.

ALDIAK, ESTILOAK ETA KRONOLOGIA

Hala ta guztiz ere, arkeologorik ospetsuenak paleolitiko artearen zenbait zatien ezaugarriak zehazten saiatu dira, kronologia prozedura bat finkatzeko balioko zuen moduan. Henri Breuil izan zen sistema bat gauzatzeko saiatu zena. Argudio tekniko eta estilistikoetan oinarriturik, **bi ziklotako** prozesu bat asmatu zuen, *auriñako-perigordiensea* eta bestea *solutro-madeleine aldia*.

Egun, prehistoriagileek André Leroi-Gourhan-en irizpidea onartu nahiago izan dute, alegia, “oinarrizkoena ez da beti antzinakoena izaten”, eta orokorrean prehistoriagile ospetsu honek finkatutako sistema jarraitzen dute. Horretarako ez zen haitzetako arteaz bakarrik baliatu, baita arte higikorrak ere.

Leroi-Gourhan, **estiloaren zenbait egituraketa faktore** hautatuzetik hasi zen; hain zuzen ere, *kokatze, konposatze, artikulatze eta animazioan*.¹ Segida honi, beste bigarren mailako osagai batzuk erantsi zizkion. Eta guzti hauez baliaturik, ehunka arte muestren ikerketari aplikatuz eta “ez figuratibo” artearen lehen denboraldi bat ziurtzat hartuz, **lau talde edo estilotan** zatitu zituen:

I. Estiloan (Auriñaciensea, K. a. 30.000-27.000) oso mugatutako segida duena, estilo zakarreko sexu ezaugarrien irudi eta sinboloena.

II. Estiloan (Solutrensearen hasieraraino iritsiko litzatekeena, 25.000-18.000) giza eta animalia iruditxo eta arte higikorretan aberatsa den aldia (Isturitzeko kobazuloa); hormetako arte ziurraren lehen lanak azaltzen dira, naturalista joerakoak eta estilizazio alderakoak besteak; irudiak, animalia-aren lepoa eta bizkarra eta bere espeziea ezagutzeko xehetasunak adierazten dituen marra guztiz oker baten gainean eginak daude; adar eta adajeak guztiz ertzetaka edo aurrez aurre (“perspective tordue”) adierazten dira, eta behealdera xehetasunak desagertu egiten dira.

III. Estiloa (Solutrensea eta Erdi-Madeleine aldia, 17.000-13.000) II. goaren ezaugarri batzuk gordetzen ditu, baina teknika landuagoarekin. Zaldiek gorputz luzaska dute (Ekain). Bisonte, zezen eta ahuntzetan aurrealdearen lodiera handiagotu egiten da; hankak oso xehetasun handikoak dira, apoak eta hatzazkalak ere markatuak, baina normalean motzak dira eta horrek animaliak altura txikikoak eta lodiera handikoak bezala azaltzen ditu (batzuetan, horregatik hitz egin izan da puztutako animaliez). Adar, adaje eta azkazalak perspektiba desberdinetan azaltzen dira, baita “perspective semi-tortuen” ere.

IV. Estiloan (Azken-Madeleine aldia, 13.000-9.000) irudien ertza argazkietako errealitatearen gertukoa da, zenbait ohizkotasunek: adar, adaje eta hatzazkalak perspektiba arruntean adieraziak daude eta irudiak lantzeko moduetan kodifikazioak azaltzen dira eta abar. Gutxi gora behera, % 78 paleolitiko haitzetako arte lanak aldi honetakoak dira.²

* * *

Leroi-Gourhan-en ustetan, lau estilo hauetako bakoitza aldietan bana daiteke (antzinako aldi, berri...) eta guztiak, Henri Breuil-ek izendatutako Madeleiniar aldi guztiekin identifikatu litezke, gutxi gora beherako modu batetan. Arkeologoak gaur egun Leroi-Gourhanen zatiketa moduari eusten badiote ere, ez zaie kritikarik falta izan.³

2. ARTE HIGIKORRA

Arte higikorra deitzen diegu leku batetik bestera eraman daitezkeen giza eskuz landutako gauzei. Erliebeko apaingarriekin landutako arte mota hauetan aztarnategi aberatsak, sartaldeko Pirinioetako kobazuloetan aurkitzen dira, eta guztien artean Isturitzekoa da nabariena.

Ezer baino lehen ohartarazi dezagun piriniar eskualdeko arte higikorrean ia ez dela erlieberik aurkitzen eta eskultura librerik are gutxiago oraindik. Oso gutxi dago eta estetikoki kalitate gutxikoa da. Inola ere, Frantziako hegoaldean eta beste eskualdeetan aurkitu diren estatuatxo ezagunen –“Venus” deiturikorik– alerik ere ez da aurkitu.

ATXETAKO ESTATUATXOA. Juan Mª Apellaniz irakaslearen arreta merezi izan duen estatuatxo bitxi bat **Atxetan** (Forua, Bizkaian) aurkitutakoa da, zeinaren gainean, paleolitikoko ehiztari batek *katu buru bat* landu izan zuen hondar-harri harkoskor bat izan da.⁴ Luzeran 15 cm. Ditu eta zabaleraz 7. Apellanizek K. a. 10.000 inguruan kokatzen du, eta konturatzen da ertilariak, gauza natural bat irudi bihurtu duela, aurrealdeko eta goiko hausturaren eskubialdeko erdiaren tarteko angelua landuz, kopeta, bekokia, garondoa, begi bat... eta ahoa erakutsiz.

Azalpen emaileak, honi dagokionez **Jorge Oteiza** eskulturagilearen “Sadi Zañarturen argazkia” gogorazten digu. Orain dela urte batzuk, eskulturagile euskaldun honek berak “aurkitzearen” bere teoria bat asmatu zuen. Teoria honetan “arte” bezala izenpetzen da, naturako indar gorabeheratsuak sortutako zenbait gauzaki “aurkitu” eta bere edertasuna begiztatzeko estetika sentiberatasuna izatea. Dena delarik ere, esan daiteke Atxetako Madeleine aldiko “katu burua”k, gogora diezagukeela garbitzaile eta laburtzailea den artea, zeinarekin **Bracusik** bere irudi batzuei forma eman dien; bere “itsas zakurra” ezagunari, adibidez.

ZATI AIPAGARRIAK

GRABATU APAINGARRIAK. Piriniar ehiztaria, esan daiteke, plastika librean baino gehiago, grabatuan hasi zela artista izaten. Eta Azken Goi Paleolitiko aldian jada, hitz egin daiteke arte jardueraz, gauzen erabilgarritasun soila zeinu apaingarri batzuek tartekatuta eta gaingaituta dituztela ikustean.

Honetan, zenbait alderdi desberdin aipa daiteke: bere forma diseinua (lerrozkoa, lerromakurra, puntuduna), bere antolaketa (sailatan, paralelotan, taldetan, aurkako ala gurutzatutako osagaie-tan, eta abar), adierazpen formatan (guztiz abstraktuak, irudizko naturalista, estilizatua edo eskemaduna, geometrizatua). Ikuspegi guzti horietatik, motibo desberdinetako dozenaren batzuk sailkatzera iritsi dira.⁵

Ignazio Barandiaranek, eskulangileak langaian zituen tarte hutsak nola ulertzen zituen eta baita langai horietan irudiak nola burutzen zitueneko argibide esanguratsuak eskaini ditu.⁶ Frantses arkeologo (H. Breuil, A. Laming Emperaire eta A. Leroi-Gorhan) batzuen proposamena ondo igarria iruditzen zaigu, **atxikitako arte higikorrean**, hara nola, azagaia eta etengabe baliatzen ziren eta gogortasuna eta iraunkortasuna ezer baino lehen kontutan eduki behar zen espatula baten lanketa eta apainketa pertsonaleko zintzilikarien **arte garbiaren** artean, non ziur asko beren balio estetikoaren ezaguera argiagotuz burututakoak zirenen arteko bereizketak egitearen proposamena, alegia.

GRABATUDUN ZENBAIT ZATI. Euskal paleolitikoaren arte higikorraren sukalde handia izan zen Isturitzeko kobazuloan sartu baino lehen, aipa ditzagun beste lekuetan aurkitutako bereziki

nabarmenak diren pieza batzuk. Euskal Herriko kobazuloetan aurkitutako arte higikorreko gauzen azaleko deskribapen eta zerrenda ikus daiteke, figuratibo motiboak eta apaingarritarako soilik zirenak bereiziz, Ignazio Barandiaranek, 1965.eko Sinposiumean, Euskal Prehistoria eta Etnologia Arazoei buruz oso irudi didaktikoekin aurkeztutako ikerlanean.⁷ Harrezkero, arte higikorraren emaria azaltzen eta nabarmenki handiagotzen joan da eta sailkapen lan bikainak agin ahal izan dira.⁸

Higikor artearen ondare handi honetan bereizi beharko lirateke:

- *Berroberrriako* (Urdax) aztarnategian, zenbait grabatu dituen eta beroien artean **orein buru bat** bere adar eta guzti landutako **orein adarrezko zizel bat**,
- **orein** grabatuzko **harkoskor** sail bat *Aitzbitarten* (Errenterian),
- kuartzitazko **errekarki bat** lau hankako (azeriak?) **bi irudi** erakutsiz *Santimamiñen*,
- **adar zati bat** “xehatutako” zenbait zaldien irudi dituen (euskarriaren bi alderdietan) eta zenbait **abelgorri buruekin** *Lumentxan* (Lekeitio),
- beste **zaldien** zirriborro irudiak *Urtiaga* eta *Ermittia* (Deban) eta *Lumentxan*,⁹
- eta **ahuntzak** *Bolinkoban* (Abadino), **elur-oreina** izan litekeena *Urtiagan*.

* * *

Baina egiaz benetako artelan direnak, bi gauzaki higikor dira, gipuzkaldeko kobazuloetan azaldutakoak.

DORRE KOBAZULOTXOKO HEZURRA. *Oiartzungo Dorre kobazulotxoan* zanga baten kubitoan zazpi irudi bikain azaldu dira, nahiz eta osoak ez izan, bi lerrotan kokatuak: goialdean, orein bat, zaldi bat eta ahuntz bat; behealdean, sarrio bat, uro bat, ahuntz bat eta antropomorfo bat. Agerpen honen ondoan zeinu ugari azaltzen dira animalia irudiekin antolatuz. Pieza hau bere ingurune arkeologikotik kanpo azaldu da, kobazuloan prehistoriako aztarnategiren bat ba ote zegoen jakiteko azaleko miaketa bat egitean. Eta Joxe Migel Barandiaranek eta Jesus Altunak adierazi zuten bezala, bere azterketan, Azken Madeleine aldiari dagokiola omen dirudi eta iparpiriniar eskolari hobeto uztartzen omen zaio Santander eta Asturiaskoari baino. Gainera pieza honek Juan M. Apellanizi ideia bat eman dio, alegia, Isturitzeko azagaia baten egile berarena izan litekeenarena.¹⁰

EKAINGO XAFLA. Bigarren pieza bikainetako bat **Ekaingo** kobazuloan Azken Madeleine mailan (K. a. 10.000) azaldutako **xafila** da, hiru irudi grabaturik zituela: **basahuntz** bat, trazu sakoan landua; **orein** baten burua, lepoa eta adarra, trazu finago batez landua; eta **zaldi** bat, muturra eta gorputz aurrealdea besterik diseinatu ez zaiona. Gaur ezagutzen ez den esanahi bat duen “hirukoa” zalantzarik gabe. Grabatu hauek ere piriniar eskolarekin ere hobeto uztartzen dira.

Kronologia ikuspegi batetatik, esan liteke Kantauri aldeko arte higikorraren ugaritasun handia Goi Paleolitikoaren azken bost milurteko eta Mesolitiko alderako igarobidean kokatzen dela, alegia, Madeleine III. alditik Aziliensera: K. a. 13.500etik 8.500era.¹¹

● ISTURITZEKO ALTXOR HIGIKORRA

Isturitzeko (Lapurdi) kobazuloko aurkikuntzak, euskal paleolitiko arte higikorreko aztarnategian azaldutakoak, itzal handieneko eta enblematikoenak dira, eta europarren mailan ospetsuenetako bat. Bestalde, Euskal Herriko beste aztarnategiekin homogeneotasun gutxienekoa dugu.

Orain mende bat baino gehiago (1885) aurkitua da, Nafarroa Behereko Isturitze eta Arbeoueko San Martinen tartean. Indusketa nagusiak Emmanuel Passemardek egiten zituen 1913tik 1922ra bitartean, eta 1928tik 1956ra berriz Saint-Périer kondeek ere. Materialak zoritxarrez, oso sakabanatuak daude museo eta bilduma partikularretan; eta zatirik txikiak, eta gainera ez inola ere esanguratsuenak, pasa da Baionako Museora.

Aurreago esan dugun bezala, Isturitzeko aztarnategiak oso kultur maila garrantzizkoen segidak dauzka, misteriense mailetatik hasi eta, erromatar, Erdi Aroko eta baita geroagokoak ere. Hauen artean, badira, Goi Paleolitiko aldiko hamar maila gutxienez, guztiak ere harrizko eta hezurrezko ostilamendu pila ugari dutenak.¹²

Arte higikorreko lanetan, mailarik aberatsenen artean Erdi-Madeleine aldikoa nabarmentzen da, bai zenbatekoarengatik, nahiz adierazpenen kalitatearengatik.

LANGAIEN UGARITASUNA

Berauen barruan aipa ditzagun kontutan eduki beharrezko bezala, lehendabizi, elur orein baten adarrean erliebe txikiz landutako **hagatxo** erdizirkularrak, okerdurak eta kurbaleroak deskribatuz, estetika faktore modura, erritmoaren, paralelismoaren eta kontrastearen zentzu oso garatu bat adierazten dutenak. Breuilen ustez, gauzaki hauen dekoratze eskematismoa, animalien (arrain eta oreinen) benetako adierazpenen garapeneko azken zatia izan zen, hau da, dekorazio errealista baten degradaturiko ondorioak bezalakoak dira, behin eta berriz errepikatzearekin guretzat esanahirik gabeko marratan bukatzen direnak.

“**Makilak**” deiturikoak ere erliebe txikian landuak dira, eta hauen artean badira, forma naturalak begiratu eta errepikatzeko gaitasun deigarria erakusten duten grabatuak. Zulatu eta dekoratutako “makila” guztien artean erliebe txikian bikainki landua dena **bisonte burua** daramana, nabarmentzen da, moldatua dagoeneko marraduragatik, Leroi-Gourhanek Niauxko kobazuloko marrazkiekin zerikusirik baduela adierazi du. Badira **zaldia**k, **elur-orein**ak eta **arrain**ak grabaturik dituzten makila batzuk ere. Batzuen batzuk, azagaiak makilarekin lotzeko bitarteko pieza bezala erabiliak izango ziren.

Hirugarren artelan mota animalia buruen **zilueta txapalena** da, **zaldiena** bereziki, animalia espezie horren hioides hezurrean moztu eta grabaturikoak. Hioidesa, delako zilueten egitura laua baldintzatzen duen oso hezur txapala da. Zintzilikatze zulo bat edo bi izan ditzakete, tokiren batetan zintzilikatu ala kokatzeko seguru asko. Isturitzen **elur-orein**, **hartz** eta **izokin**en ziluetak ere ikus daitezke.

Kobazulo honetako beste artelan multzo bat, hezur, adar eta hondar-harrietan landutako animalien **eskulturak** osatzen dute. Sartaldeko Paleolitiko arte agerpenetan oso ugariak dira animaliak adierazten dituzten irudi txiki hauek. Ugariagoak dira, halaz ere, Europako Erdialde eta Ekialdean. Sartaldeko esparru barruan Isturitze gailentzen da, ezagutzen diren gehienak kobazulo honetakoak baitira. Nabarienak, beste batzuen artean, **hartz** baten iruditxo, **lehoi** batena eta **bisonte** batena dira.

Azkenik, Isturitzetik aipatzekoak ditugu **hezurrezko ala harrizko xaflak** (beren egitura laua dela eta sarritan “**espatulak**” deitzen zaienak), **bisonte**, **elur-orein**, **zaldi**, **ahuntz** eta **antropomorfo** irudiz apainduak.

Uste izatekoa da, delako **estatuatxo** hauek, aurreko garaietan grabatutako **xaflen** modura, ez zirela erabilgarriak, azagaiak eta arpoiekin gertatu ohi zen bezala, ezta ere norberaren apaingarritarako zintzilikarioekin gertatzen zen bezala. Horrexegatik hartu izan dira **erlijiozko artelan** bezala. Hormetako artearen egituratan antzik handiena dutenak plaketak direlako egiten da hain zuzen ere baieztapen hau eta hauei arkeologo guztiak esanahi erlijioso bat ematen diote.¹³

ESPAZIOZKO ETA ARTEZKO TESTUINGURUA

Bestalde, Isturitze **espaziozko testuinguru** batetan kokatuz, Pirinio erdialdeko aztarnategi handiekin hobeto uztartzen da Euskal Herriko beste sartalde aldekoekin baino. Kantabriaren erdialdeko eta sartaldeko –Santander eta Asturias– non, berrito adierazpen bikainak azaldu diren, artearekin duen antzekotasuna baita ere, askoz txikiagoa da Piriniar erdialdekoarekin baino. Beraz, “esan daitekeena da, paleolitiko garaian, Pirinio erdialdean garatu zen erlijiozko-arte zko bizitza bikain honen sartalderuntzako aitzinamendua Isturitze dela, baina berezitasun batekin, oraingo honetan hedaduraren ertzak beronen erdigunea gaintitzen duela”.¹⁴

Isturitzeko kobazuloa, beraz, garrantzirik handienekoa izan zen Paleolitiko aldian, batez ere, Erdi-Madeleine aldian. Artelanen aberastasun eta edertasunaren bere adierazpenak, beste gainerako euskal paleolitiko kobazuloekin alderatzean, orduan eta gehiago gailentzen dira, zeinetan, Oiartzungo Dorreko hezurra eta Ekaingo plaketaz aparte, gainerako euskal arte higikorra po-brea den.

Arte higikorren distiraren kontrastean, Isturitzeko aztarnategiak ez du Ekain, Altxerri eta Santimamiñeko aztarnategiekin **alderatu daitekeen haitzetako arterik**. Eta erantzun konbenzigarri bat aurkitzea zaila litzateke, Isturitzeko arte higikorren kalitate bikainari dagokion kalitate bera zergatik ez den azaltzen haitzetako artean galdegingo balitzaigu. Inguratzen gaituen ezjakintasun bera genuke, Santimamiñeko bisonteen egileek beren aztarnategiko konpresore eta plaketen artean alderagarria den ezer zergatik ez zuten utzi galdegingo balitzaigu.

Jesus Altunak, Isturitzeko arte altxor horri buruz, zera adierazten du, artearen perfekzio horrek berak **Madeleine arte higikorren “azken zatia”** adierazten ote duen dirudiela: “K. a. 10.000. aldera artelanen dekorazioak Isturitzen halako dinamismo eta askatasuna iritsi izateak, abstrakturako garaien atarietan egotea esan nahi duela”. Antropologo ospetsuaren adierazpen hau guttiz garrantzizkoa iruditzen zaigu, gure ustetan, artearen historiaren beste garai batzutan ikus daitekeenarekin bat datorrena. Azpimarra dezagun jadanik, beranduago gertakari honi buruz aritu beharra izango baitugu, euskal artearen garapen estilistikoari lotzen gatzazkionean.

3. HAITZETAKO ARTEA

Euskal Herrian ezaguna zen haitzetako artea ez zen bereziki adierazia izan ia oraintsu arte. Baina, azken urteetan izan diren aurkikuntzak, gure herria, paleolitiko artearen benetako garrantziko lekuen artean kokatua dute.

● PINTURAK ETA GRABATUAK

Euskal Herrian haitzetako **arte franko-kantauriko sailean** kokatzen da. Prehistoriako gure pinturen aurkikuntzen aurretik Lascauxekoak (1940) Dordoñan (Frantziako erdialdean) ezagunak ziren eta askoz lehenago Altamirakoak (1879). Lascauxekoak antzinagokoak dira; Auriñaciense aldikoak dira, nolabaiteko giro epel garaikoak; Altamirakoak Madeleine aldikoak dira. Dirudienez, orain berriki (1995) Ardèche departamenduan (Frantziako hegoaldean) gertatua da lehen mailako garrantzia duen beste aurkikuntza bat haitzulo batetan, adituak ikertzen ari diren ehunka animalien irudienak, alegia.

Goi Paleolitikoan haitzetako artea, zehatzago esanda, Madeleine aldian, **pintura eta grabatu** bezala azaltzen da.

Batzuetan, pinturak haitzen erliebe naturalei egokitzen zaizkie eta beroiek iradokiak direla dirudite. Madeleineko ertiliariek beltzez (ikatz edo manganeso dioxidoz), **zuriz eta okre**z, eta hau horitik gorrira eta bioletarako aldaketekin margotzen du.

Eskualderen batzuetan, denok ezagutzen ditugun faunazko adierazpenaz gain, gutxi edo gehiago geometrikoak diren **forma bitxiak** azaldu dira –“makaroniak”– marra okerren trazuak, behatzez eginak bezalakoak; baita **esku osoaren aztarnak** ere, negatiboan, ia beti ezker eskuarenak. Esan liteke gure eskualdeko artearen lehen zizkadurak hor ditugula. Giza eskuaren silueta horiek kanpora azaltzeko modu bat dira, unibertsoan izen ematekoak; “jabegoa hartze” modu bat, nolabait esan. Ez dezagun ahaztu plastikoko gertakari honen eta euskarazko “esku-bide”aren esanahiarekin bat etortze hori.

Gero etorriko da “**antzekotasun**” aurkikuntza **mimesiaren** harridura, milurtekoak beranduago Aristotelek arte figuratiboaren iturri bezala aipatuko duena, alegia, “honoko hau (marraztutako gauza) hura dela” ziurtatzearen atsegina. Eta beranduago, edo agian aldi berean, “**zeinu abstraktua**” eta “**sinboloa**” azalduko da.

Gure paleolitiko artearen ondare bezala har dezakeguna gainera aipatu eta azaldu baino lehen egin ditzagun edozein historialariren berezko ohar batzuk. Ezer baino lehen, egin dezagun ohar hau, guri naturala iruditu dakiguken zerbait, hasierako gizonarengan kreaio ahalegin bitxi eta goiztiar baten balioa du: hiru dimentsioetako gauzakiak horma baten **bi dimentsioen adierazpenetara** murriztea, alegia. Aipa dezagun gainera, **eskala laburtuko** erreproduktzio bat dela. Dirudienez Afrikako zenbait herri oraindik ez da iritsi abstrakzio maila horretara.

Beste abstrakzio bat zera litzateke, **margo bakar batez egindako marrazkiena**, eredu naturalaren margo aniztasuna ordezkatzeko duena.

Paleolitiko gizonak bereganatutako abstrakzio hauek bultzatu zituzten lehen arkeologoak a priorizko ideia bat izatera, alegia eskultura marrazkigintza baino lehenagokoa dela pentsatzera; baina ideia honi ezin eutsi izan zaio, prehistoriako azterketa objetiboaren aurrean.

Gainera, egiaztatu egiten da prehistoriako artean **naturalismotik eskematizatzeko sinbolikora** pasatzen dela, nahiz eta badiren bi margo motak elkarren ondoan bizi zireneko kasuak; baina hasieran naturalismoa da nagusi. Gai honi dagokionez, gogora dezagun Wilhem Worringerren tesia, XX. mende hasieran jadanik bere teoria erantsiz baieztapen hau egin zueneko, alegia, benetako arte sormena ez dela abstrakzio eta geometrian baizik hasten.¹⁵ Bistan da madeleiniar artistak ez zuela eskortzoan irudiak marrazteko eta beren bolumenak itxuratzeko zailtasunik.

Zalantza handiagoak daude bere **konposaketaren zentzuari** buruz. Denbora luzez uste izan da ez zuela ezagutzen. Baina aldarrikapen hau, bere horretan, arte historian konposaketa kontzeptu honi eman izan zaion zentzu zorrotzera mugatuz baizik ezin diogu eutsi; alegia, paisaiatzeko hondoera guztiak, eta eszena posible guztiak erdiratu, enmarkatu eta antolatzeke espazioko erreferentzia txikiak alde batera uzten direnean. *Eskuaren esparrua* (artistarentzat gorputz jarri bat aldatu gabe iritsi dezakeen espazioa) eta gainjarritako irudiak, kokapenak, simetria eta perspektiba aztertu ondoren, Leroi-Gouhanek ohar hau ematen du, pintura edo grabatuan gaur arte zoruko marraren adierazpenik ez bazen ezagutzen ere, paleolitikoko ertiariek “sarritan erabili izan dute beraren ordeko hormako pitzadura edo erlaitzen bat.¹⁶ Leroi-Gouhanek baino askoz lehenago, salatu izan diru Max Raphaelen “paleolitiko artea, espazioak, mugimenduak eta konposaketaren arazoak aurrez aurre hartzeko gai ez zen hasierako arte bat bezala jotzen zutenak”.¹⁷

Alderantziz berriz, orain asko ez dela, “paleolitiko aldiko geometriariak” deitu dionik ere izan da, beren marrazki eta margoetan zenbait “**trazatu erregulatuak**” erabilera kontziente baten ustea dutelarik: “urrezko ebaketa” bikoitza, 2 aren erroketara proportzioa, eta abar; dena delarik ere, errealitatea begiz harrapatzeke eta plastiko egituretan bertsionatzeko zuten ahalmen honen aurrean, Herbert Kühnek idatzi zuen bezala, “miresmenez ahoa isilik geratzen da”¹⁸.

● HAITZETAKO IRUDIAK DITUZTEN KOBAZULOAK

Beroien aurkikuntza berriki egin bada ere, Euskal Herriko aztarnategietan prehistoriako gizonak utzi dituen haitzetako arte multzoak ugari izaten hasiak dira –hamabi bat guzietara– eta hauen artean, batzuk garrantzizkoenak bezala jotzen dira.

Beren aurkikuntzako gutxi gora beherako kronologia segida bati jarraituko gatzazkio, garrantzi gutxienekoetatik habiatuz.

AIZPITARTE. Paleolitiko aztarnategi handi baten lehen aurkikuntza **Aitzbitartekoa** (Erreterian) izan zen, herri mailan “**Landarbasoko kobazuloa**” deiturikoan. Zenbait mailatan sailkaturik, prehistoriako gizona luzez bizi izan zeneko giza langintza ugariaren arrastoak (orriak, hartxabalak, zenbait eratako karrakagailuak, puntzoiak eta abar) aurkitu dira; gutxienez, Auriñaciense garaitik hasi eta Mesolitikora arte. Animalia irudiz dekoratutako hezur batzuk bezalako aurkikuntza harrigarriak azaldu diren III. haitzuloa arakatuz hasi badira ere, hor bertan diren bostetatik, IV. haitzuloko aztarnategia izan da ondoen ikertu dena. Bertan aurkituak dira orein burua grabaturiko plaketaren bat, zulodun makilaren bat, hagatxo dekoratuak eta ebakiduraz burututako animalia irudiak dituzten zenbait hezur.¹⁹

LAPERRA BENTA. **Laperra Bentako** (Karrantzan, Bizkaia, Kantabriako mugetatik gertu) kobazuloan 1904.ean haitzetako artearen lehen aurkikuntza egin zen: Kobazulo sarreran bertan, irudi bat. Bi urte beranduago, Breuille beste lau irudi gehiago aurkitu zituen: hiru bisonte azefalo (buruzagirik gabekoak), hatz oso bat, gutxi zehaztutako bobido bat eta ulertezinezko lerro segida bat. Haitzean nolabaiteko sakontasuna duen grabatu batez eginak daude. Grabatu hauen bereizgarritasuna honetan datza: kobazuloaren sarreran egotean, eguzki argitan ikus daitezkeela. Gure herrian aurkitu ditugun artean, zaharrenak dira eta Auriñaciense aldiari dagozkionak. Apellanezi gertakari honek zera pentsarazten dio, paleolitiko aldi antzinakoetan, **Kantauriako artea**, Euskal Herriko sartalderaino zetorrela, beste arte formula batzuk (**piriniarrak**) hartu ahal izateko edo bere bereak sortzeko, Herria libre utziz.²⁰

ISTURITZE. Lehen ere aipatu dugu **Isturitzeri kobazuloari** buruz, arte higikorrean hain aberats izanik ez dela horrela ematen haitzetako artean: bi zaldi eta bi elur-orein; horietako bati, isats

motzeko eta egitura ederreko baina adardura desagertu zaien bi hausnarkariren gorputzak gain-jarri zaizkio. Beste maila beheragoko batetan beste hiru zaldi eta interpretatzean zalantza sortzen duten beste irudi batzuk agertu dira. Nabarmenena zera da, haitzgaineko erliebe txikian burutuak direla irudiak. Beren estiloz Erdi-Madeleine aldikoak dirudite, berrienaren muga aldekoak, alegia.

HARISTOI. Isturitzeko kobazulotik oso gertu eta azpialdean, **Haristoiko** kobazuloa dago, **Otsozelaya** ere deitzen zaiona, non lau zaldi, bisonte bat, orein bat eta hegazti buru bat ikus daitezkeelarik. Erdi-Madeleine aldikoak dira.

ALKERKI. Urdazubin (Nafarroan) **Alkerdi kobazuloko** lehen haitzetako pinturak Casteretek aurkitu zituen 1939. urtean. Beranduago, J.M. Barandiaranek beste lau aurkitu zituen. Kobazuloko bi gunetan kokatutako bi grabatu multzo dira. Bata, sarreraren aurrez aurre dago, 20 bat metrotara. Bigarrena berriz, beste honetatik 40 bat metrotara pasabide estu baten sakoneran. Beste batzuen artean gailentzen dira orein baten grabatua, osatu gabeko, baina konkorra eta isats oso luzea nabarmenduak dituzten bi bisonterenak, eta beharbada otso baten buruaren grabatua. Behe-Madeleine aldiaren kokatzen dira.

ETXEBERRI. Gamere-Zihigan (Zuberoan), **Etxeberriko-Karbian**, Boucherrek 1950. urtean aurkitu zituen oso nekez igo zitekeen leku batetan, sarreratik 200 bat metrotara zenbait irudi. Irudiak zerbait itxusituak daude, beltzez eginak dira baina puntu eta mantxa okreak dituzte. Kobazuloaren bi aldetako hormetan, hamabi zaldi, bisonte pare bat, eta beste ahuntz pare bat ere zenbatu daitezke. Irudi batzuk buztin zuri gainean behatzez eginak dirudite.

Oraindik ere igoera zailagoa duen tontor batetan, beste bost zaldi eta beste baten trazuak, eta gehitu behar zaizkien ahuntz bat, bisonte bat eta zenbait tanto gorri multzoa aurkitu da. Leroi-Gourhanen ustez, bi animalia parekatzea zaldia-bisontea eta beste hirugarren animalia baten (hemen ahuntza) etenik gabeko gaiari buruzko bi multzo berdinen santutegi bat da. Antropologo batzuk, zenbait irudi Auriñaciense aldiaren kokatzen dituzte. Leroi-Gourhanek Erdi-Madeleine aldiraino atzeratzen ditu.

GOIKOLAU. Berrituan (Bizkaia), **Goikolau kobazuloko** irudiak J.M. Barandiaranek aurkitu zituen 1962.ean. Bost taldeetan banaturiko grabatu sail bat da. Batzuetan, bata bestearen gainean bizkarra jarria duten animalia eskema osatugabeen irudiak dira; hainbesteko pila bata bestearen gainean, non, erraza ez den izaten zein animalia espeziea den ezagutzen, ahuntzen bat edo beste izan ezik. Aurkitzailearen beraren ustetan, postpaleolitikoan kokatu behar dira eta aztarnategiko zenbait mailetako hilobi izaerarekin lotu.

SINHIKOLE. Burdeoseko espeolologo talde batek 1971 eko abuztuan **Sinhikoleko-Karbia** kobazuloan haitzetako arte aztarnategi berri bat aurkitu zuen. Areto bakar bat da, luzeran 60 cm. eta zabalera 10 dituena, oso irudi gutxikoa baina, kalitate bikaineko zaldi bat eta bisonte bat azaltzen dira. Zaldia, ingurune beltzez eta oso isats luzeaz margotua dago. Barrutik, ilajearen eta buruaren margotze bikoitza gorritz eginga da, hutsarte bat begiarentzat utziz. Bisontea, zaldia-aren gainean kokaturik dagoena, osatu gabea da. Bere ilezerra haitzaren ertzak osatzen du. Bi irudi hauen eskuinetara, bisontearena dirudien beste irudi osatu gabeko bat dago. Zaldiaren aurrealdeko azpialdean, nekez uler daitezkeen trazu gorri batzuk ere badaude.

ARENAZA. Aranzadi Elkarteko kideek, 1973.go neguan haitzetako arte aztarnategi berri bat topatu zuten Galdameseko **Arenaza kobazuloan**. Irudiak, nekez igo daitezkeen ganbara txiki batetan daude. Erdi-esferazko gela bat da, sarreraren ia bestaldeko muturrean kokaturik, goraka doan luzapen bat dago, eta orein eme talde bat azaltzen da. Gutxi zainduta edo, oso egoera txarrean daude, haitzak nozitu duen zartatzearen ondorioz. Orein emeak, Kantabriako beste kobazuloetan erabilitakoaren antzera, punteatze teknika erabiliz, gorritz margotuak daude. Xehetasun honek eta oreinak nagusi izateak, astur-santandertar aldeko artearekin ahaidetasun geruagokoren bat adierazten duela dirudi, **Laperra Bentari** buruz aipatu den bezala, iparpiriniar artearekin baina. Beren estiloagatik badirudi irudi hauek antzinako madeleiniar sailean atxiki behar direla.

SANTIMAMIÑE

Haitzetako arte multzo handi bat aurkitu zen 1916.ean **Santimamiñen** (Kortezubi) kobazuloan.²¹ Arkeologi ikuspegitik Santimamiñen garrantzia izugarria da, maila guztiak eskaintzen baititu, antzinako Auriñaziensetik hasi eta behe Inperioraino.

Arte historialariarentzat, **benetako santutegia** deitzen dioguna da esparru garrantzizkoena: 20 bat metroko luzera du eta 4 edo 5 m. altueran. Irudien talde nagusia Ganbara txiki batetan dago (“aretoa”), normalean oso sarbide zailekoa eta honen aurretik Ganbaraurre bat dago, osatugabeko zenbait bisonte eta zaldiz gainera marra sail bat ere ikus daitekeelarik. Ia borobila den ganbara edo “aretoa” (Leroi-Gourhanek “errotonda” deitu zion) delakoaren inguruetan banaturik oraindik ere irudi multzo gehiago daude.

IRUDIAK ETA BEREN KOKAMENA. Bere ikusgarritasunagatik, taula bat nabarmentzen da, oso argi eta garbi sei bisonte, zaldi bat, orein buru bat eta ulermen zailagoko beste trazu eta marra multzoa goza daitekeelarik. Zer adierazi nahi ote du behin eta berrizko zaldi-bisonte parekatzeak eta beste sei bisonteek, (hauetako batzuk zutikako jarreran) erdi erdian marraztutako zaldi bakar batek seiak inguruan dituela? galdegiten du gaurko ikusleak jakin minez. Erantzunik gabeko galderak.

Bi multzo hauetaz gainera, kobazuloaren oso barruan, sarreratik 150 m.-tara, 1953 eta 1962. urte bitartean irudi berriak aurkitu dira; hauen artean, bisonte batzuk, zaldi bat eta ahuntz bat.²²

Guztira, animalia irudiak ia berrogeita hamarrera iristen dira. Espezierik azalduena bisontea da.

TEKNIKA ETA ESTILOAREN ALDERDIAK. Hemen, Altxerrin ez bezala, irudi gehienak margotuak eta pintatuak daude, batzuk itzal eta guzti. Grabatutako irudiak oso gutxi dira. Perfekzio eta estiloan aldaketa sumatzen da baina ez da erraza hortik kronologia bat ateratzea.

Henri Breuilek zioen itzalekin moldeatutako lau bisonteetatik hiruk, beren lau hankak erakusten zituztela, eta trazu soil bakar batez marraztuak berriz bi besterik ez dituztela; era berean, madeleiniar aldiko ezaugarri moduan denek beren adardura profilez erakusten badute ere, bederatzik bakarrik erakusten dituzte beren bi adarrak.²³

Talde handiko bisonteen artean Ignazio Aldekoak ere desadostasun horiek ematen ditu: “marra trazu soileko irudien ondoan, badira beste batzuk zenbait tokitan profilarren lodieraren biziagotzetatik edo ia lauak direnak gutxi edo gehiago bular, konkor, papar... tinten betelanagatik argi-ilun gehigarri bat planteatzen dutenak. Zenbait aletan arte onekoa izan ohi da delako moldeadura”.

Esan daiteke, estilistikoki nahiko aurreratuak bezala hartu behar direla; ziurrenik, Erdi-Madeleine aldi aldera gauzatuak. Benta Laperrakoen ondorengoak dira. Eta beren teknika eta ohizkotasunagatik piriniar santutegiekin uztartu daitezke.

ALTXERRI

Aiako (Gipuzkoan) **Altxerri** kobazuloak, 1962.ean harritu zituen aditu guztiak, ustekabean aurkitu baitzuten bertan (Arantzadi Zientzia Elkarteko hiru kidek) ordura arteko haitzetako arte aztarnategirik garrantzizkoena: ehun irudi baino gehiago eta oso espezie desberdinetakoak gainera, zazpi multzotan banatuak.

Aurkikuntza deigarri honen informea egitean, J. M. Barandiaranek irudi guztien deskribapena egin zuen, marrazki bikainak erantsita gainera;²⁴ baina ondorenean Jesus Altunak eta Juan M^a. Apellanizek argazki ekipamendu bikain batekin, azterketa osoago bat aurkeztu zuten, irudien ikerketa kronologiko eta paleontologiako bat eginez.²⁵

ADIERAZITAKO IRUDIAK. Lehendik jadanik baziren (azken aurkikuntza hau baino lehenagotik) bisonteek agintzen dute, ia hogeita hamar bat ale guztira.²⁶ Baina, badira elur-oreinak, oreinak, zaldiak, uroak, ahuntzak, sarrionak, azeriak, arrainak, hegazti bat eta baita suge bat ere. Giza-itxurako bi irudi ere ikusten dira. Eta gainera, ulermen zaileko zeinu sail bat ere bai. Leroi-Gourhanek, lan hauen kalitate plastikoa azaltzeaz gainera, “espainiar kobazuloetako elur-oreinaren garrantziaren lekukotasuna” azpimarratzen du.

FORMEN BEREZITASUNA. Bitxia da, irudia osatu gabea dagoelako zein espeziekoak diren identifikatzeko zailak diren animalia ugari egotea ere: batzuetan burua bakarrik azaltzen zaie, beste batzuetan atzealdearen laurdena. Irudi batzuk besteen gainean daude; adibidez azeri bat, gerora margotutako elur-orein baten barruan azaltzen da; eta zenbait animalia azaltzen da 4,20 m. bider 2,10 m. zabalerako bisonte izugarriaren barruan. Gertakari honek lagun dezake lanen kronologia prozedura bat zehazten.

Lehen aurkikuntza honen ondoren, Jesus Altunak,²⁷ beste bi bisonte aurkitu zituen kobazuloaren leizean: zera ikus daiteke beraietan, gorputz zati batzuk galduak badira ere, artistak animalien gorputzeko zatirik lodienean **margo gorria** erabiltzen zuela eta, margoa zenbait puntutan desagertu bada ere marra gogor batek zehazten duela egoki bere silueta. Bestalde, hemen ere ikus daiteke, beste lekuetan bezala, gorputz zati batzuk zehazteko **haitzaren koskak** erabiltzen zirela.

Altxerriko berezitasunik nabariena da, garai bereko beste aztarnategiekin alderatuz gero, **grabatua pinturari gailentzen zaiola** (ia erdiak dira); eta erliebearen barruan, teknika ugaritasun handia. Honek, adituei zera pentsarazi die, ertilari bat baino gehiago izango zirela.

Animalien anatomia marrazkietan, bere gorpuzkera berdina-berdina egitearen saiakera antzematen da, besteetan aldiz, zenbait trazutan bakarrik tematzen da, gaur espresionista estilo bezala izenda dezakegunarekin. Zenbait gradutan azaltzen den **estiloaren azpimarratze** hau, bisonteen marrazkietan erabiltzen da batez ere, marradura trinko batez ilajea iradokitzeko. Honetaz aparte, **zabaleko marradura teknika** bat erabiltzen da zeinaren gainean gero, animalia margotuko den. Zabaleko marradura, gainean jarriko zaion animalia hobeto egokitze erabiliko den haitz oinarri soil bat bakarrik ez da askotan, baizik eta irudiaren modelatzea hobetzearen egitekoa ere badu. Ignazio Barandiaranek eta A. Beltranek, edukitze, ehizatze edo sunsiketa zeinutzat jo daitezkeela proposatzen dute, zalantza artean bada ere.²⁸

EGILETASUNAK, ESTILOAK ETA KRONOLOGIAK. Altxerri buruz egiten duen azterketa zorrotzak, grabatuetan, onartutako teknika eta adierazpen modu bezala erabiltzearen bolada, Kantabriako antzinako Madeleine alditik behintzat, grabatzaile eta “marratzaileen” aldetik, oso era berezian sentitua dela esatera eramaten du Apellaniz. Altxerriko formula ez da beste inongoekin bat etortzen, eta horregatik suposatzen da guztiz Euskal Herrian bertako talderen batenak direla.²⁹

XX. mendeko gizaki bezala, estetikako eta arte sormenezko ezagueraren berezitasunak, eta gure ustetan baita “artearen prehistoriarenak” ere, onartzen dituen kultur oinordeko izanik, Apellaniz maisuak santutegi handi honetako apainketan jardun izan ziren artista desberdinak (edo esku desberdinak) “identifikatzeko” eta sailkatzeko egin dituen ahaleginak, ezin ditugu duten balioaren neurrian estimatu gabe utzi, eta bere ondorioei jarraikiz, beste santutegien ahaidetasunak bilatzen eta kronologikoki ordenatzen saiatu. Baina, era berean, hormetako arte ezaguera hartzeko, delako saiakera hauen eraginkortasunari buruz ere galde daiteke, beti ere, talde izaerazko adierazpenak izanik, oso zorrotza zen kultur esparruaren arauz behartutakoa gainera. Azken batean, eta ondorio orokor bezala, –Apellanizek dio– Altxerriko kobazuloa, “leku desberdinetan lan egin duten bi giza talde desberdinez apaindua izan dela. Bakarka hartu izan diren guneen armonia ikusita, badirudi, talde bakoitzaren irudien arteko desberdintasunak ez direla denboraren iragaite arazoa, baizik eta maisu bakoitzaren nahierakoa”.³⁰

Altxerri dagoen aztarnategia solutrense-madeleine aldiari dagokiola dirudi, irudiak, batzuen ustetan Antzina eta Erdi Madeleiniar aldiaren kokatu beharko lirakeke;³¹ baina, Juan M. Apellaniz, beren estilistika astiro aztertu ondoren zuhurragoa da eta Solutrensea eta Antzinako Madeleine aldia kanpoan uztea eta “sailkapen tradizionalerako Madeleine aldiko IV,V, VI an (H. Breuil) datatzea ziurragoa dela deritzo.

Dena delarik ere, Altxerriko irudiek azaltzen dute Santimamiñekoekin ahaidetasunik, eta beren estiloa haitzetako arte iparpiriniarrarekin gehiago uztartzen da astur-santandertarrarekin baino.³²

Arte adierazpen hauen **esanahiari buruzko** zerbait sendoa esan nahiko genuke; baina, adituek honi buruzko isiltasuna gorde nahi dute zuhurki. Hala ta guztiz ere, honi dagokionez Jose Migel Barandiaranek 1964.ean iradoki zuena oso garrantzizkotzat daukagu, Altxerriko animalia irudirik gehienak ez daudela osatuak azpimarratuz. Alegia, “irudiak berak ez zirela ziurrenik, **zeinuak** besterik, ikusiezinak ziren izakien ageriko formak, leize-zuloetako biztanle bezala euskal mitologiak hartzen zituen (zaldiak, ahuntzak, zezenak) animalia haiek bezala”.³³

EKAIN

Euskal Herriko paleolitiko haitzetako artearen aurkikuntzarik garrantzizkoena, **Ekaingo** kobazuloan 1969an azaldu zena da, Debako udalerrian kokatua bada ere Zestoatik gertu dagoena. Zulo estu batetatik sartu behar izan zuten aurkitzaileak³⁴ eta arrastan joan hogeiren bat metro, nabarmenki goraka egiten zuen barne-bide batetara iritsi arte. Zutik jarrita, gero eta zabalagoa eta ederragoa zen kobazulo batetatik igaro ahal izan zuten. Harridura gero etorri zen. Benetako santutegi bat zen, zaldi multzo ugari eta gero beste irudi sail luze bat marrazturik zituena. Jarraian, santutegi hartako erlijiozko-arteazko altxorraren ezaguera harrigarriro areagotu zuten inusketa aldiak egin ziren.

IRUDIAK ETA MAISUAK. Ekaingo irudiak bikainak dira. Talde zoragarriak osatzen dituzte. Horma-zati bat, zaldirik gehiena dituen, Leroi-Gourhanek “koaternario arte aldi osoko zaldi talderik bikainena” bezala izendatu du, inola ere, jada ezagunak ziren Altamira, Niaux eta Lascauxkoen edertasunaren bekaitzik izateko arrazoirik ez dutenak. “Ekaingo irudiak, Niaux eta Altamirakoen garai berekoak izanik, gutxi gora behera, franko-kantauriar artearen aldi klasikoaren gailurretako bat azaltzen dute”.

Ekainen, **zaldia** da erdigunean dagoena. Badira 33 zaldi irudi, 10 bisonte, lau ahuntza, bi orein, bi hartza eta bi arrain. Ikonozko gorputz perfektio bikaineko adierazpenak dira, bitarteko urriak erabiliz eginak, bestalde. Irudietako batzuk **koloreanitzekoak** dira. Beren estiloz, Erdi-Goi Madeleinar aldikoak dirudite. Ez zaigu beharrezko iruditzen, Ekaingo irudi hauen egitura xehetasunak deskribatzen eta aztertzen hastea, jada ugari argitaratu diren argazki margo-dunek mila hitzek baino gehiago balio baitute.

Juan M. Apellaniz arkeologoa saiatu da Altxerriko moduan, Ekaingo santutegi honetan eskuartu zuten **“maisu desberdinen”** ikerketan. Horretarako hiru alderdi aztertu ditu: ertzak markatzeko modua, gorputz xehetasunak eta erabilitako teknika. Horrela iritsi da lau “zaldi maisu”, “bisonte maisu” bat eta “ahuntz eta arrain maisu” bat bereiztera. Guztietan “teknika batasun bat” badela ezagutzera iritsiz.

PROPOSATURIKO GALDERAK. Badira, adierazita dauden irudietan, beren kokamenean eta zenbait xehetasunetan azaleratzen dituzten hainbat galdera.

Ohar hau egin dezagun, gerora multzo guzti honen interpretapen bat ematen saiatzeko nahiko datu ditugunean garrantzizkoa izango zaiguna. Kobazuloko leku garrantzizko batetan, zaldien horma-zati handiaren eta kobazuloko azken muturrean aurkitzen denaren artean, alegia, **bi hartza** ikus daitezke. Bietako bat **azefaloa da**; “bere zentzua –dio Leroi-Gourhanek– oraindik ez da argitu; baina, bere esanahia garrantzizkoa izango zen”.

Beste baldintza bitxiakoa bat zera da, alde batean eta bestean kokaturiko zaldi gehienak hartzak dauden aldera begira daudela. Asmo berezirik gabeko edozein marrazkilariren joera natural eta bat-batekoaren kontrajarrian azaltzen den xehetasun hau, oso kontuan hartu beharrezkoa da pintura hauen esanahia aurkitu nahi denean.

Adierazitako espezieen bestelako tratamendu da Leroi-Gourhanek ohartarazi zuen beste berezitasun bat. Berak, “gorputzen moldeatzea (beltzez eta okrez eginikoa) eta bereiziki zaldien lepo eta burukoa, bere fintasunagatik nabarmentzen dela esaten du. Alderantziz berriz, bisontek (Madeleinar IV; IV. estiloa) oso estilo egokian moldatuak izanagatik, zaldiekin alderatuz gero zabarragoak dirudite; guztien arteko bat besterik ez dago okrez margotuta, besteak ia profilarren trazu beltzez bakarrik azaltzen dira mugatuak”.³⁵

Pintura hauen zentzua oraindik ere misteriotsuagoa egiten duen eta kontutan hartzeko beste xehetasun bat **ehizaturiko eta adierazitakoaren artean alderantzizko proportzioa izatea da**. Izan ere, aztarnategiko madeleinar maila beretan hezur aztarnarik ugariak orein eta ahuntzenak dira. Kobazuloko hormetan gehien adierazten zutena zela, alegia, gutxien ehizatzen eta jaten zutena. “Ehizarako garaian paleolitiko gizonaren gurariak eta ezagutzen zituen animaliak irudikatzerakoan zituen interesak ez zetozen bat”.³⁶ Beste hau ere kontuan hartzekoa da: Ekaingo zaldi batzuk azagaiak eta kirtendun muturrez zaurituak ikusten dira; totemiko interpretapen bat egitea zailduz.

Ekaingo irudien eta Etxeberriko-Karbiakoaren artean ahaidetasun bat ikusten dela ohartarazi nahi da, bai espezieen itxuragatik, nahiz zaldi espeziearen ugaritasunagatik. Baina Ekaingo irudien kalitatea hain da goragokoa non, alderatuz gero, santutegi honek “ermita batekin alderatutako katedrala” emango lukeen (J. Altuna).

4. PALEOLITIKO ARTEAREN ESANAHIA

“BORONDATE ARTISTIKOAREN” ULERKERAK

Benetako edozein artetan bateratuta ematen dira edertasuna eta zentzua, forma eta adierazpena. Artearen benetako historiagileak ez du aski alderdi bat besterik ikertzea. Ezin liteke formak eta irudiak arakatzeko soilan gelditu, galdegin gabe, zein nahi edo indarrek, barneko ala agerikoak eraginda burutu zituzten edozein harrizterainoko lan hauek, gaur guk dakigun bezala edozeinek dakien bizimodu xumeko haiek? Zein izan zen, gaur esaten den bezala, beren “kunstvollena”, beren borondate artistikoa?

Askoz errazagoa da estiloak eta teknikak alderatzea, eta halako irudiren zenbatekoaren eta banaketaren estatistikak gauzatzea, galdera hauei erantzutea baino.

Delako ezkutukiak ziurtasunez eta guztien adostasunez argitzeko ditugun ezinen aurrean, mende honetan zehar ateratzen joan diren interpretapenak azaltzen saiatuko gara, egia iristeko inolako usterik gabe.

ARTEAGATIKO ARTEA. Frantziako paleoantropologiako aitzindaria eta *H. Christy*-rekin batera Eyzieseko (La Madeleine, eta abar) gunearen ikertzailea, eta Aurignac-eko aztarnategiaren aurkitzaile izan zen *E. Lartet* (1801-1871) eta Laugeire-Basseko eskulturen aztertzailea den *Emile Cartailhac* izan ziren, arte orokorraren berri eman zutenak, beren garaian modan zegoen azalpena proposatuz. “Arteagatiko artea” izatearen azalpena zen. Ez zen beste misteriorik bilatu behar. Bere garaian oraindik ez zen haitzetako arterik aurkitu. Lartet-en azalpenak arte higikorri buruzkoa izan behar zuen nahita nahiez, Les Eyziesen, Dordoña aldean bereziki berak aurkitu zituen gauzei buruzkoa, hain zuzen. Altamirako aurkikuntza zazpi urte beranduago etorri zen. Lartetek uste zuen paleolitiko ehiztariak gaurko ertilariaren helburu berak, indar bera eta gaitasun bera zituela. Ehizatzen edo arrantzan harrapatzen zuenarekin eroso bizi eta gainera aisialdiko jardueretarako eta estetikako gozamenerako bazuen astia. Horrela dekoratu ahal izan zituen kirtendun makilak, apainketarako zintzilarioak eta ehizarako tresneria.

Horren arabera, Lascaux, Altamira edo Ekaingo ertilariak ikusi beharko ditugu “paleolitiko Montparnasse antzekoan, ikasleak sarri baten hankan trazu bat zuzentzen eta bisonte baten adarkeraren zentzuaren zuzenketak egiten utziko zuten baserri giroko lantegi” batetan bizitzen eta lan egiten.³⁷ Askorentzat XIX. mendearen azken aldean egokia izango zen, orduko artearen historialari askoren teoriari erantzuten zien azalpen hau, baina, haitzetako artearen edertasunak agertzen hasi zirenean, indar gutxikoa gertatu zen.

MAGIA. Estetika esperientzia soilak ezin adierazi zezakeen guztiz, arte gertakari hura. Aurkitutako irudiak haitzuloen barrualdean zeuden, leku guztiz ilunetan eta ez, normalean egile haiek egunoro bizi ziren sarreratik gertu. Bestalde, haitzeko horma-zatian, bat beraren gainean sarritan kokatutako irudiak kontraesanean jartzen zuen estetiko ala apaingarri izatearen interpretapen soil bat.

Salomón Reinachek 1903.ean argitaratu zuen bere *Artea eta magia* liburuan ideia bat proposatu zuen, argibide sinisgarriago baten bila etnografiara jo behar zela, alegia. Haserako jende haien arterako joera haren sustraia ehizaren magian zegoenaren pentsamendua ekarri zuen etnografia ikerketak. Izaki ala gauzaki baten irudia edukitzeak gauzakia berarengan nolabaiteko agintea ematen duela eta gutiziatzen zuten animalien irudia bera egitera bultzatuko zituen herri haiek. Espiritu ala animalia baten gorputza margotua izan den leku hartantxe bertan egotera behartu litekeenaren printzipioa zen. Izan ere, paleolitiko hormako artean animaliarik marraztuenak, gizakiak ehizatzen zituen belarjaleak ziren. Basatiak eta beste animalia arriskutsuak oso gutxitan azaltzen dira kobazuloetan marraztuta. Arrazoi beragatik ez da normalean giza irudirik ere azaltzen. Marrazten zutenean, gordean azaltzen zen giza irudia, hain gordean ere non, **antropomorfoa** deitzen zitzaion.

Azalpen berria tentagarria zen: Ehiztaria ahula eta bizitzako mila halabeharren menpe, gero hilko zuen harrapakinen zelatan bizirauten zuen. Animalia zen bere etsai handia, bere heriotzaren bitartez ehiztariari bizitzen laguntzen ziona. Ehiztariak nagusi irten behar zuen. Baina, bere arrakasta porrotaren ondo-ondoan zihoan, zeren zenbat eta animalia gehiago hiltzen zuen orduan eta gutxiago geratzen ziren hiltzeko. Magia zen alde batetik ehizaren erorketa bermatzen zuena; eta bestalde ziurtatu behar zuen ugartasunaren neurria.

Magiaren ideia, lehenbizi, *Henri Breuil* paleontologo ospetsuak bereganatu zuen eta ondoen arkeologo gehienak. Ia mende erdi batetan iraun zuen beste ororen gainetik, magiaren azalpen honek, nahiz eta arazoaren konplexutasunagatik, osagarriak izan zitezkeen beste azalpenak baztertera ez uztea eskatzen zuen zuhurtasunak. Laster ikusi zen magia ezin zitekeela azalpen sistema bakarra eta nagusia izan, zeren iruditako %14k bakarrik agertzen zituzten suntsiketa zeinuak.

Izan ere, ehiztarien berehalakoan elikatu eta biziraun beharrari lotzen zitzaion magiaren azalpenari, *Breuil*ek beste azalpen bat erantsi zion, sakonean magiari berdin lotua, baina emakumearen ernalketaren gurtzari lotua, baita animalienari ere. Baina, azalpen honek ere baditu bere zailtasunak. Eta euskal lurraldeko hormetako arteari dagokionez, egia bada Altxerri eta Ekainen kobazuloetako barrenenean ugari direla zaldien marrazki eta grabatuak, egia da baita ere, zaldi aztarnetan bera dela agerpenik txikiena duena.

TOTEMISMOA. Mendearen hasieran aldekoak izan zituen beste interpretapen bat **totemismoarena** izan da. Berau ere etnografian oinarritzen da. Hasierako bezala izendatzen ditugun herri askok, animalia espezie baten azpian arbaso bat bera izatearen oinarritzko ustea dute. Totem bat sakratua da. Inizituak ez direnak ezin ikusi dute. Horregatik egon ohi da santutegi batetan ezkutatua.

Azalpen erakargarria. Ekainen totema zaldia litzateke. Baina horrela bada, zergatik azaltzen da bere irudian zauria? Eta gainera, zergatik azaltzen da beste espezie, bisonte, ahuntz, orein eta abarri... lotua? Totemen elkarteetan, talde bakoitzak bere totem berezia dauka. Ez da hau dekoratutako kobazuloen kasua. Beraietan azaltzen diren irudiak gutxi dira eta haiek berak franko-kantauria alde guztian. Espezierik nagusiena zaldia eta bisonteak dira; gero, oreina, mamuta, ahuntza, uroa eta elur-oreina. Hain espezie gutxi izate hau eta forma bereko adierazpen orokortu hau ez dator bat totemismoaren teoriarekin.

SEXUZKO BIKOIZTASUNA. Beste azalpen bat gure garaiko frantses antropologo batzuk, hain zuzen ere, *Annette Laming-Emperaire* eta *Andre Leroi-Gourhanek* iradokia izan da.

Hain zuzen ere, filosofo eta arte historiagilea zen *Max Raphael* (1889-1952) izan zen Elizie-setara bisita bat egin ondoren zuzen batetarantz jotzeko aztarna berri bat iradoki zuena. Berak, Henri Breuili honela idatzi zion eskutitz batetan: “Jatorrizkoen aurrean, hipotesi hau sortu zait, gertutasun espaziala dagoen animalia batzuen artean, badela argitu beharrezkoa zaigun asmoren bat” izan ere, ezin zalantzan jarri “delako irudi horiek zerbaitegatik daudela elkartuak eta baduela horrek esanahiren bat”.³⁸ Gainera, (“palinsesto” deituriko) bata bestearen gainean dauden irudien besterik gabeko kronologia interpretapen baten aurkako jarrera hartu zuen.

Pentsamolde hauen ondoren, Laming-emperaire eta Leroi-Gourhanek behin betirako utzi zuten, zenbait egilek hartua zuten “etnografiko” ikuspuntua, zeinaren arabera “orainak (alegia, gaurko lehenagokoak) lehenagoaren berri eman behar duen”, eta paleolitiko arteren interpretatze ahalegin guztiak aurkituak diren datu nabarmenetan oinarritu behar zutela. Irudiak azaltzen direneko formak xehetasun gehiagoz aztertu, ikertu eta klasifikatu behar zirela, eta beren artean zein modutara elkartuak dauden hobeto begiratu behar zela. “Zergatik hain ezohizko taldeak hain errealista den arte batetan?” –galdegiten zuen, Laming-Emperairek.³⁹ Halako espeziek edo espezie taldeek okupatzen duten pribilegiozko kokapena, ongi mugatu beharko litzatekeen, eta gai nagusiak bigarren mailakoetatik bereizi, eta abar. Hiru urteren buruan, 66 haitzuloetako 2.188 irudi norabide horretan aztertutako ikerlanetan frogatu zuten beren ondorioak bat zeto zela.

Beren ikerketa moduak azpimarratze hau egitera zeramatzan, badela sistema bikoitz bat tankera jakin batetako animalia eta zeinuak, beste tankera desberdineko animaliak eta zeinuak osatu eta enkoadratzen dituen. Behin eta berrizko zaldia bisontearekin parekatze figuratiboak, inola ere ustekabez ematen ez denak, iradoki zion “oinarritzko sinboloen diada” ideia. Bikoiztasun honek, izadian dagoen bikoiztasun sexuala adierazten du. Zalantzarik gabe prehistoriako gizakiak bazekien espezie bakoitzaren barruan sexua bereizten, baina bere horretan, adierazpena ez dirudi asko axola izan zaionik. Sexu ezaugarrien adierazpena urria da eta honi dagokionez, hain zuzen ere, paleolitiko artearen “neurrigabeko lotsaz” hitz egin izan da. Bestalde, guzti honek, animalia espezie bati sexu jakin bat eranstearen sinbolo balioa eman behar zitzaioela pentsa erazten du. Horrela, Leroi-Gourhanen arabera, zaldia, ahuntza eta oreina alde batetik eta azkonak, azagaiak, lerroak eta puntuak bestaldetik, arraren sexua adieraziko lukete. Bisontea eta arma jaurtigaiez zauritutako animaliak emeari zegozkion gaiak. Funtsean bitarra den konbinaketa hau, besteak bezain sinboliko eta gehigarriagoa den beste hirugarren batekin osatuko litzateke: A (zaldia) eta

B (bisontea) beste osagarriekin, albokoekin edo bazterrekoekin elkartuak egon daitezke: D (mama, ahuntza edo oreina) edo E (katua, hartza edo errinozerontea)

Irudi hauen haitzuloetako banaketa topografikoa ere, balio sinboliko zehatza duten eskemekin bat dator. Haitzuloetan hiru irudi talderen banaketa honako hau da: Animalia eta arren zeinuak, sarreratik gertuko tokietan, emeak, arren bat lagun dutela, erdialdean eta arrak kobazuloaren barrenenean.⁴⁰ Beraz, gai figuratibo arruntena, zaldiaz osaturiko bisontearena da. Kobazuloa bera emearen sinbolo bezala hartua izaten da; sarrera eta barreneneko animalia eta arren zeinuak haitzulo beraren osagarriak lirateke.

Sexuaren ulerkeraren gainera, heriotzari dagokion beste bat legoke. Azagaia eta zauria, sexuen elkartze eta heriotzaren sinbolo bezala harturik, berritutako bizitza aldi batetan kokatuak lirateke, zeinetan egileak bi lerro paralelo eta osagaietan antolatuko liratekeen: gizona-zaldia-azagaia, eta emakumea-bisontea-zauria.

Interpretapen korapilotsu guzti honen aurrean, begirale soila, zintzilika eta zalantza gehiegi-ekin gelditzen da. Annette Laming-Emperairek 1972an zintzoki aitortzen zuen, interpretapen honek “datu pila handi samarra uzten zuela ezkutuan eta erakustaldi zehatzetan baino iradokizunetan gehiago oinarritzen dela”. Leroi Gourhanek ere honela dio: “Sexu dualismoaren hipotesia, egiaz hutsala eta osatugabea dela; langaiei buruzko esperimentazio berri bat beharrezkoa dela”.

KOKAPEN KRITIKOAK. Prehistorialariak, oro har, estimazio ederra azaldu dute Leroi-Gourhanen interpretatze sistema honek suposatzen duen ahalegin handi eta arduratsuegatik.

Agian, azterketa kritiko bakarra *Ucko eta Rosenfeld*-ena izango zen. Hauek izan baitziren behin eta berriz, paleolitiko artearen esanahia ulertzeko eragozpenik handiena, izan ere, bertako biztanleek kobazuloen zein erabilera egiten zuten ez ezagutzearena dela esan dutenak.⁴¹

Teoria guzti hauen laburpen bideratzaile baten ondoren, honela irizten zuen hain zuzen, *Alrunak*: “Paleolitiko artearen hain errealitate zabal eta ugaria, hainbeste milurtekotan iraun duena, bide bakar batetatik adierazten saiatzea neurritzeko kanpoko dirudi”. Orain, azterketak, batez ere, “Leroi-Gourhanen lanak hobetzera jotzen du eta beroietatik abiatuta bide berriak urratzera, nahiz eta ekarpenak urriak eta oso astiro gertatzen direnak izan”.⁴²

Badirudi azkenaldiotan *M. Conkey* hasi ote den, zenbait haitzetako multzotan, adierazpen hauek eman zireneko giza taldeen antolaketa sozialaren agerpen sinbolikoa ikusten. Horrela bada, eme zeinuzko erdiko taldeek, matriarkal-uztabiltze-ehizatze gizartean emakumearen erdiguneko kokalekua sinbolizatuko lukete. Berak, taldearen betiraunkortasuna ziurtatu eta familia zaintzen zuen, gizonak berriz, inguruko animaliez sinbolizatuak, ehizara irteten dira.

“Teoria hauek denak akats bera dute. Denak, guztia, ideia bakar batez adierazten saiatu dira. Agian, denek badute egirik...”. *Leroi-Gourhanek* adierazi duen bezala, figuratibo ereduak, paleolitikoak izan ala ez, ontzien modukoak izan dira, neurri handi batetan desberdinak diren eduki ideologikoak beren baitan hartu zitzaizketenak.

Baina, desberdinak izanagatik ontzi horiek badute esanahi sakoneko kidetasun izaera orokor bat. Denaren arabera, giza historiaren hain haserako aroan, gerorako hainbestetan bezala, artea erlijioari loturik doala adierazten da.

5. PALEOLITIKO ARTEAREN AMAIERA EUSKAL HERRIAN

BEREIZITAKO PROBINTZIA ARTISTIKO BAT

Paleolitiko aldian oraindik **euskal arteaz** ezin badezakegu hitz egin, garai honetan ez dugu lako gorputzez eta kulturaz etnia euskalduna osatua denik aurkitzen, bai ordea, ohar arazi dezakegu azaldutako arte adierazpenek badituztela, piriniar artearen barruan eskualde berezi baten antzekoa osatuko luketen elkarre zantzu batzuk.

“Ez dago adostasunik Euskal Herria, onartutako eremu batetan nahiz bestetan sartzeko deseroso senti erazten duten berezitasunak badituela erakusten duelako” Zein taldetan sartu behar da Isturitze? *Strauss*-en arabera Solutrense aldiko Euskal Herrian; *I. Barandiaranen* arabera ez du paralelorik Euskal Herrian. Eta paleolitiko artearen zeinuen arabera, *Casadoren* iritziz Euskal Herria berezko nortasuna duen elkarte bat da, kantabriar nahiz piriniar auzoetatik desberdina dena.⁴³

Euskal Herriko paleolitiko santutegiak sakonak dira. Hauetako bakoitzean animalia bat nagusitzen da. Egiturari dagokionez, irudigileak beren artean nekez harremanetan jar daitezkeen “maisua”. Nolanahi ere, euskal eskualdeko artean ikusten diren plastiko egiturak kantabriar-asturartetik berezita geratzen dira, zalantzarik gabe. Bestalde, Isturitzek estilistikazko muga bat marrazten duela dirudi piriniar-iparraldetar artearekin.

Euskal Herrian paleolitikoari buruzko bere ikerketak bukatzean *Ignazio Barandiaranek* gure paleolitiko artearen berezitasuna aipatzean iradokitzen zuen Pirineoak “benetako galbahe baten modura jokatuko zuela kultur korronteen iragaitea mugatuz eta hautatuz, ezaugarritsuenaren agerraldia zehaztuz, baldintzatuz eta nortasun berezi bat emanez”. Baina, lehenago, Altzerri eta Ekaingo aurkikuntza handiei buruz idatzi zuen, bertan asturiar edo santandertarrarekin ahaidesan estuagoa zuela zirudiela piriniar frantsesarekin baino.⁴⁴

Euskal gizonak oraindik ere milurtekoak pasako ditu gorpuzten eta kulturaz osatzen. Baina, Jose Migel Barandiaranek, Boch Gimperak, Jesus Altunak eta beste antropologoek ohar arazten duten bezala, Goi Paleolitiko azkenaldian giza gorpuzkeran gaurko euskal kera alderako garapenaren hasiera ikusten da.

BILAKAERA BATEN MUGARRIAK ETA BERE AMAIERA

Izozte garaiaren azken aldean bukatzen dira baita ere Madeleiniar azkenaldiko arte adierazpenak. Animaliaen atal desberdinen irudikapena berdintzen duen nolabaiteko pintura kode batetatik datorren **araututako arte** batek, azkenaren berri ematen duela dirudi, (Azken Madeleiniarraren IV. estiloa, Leroi-Gourhanen ustetan) eta erliebetako marren ugaritasunean azaltzen da. Arktiar animaliak desagertu egiten dira franko-kantauriako artetik. **Arte esanguratsuen isiltasuna** dator gero. *Breuilek* Madeleiniar VI.a deitutakoaren ondoren, paleolitiko artean formen deuseztatzea hasten da. Paleolitiko arteak 20 milurteko iraun du (K. a. 30.000tik 10.000ra bitartekoak), ondorengo arte abentura handi guztietan emango den bezala, haurtzarotik hasi eta hemen 5.000 urte iraun zuen sasoi aldi handi baten ondoren, azkar doan gainbehera batetatik bapateko amaierara doan bilakaera koherentean bukatuz.

Mesolitikoaren hasiera da. ■

BIBLIOGRAFIA

- APELLANIZ, J. M.: Egilea zehaztearen metodoa... "Zephyrus" en, 30-31. or. 1980. El Arte Prehistórico del País Vasco y de sus vecinos. Bilbo 1982.
- BARANDIARAN, J. M.: El hombre pehistórico en el País Vasco. Buenos Airesen 1963.
- BREUIL, H. l'abbé: Quatre cents siècles d'art pariétal. Les cavernes ornées de l'agê du renne. Parisen 1974.
- CHOLLOT-VARAGNAC, M.: Les origenes du graphismo symbolique. Essais d'anayse des écritures primitives. Parisen 1980.
- CORCHON RODRIGUEZ, S.: El arte mueble paleolítico cantábrico. Contexto y análisis interno. Madrilen 1987.
- DELPORTE, H.: L'image des animaux dans l'art préhistorique. Parisen 1990.
- NOUGIER, L. R.: Les grottes préhistoriques ornées de France, d'Espagne et d'Italie. Parisen 1990.
- OUY, G., OUY, K. et PARCEZEWSKA, K. : Les origenes des règles de l'art. Une première enquête. "Annales" en azaroa-abendua, 1972, 1264-1316. or.
- LAMING EMPERAIRE, A.: La signification de l'art rupestre paléolithique. (Parisen 1962). Pour une nouvelle approche des sociétés préhistoriques. L'omme de Cromagnon-en. 1868- 1969. Parisen 1970.
- LEROI-GOURHAN, A.: *Los primeros artistas de Europa. Introducción al arte parietal del paleolítico*. Encuentros Ed. 1983. *Préhistoire de l'art occidental*. Parisen 1965. *Arte y grafismo en la Europa prehistórica*. Madrilen 1984. *Símbolos, artes y creencias de la prehistoria*. Madrilen.
- LLANOS, A.: *Los primeros impulsos artísticos. Alava en tus manos-en*. Arabako Aurrezki Kutxa Probintziala. Gasteiz 1983. *Carta arqueológica de Alava*.
- LORBLANCHET, M.: *Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regards*. Parisen 1995.
- RAPHAEL, MAX.: *Trois essais sur la signification de l'art pariétal paléolithique*. Kronos 1986.
- VV.: *L'art de cavernes. Atlas des grottes ornées paleolithiques françaises*. Parisen 1984.

OHARRAK

1. A. LEROI-GORHAN, *Arte y grafismo en la Europa prehistórica (Madril 1984) Ikus bere sistemaren laburpen bat H. DELPORTE, L'image des animaux dans l'art paléolithique (Paris 1990), 64 eta hu.*
2. *Ikus Leroi-Gourhanen sailkapen honen laburpen bat Eduardo RIPOLLen, El arte paleolítico (Paris 1989, "Historia 16"), 104-114. or.*
3. *Ikus, "pentsamendu tradizionalen krisialdia" hau, A.BELTRAN MARTINEZ-en, Ensayo sobre el origen y significación del arte prehistórico (Madril 1989), 33-37. or.*
4. *"La cabeza de felino del Magdaleniense Superior/Final de Atxeta". Munibe 40an, 1988, 3-7. or. Artelan hau Bilboko Etnografiako Museoa aurkitzen da.*
5. S.CORCHON, *El arte mueble paleolítico cantábrico (Madril 1987), 109 eta hu.*
6. *Jordá irakasleari eginiko omenaldia. (Salamanca 1984).*
7. *"Paleolifiko artea Euskal Probintzietan". Problemas de la prehistoria y de la Etnología vascas. "Penintsulako Prehistoriaren IV. Symposiuma". (Iruñea 1966), 48-79. or.*
8. *Soledad CORCHON RODRIGUEZ, El arte mueble paleolítico cantábrico. Contexto y análisis interno. (Madril 1987).*
9. *T. De ARANZADI eta J. M. BARANDIARAN, Contribución al Arte Moviliar Magdaleniense del País Vasco. (Santimamiñe, Lumentxa, Bolinkoba y Urtiaga). O.C. Xlean, 197-211. or. (Lehen "Eusko-Folklore" VIIan argitaratutakoa, 1927). J. M. APELLANIZ, "La plaquette á chevaux hypertrophiques de Lumentxa (Byscaye) et les styles du Magdalénien Supérieur/Final dans le Pays Basque". Munibe 40an, 1988, 9-14. Lan honetan idazleak, artelana espresionista joera bati egozten dio, eskematiko estiloarekin nahasten delarik. "Les plus importants détails anatomiques ont été supprimés, comme l'oeil, le aussau. La bouche a été transformée en un petit espace en réserve á l'extrémité du nassau, etc.". Eskematizatzerako joera bat adierazten duten arrasto desitxuratzailleak.*
10. *J.M: APELLANIZ, El arte prehistórico del País Vasco y de sus vecinos (Bilbo 1982), 37. or*
11. *Ignazio BARANDIARAN, "Kantabriar arte higikorra". En la prehistoria de la cornisa cantábrica. (Santander 1975) 144. or.*
12. *X. ESPARZA SAN JUAN, La cueva de Isturitze. Su yacimiento y sus relaciones con la cornisa cantábrica durante el paleolítico Superior. UNED (Madril 1995).*
13. *Ikus, "Isturitzeko segida" J. M: APELLANIZen, El arte prehistórico..., 23-25. or.*
14. *J. ALTUNA, "Haitzetako errealismoa". El arte vasco. (Donostia, Erein, 1982), 20. or*
15. *W. WORRINGER, Abstraction und Einfühlung (München 1908); gaztelerako itzulpena: Abstracción y Naturaleza (México 1953).*
16. *A.LEROI-GOURHAN, Los primeros artistas de Europa. Introducción al arte parietal paleolítico. Encuentros Argitaletxea 1983, 37. or.*

17. Trois essais sur la signification de l'art pariétal paléolithique (*Kronos* 1906) 44. or.
18. Herbert Kühn, *Die Kunst der Primitiven* (Munich 1923, 24 or.); ikus baita G. OUY-PARCZEWSKA, "Les origines des règles de l'art. Une première enquête. *Annales* 27an, 4-5 znb., uzt.-urri. 1972, 1264-1316. or.
19. Kobazulo honetan egindako hainbat indusketa kanpaina 1961ean Munibe aldizkariari eginiko zenbait emanditan deskribatuak izan dira, 3-4 zenb. 1961an, 1-2 zenb. 1963an, eta 1965ean, marrazki ugari apainduak.
20. Prehistoriako artea... (1982), 25-101 eta 219. or.
21. Henri Breuillek 1916an bisitaturiko Santimamiñeko kobazuloa, T. Aranzadi, J.M.Barandiaran eta E. Eguren taldeak ikertua izan zen bederatzi kanpainetan, 1918tik 1926ra bitartean. Guztien ondorenak beren Lan Bildumaren IX. liburukian daude. (*La gran Enciclop. Vasca*, 1976).
22. Kobazulo honetako haizetako irudi guztien deskribapen zehatza J.M: APELLANIZen, *La caverna de Santimamiñe liburua dago. Bizkaiko Dipt.-ak argitaratua. (Bilbo 1971).*
23. Quatre-cents siècles d'art pariétal. Les cavernes ornées de l'âge du renne. (*Paris 1974*) 342. or.
24. "Las cuevas de Altxerri y sus figuras rupestres". *Muniben 1964, 3-4 sorta, 91-141. or*
25. "Las figuras rupestres paleolíticas de la cueva de Altxerri (Guipuzcoa)" *Muniben, 1976, 1-3 liburuk., 3-242. or.; ik. baita J. ALTUNA, Ekain, Altxerri. Dos santuarios paleolíticos en el País Vasco. Haranburu ed. (Donostia 1947).*
26. *Munibe 16, 1964, eta 28, 1976.*
27. *Munibe 42, 1996.*
28. "Paleolítico artea Euskal Probintzietan". *Problemas de la prehistoria... "Penintsulako prehistoriaren IV. Symposiuma" (1966) 41. or.*
29. *Prehistoriako artea..., 220.*
30. *Munibe 1976, 1-3 liburuk. 153.*
31. A. BELTRAN, "Avance al estudio de la cronología del arte parietal de la cueva de Altxerri". *Problemas de la prehistoria vasca, lanean. "IV Symposiuma....(Iruñea 1966) 81-91. Lan honetan Altxerriko irudien katalogo deskribatzaile eta osatu bat ere azaltzen da, baina irudi grafikorik gabe.*
32. J. ALTUNA eta JUAN M^o APELLANIZ, *Las figuras rupestres...., 147. or.*
33. *Ibid., 139.*
34. *Bi espeleologo gazte A.Albizuri eta R.Reizabalek 1969 an aurkitutako santutegi bikain hau berehala izan zen ikertua eta ondorioak J.M.Barandiaran eta J.Altunak argitaratu zituzten. Aranzadi Zientzia Elkarreak babestuta.*
35. A. LEROI-GOURHAN, *Prehistoria del arte occidental (Bartzelona 1968) 337. or.*
36. J.ALTUNA, Ekain, Altxerri. *Dos santuarios paleolíticos en el País vasco. (Donostia 1997) 199. or.*
37. *Ibid., 28.*
38. *1954ean bere hipotesiak ez ziren ia aintzakotzat hartuak izan. Askoz beranduago izan ziren bilduak L'art pariétal paéolithique (Parisen 1985 an) Patrick Brault-en aurkezpen batekin. Ikus baita ere M. LORBLANCHET, Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regards (Paris 1995) 81. or.*
39. *La signification de l'art rupestre paléolithique (Paris 1962) 280. or.*
40. A. LEROI-GOURHAN, *O.c., 147. or.*
41. P. J. UCKO eta A.ROSENFELD, *Paleolithic Art (Londres 1967); gaztel. itzulp. J. M. Gomez Tabanerarena. Guadarrama Argital. (Madril 1067).*
42. E. RIPOLL, *El arte paleolítico (Madril 1989, Historia 16) 125. or.*
43. *Juan M^o APELLANIZ, El arte prehistórico...21. or.*
44. I. BARANDIARAN, *A. c., 79. or.*

2. LEHEN ARTE ABSTRAKTOA

TESTUINGURUA

ANTROPOLOGIA ETA INGURUNEAREN ESPARRUA

Paleolitoaren bukaeran, orain 10.000 bat urte, zenbait aldaketa oso garrantzitsuak iritsi ziren, kultura berri bati sorrera emanaz, hasiera batetan Euskal Herrian K.a. 9.000 eta 5.000 artean kokatu ohi den eta Neolitoa jarraikitzen zaion Epipaleolito aldiaren barruan gelditu zena.

Ingurugiroaren aldaketak, hein handi batetan, azken izoztea amaitu ondoren giroa epeldu eta heze-tzen hasi delako eman ohi dira. Erdi eta hegoaldeko lurraldeetatik arktiar animaliak Iparraldera alde egiten dute. Ehiztarien helburu izaten jarraitzen dute oreinak, sarrioak eta ahuntzak; basurdeak eta orkatzak ugaritu egiten dira. Urki basotxoan ordeztatuak azalduko dira. Hostogalkor basoak hedatzen doaz; eta euskal lurraldean, 800 metrotatik goragoko garaieratan pagadiak dira nagusi, gaztainadi eta hariztiak berriz beheagoko mailatan.

Bestalde, eskualde honetako gizakia aldatuz doa gorpuzkeran. **Urriagako kobazuloan aurkitutako buru-hezurrek** geruzagrafia arrazoiengatik, Paleolito aldiaren koka zitezkeela pentsarazi zuten.¹ Gero kronologia kokapen hau alde batetara utzia izan zen, eskuartearen erabiltzen ziren aztarna antropikoen zenbatekoa urria zelako.²

Frantses irakasle Paulette Marquerrek, 1963an euskal erraza baten batasuna ukatu egin zuen, mediterranean eitezko aldagai bat bezala baieztatuz, piriniar sartaldeko eiteirik ez zuena.

Azkenik aztarnategiko geruzen ikerketa arretatsua batek eta C14 probek, antropologoak lehen daten balioztatze kritiko batetara eraman zituzten, delako buru-hezurak Brontze Aroan kokatzera bultzatuz.³

Hori ez zen oztopo izan zenbaitzuk Azilense aroan (K.a. 9.000-6.000) aurkitutako giza aztarnak gaurko euskal eitearen alderako iragaita joera azaltzen zutela pentsatzeko eta esan zitezkeela Eneolitikoan eta Brontze Aroan izan zela, orain 6.000 bat urte, gaurko euskaldunaren antzeko arraza eitea osatua gelditu zen aldia.⁴ Tesi hau hizkuntzalaritzatik baieztatua geratzen zela pentsatu izan zen, Harri Aroa gogorazten duten hitzak euskararen gordetzen zirela ikustean.

Halaz ere, ikerketa berriagoen arabera pentsa daiteke euskal eitearen osaketa genetikoak uste zena baino konplexuagoa dela; Herriaren hegoaldeetik, K.a. IX. mendean Pirinioetatik sartu ziren indoeuropar taldeen aldetikako etnia eraginak izango zirela, eta baita Goi-lautadatik ere mende batzuk berandua-go, eta gaurko euskal biztanleriaren artean berezitasun bat gordetzea dela zuhurrena pentsatzen da. Biztanleriaren transformazio genetiko maila "kultur erantzunetik baldintzatua izan zitekeen, hein handi batetan, oinarriko beharren asetzarekin zerikusia duten eta gurutzamendurako oztopoak izango diren kultur oztopoak izatearekin eta ondorioz biologiko eraginekin".⁵

Ebro ibaiaren haranean aurkitutako giza aztarnen ikerketak, non mediterranean eiteari lotutako antropologiazko trazuak azaltzen diren, arraza aniztasun baten ondorioa dakarke, euskararen euskalki anitzek eta Euskal Herriko eta oro har, sartaldeko iparpiriniar eskualdeko beste kultur adierazpenak baieztatutakoa, bestalde.

KULTUR ALDIAK: NEOLITIKOA, BRONTZEA ETA BURDINA

NEOLITIKOA. Euskal Herrian neolitizazioa, **K.a. bosgarren milurtekoetik** abiatzen da, Ekialdeko kulturekin alderatuz gero, atzerapen puska batekin. **Neolitikoa finkatzeko** funtsezko moduan hartzen diren alderdiak, gradu eta aldi berean izan ez badira ere, hauek dira:

- Kobazuloetan eta haitzpeko babesetan bizi izatek, aire librean bizitzera pasatzea;
- harrapakinen ekonomia utzi eta elikagaiak, nekazaritza eta abereen etxekotze ekoizpen teknika erregular moduez baliatzea;
- industria osagai berrien agerpena (harri landuak, zeramikak), oso bistakoa den ostilamenduen hedapena eta aniztasuna dakartena.

Aldaketa honek ondorio garrantzizkoak izango zituen. Biztanleriaren gorakada, talde edo tribuen sedentarizate gero eta handiagoa eta honekin batera gizarte sisteman eta giza harremanetan aldaketak. Horregatik, litekeena da, goiko indarreganako sinismena aldatua izatea, erlijiozko norabidea oraingoan izadiarengana, hazien iturri eta giza bizia beraren iturria den ama izadiarengana aldatzea.

Ziurtasun osoz oraindik konpondu gabe daukagun arazoa, euskal lurraldean "**neolitizate**" **gertakaria** nola eman zen jakitea da. Jakinaren gainekoa denez, "neolitiko erreboluzioa" deitu ohi zaionaren zenbait alderdi ez zirela aldi berean eman leku guztietan. Baina, bertan jaiotako biztanleriaren gertakari berezia izan al zen edo beste herri berrien etorrerak eragindakoa izan al zen? Eta horrela bada, bertan jaiotako biztanleriarengan zein neurritako eta mailatako etnia-kulturazko aldaketa gauzatu zuen?

Euskal Herrian, Epipaleolito eta Neolito aldiei dagozkien **aztarnategi nagusiak** Arabako Montico de Txarratu eta Husos kobazuloan, Gipuzkoan Marizulon, Lapurdin Moulignen aurkitzen dira.

Gerora, neolitiko aztarnategiak aurkitu dira Arabako (Fuente Hoz eta Peña Larga) kobazulo ala haizpe babeslekuetan, Nafarroako (Zatoya, Abauntz eta Aita Areson) eta ikertzen ari diren beste azaleko kokapen batzuk gehiago.

Aztarnategi guzti hauen **kronologia** K.a. hiru eta bosgarren milurtekoen artean kokatu daitezke.

Bizi moduei dagokienez, gauza jakina da Euskal Herrian aire libreko **ingurugiroa** lehen garapen baten Eneolitara arte ez dela ematen, gerora, benetako herriak Azken Brontze aldiari egituratu eta ezagutuak errotuko direlarik. Bestalde, jakina den gauza da kobazuloetan bizitza egiteari ez zitzaiola erabat utzi oso Burdin Aro aurrealdera arte eta baita beranduagora arte ere. Animaliak **etxekotze** aztarnak oso urriak dira, ehizean luzez jarraitu izanaren aztarnekin gainera. Oinarritzko hiru espezieak (ardi-ahuntzera, idi-behiena eta zerriena) baitaratzen dituen abeltzaintza ere berantiarra da. **Nekazaritzaren** garapena frogatzen duten tresneriak, igitaiak, eta esku-erota ere berandu azalduko dira, beti ere lautadetatik barrualdera ekarrita, Nafarroako erdialdetik eta Erriberatik.

Tresnerien langintzari dagokionez, esan dezagun bi eratakoak direla:

- bata, Paleolitotik oinordetzan jasotakoa, etxeko lanetan erabiltzekoa: harraskagailuak, zizelak, zula-zulaileak, ebakitzailak, xaflaxoak, eta abar.

- eta beste multzo **berri** bat, geometriazkoen antza handiagoa duena, ehizarako arma bezala erabiltzekoak ziurrenik, Epipaleolitiko berrian azaldu eta luzez irauten dutenak. Aldi honetako ehiztariek arkuak erabiltzen zuten eta beren azkonak harri zati txikiak prestatzen zituzten, "mikrolitoak", muturrak edo xaflak, oso geometrizatuak ziren, egurrezko kirtenetan sartu eta arma jaurtitzaila eta arpoi bezala erabiliko zituztenak.

BRONTZA ETA BURDINA EUROPIAN. Eneolito edo Kobre Aroaren iragaita aldiaren ondoren, Europan Brontze Aroa hasten da (K.a. II milurtekoa) eta ezaugarri hauek izango ditu: harri langintzaren beharakada, salerosketaren hasiera, herrien gotortzea, ehorzketak taldeak egiteak banakakora pasatzea eta gizartearen nolabaiteko jerarkizazioa, beharbada, metalezko armek ematen duten indarrak eragindakoa.

Burdin Aroan, bere bi aldietan, bata Halstatt-ena (K.a. VIII-V mendeetan) eta Tène-na bestea, (K.a. V-I mendeetan) demografi hazkunde nabaria ezagutu zen eta horrekin batera mediterraniar laborantza anitza, teknologia berrien sartzeta (tornuzko zeramika eta budin metalurgia) eta azkenik lehen hirien agerpena eta mediterraniar itsas ertzeko kolonizazioak.

KRONOLOGIA

Euskal Herrian kultur osagai hauek nolabaiteko atzerapen kronologiko batekin azaltzen dira.

Euskal Neolitikoren lehen zatia bosgarren milurtekoetik aurrera datatu liteke; Abauntz, Zatoya, Koba eta Fuente Hoz-eko aztarnategiak. Hegoaldean mediterraniar eragineko gune bat eta iparraldean kontinental eragineko ikuska daitezke, horregatik isolamendu ala inkomunikazioa esan nahi izan gabe.⁶

Eneolito edo Neolito oso aurreratu bat aurki daiteke *Husos*-eko IV. geruzan, C 14aren bitartez K.a. 2.800 eta 1.900en tartean datatu daitekeena, *I mailan Marizulorena* eta *ICan Arenazakoa*; hemen etxe-abereak aurki daitezke, nahiz eta ez den laborantzaren aztarnarik.⁷

Euskal Herrian **Brontze Aroa**, K.a. 1.200 eta 600 bitartean kokatu behar da.

Burdin Aroa data horretatik erromanizatzeko aldira arte.

POPULAZIOA

Garai hauetan orduko populazioa handiagotua izan zen indoeuropear etorkinengatik, sartaldea aldeko Pirinioetatik sartuz, baina luzez mendi artean gelditu gabe Nafarroako hegoaldera jo zuena, horrela, neurria zehazten zaila den kultur aldaketa bat sortuz.⁸ Agian, "euskal-zeltar" kultur osaketa batez hitz egin daiteke, erromatarren kultura gabetzeari iparraldekoek baino eragozpen txikiagoa jarri ziena izanik.⁹ Nolanahi ere, badirudi kultur eta etnia ugartasun horren elkartzeak ez zuela eragotzi nolabaiteko identitate bateratzailea, nahikoa izan baitzen erromatar inbaditzaileek herri bakar baten elkartea sumartzeko: Baskoiena.¹⁰

Neolitikoaz geroztik gure arkeologia ezagumena areagotuz eta zehatzagotuz joan da. Horrek eraman gaitu kultur desberdintasun ezaugarriak azaltzen dituzten taldeak kokatuz, euskal lurraldearen nolabaiteko geografia bereizketa bat ikustera. Apellaniz irakasleak nahiko datu aurkitu du Euskal Herriko bi alderdiei dagozkien bi talde definitzeko, atlantiar-mediterranean uren marra zatitzailearen iparraldean eta hegoaldean; iparraldekoari "**Santimamiñeko taldea**" deitu dio eta hegoaldean bizi denari "**Los Husoseko taldea**". Administrazio eta sozio-politiko gune (beti ere, antzinako garai haietan tribu bizimoduaren barruan hitz hauek izan zezaketen zentzuan) bezala jardungo zuten aztarnategi handien inguruan banatuak aurkitzen diren taldeak dira.

Santimamiñeko taldeak Pirinioekin zerikusi handiagoa du, Husosekoak berriz, Goi-lautada eta Ebroko Haranarekin, hauetatik zetozen herriekin odolez nahastu zirelarik. Lehenengoa artzain abeltzaina da, bigarrena ere bai baina, nekazaria batez ere. n

I. EPIPALEOLITOKO IBILBIDE MENTALAK

ESKEMATISMOAREN ETA NATURALISMOAREN AUZIA

Oraindik ez da azaldu **paleolitotik irudizko eta naturalista artearen desagertzea** argiro adieraziko duen arrazoi bat bera ere. Honek ez du esan nahi arte eskematiko ala abstraktua, aurreko arte errealistaren ordeztoria zenik, jakina baita Goi Paleolitikoan itxura abstraktuaz hitz egin daitekeela. Eskemazko artearen adibideak Asturiasko kobazuloetan añañaziense multzoetan nagusi dira eta batez ere Solutremse eta Madeleiniar kobazulo ugarietan, sarritan marra, puntu eta mantxa soiletan geratzen direnak, egia bada ere askotan naturalista irudikatzei lotzen zaizkiela. Ezin hitz egin liteke, beraz, figuratibotik abstrakzioerantz eskematismoan zehar eman beharrezko garapen edo iragaitearen ondorioez, norbaitzuk Levanteko arteari buruz interpretatu nahi izan duten bezala. Eskualde horretan hain zuzen ere, animalia irudi eskemazko batzuk beste batzuen gainean jarriak izan zirela ikusi ahal izan da, horrela frogatuz, zenbaitetan bederen, “eskematismoa naturalismoa baino zaharragoa dela”.¹¹

Denon gustura konpondu gabeko arazoa da gaur oraindik, estilizazioaren eta eskematizazioaren erabateko zabalkundea, eta aldi berean naturalista artearen zokoratzea **zerk eragin** ote zuten erabakitzea.

Errealitatearen ikuspegi estetikoaren sakon sakoneko aldaketa da, gertakari bitxia bereziki, artearen forma eta estiloaren garapena mendeetan zehar industria, ekonomia eta bizi moduaren eraginak adierazten dituzten historialari haien zatiak; zeren antzina antzinako garai horietako arkeologi ikerketek azaltzen dute, Paleolitikoaren hurrengo zenbait milurtekoetan harri langintza sistema berak jarraitzen duela, eta ekonomia sistema berak, ehizak alegia, nahiz eta aldi batez kostaldeko itsasiek babestua izan zen. Aziliense aldia, tresna teknika erabileran etenik gabe agertzen da, Azken Madeleiniarraren jarraipen soil baten moduan, txikiagotze joera nabarmentzen bada ere, beste zenbait aldaketen artean.¹²

Postpaleolito aldi hauetan, **eskematara eta geometriazko abstrakzioetarako joeran** behin eta berrizko marrazkiak ez dira azaltzen gizakiaren arima eta eskutik, bai arte higikorrean nahiz haitzetako artearen alorrean. Kanpoko munduaren egiturekiko joera figuratiboa desagertu egiten da. Mental egituren agintealdia da orain.

Aldaketa honen **arrazoiak bilatu nahirik** (historiaren mendeetan eman diren estetikazko sentsibilitatean txandakako aldaketekin nolabaiteko antza baduen aldaketa) batek izaten ditu, aldaketa horietan arrazoi psikologiko soilak ikusteko tentaldiak, egitura errealisten behin eta berriz errepikatzen ibiltzearen neke arrunta, izan litekeena eta abar. Beste batzuk arrazoi sakonagoen bila ibili ohi dira. Franzisko Jordá Cerdák adibidez, eskematiko artea Iberiar Penintsulan sortutako erlijio sinismenekin zerikusia duten garrantzizko mugimenduen ondorioa izan zela pentsatzen du.¹³

Uste izatekoa da, aldaketa eragin zuten arrazoiaren arazoez kanpo, pragmatiko ikuspegitik bederen, **iragaite urratsak** irudien mailaz mailako *sinplifikatzearen* bitartez *eskematizatzeko*, *sinbolizatze* eta azkenik *abstrakzioan* amaitu ziren alderako joeran eman zirela.

AUZI HAU EUSKAL HERRIAN. Agian, hemendik jada, azpimarratzea komeniko da arte abstraktuaren sorrera hau, hispaniar penintsulan aldi honetan nahiko arrunta eta geografikoki orokorra izan bazen ere, piriniar eskualde honetan nabarmen samarra dela eta hain zu zen ere, eskualde honen mendialdean, euskal arraza itxura nolabait osatzen ari denean ematen dela.

Herriko zenbait aztarnategitan **gai abstraktu batzuk** azaltzen dira, hezurrean grabaturiko lerroak edo marrazkiak, interpretazio zailkoak; hain zailak izan ere, non hezurak haragitik askatzerakoan erabilitako tresnek eginiko marra soilekin nahastu litezkeela. Batzuetan zaila gertatzen da artistaren asmo garbia eta haragi kentze arrasto horietan muga bat jartzea. Esanahi “artistiko” garbiko lerroak batzuetan **marra txiki paraleloak** izaten dira, *Arenazan* bezala, **sigi-sagan** bestetan, *Lumentxan* bezala.

Gure artean berriro haitzetako artea azaltzeko, beste milurteko batzuk gehiago itxaron beharko da, Brontze Arora arte. Hain zuzen ere, aro honi eta gero etorriko den Burdin Aroari dagozkio gure herrian azaldu diren eta berehala kontatuko ditugun haitzetako artearen aurkikuntza aleak.

EPIPALEOLITO ETA POSTPALEOLITO AZTARNATEGIAK

Asko dira **Paleolitiko geruzaz gainera, Epipaleolitoko tresnak** aurkitu diren aztarnategiak: *Isturitze, Berroberria, Urtiaga, Ermitia, Lumentxa, Bolinkoba, Santimamiñe, Moulligne, Kobea II, Arenaza* eta abar.

Baina, badira **postpaleolito aldikoagoak** bezala har daitezkeen beste batzuk. Delakoak bezala aipa daitezke, Araban, *Montico de Charratu, Fuente de Hoz* eta *Kukumakoa*.

MONTICO DE CHARRATU. Trebiñoko **Albainan** kokatua den Montico de Charratu J.M. Barandiaranek (1965-1966), eta ondoren Amelio Baldeonek (1976-1978) ikertutako aztarnategia da. Aire librean dagoen aztarnategia da. Finkapenik zaharrena Azilense ez geometrikoarena da, Epipaleolito geometrizaturantz garatzen doana, honen gainean ematen delarik zeramika duen neolitizatzea.

FUENTE HOZ. Araban, aldi honetako beste aztarnategi bat Fuente Hoz deritzana da, Anuzitan kokatutako kobazulotxo Bayas ibaiaren haranean. Orain arte geometria itxurako epipaleolitiko maila bat zulatu da, C14 ak K.a. 6170 eta 4170 aldeko data eman du, data jada neolitikoa, ostilamendu tresna ugari duena, geometriazko armaturak, ukituak emandako xaflak, hortzadun piezak, harrastailuak, karraskatzaileak eta abar.

KUKUMA. Arabako ipar muturrean kokatzen da hirugarren epipaleolito aztarnategia, azken ehiztarien graikoa: Kukuma. Alzania mendizerran (900 m.tako garaieran) Gipuzkoarekiko mugan bertan dagoen koba txiki bat da. Agian, hor izanak dira lehen ehiztari-uztabiltzaileak, izoztearen ondoren goialdeko lautadetara igarotzen direnak. Harrizko erremintak, ehizarako eta animalien zati bigunak mozteko tresnak egiteko xaflak han utzi dituzte.¹⁴

POSTPALEOLITO ALDIKO ARTE MODUAK

Artistikotzat jo daitezkeen guztia miatzea egokitzen zaigunez, tresnagintza jarduera soila adierazten duten harri hondar guztiak alde batetara utz ditzagun, prehistoriako gizakiaren eskua, irudimen sortzaile baten eraginez mugitzen dela dirudien hartan kokatzeko. Alor honetan arkeologoentzat begikoena den lau eratako arte zatiketari oinarritzen garelako ohartaraziz hasiko gara —*errealismoa, estilizazioa, eskematismoa eta abstrakzioa*— erraza delarik nahiko argitasun teorikoz¹⁵ zehaztea, baina beti ere onartuz, delako estilistiko aldakaiekin artean ez dagoela kronologia eratorpenik.

- **Errealismoa**, gure zentzuek harrapatzen dituzten moduan eta adierazi nahi den gauzakiaren ideiera, berehalakoan eta xehetasunez eramango gaituen izadiko formak leialki imitatzen saiatuko den irudikapen modu bat da.
- **Estilizazioa** ezaugarritzkoenak eta nolabait esateko, egiturazkoak diren zantzu batzuk bakarrik nabarmentzen dituen adierazpen konbentzionala da.
- **Eskematismoa** irudi baten identifikatzeko, gutxiengo zantzu batzuk bakarrik agertzen dituen adierazpen konbentzionala da.
- **Abstrakzioa** forma lantze jardueran, izadiaren ageriko irudiak gogora ekartze edo imitatze saiakera guztiak utziz, ideien bat edo sentimenduren bat adierazten saiatzen da.

EUSKAL HERRIAN. Bere zentzu zorrotzean hartuz gero, bistakoa da Euskal Herrian gorderiko postpaleolitiko artea urria dela Penintsulako eta bereziki Lebanteko eskualdeekin alderatzen badugu. Haatik, orain dela urte gutxi, Araba eta Nafarroako zenbait kobazulo, haitzpe babestean eta aire libreko aztarnategietan aurkikuntza garrantzizko batzuk izan dira, berehala adieraziko ditugunak eta aipatu berri dugun estilistika sailkapen honetan egoki txertatzen direnak.

- **Errealismoa.** Inon ez da aurkitu arte **errealista** irudirik, ez behintzat hitz honi arte historialariek ematen dien zentzu zorrotzekorik eta madeleiniar arteak eskaini zizkigun hainbat eta hain eredu ospetsurik.
- **Estilizazioak.** Euskal postpaleolitoan giza irudiaren **estilizazioak**, arkularienak gehienetan, aurkitu dira Solakoban (Jócano, Araban) eta Kortesen (Nafarroan).
- **Eskematismoa.** Hain zuzen ere, **eskematizazioak** bezala hartu behar dira aipatutako Solacueva kobazuloko irudiak eta Lazaldaien (Zarate), Morosen (Atauri) eta Goikolauen (Berriatua) azaldutako gutxi batzuk.

- **Abstrakzioa.** Azkenik, irudi **abstraktuak** dira Lizitin (Ardagoya) aurkitutako puntuak, marrak, gurutzeak eta angeluak eta Urratxa IIIan (Orozko, Bizkaia) margotutako ertzekoak.

ARTELANEN ESANAHIAK

Nolako zentzua eman behar zaie aldaketa estilistiko hauei? *Francisco Jordá Cerdá-ren* iritziz, Neolitiko bitarteko eskematismoaren hedapena, kronologikoki megalitismoarekin uztartu behar da. Idazle honek hipotesi bat kanporatzen du, alegia, Ekialdean ez bezala, non gizarte hiritar-tu alderako garapen egiten den, Sartaldean, larrez larreko artzainen eta ehiztarien gizarte bat azaltzen da, abeltzaintza eta hedaturazko nekazaritzan oinarritua. Komunitate zentzu bat gailentzen da, bai taldekako ehorzketatan eta bai beren megalitoetan, elizarik ez dutela eta beren sinismena, idoloetara –ehorzketakoa, inperzonal eta eskematikoa– jotzen duen forma erlijiosoetan sustraitua dago, gizakia eta harantzagokoaren arteko harremanetako elementu bezala hartuz.¹⁶ Geldialdi bat egin dezagun, beraz, **Baskonian megalitikoaren gertakaria ingurugiroaren arloan deskribatzeko.**

2. HABITAT EDO INGURUGIROAREN GARAPENA

● BIZIMODUA ETA ARKITEKTURA

Bistakoa den bezala, prehistoriako gizakiaren ingurugiroak badu zerikusirik arkitekturaren historiarekin. Gizakiak **arkitekturarekiko izan zuen lehenengo bultzada, babeslekuaren premiagatik** sortua izan zen: bizi eta biziraun ahal izango zuen lekua, izadiaren indarren kontra, animalia basatien eta beste gizonengandik babesteko lekua. Babesleku hau izadian bertan topatu zuen: kobazuloak eta haizpeko babeslekuetan; baina, berehala bere buru-argitasuna helburu horretan jarriko zuen, babes espazioak sortuz, berak funtsean menderatzen zituen material hauekin (egur, buztin eta harriak).

Nahiz eta kobazulo eta haizpeko babeslekuetan bizitzen Epipaleolitoan eta Neolitoaren hasieran oraindik ere jarraitu, zenbait milurtekotan, alegia, euskal lurraldeko zenbait gunetan aire libererako joera nabari da jada neolitiko garaian bertan. Eta naturala da delako babes eta defentsarako kokapenak, egitura korapilatsuetan garatzen joateko joera.

Demografia hazkunderak eta beste gora beherek etxearen –borda, etxola edo txabola– eraikuntzaren beharra senti arazi zuten, pixkanaka, eraikuntza sendagoen aldera garatuko zirelarik.

“Denboraren iragaiteak, egiturak berak eta erabilitako materialak berak gauzatu dute ia erabateko desagertzea, onenean, zoruaren aztarna besterik ez geratuz”.¹⁷ Epipaleolito eta Neolito aldietan “eraikuntza” edo hirigintza modu horretan izandako guztia desagertu egin da, beren material eta tekniken ahultasun eta hauskortasunagatik, zalantzarik gabe. Berri txiki batzuk, La Renke, Berniolloko (Araba) aztarnategiak eman dituen aztarnetatik atera ahal izan dira, delako herrixka multzoaren sorrera Neolitiko aldiaren eman eta Eneolitara arte iraungo zuelarik.

Euskal gizonak K.a. II. milurtekorako ikasia zuen metalak erabili eta urtzen. Brontze Aroa zen (K.a. 1.600). Nafar-arabar lautadako gizona bereziki, izadiaren aldiak hobeto ezagutzen hasia zen, denborarenak, urtearenak, alegia. **Nekazari** bihurtu zen: Erein egin zuen, uzta bildu eta berriro erein egin zuen. Euria eta hotza iristen zen, baina dena berriro bero eta argitsu izaten zen. Begiek ez zuten gosez bilatzen ehiza; zerura ere begiratzen zuten, uraren eta beroaren iturrietara. Izarrak eta ilargia bizitzarako funtsezko gertakari, aurreikusi zitezkeen gertakarien zeinu bezala balio zuten. Bizimodua egonkor bihurtu zen. Lehengo ehiztaria egoneko, sedentario bihurtu zen. Garai honetakoak ziren, Burdin Aroa baino lehenago Euskal Herriko alderdi batzuetako indusketek ezagutza nahiko zehatzak eman dizkigute, kokaleku apaletan antolatutako herrixkenak.

Horrela, “berreraiki” ahal izan dira **herrixka zeltiberiarrak**, defentsarako egurrezko edo harritzko hesiez inguratuak eta hormaz eraikitako etxeak, egurrezko armazoidunak.¹⁸ Horregatik, aipatutako leku hauetan, geroztik etorritako herriek okupatzearekin, aztarnak oso nahasian azaltzen dira eta kronologia ziur bat erabakitzea zaildu egin da.

Lastra, Atxa, Intxur, Maruelaza eta abarretako **kastroetan**, nahiz Nafarroako beste batzuetan, zaharrenetakoak *Oro, Henayo, Barrio* eta abarretan berriki burututako ikerketek, espazio naturalen arabera eraikitzen ziren etxebizitza eta hirien ereduena izaera iradokitzen digute eta baita unibertsaiki onartuak diren beste datu batzuk ere. Harria, zohia, lurra eta egurra dira jadanik eraikuntzako osagai nagusiak.¹⁹

● BI HERRIXKA

LA HOYA. *El Torreón* deituriko leku batetan, **Biasteritik** (Laguardia) oso gertu kokatutako aztarnategia, oso garrantzi berezikoa izan da.

Antzinako Beroien lurraldetik gertu dago kokatua, Kantauriko mendizerraren oinetan, eta ez Ebrotik oso urruti. Lehen miaketak 1935.ean hasi zirenetik eman zitzaion **La Hoya** izena. Ondorenean arkeologo desberdinen eskutik ikerketa lan batzuk burutu ziren, 1973.az geroztik *Armando Llanos* izan zelarik alorreko lanen zuzendaria. Ikertzaile honek zuzenduriko 18 kanpainen ondorioz, aztarnategiko hiru alderditan eta maila desberdinetan hiri gune garrantzizko bat aurkitu izan da.

Indusketei esker, **herrixkaren** gutxi gora beherako antolaketa “berreraikitzea” posible izan da, 4 hc-tako zabalera duen espazio baten inguruan 360 m. tako esparru hesitua.

Etxebizitza mota ere berreraiki ahal izan da: solairu laukizuzen bat, ia trapezio-formakoa, hasieran egitura guztiz egurrezkoa eta erdiguneko zutoinen gainean eutsitako sabaia. Zutoinak eusten zituzten zuloen eta harritzko zirien seinaleak guztiz identifikagarriak dira, ertz askoko poligonoen gorpuzkerazko egitura hauen forma zehazten lagunduz.

Espazioaren erabilera handiena hesiaren ondoko ingurumenean gauzatzen da, lehen aldi batean erdiko espazioak ia erabat libre gelditzen direlarik, gerora guztiz betez.

- **Lehen betetze** hau K.a. XIV-XIII. mendearen inguruan koka daiteke, etxebizitzaren aztarnek erakusten dutenez.²⁰

- **Bigarren aldi** bat etxebizitzak harrizko zokalo gainetan altxaturikoak eta egurrezko armaduraz estaliak izatearen ezaugarria duena dirudi.

- **Hirugarren aldi** batek jarraitzen du, eraikuntzak harrizko zorua duenakoa.

- Bada **laugarren aldi** bat zereal-nekazaritza baten sarrera indartsuak eragindakoa izan zitekeena eta ongi antolatutako sare formako arkitektura moduan, erdiko espazioa zeharo okupatuz zentzu estetiko nabariaz iztukatu eta margotutako hormekin azaldu zena.

Etxebizitzaren barruan badira haurren **erritozko ehorketak** ere, gure Herrian oraintsu arte iraun izan duen ohitura delarik, etnografiako lekukotasunen arabera.

NAFARROAKO KORTESAK. Garrantzi berdinekoa, harrigarrikoa ez esateagatik, 1946.ean Nafarroako Kortasetan, **Alto de la Cruzeko herrixken** aurkikuntza eta ondorengo miaketak eta berreskuratzeak izan dira. Agi danean zenbait kokaleku edo auzoen aztarnaz osatuak ziren mendixka artifizial honen azalera zabaleko lau alderdi gainean *Blas Taracena, L. Vázquez de Parga eta O. Gil Farrésen*²¹ lanak aberastasun handikoak izan dira euskal-zeltiko habitataren ezagutzeko.

Corteseko herrixka Brontze Aroaren (K.a. 850) azkenaldian, gutxienez 500 bat urtetako aldian luzatua izango zen, eta ez zituzten falta izango suteak, suntsiketak eta berreraikitzeak.

Corteseko herrixka konplexua, etxebizitzak paraleloan zituen auzoetan antolatzen eta osatzen joan zen. Lurrak eskaintzen zituen osagaiez eraikiak: lastoz eta uholde haraneko lurrez osatutako zohiez eta Ebro behe terrazatan oso ugari diren azalgabetutako pinuez eusten ziren etxeak egin ziren. Etxebizitza hauek, irudikatu ditzakegunak baino konplexuagoak ziren, izan ere, gela nagusiaz gainera bazituzten sotoa eta jakitokia; ostilamendu izugarria aurkitu zaien etxeak dira, bestalde, kokamen batasun bati erantzuten dien kale luzeetan antolatutako eta mehelinezko hormak. Auzo bakoitza batasun bat zen, zeinak autoritate baten osaketa eta ohituretan eskubide tinkoa iradokitzen duen talde ahalegin bat adierazten zuen.²²

3. MEGALITISMOA. TRIKUHARRIA

ERAIKUNTZA MEGALITIKOA ETA BERE ESANAHIA

Baina arkitektura, **aterpearen** berezko behar horren irtenbide soil bat baino gehiago da. Gizakiak berehala sentituko zuen, funtsezko iraupen senazko erantzun horren bizikizunean bertan, bere eskulana nabariarazi nahia, bere bizitzarako espazio baten mugaketa horren egitekoaren garrantzia adierazteko: **monumentua** da arkitektura bezala. Baina, herri abeltzain eta ehiztarien artean arkitekturaren monumental izaera ez zen bere ingurugiro arloan emango, ehorzketa erlijioso izaera zuten eraikuntzetan baizik.

Milurteko batzuk lehenago, paleolitikoko ehiztariak beren halabeharraz oso kezkatuak egonak izan ziren. Bizirautea bakarrik ez zen garrantzia zuena. Heriotza oso gauza misteriosu eta izugarria zen, eta litekeena zen denaren amaiera ez izatea. Inspirazio misteriosuen mesedea irabazi beharra zegoen. Horrela, bada, iritsi zen haitzuloa bitoki bat gehiago izatera. Santutegi izatera ere iritsi zen. Barruko ilunpeak bitzita eta heriotzari buruzko eta baita harantzagokoari buruzko zeremonietarako gorde ziren.

Gainera, giroaren gozoagotzeak garai hartako gizakiak kanpoan gero eta sarriago bizitzera bultzatu zituen. Baina, aldaketa horrek ez zuen “bizimoduan” beraiengan benetako “humanismoa” galarazi, zeinak, beste gauzen artean bizitzaren eta heriotzaren zentzuaz hausnarketak egitea suposatzen duen. Megalitismoari buruz, zenbait idazlek, izadiak gaineko indarrei zieten begirunezko beldurrez, eta talde erantzunak eragin zituzten elkarte osoaren izuaz hitz egin izan du. Gauza da, izadiak gaineko izuak edo biziraupenezko eta bizimodu hobe baten helburu soilak elkarte mailan sentituak izan zirela, eta modu berean elkartearen adierazpenak eskatzen zituela. Horrela sortua izango zen ziurrenik, gizakia bizi zeneko geografia osoan hedatu zen megalitismoa. Eta megalitismoarekin batera arkitektura sortu zen, gaur ulertzen dugun bezalako: **espazio** bezala eta **bolumena** bezala; **babesleku** bezala eta **monumentu** bezala.

MEGALITISMOAREN JATORRIA

Urte luzez eztabaidatua izan da megalitismoaren jatorria. Orain urte batzuk, iritzi orokorra Mediterraneo ekialdetik zetorren **zabalkunde** tesiaren aldera makurtu zen.

Aldi moderno honetan, megalito multzo handienak Europa atlantiarrean aurkitzen ditugunez, sartaldeko jatorria eman nahiago izaten zaie, gutxi gora behera, aldi berekoak eta bertakoak bezala hartuz zenbait eskualdetan, erlijiozko ulerkerak batzuetatik eta zenbait aldeko baldintzetatik abiatuta, hara nola, demografia hedapena eta neolitiko erreboluzioak eragindako ekonomi eta gizarte baldintza berriak.

Euskal Herriari dagokionez, megalitiko tipoen eta beraietan aurkitutako ostilamenduen azterketek, arkeologo batzuk “poligenismo edo zabalkunde neurritsua” deitu litekeen jarrera batetara daramatzate. Megalitiko fenomenoak (ez dezagun “kultura” megalittoa esan, kultura desberdinetako esparruan emaniko gertakari bat denez) “atlantiar sartaldeko ertzaren zenbait fokuetan” izango zuen bere jatorria: Portugal, Britainia, Hegoaldeko Ingalaterra, Irlanda, Danimarka eta Iberiar Penintsulan. Hain zuzen ere, Boch Gimpera, Maluker de Motes, Palol eta beste batzuen ondoren, Arabar Errioxako megalitoetan Portugal aldeko eragina ikusi da.

Horren arabera, euskal megalitoen zabalkundea, arabar aldeko lurraldera hain zuzen ere, sartaldek eta hegoaldek etorritako herri berrien eraginezkoa izango zen.²³ Askoz milurteko lehenago Neardental gizonak bere hildakoak banaka lurperatzen zituen. Orain Neolitoan berriz, taldeka lurperatzea ohizkoa bihurtzen hasi zen.²⁴ Arkeologoen, garai honetan, hain zuzen ere uste dute “biztanleriaren gorakada izugarria” gertatu zeneko arrastoak aurkitzen direla. **Banakako ehorzketen gainetik jarriko da nekropolia.**

TRIKUHARRIA

Neolitoaren azken garaietan agian hasitako zabalkunde honek Brontze Aroan zehar iraungo du. Eta bere eraikuntzak Burdin Aroan amaitu direla badirudi ere, honek ez du esan nahi gehiagorik erabili ez zirenik.

Hilobi egitura bat da trikuharria, zutik sartutako harlosa (*ortostatos*) eta estalki modura beste batzuek osatutako ganbara bat da eta aldizka, baita sarbidea ere, estalitako korridore bat duena. Hilobi gela, gehienetan Ekialdetik sartaldera begira egon ohi da. Euskal Herritik kanpo ez da harriztekoa hurbilpenezko errenken “kupula faltsuz” estalitako dolmenak aurkitzea.

Lurperatzeak janarien **eskaintzekin** (ardiak, ahuntzak, behiak eta abar) egin ohi ziren eta baita tresnekin ere: zeramikak, landutako eta tailatutako harrizko materialak, harri txiki geometrikoak, gezi muturrak, labanak, botoiak espatulak eta abar.

Trikuharriak, gizarte batasunaren ideia sendo bat baieztatu nahi du.

Hemen ordea, trikuharrien gertakari hau, **eraikuntza eta estetikaren ikuspuntutik** bakarrik interesatzen zaigu, nahiz eta ez genukeen alderdi tekniko eta eitezkoen behaketari besterik gabe lotu nahi, baizik eta, ahal den neurrian behintzat, beren esanahietan barna abiatu, giza eta gizarte ikuspuntutik orain milurteko batzuk euskal biztanleria nolakoa zen hobekien ezagutuz.

TRIKUHARRI MOTAK. Egituren, neurrien eta Euskal Herriko geografi kokapen ugarien arabera, bi trikuharri multzo osatzera behartuak gaude: haranekoak eta mendikoak.²⁵

Mendietako trikuharriak monumentu txikiak izan ohi dira, normalean lurperatze gutxikoak eta ostilamendu urrikoak.

Haranetako trikuharriak, berriz, eraikuntza handiak dira hezurdura eta eskaintza ugari dituztenak eta badirudi biztanleria handien uneak direla, herrixkako hilobia izan nahiko balute bezala. Haranetako trikuharrietan egitura ere askoz soilagoa izan ohi da.

Trikuharrien artean hainbat eratakoak bereiz litezke:

Trikuharri luzea, laukizuzena, bi edo gehiago ortostatotz osaturiko bi hormadunak, itxi ala irekiak izan daitezke, ixteko harlosa sarreran izatearen ala ez izatearen arabera.

Trikuharri motza harrizko kaxa soil bat da, hiru hormadun harlosa bakar batetan murriztua. Itxia ala irekia izan daiteke; *poligonozko trikuharria*, ehorzketa gelako zorua poligonal duena da, batzuetan borobil aldera jotzen duena; *korridoreko hilobia*, ehorzketa gela, zoru karratu, poligonal edo borobila duenera korridore batetatik sartzen dena; eta *galeriako hilobia*, aurrekoaren antzekoa, baina, gela eta sarbideko korridorea berezi gabea dituena.²⁶

Trikuharria babestu egin ohi zen **tumulu** edo mendixka artifizial batez estalita, oraindik ere kasu askotan badirenak. Batzuetan tumulua eusgarri bezala, borobileko harriz inguratua izaten da goitik behera jausi ez dadin.

Bestalde, badira ehorzketarik eta **trikuharriak gabeko tumuluak**, bere horretan monumentutzat jo behar direnak. Beren betebeharra eta berezko esanahia izango zuten, zalantzarik gabe.

Trikuharriak sarritan kontzentrazio deigarriko geltokiak osatuz azaltzen dira. Hori dela eta azterketak errazak izan dira. Halaz ere, Euskal herrian katalogatutakoak hain ugari izanagatik, gaur 800²⁷ paseak izango dira, sistematikoki oso zati txiki bat izan da miatua, batez ere Araban.²⁸ Baina oso zaila da data guztiz jakin bat gaineratzea, estratigafiarik ez delako hain zuzen ere, eta beronen erabilerak, aurretik ehortzitako hilotzen aztarrenak erretiratzea eskatuko lukeelako.

Antropologoentzat garrantzizkoak izan dira **trikuharrien azterketak**, beraietan azaldutako giza aztarnen ikerketek eman izan dituzten ondorioengatik. Horrela miatu eta aztertu dira **Aralar** aldeko trikuharriak (hamabiren bat gutxi gora behera), **Aizkorrikoak** (dozena erdiren bat), eta **Ataun-Burunda** aldean beste batzuk, eta **Entzia** mendilerroan (Arabian), eta abar. Hauetatik eta batez ere, Nafarroan bereziki dauden beste trikuharri askotatik atera zituen Telesforo de Arantzadik, euskal gizonaren antropologia ikerketak burutzeko giza aztarnak.

ZENBAIT TRIKUHARRIEN AIPAMENA

ARABA. Araban aurkitu eta miatutako berrogeita hamar bat trikuharrietako azterketen arabera, badirudi, Maluquer de Motesen²⁹ hitzetan, Araba aldera trikuharrien arkitektura, Portu-

gal sartaldeko megalitiko zabalkundetik zetorren hau, oso antzinako une batetan iritsi zela; eta trikuharri lekune hauen gainean, une jakin batean osagai berri bat azaldu zela *edalontzi ezkiliforma berantiarreko* kulturarena, dagokion gizarte aldakuntzarekin.

Arabar trikuharrien artean badira aipatzeko moduko batzuk.

Aizkomendiko trikuharria *Egilazen* azaldutakoa, Euskal herrian aurkitutako lehen prehistoriako monumentua da, ez da ezkiliforma zeramikaren kultura baino lehenagokoa.

Zaharragoa da *Biasteriko (Laguardia)* **San Martineko trikuharria**, trapezio formako gezi muturrak batez ere, erabiltzen ziren garaikoa.

El Sotilloko trikuharria (*Errioxa Arabarrean*), bi pare ortostato dituen korridorea duena eta 9 harlosez osatutako areto batetan bukatzen dena; hemen, ugari izan ziren topatutako harrizko materialak eta zeramikak.

Letonan, **Kurtzebideko trikuharria** Euskal Herriko zaharrenetarikoa da.

Arrizalan, **Sorginetzeko trikuharria**.

Kuartango aldean beste batzuk.

Bilarreko (Elvillar) **Sorginaren Txabolako** (Chabola de la Hechicera) **trikuharriak**, Juan Mª Apellanizek eta Domingo Fz. Medranok zehaztasun eta xehetasun aberatsez aztertutakoak, megalitiko hilobien antzinakotasun urrutikoa baieztatzeko balio izan digu, gutxienez Neolitiko aldiraino atzeratuz.³⁰

Kripanen, **Los Llanoseko trikuharria** Errioxa Arabarreko trikuharrien marran ekialderakoena da.

NAFARROA. Nafarroan bi eratako trikuharri ugari azalduz joan da, mendikoak eta lautadakoak.

Mendikoen artean *Baztan aldekoak* aipatu behar dira.³¹

Lautadakoan artean, arreta bereziz aztertu dira *Artaxonako* megalitiko hilobiak: **Portillo de Eneritzen** eta **Mina de Farangostea** deritzanetan. Pasaia duen trikuharri bat da hau, ezaugarriarik deigarri eta berezkoena, arkitekturazko ikuspegitik, aretorako sarrerako atekak zulatutak izatea da, funtsean esan nahiez bezala, sarrerako zuloa erabat itxi nahi dela.³²

FRANTZIA ALDEKO EUSKAL HERRIAN. Frantzia aldeko Euskal Herrian ere, megalitiko garaiko hilobi asko samar aurkitu eta miatu da, sarritan oso handiak ez direnak. Orain dela urte gutxi, aztertutako 104tatik, 68 Lapurdikoak ziren, 28 Nafarroa Beherekoak (hauen artean handienak, **Gaxteenea**, **Buluntza**, **Xuberaxain**, **Armiaga**), eta 8 besterik ez Zuberoan. Gauza higikor guztiak desagertuak badira ere, bere azterketek Sortaldetik-Sartalderako alderako norabidea baieztatu egiten dute, baita ehorzketa zela ere bere egitekoa.³³

KRONOLOGIA

Arkeologoei bereziki axola zaien gaia, trikuharrien kronologia zehaztea da. Apurka apurka, onartuz joan da, esan dugun bezala, megalitiko gertakariaren antzinakotasuna.

Aurkitutako ostilamenduagatik, metalaurrekoa eta ezkiliformakoa izanik, **zaharrenak** Azken Neolitiko eta Eneolitikoan kokatzen dira. **Kurtzebideko** tumulo-trikuharriko ostilamenduei C 14aren bitartez data jarri ahal izan zaie K.a. 2945. urtean, 95 urteren aldearekin. Aurrez aipatutako arabar trikuharriak garai berekoak izan behar dute gutxi gora behera.

Beranduagokoak izan behar dute beren ostilamenduetan, ezkila formako edontzien aztarnak azaldu zaizkien trikuharriak. Garai honetan kokatu behar lirateke **Sorginaren Txabola** (Chabola de la Hechicera) trikuharriak, **San Martingo** goieneko maila, eta ia ziur *Egilazko Aizkomendikoa* eta Kuartango beste zenbait.³⁴ Eskualde honetako megalitoen eta beren ostilamenduen azterketatik Teresa Andrés Ruperezek, K.a. 3.300 eta 1.700 urte artean trikuharrien eraikuntzako sei aldi finkatzen zituen.

Denborazko hedaduran trikuharrien erabilera Brontze Aro Betera artekoa izatearen arrazoia metalezko gai bakan batzuen eta une horretan kokatzen diren zenbait zeramika azaldu izanak egiaztatzen du.

Dena dela, trikuharrien gertakaria erromatarren garaira arte iristen da, bere erabilera behintzat. Kristau aroaren hasieran desagertu egingo zen, zeren erromatarren kulturak “elkar bizitzako alderdi guztiei eragin zien eta gizarte-ideologiaren jarraipena moztu egin zuen, pixkanaka erlijio naturalista, tribuen arteko harremanak eta lurralde antolaketaren ulerkera geldituz”³⁵.

GIZARTE ETA ESPIRITUZKO ADIERAZPENA

Beren urrutiko jatorriaren gaiari berriro helduz, megalitiko gertakariak jende haien gaitasun tekniko eta artistikoei buruz hausnarketak egitera bultzatzen gaitu. Eskualde batzuetako trikuharrietako ortostatoen barrualdeko hormetan pinturak eta grabatuak aurkitu dira, ia beti geometrikoak eta oso gutxitan figuratiboak; baina holako ezer ez da aurkitu Euskal herriko monumentuetan. Hemen, jende haien gaitasun artistikoaz ari garenean, arkitekturaz ari gara pentsatzen.

Megalitismoa da, gure historiako **lehen arkitektura monumental**a. Arrazoi handiz ohartarazi izan da, jarduera hau, bai harlauzak atera, garraiatu, beren lantzeak, eramateak, igotzeak eta eraikitzeak, ehunka edo milaka lanorduak sartzea eta hartan ematea eskatuko zuen, baita gizabanako askoren ahalegin koordinatu eta ongi gidatutakoa, eta lanaldi guztien planifikatze egoki eta xehetasuneko ere. Guzti honek, orain dela 5.000 urteko gizon haien gizarte hierarkizatu eta bateratuaren ideia ematen du.

Megalitismoa da “**espazioari buruzko mugarr**a adierazten duen lehen arkitektura; lehen arkitekturak, denborari, desafioa egin bakarrik ez, baizik eta gainera, desafioa egiteko, gogor egiteko eta bere gainetik jartzeko sortua eta egina izan da”.³⁶ Hain zuzen ere, megalito horien handitasuna eta menperatzaile izaeraz, toki estrategikoetan nahita kokatze eta horretaz pentsatuz Colin Renfrew-ek argudioak iradokitzen ditu trikuharriak ez zirela hildakoen toki bakarrik izan, baizik eta menderatzen zituzten espazioen gaineko jabego sinbolo izaera ere gauzatu zutela; **lurralde zeinu** bezala ere ihardun zutela, eta “lurraren etengabeko okupatzearen sinbolo iraunkorrak” bezala ere bai.

Hain ospetsuak ziren monumentu hauen eraiketak, sarritan erlijiozkoa baino gizarte mailako egiteko handiagoren bat izango zuten, elkarte bati ematen zioten izen onarengatik. Esan liteke, horregatik bizien begiruneagatik eraiki zituztela, hildakoen oroimenetan baino gehiago.³⁷

Trikuharrietako indusketatan aurkitutako gauzen eta ikonografi tradizioaletatik beren aldi bereko desagertzeak aztertu ondoren, Maluquer de Motesek, itxura guztien arabera erlijio izaeraren galera (aldaketa, esan beharko litzateke) atera du; “metalgintza eta mehatzetako jarduerak gehitzeak ziurrenik, eragindako talde dinamikaren ondorioz eta beste herriekiko harremanengatik, eta bestalde, Brontze Aro guztian iraungo zuen ikonoklasta aldi bat erakarri zuen espiritualitate handiagoren baten garapenagatik” izan dena bere ustetan.³⁸

- MEGALITIKOAK EZ DIREN HILETA EHOZKETAK

Begien bistakoa da, trikuharrien eta beren hilobi izatearen azterketak, beste megalitikoak ez diren monumentuetara eramaten gaitu, tumulu egiturakoak eta zulodun eta ziztadun hilobiak begiztatzera, alegia.

Tumuluen azterketa arazo asko sortzen duena izan ohi da, mende luzeetatik datorren nekazaritzak goldatutako lurak direla eta. Dena delarik ere, tumuluetako ehorketak arraroak izango ziren Euskal Herrian, aztarna gutxi azaldu direla kontuan izanez gero: errausketa batzuk, erretako giza aztarnak, eta zeramika eta harrizko ostilamendu xume batzuk.

Arte historialariari tumulu eta kobazuloetako hilobiak arreta gutxi eragiten diote, gordetako ostilamendu urriak direla eta, lanabes teknikoan aldetik bakarrik dira interesgarriak.

EHOZKETA BEREZI BAT. Bere antzinakotasun eta lurpetik ateratako giza aztarnen aberastasun handiagatik ezagunenetako bat toponimo honen bitartez, **San Juan ante Portam Latinam** ezagutzen den babestokia da. J. L. Vegas Aranbururen taldeak 1985 eta 1991. bitartean burututako miaketetan antropologiazko ikuspuntutik ondorio ikusgarriak atera dira.

Milaka hezur zatik, 289 pertsona, ar nahiz emerren izaera eta lurperaketa azaldu dute, haietako asko gerra borrokaldietan jasotako gezikaden ondorioz hildakoak. Aztarnategiaren kronologia ikerketa zorrotz batek, oso denboraldi mugatu baten inguruan burututako lurperaketen zat jo ditu, K.a. 3.365 eta 3.035 urte bitarteko gutxi gora beherako data bat eman duelarik.

4. ZERAMIKAK

BUZTINGINTZAREN ADIERAZPENA

Lehen aipatu dugun bezala, Epipaleolitiko aldian, aurreko aldietakoen garapenak sumatzen diren harrizko tresnak erabiltzen jarraitzen da, ekarpen txikikoak dira. Aizkora leunduak azaltzen dira; tresna geometrikoak ugari dira eta “igitai piezak” deiturikoak azaltzen dira, aleak bil-tzearekin zerikusirik badutenak zalantzarik gabe. Neolitikoan zeramika azaltzen denean zenbait berrikuntza ere ikus daiteke, **behar berriei** erantzunaz, hara nola, aleak bihitegietan pilatzea, elikagai modu berriak, eta abar. Ondorioz, ekonomia-gizarte egituretan modu berriak agertuko dira.

Gure ikuspuntu guztiz estetikutik ez dugu ia ezer aipatzekorik, balio berezia duenik epipaleolitikutik gertuko oinarritzko harri langintzari gagozkiolarik. Buztingintzaren behaketa eta azterketak, berriz, errazago erakartzen gaitu. Zilegi litzateke, mendeetan zehar, prehistoriako gizona burutzen ari den garapena buztgingintzan argiago sumatzen dela esatea, bai bere estetika sentsibilitatean eta bere arte sormenean. Esan liteke buztinaren berezko biguntasuna eta zuzeneko eskulangintzarako bere erabilera errazak jende haiek gonbidatu egiten zituela dekorazio eta artea burutzera, izatez iheskorragoak eta gogorragoak ziren beste langaien euskarriek ez bezala.

Bizitzaren praktikotasunerako eta egunekorako buztinezko ontziak erraz egokitzeak bere erabilera orokorra adierazten du. Horregatik esan izan ohi da, ozenegi agian, “buztingintza dela giza adimenaren sorkaririk bikain eta emankorrenetako bat”³⁹.

EGITUREN GARAPENA ETA APAINKETA

NEOLITIKOA. Buztingintza artea Euskal Herrira Neolitikoarekin iritsi zen. Euskal haitzulo-etako neolitiko maila antzinakoetan aurkitutako zeramika eskuz egina da, teknika zakarrekoa, kimikoki ez purua, arrauzkarazkoa eta ez oso itxura gozokoa, bere akats eta irregulartasunengatik. Aztarnategi batzuetan aurkituriko gaiei buruzko ondoriozko ohar batzuk gogora ditzagun.

- **Arenaza I**ean Neolitikorako iragaite alderako harrizko ostilamenduen artean, zeramika leuna aurkitu da, arrauzkarazkoak, dekorazio kardiala txertatutakoak batzuk.
- **Santimamiñen**, ildo ebakien dekorazioa duten kareztaturiko edontzi zati ugari.
- **Kobeaga II n**, Ispasterren azaltzen da jada ezkila-formako edontzia.
- **Marizulon**, (Urnietan) zeramikak eta norberaren apaingarritarako gauzak maila berriagoetan.
- **Fuente Hoz-en** (Anuzita) neolitiko zeramika zati bakar batzuetara murrizten da, dekoratu gabeak, beranduago hilobi mailan azalduko direnen antzekoak: pasta iluneko edontziak, lauak, arrauzkarazkoak

Kutzamenditik, (Olarizu) Gasteiztik gertuan dagoenetik datoz ebakidura *zeramika zati* batzuk.

Ez zeramikako gauza apur horietan, ez eta (K.a. laugarren milurtearen azkenekoak) harrizko tresnetan ere, ez da aurkitzen beren egitura edo dekorazioko gehigarriengatik zentzu estetiko bereziren bat adieraziko duenik.⁴⁰

TRANTSIZIOKO NEOLITIKOA. Los Husosen Neolitiko transizioa (K.a. 3.000. aldekoa) bezala hartzen den aztarnategian Elvillar herrian, Kantauri mendilerroaren hegoaldeko isurialdean kokaturikoan 1965 eta 69 bitartean Apellanizek miatutakoan, harri langintzako xafla eta harraskaga-ilu askoz gainera, zeramika ugari azaldu da, leuna, *arrauzkarazkoa*. Baina, honetan jada, azaltzen da *oinarritzko dekorazio* bat, marra horizontalezko ebakidurak, triangeluak eta tresna zulatzaileen grabazioak.

Garai honetatik aurrera, zeramikan, modu desberdinetan egindako aldaskak dituen apainketa bat zabalduko da, apartean modelatu eta edontziak erabilgarriagoak izan daitezen gainean itsatsita, profilarren aldaketa bat eragingo dutenak. Guzti honi erastekoa da gainazalaren apainketa bariatatea, behatz muturrez, hatzazkalez eta espatula ertzez gauzatua, guztiak Euskal Herrian zabalduz eta mende askotan zehar bere erabilerari eutsiz.

ENEOLITOTIK BURDINETARA. Eneolitikoaren azken aldean eta Brontze aldiaren hasieran aldatzen eta konplexuagotzen hasten dira zeramikaren profilak. Aldatzen hasten dira eta eraskotarikoak izaten zeramikaren profilak, *kono-enbor egiturakoak* eta *karena gorenean* duten beste batzuk nabarmentzen dira, Euskal Herriko uren zatikatze goi-lautada aldean kokaturiko bizitzeko kobazulo askotako ezaugarria den silueta izanik.

EZKILA-FORMAKO ZERAMIKA. Metal garietako trikuharri aztarnategiek **ezkila-formako** zeramikaren lekuko batzuk eman dituzte, kultura honen gainerako esparruetan bezala, iparraldeko nahiz hegoaldeko eraginez apainduak, “*orrazeen apaingarriak*”, *ondadun ildoak*, *sigi-sagak*, *ttanttoz berteriko triangeluak*, *digitazioak* eta abar.

SEGIDA OSOKO BI AZTARNATEGI

Euskal Herrian badira aztarnategi batzuk, zeramikaren garapena Azken Neolitikotik hasi eta erromanizaziora arte jarraitu ahal izango litzatekeenak.

LOS HUSOS-EKO ZERAMIKA. Santimamiñeko taldean horrelako ezer aurkitzen ez den bitartean, **Los Husoseko** kobazuloetan baditugu, arestian esan dugun bezala, apaindu gabeko zeramika zati batzuetan Neolitiko aztarna batzuk, baina baita, hasi Eneolitikoko zenbait faseetako eruedetatik, pastilla bidez apaindutako zeramikak eta arrauzkarazko profil ireki eta itxiak dituztenak eta karenatu batzuetatik eta baita Metalen hasiera berekoak diren ezkila-formako edontziak arte ere, eta ondorengo eredu batzuk orraze apainketak bezalako berrikuntzekin; eta horrela Burdin Aro eta erromanizaziora arte.

LA HOYA-KO ZERAMIKA. Talde berekoa den beste leku bat, zeramikaren garapen tekniko eta artistikoa nahiko ondotik jarraitu dezakeguna **La Hoya** herrixka da.

Bere kokapeneko **lehen aldian** (K.a. XIV. mende inguruan), ebakidurazko edergarriak eta polipodo ontzien gaitetan zenbait kasutan azaltzen diren kordoitutako gainazalak dituzten zeramikak daude.

Bere kokapenaren **bigarren aldian**, ebakidura finezko teknikak, gero mozketa apainketak, ildoazkoak, tonu gorristaz edo barbotina txuriz margotuak ikusten dira; baita behatzez, azkazalez edo kordioez eginiko grabatuak ere.

Burdin II aldian, kultur aurrerapen nabari bat eragindako nekazaritzan oinarritutako ekonomiaren garaian, manganesoz pintaturiko laranja koloreko edergarriak eta gehienak lerromakur abiadura duten geometriko apaingarriak dituen tornuzko zeramika hedatzen da. Hauen ondoan badira eskuz egindako beste batzuk, pasta beltzezkoak, ebakidura, mozketa eta inprimatze apaindurazkoak.

Egituraren arabera, era askotakoak daude, **erabilera arrunteko** mahaiko ontzi zeramiketarik hasi, katilu, edontzi, txarro, kantinplora eta abar, eta **erabilera berezikoak**, kopak, onilak eta abar., mozketaz apaindutako hankadun kaxa bitxiak eta biltegitratze pieza handiak “batez ere, aleak gordetzekoak”.⁴¹

ZERAMIKA ALE AIPAGARRIAK

Hiru milurteko iraungo duen eta herrian erromatarrek ekarritako beste eredu batzuk sartu arteko ontzigintza honetako estetika eta sormenezko sentiberatasunaren pixkanakako garapena aipatzen ezin gelditu gaitezkeenez, multzo handi horretatik, eskulangilea artista bihurtuko deneko ibilbideaz irakatsiko digun zenbait artelaren behaketa eta ikerketa nabarmentzen saiatuko gara.

EZKILA FORMAKO EDONTZIAK. Santimamiñe taldea deituriko horretatik datorren adibideren bat jartzeko **Pagobakoitzako ezkila-formako edontziak** merezi du gure arreta, Gipuzkoan, Aitzkorriko Urbia zelaiko trikuharriren ostilamenduan aurkitutakoa da, ontzi inguru guztian ebaki paraleloak dituen apainduria xume eta funtsezkoa duena (gaur San Telmo Museoan dago).

Apainketa ugariagoak eta konposaketa zentzu bizi eta nabariago bat dutenak dira Arabako (Vitoria) Arkeologia Museoan gaur gordetzen diren edontzi batzuk.

El **Sotillotik** datorren **ezkila-formako katilua** zoragarria iruditzen zaigu, bere inguruko jo-koen balioa areagotuz, geometria irudiz tarteka zituen ebakiduretako pasta zuria galdu aurretik, bereziki dotorea izan behar zuena eta azken batean, profil soil baten xarma gordetzen du, erritoko distirarena antzo.

Ezkila-formako profil irekikoa da **Sorginaren Txabolatik (Chabola de la Hechicera)** ateratako edontzi txikia, sareko inguruketak, puntu, marra eta erronbo guneak txandakatzuz sabelalde osoa estaliz.

ZERAMIKAKO KAXAK. La Hoyako ontzigintzako bilduma joritik, arte historialariaren begirada, bere forma eta profil ugaritasunak erakartzen du eta ugaritasun horretatik aukeraketa bat egin behar izanez gero, berorren bikaintasun bezala azpimarratuko genituzke lau hanka gainetako **zeramikazko kaxa** ospetsuak. Mende batzuk beranduago, euskal etxe tradizionaletan erabili eta apaintzeko ziren **kutxa** haien ebaketa eta mozketak banda paraleloetan eta kontrastean puntu, marra, singi-sanga eta triangeluez apainduriko edertasuna ekarriko digute gogora kaxa hauek.

Neolitiko garaiko zeramiken apainketa urri eta landu gabekoak ez badu arte historialariaren arreta zirikatzen, ezin esan daiteke gauza bere edergarritarako gauzakiez, non, sarrietan apain-garritasun asmoa bera den, bakarra ez bada ere, nabariena, erabileraren ondoan garrantzi handiz datorrelako.

5. HORMIRUDIAK ETA GRABATUAK

Ez da eginkizun xamurra Burdin Aro eta Brontze Aroaren arteko mugak finkatzea. Bestalde, postpaleolitoko pinturek oso gutxitan ematen dituzte kronologia nabarmenak. Berrienak Burdin Aroan eta erromanizazio aldian kokatu litezke. Baina, zenbaitzuk badira Solakoba eta Kortesen Brontze aldiraino eta baita, ikerlari batzuek ustetan, Neolitikoraino ere eraman beharko lirakeenak.⁴²

- ESTILIZAZIOAK ETA ESKEMATIZAZIOAK

Hormetakoak diogu eta ez *haitzetakoak*, aipatuko ditugun pintura eta grabatu apurrak kobazuloetan aurkitzen direlako; badira haizpe babesetan aire librean eta berriki miatu ditugun horma eta bizitokietan ere, Nafarroako Kortsetan gertatzen den bezala.

Ordenamendu formal eta estilistiko bati jarraituz, oraingoz badaezpadazkoa besterik ez den eta eztabaidagarri eta litekeenaren alorrera eramaten gaituen kronologia arazoa utzi eta, has gaituzen **estilizazioak** bezala aipatzen ditugun aztarnak aurkitu izan diren lekuak izendatzetik.

SOLAKOBA

Jokano herriko **Lacozmonteko Solakoban**, 1961. urtean J.M.Barandiaran jada, bere lehen probak egiten hasi zen, gerora indusketa zenbait kanpaina A. Llanosekin burutu bazituen ere. Delako kobazulo honetan zazpi maila ere izendatu dira, Brontze Arotik erromanizaziora arte doan denboraldi luze bati dagokiolarik.

Azken Brontze alditik erabilia den kobazulo bat da, baina, K.a. 700etik K.o. 300 bitartekoa izan litekeen aldirian bertan behera utzia izan zena. Kanpotik nekez ikusi daitekeena eta malkar arrokatsu batetan kokatua den kobazulo hau Apellanizen ustetan, kultura desberdina zuten kastroetako biztanleetatik gordetzeko babeslekua izan zitekeen.

Litekeena da, kobazulo hau bizitoki ez izatea, eta giza errautsik aurkitu ez badute ere, erritokoak izan zitezkeen suen arrastoak azaltzen dira. Kobazuloa **erlijio ospakizunetarako** erabilia izan zitekeen, eta zentzu honetan ulertu beharko lirakeke hormatik askatuta gaur egun blokeetan ikus daitekeen edergarriak. Grabatu apur batzuk badaude, baina, pinturak dira gehien azaltzen direnak.

GIZA IRUDIAK. Kobazuloaren egitura, galeria luze eta ia zuzen baten modukoa da, altuera bikoitz batetan kokaturiko aretoa duena. **Areto handi** honetan daude giza adierazpenak. Estilizazio oso nabarmen bat erakusten duten pinturak dira, hain nabarmenak izan ere, non, ez ginatekeen batere harrituko norbaitek benetako **eskematizazio** bezala izendatuko balitu. Nolanahi ere, Solakobako irudi bat beraz ere ezin daiteke (Llanos eta Maluquer de Motesek egiten duten bezala) **errealismoz** hitz egin, hitz honi arte historialariek ematen dioten esanahi arrunta eman nahi izanez gero.

Irudiak marraztu izan direneko harrizko blokeen kokalekuari dagokien bidezko ordenamen-
durik badenik ez dakigunez, ez du axola zein ordenatan deskribatzen ditugun.

Solakoban giza irudiak ehiztarien ala gerrarien itxuran azaltzen dira. Hauetako batzuk des-
gertu egin dira. Hobekien gorde dena eta estilizazio bezala izenda daitekeena, marra soil batzuen
bidez marraztua dagoen **ehiztaria ala gerraria** da: arrauzkara batek burua deskribatzen du; han-
dik zutikako marra bat irteten da gorputza adierazi nahi duena, eta hauetatik beste marra batzuk
irteten dira soin-adarrak adierazteko. Beste ezaugarri bat badu irudi honek, buruaren arrauz-
karari gainjartzen zaion motots moduko bat. Zeharkako marra batek aldenik alde pasatzen du
gorputza beso eta zangoen tartea erdibitzen duena, armaturiko gizon bat dela iradoki nahiez,
zeren eta marra horren muturretan arku eta gezia daude marraztuak.

Badira oso antzeko estilizaziokoak diren beste irudi batzuk eta **bi ala hiruko taldeak** eta ez
inoiz gehiago, osatu nahi balute bezala, azaltzen direnak. Gaur denak “haur” marrazki bezala
izendatuko genituzke beren estilizazio honek ez balie erantzungo, ez ezintasun tekniko bati,
baizik eta, gerra edo ehizarako eszena baten mugimenduak biziagotzeko saiakera bati bezala.

MARRA ETA TRAZUAK. Solakobako marrazkien estilizazioa areagotu egiten da areto handiaren
aurreko **galerian** marraztutako eszenetan. Mugarik gabeko punturantz elkartzen diren marra
eta trazu sailak dira, zeinaren erdian animaliak diruditen irudi eskematiko batzuk agertzen di-
ren; hauen gainean zentimetro gutxitara giza irudi eskematizatu bat ikus daiteke. Armando
Llanosek litekeena dela iruditzen zaigun irudi hauen interpretapen bat eman du. Marrak elkar-
tzen diren tokian, zeinaren erdigunean konposaketaren eskuineko behealdeko ertz batetarantz
korrika doazen animalia batzuk dauden, **loberak** deituriko ehizarako tranpak direla pentsa eraz-
ten digu, Arkamo eta Gibijoko lurralde hauetan orain gutxi arte erabiliak izan ziren horietan.⁴³

Dena dela, gaurko arteak hain berezkoa duen intuizio bati erantzuten diola dirudien estilo
honen jarioak, plastiko faktore soilen bitartez adieraztearen hizkerak, eragozten digu “haurrena”
bezala begiratzea Solakobako artisten pintura artea.

APAINGARRI ESKEMATIKOAK. Haitzulo beraren beste puntu batzuetan, eskematizazioaren gara-
penagatik interesgarri diren beste apaingarri batzuk ikus daiteke, batzuk geometria soilera eka-
rriak; angeluzko erlazioa duten puntu eta marrak eta ia beti dinamismoa eta mugimendua ira-
dokiz, gaurkoontzat ezinezko interpretapena dutenak.

ALTO DE LA CRUZ

Alto de la Cruz-en **Kortese**ko aztarnategia izan zen marraztutako lehen irudi estilizatuak
(1950) azaldu zirenekoa. Herrixkako etxebizitzan horma bakarretik geratzen zen hartan azaldu
ziren. K.a. 650 eta 550 urte arteko kronologia eman zaie.

MARGOLANAK. Geometriazko eskematizazio zorrotzak dira. Hauetan marra zuzen eta triange-
lu alderako joera nabari da. Ez-figuratibo diren geometria marrazko apaingarrien ondoan, garbi
ezagutu litekeen **giza irudi bat**, bitriangelu soilez osatutakoa, ageri da. Ia esan liteke, XX. men-
deko arte abstraktu geometrizatuaren ereileak, 2.500 urtetarako distantzian, Burdin Aroko jen-
de haien urrutiko kimuak senti zitezkeela.

Korteseko eta Solakobako gizakiari buruzko pinturen kronologia, Azken Brontze aldia bai-
no atzerago eramaten ez zen ausartu Armando Llanos, beroiei aldi horretako zeramikaren antza
aurkitu zielako, eta nekrolatriazkoak direla dio.

Apellaniz hain beranduko kronologiarekin⁴⁴ ez dago ados, Llanosen tipologia bera ere ez du
onargarria ikusten, garapen irizpidea erasten bazaio, kobazulo-santutegi batetako (Solakoba)
pinturak, Levanteko artearekin zerikusi handiagoa dutenak, eta aire libreko (Nafarroako Korte-
seko) herri batekoen arteko desberdintasunak argudiatuz. Bestalde, ez dago pintura hauek Bur-
din Arokoak direla ziurtasunez esan daitekeen aurkikuntza estatigrafikorik. Halaz ere, bat dator
A.Llanosekin nekrolatriazkoak, hildakoen gurtzazkoak direla esatean.⁴⁵

LEVANTEKO MARGONANEKIKO ALDERAKETA. SOLAKOBA. Ezin ukatu liteke arrazoirik badela, **Solakobako** pinturak batez ere, (eta ez hainbeste **Korteseakoak**) Levanteko artearekin parekatzeko, biek duten eskematizate joera eta mugimendua iradokitze irrika dela eta. Haatik, euskal pinturetan, espiritu desberdin bat onartu beharko litzateke, “eratorpen” horrekin batera. Haste-ko, Levanten, giza irudiaren pinturak hain dira ugariak non, euskal lurtean duen adierazpide apurrarekin alde handia dagoen.

Levanteko pinturak, oso ugariak izateaz gainera, beharbada goiztiarragoak dira, Kalkolitikoan azaltzeaz gainera Neolitikoan ere azaltzen dira. Estilistikoki Levanteko artean estilizioa ahulagoa da eta pintura errealistez ezin hitz egin badaiteke ere, bai esan liteke nolabaiteko espresionismoa lortzen duela, azaldutako gaia oso adierazkorra izatera iristen delarik. Mugimenduaren eta giza taldearen artea da. Badirudi gizonak animaliak baino garrantzi handiagoa duela. Hain zuzen ere, gizona talde bizitzan ikus daiteke. Pertsonaiek elkarte bizitzako zereginetan esku hartzen dute: zeremoniatan, ehizean, borrokan. Levanteko ertilarari irrika bizia sortzen dio orain **ekintzak** eta **mugimenduak**, gizakia eta animaliaen gorputz egituraren silueta oroiterazleak baino askoz gehiago. Franko-kantauriar artistak berriz, irudia normalki, eskema geometriko batetara murrizten du.

YURDINASETAKO BABESPEAK

Erabakitako **estilizio** eta **eskematizazio** arteko zatiketa hau ez da ez eroso eta ez egokia gertatzen zenbait margolan tipologia horren barruan sailkatu behar direnean. Hori gertatzen da, adibidez, arabar lurraldeko hegoaldean, Yurdinasko (**Peñacerrada-Urizaharra**) babespean aurkitu direnekin.

Bi margolanetaz ari gatzazkizue, **emakume bat eta abelgorri baten burua** dira, bi margoren konbinaketaz (gorria eta marroia) eta tinta laua teknikaz eginak dira.

Emakume irudia aurrez ikusten da, puntadun ertzaz bukatzen duen kanpai formako gonaz jantzia, udare-formako itxura duen burua eta buruz beherako Y moduan besoak dituen. Iru-
diak 28 bider 15 cm. neurtzen du.

Abelgorriaren burua saiheska dago eta iparrera begira. 21 bider 15 cm. neurtzen du. Litekeena da animalia zati bat besterik ez izatea, izan ere, horman bai baitira zenbait azal-arrotu.

PEÑA DEL CANTERO

Iruñeko sakanean, **Etxauri** herrian, ustekabeen *Harginaren Haitza* (*Peña del Cantero*) deritzan tokian, **margo okre gorriz** margotutako hiru iruditxo aurkitu ziren:⁴⁶

- **lauoineko** bat, nahiko eskematiko eran ingurunea marraztutakoa, oso isats motza eta muturretik hasi eta isats muturrera 6,5 cm. neurtzen duena, **ahuntza** izan litekeela uste dena;
- **ahuntz** bat oso garbi adierazten duen beste irudi bat, tinta lauaz margotua eta 8 bat cm. neurtzen du eta ez da osoa, atzealde guztia falta baitzaio;
- eta **giza irudiko** gorputz silueta traketsakoa eta osatu gabea gainera, zangoen behealdea eta besoak falta baitzaizkio; hau ere tinta lauaz margotua da eta 13 cm. baino gehiago neurtzen du garaieran.

Beste adierazgarri batzuenak izan litezkeen beste **zati bakan** batzuk ere badaude, oso ongi zaindu gabeak. Pintura hauek hego-ekialdera begiratzen duen haizpeko babesleku batetan aurkitzen dira, eta ez daude sarbide errazean, lurretik 10 m. goragoko leku batetan baitaude.

Etxauriko pinturak ere, beren **kronologiaren arazoa** azaltzen dute. I. Santistebanen (1968) lehen azalpen batetan “Levanteko moduko” erreferentzia bat iradokitzen zuen, hipotesi soil baten modura. Baina, nahiko nabarmena den eskematizazio alderako joerak eta mugimendu eszenarik ezak, delako hipotesi hau ez du oso ziurtatzen. Bere garrantzia bestalde, beste baldintza berezi batetatik dator: bere kokapena. Lehendabizi aztertu zituzten arkeologoen adierazi zuten bezala “Etxaurin irudi horien azalpenak garrantzi berezi bat du, delako ebidentzia hauek ezezagunak ziren eskualde horretan haitzetako arte eskematiko adierazpenen kokapen gunea zabalagotu egiten duelako”.⁴⁷

LAZALDAIKO HAITZULOA

Oso maila gorengo **eskematizazioak** dira Zuia herrian, Zarate herritik gertu, Gorbeia mendia hegoaldean kokatutako **Lazaldai** hilobi haitzuloan azaltzen diren irudi pintatuak. Sarre-ratik 62 m. tara daude, erdiko galerian eta berau bitan banatzen deneko hiru galerietatik batetan. *Margo beltzez* horman margotuak, oso ulermen gaitza duten **lerro eta puntu zerrenda** zenbait azaltzen da. Maila berean aurkitutako osagaiengatik margolan hauei Burdin Aroko data eman dakieke,⁴⁸ erromanizatzaera arte ere atzeratu litezkeelarik.

LIZITI HAITZULOA

Gibijo mendilerroaren Ekialdeko egian, Ardagoya herritik 2 km. tara gutxi gora behera **Liziti haitzuloa** aurkitzen da, areto moduko zabalera batetan bukatzen den galeria luze bakar bat du, guztiaren luzera-neurria 135 m. tara iristen delarik. Haitzuloaren bukaera aldera, ezker eskuin margoturik, bakan diren **marra soil** batzuk ikusten dira.

LOS MOROS HAITZULOA

Honen antzeko zenbait aurkitzen dugu Atauri (Araba) inguruan, **Los Moros** edo baita **Peña Rasgada haitzuloa** deituriko zulo batetan. Luzeran 15 m. baino ez dituen kobazulotxo batetan sarturik, luzera-neurria 50 m. dituen kobazulo batera iristen da, hezur eta zeramika aztarnaz gainera, irudirik gabeko **beltzez margoturiko mantxa** batzuk aurkitu dira; beste kobazulotxoetan azalduz doazen beste marra eta ttanttoen antzekoak dira.

Pentsatu izan da, geometria hutsezko irudi hauek, kobazulo hauen ehorzketa izaerarekin zerikusirik izango dutela eta ondorioz litekeena dela **Brontze Aroan** kokatu behar izatea, eta Kortesekoa bezala, beste zenbait **Burdinezkoan agian**, erromanizaziotik oso gertuan. Mundu honi dagozkienak dira Basaurako (Nafarroa) eta Uriogañakoa, Faardiko Harria (Lapurdikoa) Sara) haitzuloak.

* * *

Azpimarratu ditugun pintura hauek denak “Husos taldekoak” deritzan aztarnategikoak dira. “Santimamiñe taldekoak” deitzen diogunetik eredu bat bederen gogoratu dezakegu.

GOIKOLAUKO HAITZULOA

Berriatua udalerrian (Bizkaian) dagoen **Goikolau** haitzuloa. J. M. Barandiaranek bizitoki eta ehorzketa aztarnak aurkitu zitueneko galeria estu eta motz bat da. Hormetan, berak Goi Paleolitikotzat jo zituen grabatu batzuk aurkitu zituen, osatu gabeko animalia eskematizazioak ezagutu zitzaizkela uste izan zuelarik. Deszifra ezinezko zeinu batzuk ere aurkitu zituen grabaturik, trazu solte batzuk ziren, bakanak edo gurutzatuak, Burdin Arokoak ziruditenak. Beste ikertzaileek ez dute uste halako forma ugartasuna baieztatu daitekeenik ez eta ere, beraz, halako kronologia tarterik; aitzitik, uste dute Azken Brontze aldiari dagozkiola.⁴⁹

URRATXA III HAITZULOKO ERREKARRI MARGOTUA

Arte abstraktuari buruzko ala abstraktu alderako joerakoari buruzko kapitulu hau bukatzeko pentsatzen dugu, inbentarioak irabaztekoan, merezi duela, agian antzinakoa delako, orain berriki **Urratxa III** (Orozko, Bizkaia) haitzuloan aurkitutako **harkoskor margotua** aipatzea.

Errekarri bat da, luzean 82 mm., zabalera 39 mm. eta lodieran 22 mm. dituen. Bere gainazal batetan, **koloregai gorri**, ziuurrik burdin oxidoaz eginikoak diren **hamaika zeharkako marra paralelo** margotu ziren. Marrak, etenak diren ttantto gorri txikiz osatuak dirudite (delako itxura hau nahita eginga bezala ulertu behar bada eta ez margo erortze soil baten modura). harkoskorren izkinetan eta azpialdeko alderdian ere tanto txiki batzuk ikusten dira,

marratan baino bakanagoak. Marrazki mota hauek sarritan ematen dira Frantzia aldeko harkoskor margotuetan, baina, harri gaineko zeharkako marren paralelismo hau Penintsulan ezezaguna da.

Antzeko errotarrieci eta kobazulo berean aurkitutako hezur aztarnei C14 bitartez eman zaien kronologiaren arabera, badirudi Urratzako errotarriari kantaerialdeko Aziliense aldiko data eman beharko litzaiokeela.⁵⁰ Data honek eta Urratzako errotarriaren zeharkako marren funtsak, Mesolitikoko plaketen eta hezurren arazoa birplanteatuko liguke, hauen gainean ere zeharkako marra paraleloak aurkitzen baitira eta arkeologoek ezin argitu izan dute nahita eginiko zeinu artifiziaalak ala azalgaltze marra soilak diren.

● KRONOLOGIA, ESTETIKA ETA ESANGURARI BURLIZKO HAUSNARTZEAK

Postpaleolito aldi hauetako haitzetako pintura ia guztien **ezaugarri berdin bezala** honako hauek aipatu dira: Kobazulo barrunbetan azaltzen dira eta gehienetan sarreratik urruti samar gainera; gorritz ala beltzez margotuak Yurdinasetan bakarrik dira; harritzar handien ertzetan margotuak daude; denak neurri txikikoak dira; eta arkeologia gauzetan leku emankorrek direnetan aurkitu dira.

Baieztapen hau egin ondoren, Euskal Herriko delako pintura eta grabatuen behaketa eta azterketak bi galdera egin arazten ditu historialariaren buruan: kronologia eta esanahia.

Kronologiari buruz, batek sartaldeko arte historiaren prozedura ezagutzen duela eta senak bultza eginda joaten utzi ezker, estilizaziotik abstraktu alderako, pixkanakako eskematizazioan zehar batetik bestera ondorioz etengabe pasatzearen printzipio orokorra, bistakoa bezala onartuko litzateke, 1954.ean Camon Aznarrek proposatzen zuen modura; eta horren arabera, onartuko luke nolabaiteko kronologia bat A. Llanosek 1966.ean egin zuen bezala honela aurkeztuko litatekeena: erdinaturalismo oso estilizatua nabarmentzen zaien pinturak Azken Brontze aldian sar litezke, eskematikoak eta beste nahastutako konposaketa dutenak Burdin Aroan kokatuko lirateke, eta gutxi edo gehiago geometrizatutako abstraktuak Azkan Burdin Aroan eta Erromanizazio bertan ere sartu beharko lirateke. Baina, gauzak ez dira hain samurrak, lehen genioen bezala, zenbait lekutan zeinu abstraktuak eskematizazioak baino zaharragoak direla egiaztatzen baita.

Pintura hauen **esanahiari buruz**, ehorzketei lotutakoak bezala azaltzeak pentsa arazi du nekrologiazko izaera bat adierazi nahi dutela.⁵¹ Nolanahi ere ez da erraza transzendentzia zentzuaren ideiatik kanpo geratzea. Eta honi gagozkioarik oso interesgarri eta arreta eta ikerketa merezi dituela iruditzen zaigu A. Llanosen oharrak, C.G. Jung-en pentsamendua gogoraraziz, zeinak arte barnerakoia, matriarkal aldeko gizarte batekin eta nekazaritza ekonomia garbi batekin lotzen duen, bi ezaugarri hauek Euskal Herrian milurtetako traizioa bezala ezagutu izan direlarik.⁵² Bestalde, eta dena delarik egiten den interpretazio horren geografia norabidea ere, postpaleolitiko aldiko arte abstraktizatzaileari ematen zaion balio barnerakoi eta espiritualak eduki dezake esplikazio bat diakroniko ikuspuntu batetatik, prehistoriako artearen eta zehazki historiko aldietako artearen gora beheretan paralelotasun bat ezagutzen badugu.

Arte historialariak, eta kristau artearenak are gehiago, froga dezala, arte sinboliko, eskematiko eta abstrakzio alderako batez ordezkatzeko, zenbait alditan arte naturalistatik urruntze edo bertan behera uzte bat eman den guztietan, bizitzaren ikuspegi guztiz haraindikotasun batek behartuta sentitu diren pertsona edo talde sozial batetatik etorri dela halako indar berritzailea. Kristautasunaren kasuan, frogatu liteke espiritualitatearen neurritz kanpoko heterodoxia eta Eliza paleokristau guztiz espiritual eta mistiko baten mirak, irudiak baztertzera eraman izan duela beti.

Arrazoia guztiz, beraz, pentsa daiteke antzinako prehistoria aldi haietan ere, pintura sinbolo horiek eta hain “errealismo” gutxiko artearen eskema horiek “pertsonek espiritual egoerari barru barrutik lotutako kontzeptu eta sentsazioak argitzeko eta ez, ukitu daitezkeen gertaera materialak islatzeko”⁵³ sortuak izan zirela; honek ez du eragozten zenbait egoeratan, egiteko horri erantsa, historian beste batzutan gertatu den bezala, beste helburu pragmatiko batzuk ere, apainketa eta edergarritarako jarduerakoak soil-soilik. Hau da Nafarroako Kortesen etxebizitzatako pinturretan ikus daitekeena.

Bestaldetik, Metal Aroetako pintura abstraktizatzaile horien atzean, errealitate espiritualei eta haraindikoei irekitako talde sentsibilitate bat taupaka ari zela sumatzeak ez du ezer askorik

esan nahi arte historialari batentzat. Jakin nahiko genuke, sentsibilitate hori zein ideologia edukitan gauzatzen zen, prehistoriako gizakiaren bihotza eta eskua dardararazten zuela dirudien harantzagokoaren sentipenak zein sinismen zehatzetan hartzen zituen profil dogmatikoak. Eta horretaz, oraingoz zenbat eta guregana etorri diren marrazki eta pinturak ez figuratikoagoak izan, orduan eta handiagoa da gure ezjakintasuna.

6. APAINGARRITAKO ETA ERABILERA KO TRESNAK

Izenburu honekin giza gorputza apaintzeko erabili ohi den **gai** sail handi batetaz aritu nahi dugu. Bi dimentsioetako (marrazkia, pintura eta grabatua) alorra utzi eta lan plastiko eta nola-baiteko hiru dimentsioetakoetan jarriko dugu gure arreta.

Arkeologiak, **erabilkortasunaz gainera, egiteko estetiko eta arte balioak** ezagutzen dizkieten gauza ugari ateratzen ditu lurpetik, erasten zaien egitekoaren araberako mota ugarietan sailkatuz: fibulak, gerriko belarriak eta krisketak, botoiak, orratzak eta abar. Balio du, batzuetan bi helburuak dituen —estetikoa eta erabilera— gauza hauen erakusgai multzo zabal honi kapitulu motz bat eskaintzea, bi egiteko hauen harmonizazioak, zeinak mende historikoetan, arte mota desberdinei kutsua emango dien: Arkitekturari inola ere, beste askotan berriz eskulturari eta bereziki lehen “txikiagoak” deiturikoak eta orain guk **luxuzkoak** bezala izendatu nahiago ditugun beste horiei ere. Hauetako kasu askotan, apaindurazko eta estetikazko helburua nagusitu egiten da, askotan beste helbururik gabea izanik, besokoekin, eraztun, koilare eta abarrekin gertatu ohi den bezala.

Gure arkeologoak gauza guzti hauetatik adibide ugari ari dira ateratzen trikuharri, hilobi kobazuloetatik, eta Euskal Herriko gainerako aztarnategietatik, Neolitikotik hasita, prehistoriako aldiei dagozkienak.

K.a. IX. mendetik hasita, Baskonian sartzeko zenbait herrik zein bide erabili ote zituzten gaiari buruzko **arkeologoen eztabaidatan sartzen ez gara hasiko**, ezta Euskal Herrian kokatu eta kobazuloetan, haizpeko babesetan, kastroetan eta herrixketan bizitu ziren jendeari dagozkion aztarnen araberako kultur berezitasunak eta sailkapenak egiten ere.

Aurkikuntza hauek gaur egun bildu eta museoetan erakusten dira, beren ingurune naturaletik urruti alegia. Gauza hauen behaketan arituko gara, berauenganako arreta eta azterketan, **arte ikuspuntutik** sumatu litekeenik baldin badute behintzat, arkeologoen egin ohi duten bezala, beren kronologia zehatzaren arazoa zabalik utziz.

Apaingarritarako gauzak edozein eratako tokitan aurkitzen dira: kobazuloetan, kobazulo-txoetan, zuloetan, hilerrietan, trikuharri eta edozein eratako lurperatzeetan, hilkutxen zelaietan, herrixketan eta abar. Araban bakarrik 1986an, 70 lekutako gauzak atereak ziren. Materialak ere edozein eratakoak dira: harria, hezurra, kristala, marfila eta metalezko zenbait. Egiturak ere desberdinak dira, baita egiteko bera duten sailekoen artean ere. Zintzilikarioak adibidez, badira borobilak, laukizuzenak edo trapezioak; batzuetan osorik eskuratu dira, zatiak gehienetan; badira tutu formakoak ere, esfera, zilindro eta abarretan segmentaturikoak.

● AZTARNATEGIAK

ABAUNTZEKO AZTARNATEGIA. **Abauntz haitzuloko** ⁵⁴ indusketetan kanporaturiko emarien artean daude antzinakoena. Han, harri-brontze materialezko apaingarri ugari aurkitu da: hobi sakoneko lurperatzeari loturiko 20 hezurrezko espatula (hauetako zortzi, osorik eta bikain gorde direnak); hezurrezko 16 hezurrezko puntzoi eta apaingarritako zintzilikario modura erabilitako zenbait gauzaki, basurde letagin landu batzuk, suharrizko 17 gezi mutur; harri, hezur edo maskor gainean zulatutako 28 gauzaki eta konta ezin ahaleko haina disko-formako aleak.

Sail honen barruan lepoko baten antzeko koilarea nabarmentzen da, basurde letagin izugarri batetan egina, kanpoaldeko diametroa ia 15 cm-takoa duelarik.

KORTESEKO AZTARNATEGIA. Nafarroako mugetatik irten gabe, baina Abauntzetik oso urruti (eta denboran ere gureganantz salto handi bat emanaz), jada aipatua dugun *Alto de la Cruz*

herrixkan, **Nafarroako Kortez** deritzanean, metalezko material ugari aurkitu dugu: fibulak, gerriko belarriak, arkuak, besokoak, lepokoak, botoiak eta abar. Multzto hau K.a. VIII. mende azkenaldi eta VI. erdialdean kokatu behar da.⁵⁵

Material guzti horretatik gauzarik adierazkorrena bezala aipa ditzagun euskal lurraldeetan oso arruntak ez diren **malguki bikoitza duten fibulak**.

TORRAZAKO AZTARNATEGIA. Nafarroako erdialdeko aztarnategietatik atera ahal izan diren eta gaur Nafarroako Museoan (Iruñean) erakusgai diren apaingarriak ere ugari dira. Metal gaineko **apainketak** ez dira ugari izaten. Seguruena zeltiberiar herriren batek fibula eta beste metalezko gauzen gainetan eginikoak, **Balterran** (Nafarroa) eta **Torraza** deituriko beste leku batetan aurkitu diren bezalakoak, garrantzi handikoak dira.

Multzto horretatik bereziki **brontzezko diadema bat** aipa dezagun Maluquer de Motesen ustetan, Ebro sakaneko *Burdin Aroko* bitxitegiko ale bakartzat hartua dena. Irregularki moztutako zinta bat da, gainaldea ponpatua eta ertzetara mehetua dena. Hallstatiko aldiaren egin ohi zen bezala mailukadaz sakatutako borobil sailez apaindutakoa. Zentroalde diren borobilez osaturiko zortzi “botoiezko” hiru lerroek osatzen dute piezaren alderdi zabala eta diametro handiagoa duten beste batzuk kokatzen dira ertzetan, konposatzeka bikaina sortuz. Teknikari begiratuz K.a. 450 eta 400. urte aldeko data eman zaio.

LA CUSTODIAKO AZTARNATEGIA. Neolitikotik hasi eta erromanizatzerako arteko arkeologia materialetan oso aberatsa den Ebro Haraneko protohistoriako herrixkarik aipagarriena den **Vienako** (Nafarroa) **La Custodian**, aurkitutako gerriko belarriak oso garrantzizkoak dira. Bere aztarnategitik 16 gerriko belarri atera ziren: bi zeltar modukoak eta 14 iberiar modukoak, ia denak zatikiak zirelarik. Filigranazko lan fin eta aberatsa duten brontzezko piezak dira, denak ere guztiz geometrikoak diren apaingarriak, kurbaleroak eta kiribilak ugari azaltzen direlarik. Badira pieza lauak, baina beste batzuk ebaki trazu bikainak azaltzen dituzte, trokelatuak ala sakatuak, eta beren metala galdua duten urrez ala zilarrez damaskinatuak ere. Estetikoki edertasun handia izango zuten bai lerrozuzen eta kurbatuen eritimo konbinaketetatik, nahiz apaingarritarako osagai bertikal eta etzandakoen kontrasteetatik.⁵⁶

SAN JUAN ANTE PORTAM LATINAM. Ebro ibaian gora joanaz, arabar Errioxan sartzen bagara, denboran berriro ere urrutiratuz, Biasteri inguruan gune bat aurkituko dugu **La Hechicera**, **Los Husos**, **San Martin** eta abarretako trikuharrietan eta haizpeko babesetako aztarnategi ugarietan aberatsa dena.

Eskuratu den ostilamenduari buruz berriz, ehorzketatan eman ohi den bezalakoak ez dela baieztatu da. Eskuratu den guztia Azken Neolitikoko aldiari dagokiona dela esan daiteke. Ostilamenduaren lautatik hiru osatzen duten zeramika apurrak, gezi muturrak eta suharrizko zenbait gauza alde batetara utziz, esan dezagun **norberaren apainketarako ez diren** gauzakien artean nahiko ugariak eta deigarriak direlarik, **9 basurde letaginezko** sail bat azaltzen dela, hauetako asko oso handiak eta zortzi parekatuak daudenak, gargantila moduko apaingarri bat osatuz. Zulatutako bi letagin zati eta beste espatula itxurako bat ere badaude.⁵⁷

URREZKO HAITZETAKO AZTARNATEGIA (PEÑAS DE ORO). Zuia (Araba) haranaren hegoaldean, Gorbear eta Badaya Mendilerroaren artean bada **Urrezko Haitzak** deituriko gain batetan 1918. urtean aurkitutako aztarnategi bat, gerora zenbait kanpainatan miatu zena. Lan hauen ondorenean Azken Brontze aldiko (K.a. VIII. mendea) jendeen eta gero *Burdin Aroko* herrixka baten kokalekua izan zela argi azaldu zen. Hainbat sailetan eta I. go Budin aldiko maila desberdinetatik eta beren bizitokitatik material desberdineko ehun baino apaingarri gehiago atera dira, nabariak eta askoz gainera, brontzezkoak izanik.

Brontzezkoak dira orratzak, fibulak eta bere malgukiak, fibulazko orratzak, erdiesferiko kasket zatiak, eskumuturreko osoak ala zatiak, eraztun itxurako fibulak, lepokoak aleak, xaflak, hagatxoak, erdiesferiko botoiak, eta abar.

Burdinazkoak ere badira eraztun itxurako fibulak, oso zaharkitutako eskumuturrekoa, malguki zatiren bat eta abar. Badira baita beira pastazko eta baita urrezko eraztun bat ere (kanpotik ekarria zalantzarik gabe) “salomonika” kiribilez okertutako hagatxoaz osaturikoa, bere bi muturretan ezik, gurutzaturik daudenak eta bola zapalduz bukatuak.

HENAYO GAZTELUKO AZTARNATEGIA. Gasteiztik 14 km-tara dagoen lautada arabarrean, Dulantzian herrian ezaguna da aspalditik **Henayoko Gaztelua** deritzan toki eremua. Hemen bertan 1969.etik indusketa aldi zenbait burutu da. Kokaleku antzinakoak, oinplano borobil edo kurbalerroko bizitoki aztarnak (Urrezko Haitzetan bezala) badirudi K.a. 750 eta 670. urteei

dagozkienak direla.

Aztarnategi honetatik atera dira baita ere, batez ere **brontzezkoak** diren gauzaki batzuk: Eraztun itxurako fibula orratzak, fibula eta gerriko krisketa baten zatiak, erdiesferiko grapak, eraztun itxurako piezak, hagatxo zatiak, zulodun gauza borobil txikiak. **Burdinazkoetan** eskumuturrekoren bat salbatu da.

BERBEIA KASTROKO AZTARNATEGIA. Berbeiako kastroan, Barrio herritik gertuan, Arabako alde-rik sartaldekoenean eginiko indusketak hainbat kokapen maila zituen erromanizatu gabeko herrixka baten aztarnak eman zituen, zeramika ugariz gainera, brontzezko eta hezurrezko apaingarri batzuk bildu zirelarik. Iparreko goi-lautadako herrien kultura berekoak direla uste izaten da.

LAKOZMONTEKO SOLAKOBAKO AZTARNATEGIA (JOKANO). Haitzetako pinturak direla eta aipatzen dugun **Lakozmonteko Solakoba (Jokano)** aztarnategiak erabilerako eta apaingarrirako material ugari eskaini du: Maila sakonetatik, Erdi Brontze aldiari dagokionetik errekuiperatu dira igitai piezak, gezi muturrak, lauki ebaketako puntzoiak edo burdin ziriak eta apaindutako zeramikak.

Maila berriagoetakoak baina, beharbada Erdi Brontze aldi berekoak, hiru eskumuturreko (urrezkoak, zilarrezkoak eta zilarrezko aleaziozkoak), apaindutako gezi muturrak eta hezurrezko diskoak.

* * *

Lazaldaiko (Zarate) kobazuloak ere, badu apaingarrirako gauzen ikuspuntutik nolabaiteko garrantzia.

Garrantzizko beste aurkikuntza batzuk, apaingarrirako gauzakietan “Hoyos-eko gordeleku” zenbaitetan eta arabar lurraldeetan barreiatu dauden Brontze eta Burdin aztarnategietan eman dira, Gasteiztik oso gertuko **Kutzemendi-Olarizun herrixkan** bezalako kokalekuetan, non 1950 urteaz geroztik miaketak izan diren, brontze, burdin eta hezurrezko apaingarriak atereaz.

* * *

Apaingarrirako tresnen bila, arabar lurraldeetan Brontze eta Burdin aztarnategietan zeharreko gure ibilbideak, bi tokitan geldialdi luzeago bat eskatzen du: La Hoyan eta Landatxon.

LANDATXOKO AZTARNATEGIAK. **Landatxokoak**, Gardelegi herritik gertuko hondarleku batetan, arkeologoek “Hoyos-eko biltegia” deitzen diotenetik datozen bi gauzaki sail eskuratu ahal izan dira, garrantzizkoenak batzuk antikuari bati erosiz eta besteak indusketen bidez lortuz; gaur egun denak Arabako Arkeologia Museoan ikus daitezke. Hilerri batetakoak zirela uste izaten da eta zeramika eta metalen arteko halako desberdintasunak kronologiazko alde izugarria erakusten du eta horren ondorioz esan liteke alor hau luzez erabilitakoa izan zela.

Erositako gauzen artean, borobilean moztutako kimua duen orratz bat, apaindutako burua-ekin eta etenak dituen, fibula oso bat botoiena deiturikoa, hau etenaz apaindutako xafla; eraztun itxurako fibula hispaniarra, “erramu hosto” deitu motatakoa, orratza galdu duena; eta zenbait belarri etenak.

Sail honetan bi pieza nabarmen azpimarratu behar dira: oso dotore **apaindutako biribil bukaera batez amaitzen duen oineko fibula** bat, 8,5 cm luzeran eta 4,6 altueran dituen. Deigarria da oso fibula batzen duen zenbait zatiren apaingarrirako ebakien oparotasunak, eta erdigune bereko marra jokoan arte konposaketaren zentzu harrigarriak, inguruko marrazkien kontrasteen.

Miresmena sortzen duen beste gauzaki bat, **hamabi hortzetako apain-orraze** bat da (bat galdu baitu) ia 10 cm-tako luzera eta 6 altuerakoa, eskuan erraz erabiltzeko, zubi tankeran bukatzen dena eta behealdearekin ederki lotuz; dena gorputz batetan bildua. Baina, diseinuagatik miresmena sortzen duen pieza hau geroagoko aldi batetan txertatu behar da, erromanizatzeko eragindako beste batetan.

LA HOYAKO AZTARNATEGIA. Lehen aipaturiko **La Hoya** herrixka honetako indusketetatik hainbat kultur aldietako aztarrenak atera dira, Erdi Brontzetik hasi eta Azken Burdin aldera artekoak (K.a. XIV. mendetik II. arterainokoak), zeltiberiarren arrastodunak.⁵⁸ Bata bestearen gainean hiru kulturen arrastoak aurki daitezkeen leku baten garrantzia du, beraz: bertakoa, indoeuropar-

rra eta zeltiberiarra.

Herrixkaren egituraren ikerketatik, kokapeneko hainbat aldietan nabarian azaldutako kultur desberdintasunetatik (suteak, suntsiketak eta berreraiketak) gizarte, ekonomia, errituzko alorre buruzko ezagutza garrantzizkoak sumatu dira eta baita bertako biztanleen ezaugarri etniko-kulturalak eta gainerako herrietako jendearekiko harremanak ere, zeinarekiko arazoak ez dagokigun gaur hemen ikustea. Aurretiaz esana dugu, herrixkako bizitza lau alditatik pasa zela, milurteko batetan gora behera handiak nozitud; eta bilakaera hori jarraitu litekeela zeramikazko tresnen ugaritasunean eta eraikuntzako tekniken garapenean.

Eta aurkituz joan den apaingarrirako materialen artean, harritu egiten du herrixka honetan agerikoa den **burdinaren** metalgintzarako ahalmenak. Edergarrirako eta norberaren erabilerrako gauzen zenbatekoa –fibulak, eskumuturrekoak, zintzilikarioak, lepokoak eta abar luze bat– oso handia da, sarrienetan zatiki modura azaltzen dira eta gehiengo brontzezkoa da, dozenaren bat burdinazkoak eta beira pastazko eta hezurrezkoak beste batzuk.

Beren egitura bitxiengatik **gizairudizko zintzilikario** batzuk gailentzen dira, **brontzezkoak** dira, eta idolotxo nola baitaiteko antza dute eta hauxe izango da, erabilera soilaren edo norberaren apaingarri izatearena baino zentzu sakonagoa eman behar izateko arrazoia.

TRIKUHARRIETAKO AZTARNATEGIAK. Gure gauzakien zerrendak osoagoa izan nahi balu, luzeagoa izan beharko luke eta bere baitan hartu adibidez, **San Martineko** (Biasteri), **Ipar Gurpideko** (Katadiano) arabar trikuharrien ekarpenak, eta **Kurtzebidetako** (Letona) tumulua; eta Urbasa Aralar eta abarretako mendizerratako nafar trikuharri askotan aurkitutako *lepokoien aleak eta haitzetako kristalak*; edo *lantza bihurturiko metal muturrak* eta **Sakuloko** (Erronkari) trikuharriko *basurde letagin handian eginiko zintzilikarioa*, eta abar. Ezin ahaztu izango genuke ezta ere **Ausokoi** (Aralar, Abaltzisketa) trikuharriko bi birako kiribilean eginiko *urrezko eraztun* sonatua.

• EDERGARRITARAKO GAIK ETA TIPOLOGIA

Ederturiko tresnerien kapitulu honetan, Brontze eta Burdin Aroko gizonaren sormenaren zentzu estetiko ageri den honetan, gogo bera sentitzen dugu, **delako gauza horiek zer “adierazi”** nahi zuten jakitekoa. Benetako arte lanik ez da, bere egituraren balioaz gainera beste “erantsitako balio” hori ez duenik, adierazpen gaitasuna erakusten duen, begiz osatzen den hizkera, egin eta 25 edo 30 mende beranduago guretzat zezekatzeko nahasi bat besterik ez dena, baina zalantzarik gabe, nekazari, abeltzain eta ehiztari talde haietaz adierazpen modu joria zuena. Bere erara, zer mezu idazten saiatzen zen eskulangile hura zinka eta eztainuaren nahasketa haien gainean bere burdin-ziria sartuz grekak, adarrak eta bihurturiko marraztean? Zertan zuen burua etzandako *eseak* fibula eta zintzilikarioen burdin beroaren gainean bere trokela zanpatzen zue-nean?

GAI ASTRALAK ETA EMANKORTASUN GAIK. Araban ⁵⁹ aldi horretako apaingarrirako gauzakeri buruz Patricia Caprilek burututako ikerketa bikainean, nabari da, euskal-zeltar deituriko arte baten xafren gainean azaltzen diren edergarrirako gaien artean **sinbologia astralari eta emankortasunari dagozkion gaiak** aurkitzen direla. Gai hauek, egiaz beren urrutiko jatorria Ilgora Emankorrean dute eta Mediterraneoan zehar Europara iritsi ziren. Erdigune bereko zirkuluak, kiribila, lau alde berdinean dituen gurutzea, izarra eta gorpila. Orratzen erdian azaltzen diren gaiak dira.

Emankortasunaren sinboloa jakina denez, *ofidioen eta landareen sinboloetan* aurkitzen ditugu ezkutaturik. Badira kiribil edo biribilez apaindutako orratzak, baita ongi adierazitako benetako sugeak ere bere buru, isats eta guzti. Badira baita ere *eguzki sinbologiarekin* lotu daitezkeen beste batzuk, beren tantodun borobilak, ebakizko zirkulu txikiak eta abar. direla eta. Agian ezin aldera daitezke, berebiziko xumetasunagatik, era bereko beste hegoaldekoekin, baina ikusten da ideia bera adierazi nahi dela.

SUGEAREN GAIK. Sugearen gaia beste gauzakerietan azalduko zaigu berriro. **Eskumuturrekoen** artean badira animalia horren adierazpenaren zenbait adibide; gauzakeri beraren egitura, sarritan “suge” forma esanez deskribatzen dugu horretarako egokia delako. Gehienetan, narrasti horren trazuak, buruarenak besterik ez dira izaten, **La Hoyako** eskumuturrekoaren mutur bat osatzen du eta beste muturra falta zaion eta orain ez duen isatsa irudikatuz osatu dezakegu.⁶⁰

Doroñon (Trebino Konderriaren sartaldeko lurraldeetan) ikus daitezke **beste ale bat**, non,

Burdin kulturaren segidan, suge gorputz biribildu formako **besoko bat** aurkitzen dugun, erliebez adierazia, ongi zehaztutako burua eta isatsa duena.

Sugea, emakumearen emankortasunarekin loturik dagoen animalia da. Adiera txarrak ere bazituen, bizitzaren hasera eta bukaerari buruzko guztiari zegozkionak, alegia. Horregatik, beraz, aldi berean bizitzaren eta heriotzaren sinboloa den animalia izanik, antzinako herrientzat lurraren indarra, nekazari giroko sinismen zaharrean, edozein bizidun jaio eta hazi erazten zuen lurraren emankortasun ia-ia magikoa sinbolizatzen zuen.

BERTAKOTASUNA ALA BEREGANATZEA. Brontze eta Burdin Aroetako piriniar eskualdeko apainketarako osagai multzo honetan, bertako kulturaren berezko ezaugarriak bereiz ote litezke? Sumatu ote liteke gerora etorriko zen Euskal Herriko bertako arte tradizionalen eraginez bat izan zuela? Arkeologia ikerketen eremua korapilatsuki iluntzen du, Herrian izandako behin eta berrizko inmigrazioen gertakariak, bereganatze kulturala izan zena eta haserako jatorrizko sorkuntza bezala ulertu beharko litzatekeena bereiztea eragotziz.

ZENBAIT EGITUREN EUSKAL TRADIZIOA. Prehistoriako hilarrietan ikusten diren egituren arabera –lauburua, esbastika, marratxoak, bihotza, sei izpietako arrosa, helize-formako arrosotoiak, eta abar eta abar– eta zeltar artearekiko duen loturan ikusi izan da hain zuzen ere, berezko egituren gaineko geometrizatzeak berak bereizten duela gure herriko artea. Hasiera batetan ezin hitz egin zitekeen euskal artearen izaera jakin batetaz. Baina, Brontze Arotik gaur arteraino milurteko leialtasun hau, euskaldunak kanposantuetako hilarri borobilak lantzeko eta bere mahaia, kurtzak, eta eguneroko altzariak tailatzeko apaingarri modu honi eutsi diola ikustean, batek ezin dezake, dekoratze modu abstraktu honetan euskal arimak aurkitu duen bere irudimen sormenerako irteerarik naturalena eta beharrezkoenaren ideia alde batera utzi.

AXTROKIKO KATILUAK

Hain zuzen ere, inolako estratigrafiako testuingurutik kanpo eta ustekabeen ateratako aurkikuntzak –**Axtrokiko** (Eskoriatza) **urrezko bi katilu** bikainek–, alde batetik beren tipologian data jakin bat adierazten badute, bestetik bertako emaitzetatik urrutikoak bezala hartu behar dira. Seguruena, Germanian landuak, beren jatorririk gertukoena, 26 km-tara dagoen eta alderdi guzti hartako zelata postu eta salerosketa leku izango zen Urrezko Haitzetako Gotorlekua izan zela suposatu izan da.

Aldenik aldeko zerrendaz apainduak eta Europaren Erdialdeko lehen Burdin Aroko edonizietan aurkitzen diren antzeko motiboak diren zanpaturiko hauek, bistan da handik ekarritakoak zirela. Biak antzeko neurriak dituzte: 205 eta 210 mm-tako diametroa, urre nahiko garbiko xaflatan landutakoak dira, moldura lauak txandakatuz, gai nagusi bezala errosetak izanik, aldenik alderako zerrendaz apainduriko erliebeak dituzte, sasi-zanpaketa teknika bidez landuak. Erlizjiozko eskaintza modura Axtrokin dagoen haitzaren oinetan gordeak izan zirela uste izaten da.

7. ZEZEKAKO ESKULTURA

Prehistoriako artearen kapitulu hau ezin itxiko dugu, Goi-Paleolitotik jada hasi eta Postpaleolitoan jarraitu zuen jarduera bat aipatu gabe. Edegarri izatearen helburuetatik aparte, berezko balioa duen eskultura baten lehen zezelkatzeak bezala izendatzera behartuak gaude.

● ESPATULAK ETA IDOLOAK

Hiru dimentsioetako arte honek postpaleolito aldi hauetan egitura xumeak hartzen ditu, neurri txikikoak, hezurrezkoak (ardi edo ahuntz baten tibia jeneralki) **espatulak**⁶¹ deritzatenak, eta sarritan beroiek izan dira Neolitiko aldiko kultur eskualde oso ugarietan modu bat berean antropomorfo irudiz landuak eta apainduak.

Nahiz eta 60. urte aldera aurkituak izan, Euskal Herriko mediterraniar isurialdeko zenbait trikuharri eta igarobidezko hilobietan, espatula hauen zatien egoerak eta urritasunak ez zuten ikerketa arretatsu eta zehatz bat burutzen lagundu, harik eta urte batzuk beranduago, zatiak ugariagoak izatera iritsi ziren arte.

Lehendabizi tibiaren epífisis distal (goikoa) deritzanari dagokion gorpuzkia **ikus daiteke espatulan**, normalean urradura bat eginaz edonolako gorputz zatia ezagutzeko arrastoa galdu arazi zaiona. Azpitik, erdiko zatiari edo hezuraren diáfisisari dagokionak jarraitzen du eta ia beti horizontalak diren ildo zabal eta sakonez apainduak izaten dira; eta azkenik, hirugarren behealdeko zatia, kaina-erdiko sakonera landu zaionekoa izan ohi da eta tresnaren kirten mutur moduan bukatua izaten da. Plastikotasun barietate hau, neurri txikiko hezurretan landu dena, ardi ala ahuntz hezurretan egina asko interesatzen zaio zalantzarik gabe, gizadiaren lehen urteetako eskultura gaitasuna aurreratuz eta garatuz joan zeneko lehen aztarnen bila, gainean dabilen historialariari.

HUSOSEKO TALDEKO TRIKUHARRIETAN. Bistan daramaten edo adierazten dituzten giza irudiengatik **idolo-espatulak** izena merezi izan duten gauzaki hauen adibide batzuk euskal herriko aztarnategi batzuetan aurkitu izan dira. Geldiune bat egin dezagun hauetako batzuk deskribatu ahal izateko.

Lehenengoa, **Ipar Gurpideko trikuharrian** (Katadiano, Araba) aurkitu zen beste zeramika, gezi mutur eta abarren aztarna ondoan. Jatorrizko tibiatic zati batzuk geratu dira, urraduraz oso leundutako epífisis bat, hain zuzen ere, eta gainerako beste espatulen apaingarritarako geometria zeinuen tailarik gabekoa.

Jose Migel Barandiaranek eta F. Fz. Medranok miatutako **San Martingo korridoredun hilobian** (Biasteri) eskuratu ahal izan dira zenbait **idolo-espatula**.

Haietako batetan, oso leundua dagoen epífisis haietako baten azpian, erdialdean apaingarri bitxi bat ikus daiteke, erliebeko bi borobil koskor paraleloekin hasten dena, emakume bularrak izan daitezkeenak agian, eta zeharkako ildo zabal eta sakonez eginiko ildaskazko apainketaz jarraitzen duena; azkenean, kaina-erdi egiturako hondoeraz bukatuko duena.

Bigarren ale batek aurrekoaren ezaugarri berdintsuak erakusten ditu; goiko bi zatiak bereizten dituen haustura bat azaltzen du; erdialdeak berriz, geometriazko irudi desberdinen ildaskazko apainketak gordetzen ditu: zeharkako ildo, zatiki marra, marra zuzeneko arku irudiak. Antzeko egiturako beste bi espatula zati ere aurkitu dira.

Kurtzibideko tumulu-trikuharriak (Letona) ostilamendu ugari eskaini zuen. Osorik epífisis alde eta diáfisisaren hasiera bakarrik agertuz, eta bien artean eraztun moduko gorputz segmentatu bat duen **espatula biren** zatiak nabarmentzen dira.

Los Llanoseko korridoredun hilobian, J. L. Vegasen zuzendaritzapean 1985-87. arteko urteetan miatutakoan ostilamendu ugari azaldu zen neolitiko emarietan baina baita modernoagoetan ere. Aretoan azaldutako aurkikuntzen artean nabaria da ia osorik dagoen idolo-espatula bat, bi muturrak falta bazaizkio ere. Ildaskatako apainketak badu kirtenaren erdi distalean kokatutako segmentaturiko irudi bat.⁶²

Chabola de la Hechicerako (Bilar) korridoredun hilobian arkeologiako nahiko material aurkitu zen; erraustutako eta ebakidura sakonez apaindutako hezur zati txiki honek bakarrik gogora arazi diezaguke idolo-espatula mota hori.

Aurkitutako ale hauek denak, "Husosko taldea" bezala deitzen den geografi alderdikoak dira.

SANTIMAMIÑE TALDEKO PRAALATAKO TRIKUHARRIAN. Baina, J. M. Barandiaranek 1917. urtean aurkitutako **Praalata** (Ataun-Idiazabal, Gipuzkoa) trikuharri bakunean 1992.ean indusketatan berrasiz eneolitiko ingurune batetan oso gaizki zainduriko bi erraustutako hezur zati azaldu ziren, biak ere, hemen aipatzen ari garenen artean kokatzeko modukoak. Ardi-ahuntzen baten tibiaren diáfisis zatiak dira, ezagutzen ditugun idolo-espatulen oso antzekoak diren apainketako zeharkako ebakidurak dituztelarik.

ESPATULA ETA IDOLOEN AZTERKETA

Antzekotasunak. Euskal herriko **idolo-espatulen** ikerketa osatuago bat egin duen J. Antonio Mujika arkeologoak, hemen deskribatutako ereduak, beste Iberiar Penintsulako sartaldeko paraleloekin eta ekialdeko mundukoekin (Grezia eta Siria) alderatu ditu, eta harrigarria gertatzen da ia-ia langai bera eta lantze teknika bera dutela eta egituretan bat datozela ziurtatzea, "apainduria xumeagoa duten idolo-espatulekiko eta zehazkiago Gurpidekoekin duten antzekotasuna nabaria izanik".⁶³

Ikertzaileak berak **erabilkortasunaren galdera** kanporatu du iradokitako zenbait uste azalduz: idolotxoa, orratz-ontzia, orratza, erritozko koilara... Pieza hauetako batzuk okrez zikinduak ageri direnez, okrea barreiatzeko edo sustantzi honen lantzeko erabiltzen zituztela pentsatzekoa da. Litekeena da beraz, ehorzketekin zerikusia baduten espatula hauek, hildakoak okrez hautsezatzeko ala gantzutzeko praktikan ere erabiltzea. Ondorioa da, pieza hauen biltegia lurperatze guztietan ematen dela, eta batez ere herrixkako gizabanako jakinekin duela zerikusia. Bestalde, **erritozko izaera** ere ziurtatu egiten dela dirudi, ale batzuk azaltzen direneko trikuharrietako hileta munduari loturik, “heriotzaren jainkosari” deituko liezaioketen emakumetasun adierazpenekin.

Bere kronologiaren arazoa ere oso korapilatsua da. Idolo-espatulak trikuharrietako kulturarekin harremanetan jarri behar direla bistakoa dirudi; trikuharrien neolitiko adin bera eman behar izatea, ordea, besterik da.

Apellaniz irakasleak 1982an **Kurtzebidetako** trikuharriaren arkeologia testuinguru jaramon eginez nolabaiteko datak proposatu zituen, trikuharri honetako idolo-espatulei K.a. 2.495 urte ingurukoa emanaz, aldi berean iradokitzen zuelarik, oro har gauzaki horiek, lagun zituzten ostilamenduengatik, Eneolitiko aldian kokatu beharko lirakekeela. Gaur egun, beren testuingurua ezagutzen laguntzen duten ale berriez gainera, beren kronologia megalitiko testuinguruan kokatzen laguntzen duten data zehatzak dauzkagunean, ziurtatu ahal izan dira delako datak, mugapen batzuekin beti ere, delako estatuatxoei dagokien kronologia lapsusa zertxobait zabalagotu beharko litzaiekeela pentsatuz.

Denboraz urrutikoenak agian, **San Martingo** idoloak lirakeke, iberiar beste ale batzuen ondoan. Beranduagoko beste aldi batekoa **Los Llanoseko** geometrikoen eta idolo-espatularen sorta litzateke, IV. milurte azkenaldiko data dutelarik, lehen proposatutako datak **Kurtzebidetako** trikuharriarentzat gordeaz eta beste ale batzuk **Praalatak** bezala, III. milurtekoaren bigarren erdialdera arte atzeratuz.

Dena dela, orain 20 urte Apellanizek egiten zuen aipamenak zutik dirau, eta Euskal Herriaren arte historia urratsez urrats jarraitu nahi duenarentzat garrantzi berezia luke: “honen ondorioa da, Neolitiko garaia buruzko arte iritziak bazterrerara utzi behar ditugula datu gabeziagatik. Baina honek, aldi berean interpretapen erraza ez duen hutsunea uzten du”.⁶⁴

● HIRU DIMENTSIODUN ZINTZILIKARIOAK

Eneolitikoa eta harrizko eta hezurrezko gauzakien alorra alde batetara utziz eta Metalen Aroan sartuz, arte balioa duten gauzaki plastikoen gure bilaketak, aurrez deskribatutako apaingarriak, bi dimentsioen alorrekoak alegia, gaintitzen dituzten beste tresna batzuetan geratu beharko luke. Apaingarritako arte piezetako sorta hartatik askatu behar dutela diruditen zenbait gauzaki, marra soileko trazu eta apaingarrietatik arte jarduera askatu, eta beste zentzu estetiko berri bat erakusteko, hiru dimentsioetako plastikotasun argiarena, zeinarengatik esan litekeen eskultura soltea sortzen (edo birsortzen) ari dela.

Adibidez, **La Hoya** bezalako aztarnategi bereziren batetatik eskuratutako ondasunen barruan hau nabarmendu egiten da. Arte historialariaren begiradak ezin du **gizairudia duten zintzilikarioetan** pausatu gabe gelditu.

- Bata, lehen miaketetan jada eskuratutakoa da eta ia geometrizatuak dituen lau gorputz zati zehazten dituen burua, bularra, enborra eta soin-adarrak: modu zakar eta eskematikoan aurpegiko arrastoak markatuak dituen buru bat, laukia eta besorik gabeko bular enborra, apaingarritako ebakiak bere hiru alderdietan, gerri estu bat eta beheko soin-adarren orde, buruz beherako hirukizko zakil bat.
- Beste gizairudi bat oraindik ere eskematizatuagoa dago. “Odolki zintzilikario” bezala deitu zaion sailari dagokio: pieza bakarreko brontze urtuzkoa da, bere buru eskematizatu zulatutako eraztuna da, eusten duen uztai katea kakoan sartzeko zeregina duena.
- Hirugarren gizairudi batek, hau ere pieza bakar batetan urtua denak, lehenengoak bezala lau alderdi bereizi ditu: buruak badirudi motots batez koroatutako kasket batez estalia dagoela; ebakidurez markaturiko enbor eta soin-adarrak angelu zuzenean tolesten dira, bular aurrean elkartu eta bi zulo zabal osatzeko; zangoak, gerritik hasita gonaz estaliak daude eta gero irekiak; eta azkenik kono egiturako oinarri bat lau erreten ahur eta zentrokidek osatua eta zabalduz doazenak, horrela irudi osoaren oinarria osatzen dutelarik.
- Laugarren gizairudi batek kasko modura badu gandor bitxi bat zaldi buru baten irudia duena.

8. HARRESPILAK ETA IRUINARRIAK

● HARRESPILAK

Euskal eskulturagile ospetsu eta garaikidea den Jorge Oteizak, euskal identitateari buruz egin dituen hausnarketetan euskal harrespilei eman dien garrantzi handia dela eta besterik gabe, kristau aroaren aurreko milurteari dagokion egitura horretan geldialdi bat egin behar dugu.

Herri espedizionarioen etorrerarekin, zeltarrak izango ziren ziurren, piriniar eskualde zati handi batetan kultur mota hau sartu zen, iparraldeko zelaietan batez ere. Adierazpenetako bat *harlosazko biribila* izan zen, euskal lurraldean sarritan **harrespil** edo **baratza** izenez deitzen zaiona, baina normalean **cromlech** izen zeltarraz ezagutzen dena.

Piriniar harrespilak Ariège lurretatik hasi eta Nafarroa eta Gipuzkoako azken mugetarainoko lurretan kokatuak daude.⁶⁵ Zeltar kulturaren egitura bat da, Jose Migel Barandiaranen ustetan Bohemian eta Bavieran izan zuen sorrera, eta Britainiar Uharteetara iritsi zen aztarna erraldoiak utziz, 396 m diametrozko Aveburyko santutegi borobila, edo Stonehenge-koa, bere handitasun eta arkitekturazko kalitatean hobekien gorde dena.⁶⁶ Harrespila, Suitza eta Italiako Iparraldetik igarota, piriniar eskualdetan zabalduko zen.

Gure eskualdean **zutik sartutako harlosazko zirkulua** bezala agertzen da **harrespila**, diametroz 4 eta 10 m. tartean neurtu ohi duen barruti bat mugatuz. Erdian, gorpuen arrautsak gordez diren harrizko kutxa bat egon ohi da, ideia erlijioso berrien agerpena adierazten duena. Euskal harrespila, batzuetan tumulu edo trikuharri batez inguratua egon ohi da.

Gure Herrian **Pirinioetatik hasi eta Leitzarain ibarrera arte** hedatzen da, salbuespen bezala, Bizkaiko Sartaldean berriro azaltzeko.

J.M.Barandiaranek 1948an, Ariëgetik hasi eta Berastegira (Gipuzkoa) arte Piriniar lurraldean 24 harrespila leku zenbatzen eta deskribatzen zituen labur-labur.⁶⁷ Luis Peña Basurtok, 1960an Gipuzkoan bakarrik 107 harrespila kontatzen zituen. Vegas Aranburuk 1988an argitaratutako azterketan 143 harrespila zenbatzen eta deskribatzen zituen (6 Araban, 3 Bizkaian, 28 Gipuzkoan, 51 Nafarroan eta 55 Ipar Euskal Herrian). Gaur esan daiteke, Euskal herrian banatuta 400 harrespila baino gehiago ezagutzen ditugula. Ziurtzat eman daiteke hilobi monumentu egitura hauek alderdi horietako artzain kulturaren ezaugarri direla eta Brontze Aroko zenbait gauza jasotzen badute ere, gure Herrian K.a. 1000 eta 650 urteen artean kokatu litezkeela.⁶⁸

OIANLEKUKO HARRESPILAK. Protohistoriako monumentu mota hauen azterketa bikain bat Jesus Altunak **Oianlekuko** (Oiartzun, Gipuzkoa) harrespiletan eginikoa da. Diametro desberdinetako bi zirkulu ukitzailen eraikuntza bat da. Beren aztarnategian zeramika, harraskagailuak, hartxabal puskak, brontzezko gauzaren bat, erraustutako hezurak, eta abar. ugari azaldu da. Guzti honek errausketa ez zela harrespilean bertan gertatzen erakusten du. “Oteizak⁶⁹ nahi bezala, monumentuak ehorzketaz bestelako eta inolako zerikusirik ez zuen egitekoa izatea, litekeena da, baina guztiz merkea da. Are gehiago, Oteizak bere hipotesiarentzat harrespilen barrutik ezer ez ateratzea eskatzen du. Hara bada, hona hemen kontrakoaren froga nabariak”.⁷⁰

IPARRALDEKO HARRESPILA. Harrespila eta tumuluak ugariak dira Pirinioez bestaldeko euskal lurraldeetan. Beraietan azalduetako materialen miaketa eta azterketa lanak, Jacques Blot eta beste arkeologoek zuzendurikoak, “Bulletin du Musée Basque”eko zenbait aletan eta “MUNIBE” aldizkarian argitaratzen dira eta horietan azaltzen denez Iparraldeko harrespilak neurri txikikoak dira. Euskal herriko hegoaldekoetan bezala, miatutako ia erdiak, diametroz batz bestea 5 eta 7 m.takoak dira, eta harrien zenbatekoa berriz, 5 eta 12 bitartekoa. Datari dagokionez berriz, C 14ko azterketak K.a. 1000 eta 600 artekoa eman du.

Bere aztarnategiaren azterketak baieztatu egiten du eta gutxi gora bera, bat dator hegoaldeko Euskal Herriko harrespiletan nabarmentzen denarekin: Harrespilen egitura ez da aldatzen funtsean mendeetan zehar, geografia esparruz, herriaren sortalde aldera kokatzen da, **Burdin Aroko artzainen kultura** islatzen du, “halaz ere, Brontze Aroko zenbait tradizio gordetzen duela; beste ondorio hau ere atera liteke, burdinaren erabilera ekarri zuen eta agian zeltarra zen sarraldi uholdearekin zerikusia baduela harrespiletan agertzen den **errausketak**”.⁷¹

Harrespilaren kontu honetan oraindik erabat argitu ez dena beroien sorburua eta jatorria da. Bere sorburua non jarri behar da, Europaren erdialdean, frantziar Britainian ala piriniar eskualdean bertan? Eskualde honetan da, hain zuzen ere, azaltzen da gehientsuena, non badirudien artzainen larrez-larreko ibilerarekin lotu behar dela, **harrespilak** hemen azaltzen baititu ezaugarri berdin eta zehatzenak.

Izan ere, ezaugarri hauek J. Bloti, euskal artearen historialariori egoki datorkigun ohar bat iradokitzen diote: “xehetasunaren bilaketaren bitartez, burutzerakoan izandako arreta erakustean, konzeptugintza azkeneraino agortzean eta hildakoenganako erlijio erantzukizunetik arreta nabarmenaren bitartez erakusten digute errausketa errituen konplexutasuna. Guzti honek ez al du bada, pentsamendu “modernoa” osatzen eta Protohistoriako artzaina, bitxia bada ere, gure-gandik oso gertuan zegoela adierazten?”⁷²

Bitxia da **harrespila eta trikuharri guneetan** begiratzea garrantzizkoa da, izan ere, “Burdin Aro garaian gure Herriko sortaldeko mendialdean bizi zirenak errausketa bidez lurperatzeko (harrespila eta tumuluetan) eredu hartu bazuten, sartalde aldekoak berriz, trikuharrietan hobiratzaren jarraitu zuten eta Burdinaren kulturari sarbide guztiak eragotzi zale azaldu ziren”.⁷³

Euskal Herriko harrespilen gaiari orrazketa egiterakoan Vegas Aranburuk aholku hau ematen du, alegia, geografia hedaduraren mugak, berak “arabar ekarpena” deritzan hegoaldekoak batez ere, ez zehazteko zorrotasun handiegiz.⁷⁴

● IRUINARRIAK EDO MENHIRRAK

Harrespila hauei loturik, eskualde berean badira beste harri-bakar edo menhirrak, **Iruinarri**, **Samsonarri** eta abar deritzanak eta ustez garai berekoak direnak.

Lehendik beharbada, trikuharrien aroan eta berauen aro arteko aldia markatu zuten maila txikiko iruinarriak izan ziren, zeren eta, **San Martingo** (Biasteri) trikuharriari buruz aurkikuntza egin zutenek beste hiru hilarriren berri atera zuten, altueraz 75 bat cm-takoak eta antzina tente egondakoak zirenak, ia elkarren ondoan hegotik iparrera lerroan jarriak trikuharrian hobiratutako antzinakoenen betiko loa zaintzen zeudenak. Jose Migel Barandiarani bururatu zitzaion, han lurperatutako hildakoen zaintzarako jainkotasunak adierazi nahi zituztela.⁷⁵

Esanahia. Iruinarria, neolitiko kulturaren oso arrunt zen monumentu mota izan zen. Agian, lurtean sartuta, alor irekia erakusteko jaso ziren elkar bizitza zibilizatua gogorarazteko indarrarekin, zuhaitz artifizialak balira bezala.

Erljiozko esanahia ere segurua da. Zerura aldera jasoak izaten ziren handik jainkozko ahalmenak erakarri nahiez. Biblian irakurtzen duguna da: “Jakob egunsentian jaiki zen, eta burukotzat jarria zuen harria hartu eta oroitarri bezala jaso zuen olio gainean isuriz. Eta leku hari **Betel**... eman zion izen, gero promes hau egin zuen Jakobek: Jainkoa nirekin badut eta bide honetan babesten banau ... eta bizirik eta osasuntsu itzultzen banaiz, orduan Jauna izango dut neure Jainko eta oroitarri gisa eraiki dudana harri hau Jainkoaren etxe izango da” (Has. 28, 18-22).

* * *

Deskribatzen aritu garen Azken Burdin Aroaren edo euskal-zeltiberiar lanak burutzen ari izan ziren jendeengan **erromanizatzea** deituriko gertakaria azalduko da orain, Herriko lurralde lau eta hegoaldekoetan sakona izango dena eta arina mendialdean. ■

BIBLIOGRAFIA

- ALTUNA, J. eta ARESO, P.: "Excavación en los cromlech de Oyanleku (Oiartzun Gipuzkoa)". *Munibe* XXIX. liburukia, 1-2 znb. (Donostia 1977), 65-76. or.
- ANDRES RUPEREZ, T.: "Las estructuras funerarias del Neolítico y Eneolítico en la cuenca media del Ebro. Consideraciones críticas". P.V. 146an, 1977, 65-129. or.
- ANDRES RUPEREZ, T.: "Artajona". P.V. 148an, 1977, 405-422. or.
- APELLANIZ CASTROVIEJO, J. M.: Corpus de materiales de las culturas prehistóricas con cerámica de la población de cavernas del País Vasco Meridional". *Munibe* I. eranskinean, (Donostia 1973).
- APELLANIZ, J. M.: "Monumentos megalíticos en Vizcaya y Álava". *Munibe* 1965, 72-86. or.
- APELLANIZ, J. M.: "Neolítico y bronce en la costa cantábrica". V.V.n. *Prehistoria en la costa cantábrica*. (Santander 1975).
- APELLANIZ, J. M. eta FERNANDEZ MEDRANO, D.: "El sepulcro de galería segmentado en la chabola de la Hechicera (Elvillar, Álava). Excavación y restauración". E.A.A. IX.lean, 1978, 191-221. or.
- APELLANIZ, J. M.: "El grupo de los Husos durante la prehistoria con cerámica del País Vasco". E.A.A. VII.lean, 1974, 409. or.
- APELLANIZ, J. M.: "El grupo de Santimamiñe durante la prehistoria con cerámica". *Munibe* XXVII. atala 2. libk. 1975, 136. or.
- ARANZADI, T., BARANDIARAN, J. M. eta EGUREN, E.: "Exploración de nueve dólmenes del Aralar guipuzcoano". "Euskalerraren alde", VII. libk. 175. alean, (Donostia 1918). (O.C. VII, 1975, 207-212. or.).
- Idem: "Exploración de seis dólmenes de la Sierra de Aizkorri". "Euskalerraren alde" VIII. libk.an, (Donostia 1919, 9-47. or. (O.C. VII, 1975, 255-339. or.).
- ARNAL, J.: "Sur les dolmens et hypogées des pays latins: Les V-Boutons". III Atlantic Colloquium. Moesgard 1969, 221-226. or.
- ARRESE, P.: "Cromlechs pirenaicos o baratzak en Navarra". Comunicación en el Congreso de Historia de Euskalherria. Actas del Congreso Mundial Vasco-n, I. libk. Donostia 1988, 61-79. or.
- BALDEON, A., GARCIA, E., ORTIZ, L. eta LOBO, P.: "Excavaciones en el yacimiento de Fuente Hoz. Informe preeliminar. I Campaña de excavaciones". E.A.A. XI. libk.-an (Gasteiz 1984), 7-67. or.
- BARANDIARAN, I. eta VALLESPI, E.: *Prehistoria de Navarra*. 2. argitalpena, 1984, 253 orrialde.
- BARANDIARAN, J. M.: *Exploración de dieciséis dólmenes de la Sierra de Elosua-Plentzia*. Gipuzkoako Foru Aldundia. (Donostia 1922). (Ikus baita ere, O.C. VIIIan, 1975, 101-165. or.).
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de seis dólmenes de la Sierra de Urbasa*. "Eusko-Ikaskuntzan". (Donostia 1923). (O.C. VIIIan, 101-165. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de siete dólmenes en la sierra de Atáun-Burunda*. Euskalerraren-aldeko "Memoria"tan, 1919. (O.C. VII, 167-237. or.)
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de ocho dólmenes en Altzania*. O.C. VIIIan, 11-81. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Los nueve dólmenes de la sierra de Encía*. O.C. VIIIan, 83-100. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de cuatro dólmenes de Belaita*. O.C. VIIIan, 315-341. or.
- BARANDIARAN, J.M.: *Exploración de ocho dólmenes de la sierra de Aralar*. O. C. VIIIan, 351-455. or.
- BARANDIARAN, J.M.: "Contribución al estudio de los cromlech pirenaicos". "Homenaje a Don Julio de Urquijo e Ibarra. Estudios relativos al País Vasco". B.R.S.B.A.P.-tik ateratako alea, I. libk.-an (Donostia 1948), 197-212. or. (O.C. XII, 343-360. or.)
- BARANDIARAN, J. M.: *El hombre prehistórico en el País Vasco*. "Colección Zabalkundea" 3. alean. Donostia 1934.
- BARANDIARAN, J.M.: "Excavaciones de dólmenes en Álava". O.C. XV, 221-230. or. (Lehendik B.S.A.A. XVIIan argitaratua, 379-386. or. Valladoliden.
- BARANDIARAN, J.M. eta FERNANDEZ MEDRANO, D.: "Excavaciones en Álava". B.I.S.S. II. libk. 1. alea (Gasteiz 1958), 41-67. or.
- BLOT, J.: "Les rites d'incinération en Pays Basque durant la Préhistoire". *Munibe* XXXI. libk.-an, (Donostia 1979) 219-236. or.
- BLOT, J.: "Bilan de 20 années de recherches protohistorique en Pays Basque de France". *Hommage au Musée Basque*. Société des Amis du Musée Basque-en, 1989, 21-30. or.
- BLOR, J.: "Nouveaux vestiges mégalithiques en País Basque (VII). Contribution à la protohistoire en Pays Basque". *Bulletin du Musée Basque*, 64.lean, 1974, (Baiona 1974), 65-100. or. (Ikus gai berari buruz, aldizkari honen beste ale batzuk).
- CAPRILE, P.: "Estudio de los objetos de arte del Bronce Final y Edad del Hierro en la Provincia de Álava". E.A.A.n. (Gasteiz 1986)
- CAVA, A.: "La industria lítica en los dólmenes del País Vasco meridional". *Veleia* I. libk.-an, (Gasteiz 1984) 51-145. or.
- CAVA, A.: "El neolítico en el País Vasco". *Munibe* 42an, 1990, 97-106. or.

- CLOTTES, J. eta MAURAND, C.: *Inventaires des mégalithiques de la France VII, Aveyron*. (Paris 1983).
- DELIBES, G.: "El País Vasco encrucijada cultural en el inicio del Bronce Antiguo. El siglo XVIII a. de C." *Varia*, II. libk., Valentzia 1983, 131-164. or.
- ENRIQUEZ NAVASCUES, J. J.: "Los objetos de adorno personal de la prehistoria de Navarra". *Prehistoria de Navarra*, III. libk. (Iruñea 1983), 157-201. or.
- GORROCHATEGUI, J. eta YURRITU, Mª J.: Carta arqueológica de Vizcaya. 2ª parte. Materiales de superficie. (Gasteiz 1984).
- JORDA CERDA, F.: "Cronología y periodización del esquematismo prehistórico en la Península Ibérica". *Zepirus* 36an, 1963, 27-35. or.
- JOUSSEAUME, R.: *Des dolmens pour les morts. Les mégalithismes à travers le monde*. Hachette, (Paris 1985).
- LABEAGA MENDIOLA, J.C.: "Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia. Viana: Navarra". *Trabajos de arqueología navarra*. 10ean. 1991-1992, 317-336. or.
- LAPLACE, G.: "Sepulturas et rites funéraires préhistoriques en Vallée d'Ossau (Ursari)". *Hil-harriak-en*. Actes du colloque International sur la stèle discoïdale". Musée Basque. (Baiona 1982), 21-30. or.
- LOPEZ, P.(argit): *El Neolítico en España*. Cátedra. (Madrid 1998).
- LLANOS, A.: "Las pinturas rupestres esquemáticas de la Provincia de Álava". *Estudios del Grupo Espeleológico Alavés*. (Gasteiz 1963).
- LLANOS, A.: "Resumen tipológico del arte esquemático en el país vasco-navarro". E.A.A., I. libk., 1966, 150-157. or.
- LLANOS, A.: "Algunas consideraciones sobre la cavidad de Solacueva y sus pinturas rupestres (Jócano, Álava)". *Munibe* leian, 1961, 45-64. or.
- LLANOS, A.: "Avance a un planteamiento sobre el arte rupestre esquemático-abstracto". *Actas XIV Congreso Nacional Arqueológico, Vitoria 1975*. (Zaragoza 1977), 645-648. or.
- LLANOS, A.: *La Hoya, un poblado del primer milenio antes de Cristo*. (Álava 1983).
- MALUQUER DE MOTES, J.: "Las comunidades prehistóricas alavesas y sus problemas". B.I.S.S. I. libk., 1-2 znb. (Gasteiz 1957), 57-64. or.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra*. (Iruñea 1954) 2 libk.
- MALUQUER DE MOTES, J.: "En torno a la cultura megalítica de la Rioja alavesa". E.A.A., 6ean, 1974, 235-237. or.
- MALUQUER DE MOTES, J.: *Notas sobre la cultura megalítica navarra*. Nafarroako Foru-Diputazioa. (Iruñea 1963).
- MALUQUER DE MOTES, J.: "Consideraciones sobre el problema de formación de los vascos". *Problemas de la Prehistoria y Etnografía vascas*. "IV Symposium de prehistoria Peninsular". (Iruñea 1966) 115-128. or.
- MARCOS POUS, A.: "Esquema sobre la relación cultural entre vascos, indoeuropeos y romanos en la región navarra". *Actas del Symposium de Prehistoria peninsular 1966*.
- MARSAN, G.: *Le problème du Néolithique dans le Pyrénées*. Thèse du troisième cycle. Parisko unibertsitatea, 1972.
- MUÑOZ, A. M.: "El Neolítico del País Vasco". *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*. (Iruñea 1966), 107-114. or.
- MUÑOZ, M.: "Microlitismo geométrico en el País Vasco". *Cuadernos de Arqueología de Deusto*, 4ean.
- ONDARRA, F.: "Nuevos monumentos megalíticos en Baztán y zonas colindantes". P. V. 138-139. znb.-etan, 1975, 5-46. or.; *Ibid.*, 140-141. znb., 1975, 403-433. or.
- SAENZ DE BURUAGA, A., URBINA, J. eta URIGOITIA, T.: "Pinturas al aire libre en el abrigo de las Yurdinas (Álava)". *Veleia*, 8-9an, 1991-1992, 99-107. or.
- SANTISTEBAN, I.: "Primeros vestigios de pinturas rupestres en Navarra". P. V. 112-113. znb., 1968, 327-328. or.
- UTRILLA, P.: "Excavaciones en la cueva de Abautz (Arraiz). Campaña de 1976". P. V. 146. znb., 1977, 47-64. or.
- UTRILLA, P.: "El yacimiento de la cueva de Abautz". *Trabajos de Arqueología navarra*, 3an. 203-353. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: "El túmulo-dolmen de Kurtzebide". E.A.A. X.ean. (Gasteiz 1981), 19-66. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: "Arte Pospaleolítico en País Vasco". *Munibe* 42an, 1990, 189-197. or.
- VEGAS ARANBURU, J. I.: *El enterramiento de San Juan ante Portam Latinam*. (Gasteiz 1999).

1. J.M. BARANDIARAN, *Antigüedad del País Vasco*. 1039. Obras Completas, XII, 65-67.
2. C. de la RUA, "Revisión de los cráneos prehistóricos de Urtiaga". *Muniben*. 1988, eranskinean 6. alea, 269-280. or.
3. J. ALTUNA eta C. de la RUA, "Dataciones absolutas de los cráneos del yacimiento prehistórico de Urtiaga". *Munibe* 41ean, 1990, 23-28. J. M. Barandiaranek ere 1954.ean jada zehazten zituen bere baieztapenak: Paleolitikoaren azken aldian "euskal antropologia motaren zirriborroak ...Haiek euskal artzainen arbasotzat har daitezke". Deban 1954.
4. J. ALTUNA, "La race basque". *Etre basque-n*. (Toulouse 1983) 95 or. Orain dela 30 urte jada, Juan Maluquer de Motesek bazioen Brontze Aroaz geroztik hiru edo lau arraza motatako taldeak bazirela, non Euskal Herrira erromatarrek sartu zirenean ezin esan zitekeela arraza batasun jakin bat bazenik. Horregatik, "neolitiko eta eneolitiko aztarna gutxi batzuetan oinarritutako agirietako arraza ezaugarri batzuk euskal arrazaren osaketa inposatzea harritzekoa izateaz gainera, Herriko antropologiaren misterio handietako bat ere dela". "Euskaldunon osaketaren arazoari buruzko hausnarketak". *En Problemas de la Prehistoria y la Etnología vascas*. "IV Simposium de Prehistoria Peninsular. Iruñea 1966, 115-126. or.
5. Arkeologiak, Prehistoriako azken aldian, zabalkunde bat eman zela pentsatzeko nahiko agiri ekarri du, Europako erdialdetik mediterraniar kostaldera iritsiz eta hortik Euskal Herrira sartuz; eta bere eragina Herriaren zatirik hegoaldekoenean txertatzen da, kultur mailan nabaritzen da batez ere, baina, ez biologi mailan. C. de la RUA, El poblamiento del País Vasco desde la antropología biológica. ILLUNZAR 94 ean. *Problemática de la reconstrucción del poblamiento en el País Vasco. Un enfoque interdisciplinar*. (Gernika 1993) 79-85 or. Ikus baita ere P. RIQUET, "Anthropología aquitano-vasconne". *Bulletin du Musée Basque-en* 92. znb.; Philippe GARDES, "Les piémonts pyrénéens accidentaux: unité ou pluralité culturelle au début de l'âge des métaux. Congrès du C.T.N.S.en, Pau 1993.
6. Ana CAVA, "El Neolítico en el País Vasco". *Munibe* 42, 1990, 103. or.
7. J. M. APELLANIZ, "Neolítico y Bronce en la costa cantábrica. V.V.n, *Prehistoria en la cornisa cantábrica*. (Santander 1975) 205. or.
8. I. BARANDIARAN eta E. VALLESPI, *Prehistoria de Navarra*. (Iruñea 1980) 224. or. Ikus baita ere, E. VALLESPI, "La romanización del País Vasco". E. D. 46an, 1972, 41 or. eta ondorengoak.
9. A. MARCOS POU, "Nafar eskualdean euskaldun, indoeuropear eta erromatarren arteko kultur harremani buruzko eskema". *Problemas de la Prehistoria Peninsular-en*. "Actas del IV Simposium" en (Iruñea 1966) 172. or.
10. J. J. ZAYAS, "Baskoien alorreko erromatarren populatzea". *Los vascos de la Antigüedad-en*. 1994.go katedra, 13-21. or. Ikus baita ere Maluquer de Motesen iritzia gure 4. oharrean.
11. A. BELTRAN, "Porto Badisco-ko kobazuloko pinturak eta haizetako arte eskematiko espainiarra". *Zephyrus-en* 37-38, 1984-1985, 217-225 or.
12. J. ALTUNA, *Arte Vasco*. Donostia 1982, 35 or. Ikus baita ere J. BARANDIARAN, "El proceso de transición Epipaleolítico-Neolítico en la cueva de Zatoya". P. V. n 146, 1077, 5-46 or.
13. "Iberiar Penintsulan eskematiko artearen arazoei hitzaurrea". *Zephyrus* 36.ean, 1983, 8. or.
14. A. BALDEON eta E. BERGANZA, *El yacimiento epipaleolítico de Kukuma*. (Gasteiz 1976) 34. or.
15. F. JORDA CERDA, "Iberiar Penintsulako prehistoriako eskematismoaren kronologia eta aldikotasuna". *Zephyrus* 36.ean, 1983, 27-35 or.
16. F. JORDA CERDA, *Introducción a los problemas del arte esquemático de la Península Ibérica*, 9. or.
17. José I. VEGAS ARAMBURU, "Arte potpaleolítico en el País Vasco". *Munibe* 42an, 1990, 192. or.
18. A. LLANOS, "La Hoya. Un poblado de la Edad del Hierro". V.V.n. *Los Celtas en la Península Ibérica*, Arkeologiako aldizkaria. Zugarto, 1991.
19. J.I. VEGAS, A.c., 190. or. Kokapen hauen topologia eta hirigintzako alderdian eta beren ugaritasuna – lautadan, lur-muturrean, harkaitzean, muinotan edo mendixketan– Ikus A. LLANOS, "Urbanismo y arquitectura en el primer milenio antes de Cristo". V.V. n: *El habitat en la historia de Euskadi*. (Bilbo 1981), 49-64. or.
20. A. LLANOS, A. c., 116. or.
21. *Excavaciones en Navarra*. III. libk. (Iruñea 1954). La Hoya (Araba) eta Nafarroako Kortasetako aurkikuntza bikainek, giza taldeen hiritar zibilizazioaren egoera oso ugaria izango zela irizten zutenei badirudi arazoari ematen diela, hasi "atzerapenezkoak" kalifika litezkeen egoeretatik –kastroetako gehiengo giroa– bertan jaiotako *oppida*, atatus protourbano aurreratu bat arte, hau agian Hoyan soilik eman zena. (Eliseo GIL ZUBILLAGA, *El instrumental metálico en época romana en Alaba. Testimonio de actividades domésticas y profesionales*. 1º Coloquio Intrn. Sobre la Romanización de Euskal Herria. T.II. Isturitze 9an, 1997, 559. or.
22. J. MALUQUER DE MOTES, *El yacimiento hallstático de Cortes de Navarra*. (Iruñea, 1954), 2 liburuki.
23. Onartu dezakegu hirugarren milurteko betean " euskal alderdiko biztanleriak, lehendabizi sartaldetik eta hegoaldeetik eta ondoren kataluniar sartalde aldetik zetozen giza taldeei esker berekin zekarten erritual megalitikoak beretzat hartu zuela". MALUQUER DE MOTES, *Consideraciones...* IV Symposium-en 115-115; berdin, *Notas sobre cultura megalítica navarra*. (Iruñea 1963); ikus baita ere Teresa ANDRES RUPEREZ, "Las estructuras funerarias del neolítico y el Eneolítico en la cuenca media del Ebro: Consideraciones críticas". P.V.n 1977, 38 znb., 65-129 or.
24. Gehienetan uste izaten da Carnac-eko (Bretainia) hiru pieza itzaleko trikuharri erraldoia banakako hilobia zela.

25. J.M. Apellanizek bere *Corpus de materiales prehistoricos...* delakoan, zeramikari zegokiolarik nahiago izan zuen geografik banaketaren arrazoiengatik, bi talde hauek izen hauekin bereiztea "Santimamiñeko Taldea" eta "Los Husos-eko taldea".
26. Ikus, trikuharrien tipologia ugariet buruzko azterketa oso osatua den, Juan Jose VIVANCOn, "Orientación y tipología de los dólmenes de montaña y de valle". E.A.A. 10 ean. 1981, 67-144 or.
27. Apellanizen "Corpus" ean (*Munibe*, eranskina 1973) 302 trikuharri katalogatzen dira. *Carta Arqueológica de Vizcaya*-n 1984. goan, J. Gorrotxategi eta M^o Jose Yarritik lurralde honetan bakarrik, trikuharri eta tumuluaren artean ehun bat jasotzen zituen. Armendarizen katalogoan, 1987. goan (M. Teresa Andres, "El fenómeno dolménico en el País Vasco". *Munibe* 42an, 141-152. or.) 800 tik gora dira.
28. Bereziki ikasgarriak eta garrantzizkoak dira J. Migel Barandiaranek aurkeztutako El Sotilloko (Errioxa Arabarra) eta San Martingo (Biasteri) trikuharriet buruzko berak zuzenduriko miaketaren txostenak: *Investigaciones arqueológicas en Alaba* 1957-1968. (Gasteiz 1971) 135-173 or.
29. J. MALUQUER DE MOTES, "en torno a la cultura megalítica de la Rioja Alabesa". E.A.A. 6an, 1974, 83-100 or.
30. "Chavola de la Hechicera-ko (Elvillar, Araba) hilobia eta segmentaturiko galeria. Indusketa eta zaharberrikuntza". E.A.A. 9, 1978, 141-221 or.
31. F. ONDARRA, "Baztan eta inguruetako megalitiko monumentu berriak". P.V. 138-139, 140-141, eta 142-143 or. (1975-76)
32. T. ANDRES RUPEREZ, "Artaxonako megalitiko hilarriak". *Munibe* 140-149 (1977) 405-422 or.
33. J. BLOT, "Nouveaux vestiges mégalithiques en Pays Basque. VIII. Contribution à la préhistoire en Pays Basque". *Bull. Du Musée Basque* 61 ean, 1974, 65-100 or.
34. "Kurtzebidetako tumulu-trikuharria Letonan. Indusketa txostena". E.A.A. 10 ean, 1981, 19-65 or.
35. T. ANDRES RUPEREZ, "El fenómeno dolménico en el País vasco" *Munibe*, 1990, 152 or.
36. F. CRIADO, M. J. Ana RODRIGUEZ y F. DIAZ-FIERROS, *La construcción del paisaje: Megalitismo y ecología. Sierra de Barbanza (Galicia)*. Xunta de Galiziak o argitalpena. (Santiago 1986) 173 or. G. DELIBES en aipamena, *El megalitismo ibérico*. (Madrid 1985).
37. G. RENFREW, *El alba de la civilización. La revolución del radiocarbono y la Europa prehistórica*. Istmo argit. (Madrid 1986), 147-151 or.
38. J. MALUQUER DE MOTES, "Errioxa Arabarraren megalitiko kulturaren inguruan". E.A.A. 6 ean, 1974, 83-100 or.
39. L. SILVAN, *La cerámica del País Vasco*. (Donostia 1982) 41. or.
40. Euskal museoetan bildurik dagoen Neolito aldiko zeramika M. MUÑOZ AMILIBIAK aztertua izan da, "El Neolítico del País Vasco" lanean. *Problemas de la Prehistoria Peninsular*-en. IV Symposium... 107-114 or.
41. A. LLANOS, *La Hoya...* 110-113 or.
42. Ikus Apellaniz eta J.L. Uribarriren monografia: "Atapuertari (Burgos) buruzko azterlanak. -I. Suharrizko Galeriko Santutegia". *Cuadernos de Arqueología de Deusto*, 5. alean, 1-197 or., non, neolitikotestuinguru argi batetako zeramika apaindu bat duen Solakobako santutegiaren antzeko bat aipatzen den.
43. A. LLANOS, "Las pinturas rupestres esquemáticas de la provincia de Álava". *Estudios del grupo Espeleológico Alaves*-en (Gasteiz 1963) 112. or.
44. J.M. APELLANIZ, "El Grupo de Los Husos durante la Prehistoria con cerámica". E.A.A. 7an, 1974; ikus baita ere, "Interpretación de la secuencia cultural y cronológica del Castro de las Peñas de Oro (Zuya, Alava)". *Munibe*, 1974, 1-2 zbk. 3-26 or.
45. J.M. APELLANIZ, *El arte prehistórico del País Vasco y sus vecinos*. (Bilbo 1982) 192-193. or.
46. I. SANTISTEBAN, "Primeros vestigios de pinturas rupestres en Navarra". P.V. 112-113 an, 1968, 327-328. or. Ikus baita ere, I. BARANDIARAN eta E. VALLESPIren, "Prehistoria de Navarra". *Trabajos de Arqueología de Navarra* 2 an (Iruñea 1984), 185-186. or.
47. I. BARANDIARAN eta E. VALLESPI, O.c., 185. or.
48. A. LLANOS, "Las pinturas rupestres...". *Estudios del Grupo Espeleológico Alavés*, (Gasteiz 1963), 113. or.
49. J.M. APELLANIZ, *El arte prehistórico...*, 207. or.
50. M. MUÑOZ, *El yacimiento de la cueva de Urratxa III (Orozko, Bizkaia)*. Deustuko Unibertsitatea, (Bilbo 1997).
51. J. Camón Aznarrek *Las artes y los pueblos de la España primitiva* (Madrid 1954) lanean jadanik, kapitulu batetan eman zien interpretapen hau.
52. J. CARO BAROJA, *Nosotros los Vascos*. (Bilbo 1995). Ikus baita ere, A. ORTIZ OSES, *El inconsciente colectivo vasco*. (Donostia 1982).
53. A. LLANOS, "Resumen tipológico del arte esquemático en el País Vasco-Navarro". E.A.A. 1. ean, 1966, 157. or.
54. Pilar UTRILLA eta C. MAZO, "Informe preliminar sobre la actuación de urgencia en la cueva de Abauntz". *Trabajos de Arqueología navarra*, 11, 1993-1994, 9-30. or.
55. J. MALUQUER DE MOTES eta beste., "Alto de la Cruz, Cortes de Navarra. Campañas 1986-1988". *Trabajos de Arqueología Navarra* 9, 1990.
56. *Ibid.* 10, 1990, 317-336 or. Ikus baita ere, Juan Cruz LABEAGA, "Los broches de cinturón en el poblado de La Custodia. Viana, Navarra". *Trabajos de Arqueología navarra* 10, 1991-1992, 317-336. or.
57. J.I. VEGAS ARAMBURU, et al., *El enterramiento neolítico de San Juan ante Portam Latinam*. (Gasteiz 1999).
58. A. LLANOS, *La Hoya...*, 112. or.

59. P. CAPRILE, " Estudio de los objetos de adorno del Bronce Final y edad del Hierro en la Provincia de Alava". E.A.A. an (Gasteiz 1986), 416. or.
60. Ikus lehen aipatutako Patricia Caprilerean lanean marrazki ugari eta argazkiak dituen deskribapen zehatzagoa.
61. **Espatula** tresna bat zen, orri zabal baina estu batez osatua, hezurrezkoa izan ohi zena. Portpaleolito garaian hain izan zen erabilia, non zaila gertatzen den kasu bakoitzean zehaztea; beharbada zeramika leuntzeko, larrua lantzeko eta abar. erabiliko zuten.
62. Aipamen honetan J.A. Mujikak bere "Idolos-espátulas del País Vasco. Fabricación, cronología y paralelos" monografi lan osoan egiten duen deskribapenari jarraitu diogu. " *Veleia*" 15ean, 1998, 121-144. or.
63. Ibid., 135. or.
64. J. M. APELLANIZ, *El arte prehistórico...* 194-195. or.
65. L. BARBÉ, "Aux origines de l'art des Basques. Influences et résurgences". *Hil-harriak-en*. Actes du Colloque Inter. Sur la stèle discoidale. "Musée Basque", (Baiona 1084), 89-105. or.
66. Stonehenge-ko multzoa ez zen hilarria, santutegia baizik. Uztai zentrokidez eraikia eta erdian aldea, bere inguruan berriz bost trilito zituen, bakoitza bi oin zuzenez osatua, 40 bat tona pisatuz bakoitzak, ateburu izugarri bati eutsiz.
67. L. PEÑA BASURTO, "Reconstitución y catalogación de los cromlech existentes en Guipuzcoa y sus zonas fronterizas". *Munibe* 1960, 2. eta 3. koadernoak, 89-212. or.
68. "Contribución al estudio de los cromlech pirenaicos". B.R.S.B.A.P. lean, 1948, 197-212. or.
69. Ekarki gogora askotan aipaturiko Jorge Oteizaren teoria, euskal harrespilaren egitekoaz eta zentzuaz.
70. J. ALTUNA eta P. ARESO, "Excavaciones en la cromlech de Oyanleku (Oiantzun, Gipuzkoa)". *Munibe* 1977, 1-2, 65-76. or.
71. J. BLOT, "Les rites d'incinération en Pays basque durant la protohistoire". *Munibe* 31lean, 1979, 219 -236. or.
72. J. BLOT, "Les cromlech d'Errozate et d'Okabe (Basse Navarre)". *Munibe* 29an, 1977, 92. or.
73. J. ALTUNA, *Excavaciones en la cueva de Oyanleku...* 72. or.
74. "Revisión del fenómeno de los cromlech vascos. A raíz de la reciente incorporación de Alava al catálogo de los conocidos hasta hoy". E.A.A. 16an, 1988, 285-442. or. Honako hau Euskal herriko harrespila gertakariari buruz argitaratu den azterketarik osoena da.
75. J. M. BARANDIARAN eta D. FERNANDEZ MEDRANO, "Excavaciones del dolmen de San Martín (Laguardia). Investigaciones arqueológicas en Álava, 1957-1968. (Gasteiz 1971), 147-173. or.

3.

ERROMATARREN ETORRERA

TESTUINGURUA

ERROMATARRAK GURE HERRIAN

Erromatarrak Iberiar penintsulan k. A. III. mendean sartuak ziren dagoeneko puniko gerratea zela eta. Hurrengo hamarkadatan hispaniar lurraldeak hartze hau areagotzen joan zen eta I.ngo menderako Ebro Erdi sakanera eta Baskoniara iritsi zen, modu bizian iritsi ere, Sertorio eta Pompeioren arteko gerratea zela eta. "Ebroren iparraldeko" herriei buruz antzinako geografoek, Estrabon, Pomponio Mela, Plinio eta Claudio Ptolomeok eta Tito Livio, Salustio eta Julio Zesar bezalako historialariek, eta Silio Itálico poetak esaten digutenetik atera liteke Ebro haranetik barrena edo Zeltiberia zeharkatuz, erromatar legioak, Baskonia aldera hurbildu zirenean, lau tributan banatutako herri bat aurkitu zutela, Autrigoiak, Karistioak, Bardulook eta Baskoiak izenez deitu zietenak; gure aroa baino lehenagoko azken milurtean zehar Penintsulan sartuz joan ziren indoeuropar hizkuntzako jendeak aurreko mendeetan ekarritako eragina baldin bazuten ere, berauen sustraiak guztiz definigarriak zirela.

BILAKAERA BATEN FASEAK

Euskal Herrian erromatarren barneratzeko **lehen fasea** Ekialdetik eta Hegoaldetik eman zen, K. a. II. mendeko lehen bi hamarkadatan. Sempronio Graco, Ziteriorreko Gobernari (K.a. 180. urtean) izendatu zutelarik, lurraldea "baketuz" Betikatik Zeltikara igo zen, Baskoniako mugetara iritsi eta **Gracchuris** (Alfaro) sortu zuen, beranduago -inperio garaian- Baskoiekin bat egina izango zen hiria.

Bigarren fasea, Herriko urak zatitzen direneko hegoaldean eman zen, Hispania Ziteriorrean Sertorio eta Pompeioren arteko militar kanpaina bitartean, K. a. 76-72 aldian. Kantauria aldeko Iparralderantz erromatarren balioen lehen foku hedapena sortu zelarik. Arerioen gudarosteari euste muga kokatzeko Ebro haraneko bere erasoaldian, Sertoriok itunak sinatu zituen tribu batzuekin eta aurre egin zien beste batzuei; Baskoien lurraldea zeharkatu zuen eta Beroiak eta Autrigoiak eraso zituen. Pompeiok berriz, 76-75 eko negua Pirinioak eta Ebro artean pasa zuen Sertorioren joan etorriak zaintzen; hurrengo urtean bere kuartela baskoien lurraldean kokatu eta **Ponpaelo** sortu zuen, lehendik bazen oppidum baten gainean, estrategiaz garrantzizkoa zena, Pirinioetako igarobidea ziurtatzen baitzuen.

Barneratzeko **hirugarren fasea** Akitanian eman zen K. a. 56an P. Craso, Zesarren ordezkioak hegoaldeko Galiarren eskualde hau menperatzeko zenbait kanpaina hasi zituenean, bertan Augustoren aldira arte erreboltairen gotorlekuei eutsi egin zitzaion, Baskoniako Iparraldean (K. a. 27-26 ean) Mesala Corbinoren eskuartzea eraginez eta baita gerora Augusto beraren etorrera (K. a. 26-24 ean) ere, atzerapenik gabe Kantabriar gerrateak hasteko.

Hiru aldi hauek erromatarren barneratzearen faseak bezala hartu behar dira. Baina bistakoa da, gure aroaren lehen mendeetan Erromatarren Inperioaren historiako gora beherek badutela eraginik Erromak hartutako lurraldeetan eta aldaketak ematen dira beren aztarnategietan eta horren ondorioz baita zenbatekoan, izaeran eta gure arkeologiari eragingo dieten datuen kalitatean ere.

ERAIKUNTZAK ETA KOMUNIKABIDEAK

Erromatarren garaiko arkeologia aztarnak diotenez, Augustoren Inperioaz geroztik jadanik, flabiar dinastiaz geroztik batez ere, Erromak bereganatutako lurren balio geoestrategiko eta ekonomikoaren ezagueraren hartzen duela eta Hispaniaren Iparraldean kokatu eta bertatik giza eta material baliabideak ateratzea erabakitzen duela. Horrela adierazten zaigu kostaldeko zenbait herririk, Galiarekin Erromak izango zituen salerosketarako **ainguratoki** bezala, burutu zezakeen egitekoaren garrantzia: Flavióbriga (Castro Urdiales), Foruan Gemikako itsasadarra, eta Bidasoako ugaltarana (Oiasso), Bizkaiko Somorrostro eta Gipuzkoako Arditurri meatzeei irteera emanez.

Historialarien idatziak irakurriz eta arkeologia aztarnak begiratuz ondorio honetara berehala iristen gara, alegia, erasotzaileen militar eta politiko presioei aurre gogor egin gabe, Baskoniak erraz eman zuela amore, zati batetan bederen, urak zatikatze marraz azpialdeko hegoalde eta sortaldean, alegia, gainetako hispaniar¹ geografian oso garatua zegoen erromanizatze ibilbidearekin elkartzuz. Sortaldetik K. a. II. mende ondoren, erromatarren baimenarekin (eta senatugintzako baskoien laguntzaren sari modura seguruenik) Baskoien mugitze bat gertatu zen Suessetarren lurraldeetan barrena Jazetaniaren hegoaldean, (Cinco Villas deritzan eskualdea gaur egun) gaur toponimiak adierazten digunez.

Okupatutako lurraldea kanpokoarekin lotzeko eta tropen eta beste edozein ondasunen ibilbidea errazteko, komunikabideak sortuz joan ziren, eta bereziki Asturica Augusta (Astorga) Burdigalarekin (Burdos) iparraldetik eta Tarracorekin (Tarragona) sortaldetik elkartuko zituen **galizadak** eraiki ziren.²

Nafarroako hegoaldean, Pompaeloz gainera, beste **hirigune** hauek kokatu ziren: Veleira/Iruña, Gas-teiztik gertu, Andelos (Andion), Cara (Santacara), Irunberri (Lumbier) eta Cascantum (Cascante); aipatu ere egin gabe Olite (harresidun hiria) eta Santa Cris (Eslava) bezalako kokalekuak, zeinaren aztarnategi-tik kapitelak, harroinak eta zutabeen fusteak, eta beste monumentuzko zenbait aztarna atera diren; oraindik beren kokalekuak identifikatu ez diren idatzizko iturrietatik jasotako beste hiri eta oppidak ez gogoratze³.

Eskuartearen dakarkigun gai honetarako garrantzi handia izan zuten beste **"etxondo"** eta **"hiribil-duak"** ere izan ziren, hiriburu eta udalerriez gainera, arkeologoen lanak argitara ateratzen dituenak beza-la: Cabriana, Liédena, Falces eta abar.

Beranduagoan (III-IV. mendeetan) Iparraldean erromatar **soldatu-faldea** sortuko da Lapurdum-en (Baiona).

Hiribilduen artean batzuk (Falces, Funes, Villafranca, Arellano) nekazari ustiaketa handiak izan ziren, gainerako "etxondo" edo "hiribildu" txikiagoentzat erakar guneak izango zirenak.

Erromatarren eraikuntza guztiak salerosketa harremanak erraztu zizkieten galtzada ala bigarren mailako auzobideetatik elkartuz joan ziren.⁴ "Batetik, lekurik txikienetakoak beren emaitzak trukatzera hiribil-du handietara joaten ziren eta, hauek berriz, era berean, hirietara bilduko ziren komunikabideetan zehar".⁵

Gogora dezagun arkeologoen datuak lekuko ditugula, ez bakarrik Bizkaian (Forua, Aloria, Lekeitio, eta abarretan) baita Araban ere (Iruña, Atxa, eta abarretan) izan zirela mineral bihurtetako **lantegiak** eta zenbait aztarnategietan bai eraikuntzetarako, nahiz eguneroko bizitzarako beharrezko ziren gauza-kiak lantzen zituzteneko burdin zatia azaldu direla.⁶

ERROMANIZAZIOA: GEOGRAFIKO ETA KULTURAZKO ERAGILEAK

Historialariak, erromanizazioak **franskulturatze** ekimenean, Baskonian, gainerako Penintsulan izan zuen bizitasuna ez izatearen eta euskal eskualde guztietan sakontasun bera ez iristearren arrazoiak eztabaidatzen ari dira.

Ekimen hau ez zen hasi K.a. I. mendearen bigarren erdira arte. Hegoaldeko eskualdean, hain zuzen ere, ("**ager Vasconum**") en Leiretik, Irunberri, Iruña eta Arakil pasa eta arabar lautadan sartzen den murraren hegoaldean bakarrik jardun zuen. Penintsulako herrietatik, Erromak bere gudarosterako soldadu laguntzaileak atera zituen, eta euskal tribuetatik Barduloen "Cohorte fiel" atera zen, militar agiriak eta hilarrietako idatziek diotenez.⁷

Kronologia. "Ager" populatzearen kronologiari buruz, esan dezakegu, aztarnategian zeltiberiarren aztarna argiak eta errepublika aldiari dagozkion beste gutxi batzuk baldin badira ere, gehientsuenak (guzti hauetatik erdiak baino gehiago) K.a. mendearen erdi aldetik K. o. II. mende azkenera arte hartzen duen kronologia dutela.

Inperiopeko aldia askoz adierazpen gutxiagokoa da; Nafarroan bederen, aldi horretako zortzi aztarnategi onenak ez da. Populazioan jatsiera nabarmen bat gertatua izango zen K. o. IV-V. mende bitartean, seguruenik, inperio dinastiaren ezegonkortasunaren arazoengatik eta frankoek eta alemaniarrek burututako raziak zirela eta hain eztabaidatua zen krisia zela eta Inperio (235-268) osoari eragin ziolarik. Gerora, "bagauda" gertakaria izan zen ezegonkortasun giro berdina eragin zuena.

Historialariak normalean ados daude, **Baskoniako bi eskualdeen** arteko desberdintasun geografiko eta ekonomikoa erabakitzailea izateaz gainera, izan zela espirituzko banaketa puntu bat ere, hau izanik Erromako kultura baskoien lurralde osoan era berean ez sartzearen arrazoia. Agian, desberdintze honetan eragina izango zuten geografi giroaren ezaugarriak, "hainbat gertaera pilotzeak, hara non, orografia malkartsua, klima oso gogorra, eta abar. Baskoniako iparraldean erromatarren zabalkunderako benetako eragozpenak izanik.⁸

Dena den ezin esan daiteke "**salvus vasconum**"eko lurrek erromatarrentzat garrantzirik izan ez zutenik, alde hauetara, (Arditurri eta Somorrostro) mehatzeen bila etorri baitziren eta esan dugun bezala, mineralen bihurtzeko eta gazigintzako lantegiak (Getari, Lapurdi) ere izan baitziren Kantabriako zirrinda guztian. Ahaztuan ezin utzizkoa da kostaldeko kastroak, Ebro eta Dueroko kulturarekin elkartuko zituen salerosketa sarea, Tarraco-Oiasso eta Pisoraca-Flaviobriga bideek trazaturiko ibilbideak iristen zituztenak, nahiz eta badirudien erromatarren aurreko bizimodu tradizionaletan ez zutela aldaketa handiegirik eragin delako lotura horiek.

Erantsi dezagun, itsaspeko arkeologia berrienak eta baita Gipuzkoako portuetan ere eman diren azken aurkikuntzek azaltzen dutenaren arabera K. o. I. ngo mendetik aurrera euskal kostaldeko erromanizazioan "**via maris**"ek izan zuen garrantzia. "Via maris" honek, kultur eta giza baliabideei sarbidea emateko Erromak gure lurraldearekiko harremanetako aurreneko une haietan lehen mailako garrantzia izango zuen. Kabotajeko nabigazioa erabiliko zuten material osagaiak garraiatzeko bezala, hara nola, - mehatze eta harrobietako materialak, nekazaritza eta abeltzaintzako eta itsasoko baliabideak- eta baita kultur korronteen iragaitzeko ere. Gogora ditzagun **kostaldeko kokaleku** nagusiak zuten estrategi positioa, hasi Asunetik eta Bidasoa bitartean: Santoña, Flaviobriga, Bermeo, Portuondo, Forua, Lekeitio, Getaria, Zarautz, Donostia, Oiasso.⁹

Bi herri bi kultura. Dena den, Lacarra historialariari ere ez zaio arrazoirik falta, inperio garaia bitartean, Erromatarrez okupatutako Baskonian "**bi herri eta bi kultura elkarrekin bizi zirela** dioenean: bata arrotza, kanpokoa, erromatarren zibilizazioaren fintasuna berekin eramakiena, bestea berriz, berrikuntza hauekiko iragangaitza, hizkuntzaren eta egitura ekonomikoaren hesiez berezia dena".¹⁰

I. INGURIGIRO BERRI BAT EUSKAL HERRIAN

● ERROMATARREN HIRIAK ETA BEREN HIRIGINTZA

Erromatarren garaiko Euskal Herriko artearen historian ezer ezin esan dezakegu euskaldun dei diezaiokegun arkitektura eta hirigintza batetaz, zeren gelditu zaizkigun hiri gune aurriak erromatarren jatorrizko arkitekturaren lekuko dira, bertakoen geruza, hauen pean ia erabat ezkutaturik egongo delakoan.

Historia horrek, erasotzaileek eraiki zituzten **hiriez** eta beren antolakuntzez dakiena laburtzetik hasi beharko luke. Delako *poleis* horiek zenbat ziren jakitea bada zerbait. Berri iturrien arabera, (Plinio eta C.Ptolomeok emaniko zenbakien artean bada desberdintasunik) Karistioen lurraldean baziren hiru hiri, Barduloen artean zortzi, eta hamasei Baskoien artean; Beroien lurraldean kokatutakoak sartuz gero 36 ra iritsiko lirakeke. Horretaz gainera, ezer gutxi dakigu delako hiri gune horien hirigintzari buruz, gainerako erromatarren ereduaren aurrean kontrajarrita bereizgarri izan zitezkeen modalitateei buruz.

Ia *civitates* horiek guztiak, nahiz gehien axola zaizkigun *villae*-ak, gaur egun Nafarroa den lurraldean daude eta zehatzago esanda *ager vascorum* aldean. Bistakoak diren arrazoiengatik, alderdi hau izan zen azkarrenik erromanizatu zena, eguraldia eta zituen baldintza geomorfologikoengatik, gizonaren kokamenerako eta erromatarren laborantzarako nahiz bide sare garrantziko baten eraikitze gaiena bera baitzen.

Horregatik, eskualde honetan, hirigune aztarnategi ugari izanik ere, **hirigintzako kokapenari** buruzko jakingarri askorik ez da azaldu, zeren eta gaurko herrietan hedaduraz bederen, ezin baitira arkeologia miaketak burutu.

Garai desberdinetan eta arrazoi desberdinengatik **harresiz** inguratutako herriak dira gehiengotan eta ez beti babesteko helburuarekin, baita elkartearen izen onarengatik ere. Indusketa kontu hauek buka ditzakegu nafar lurraldeetan Pompaelo, Cara eta Andelos eta Gipuzkoan Irungo hiriak 12 eta 18 hektarea bitarteko hedadura izan zezaketela eta kasu bakoitzean lurraldearen topografiari egokitutako egitasmo ortogonal bati erantzuten ziola esanaz.

Arkeologiako indusketek **hirien planoak** azaleratu dituzte.

- **Pompaelon** K.o. I.ngo mendeko *Macellum* edo azoka herrikoia azpimarratu behar da, enparantza zegoela suposatuta behar den tokia, *kardo* eta *decumanus maximus* artean zegoen bidegurutzean kokatutakoa.¹¹
- **Caran** indusketak *decumanus maximusa* aurkitzen lagundu du, lauzadura onez eta ohizko harpauozko harriak dituena.
- **Andelosen** *decumanus maximusez* gainera, zeinaren inguruan kokatu izan zen hiria, Inperioko erromatarren hirien antolaketaren orokorreari erantzuten dien egitura eta antolamendua duten hainbat kale ezagutu ahal izan dira. Galtzada nagusi honen luzerak hiriaren bi sarrerak edo irteerak erakusten ditu.

Arkeologiak, probintzietako hiri hauetan eskuratutako arrastorik nabarmenenak, Erroman bertan bezalaxe, **herrigintza** lanei: azoka, bainu-etxeak eta uren hornikuntza eta barretarako eraikuntzei dagozkienak direla ere erakusten du.

- Horrela bada, **Andelosen** ikusgarria da aurkitutako multzoa: presa, ur depositua, ubidea, *castellum aquaeva*, ninfeoak bainu-etxe herrikoiak.
- **Irunen**, Santiago kalearen azpiko aurkikuntza berriek, luzeran 600 metro eta 300-400 zabalerako 15-20 bat hektareatako zabalera bat estaliz, kokaleku batetan portua eta beste eraikuntzak nabarmendu dituzte.

IRUÑA

Iruña da arabar lurraldeko erromatar kokalekurik garrantzizkoena. Gasteiztik hamaika kilometrotara dago, Zadorra ibaiaren adar batez inguratua. Claudio Ptolomeok bere *Geographica*-n aipatzen duen antzinako **Veleia** da.

Hainbat mendetan okupaturako leku honetan arkeologiak, erromatarren aurreko bere historiaren aldi desberdinei dagokien **okupazio zenbait maila** aurkitu du.

Brontze eta Burdin Aroko beste sakonagoko bi mailen gaineko hirugarren aztarnategi bategatik gertatzen da gaur egun gure Herrian ezaguna, gure arkeologoaren artean erromatarren *oppidumaren* ezaugarriak dituen adibide garbia dena.

Kilometro eta erdi duen bere ingurune ikusgarri baten barruan, ostilamenduzko eta apaingarri pertsonaleko gauzaki ugari ateratu da lurpetik, gaur Arabako Arkeologi Museoan ikusgai direnak eta Azpi Inperio batean gotortu zuten lehen *civitas* izan zitekeen honek, halako harresitzarra izanagatik, militarra baino gehiago herritar biztanleria arrunta izan zuela uste izatekoa da. Gauza jakina da, K. o. III. mendean sozial eta ekonomiko aldakortasunagatik hirigune guztiak gotortze garapen politika eman zela Inperio osoan.

Veleiako harresia K. o. III. mende bukaeran edo IV.aren hasieran, ongi uztartutako harlandu handi eta berrerabilitako materialez eraikia izan behar zuen, luzeran 450 metrotara gutxi gora behera iritsi litekeena eta altueran 8 m. erraz.

Arkeologiako datuek ez dute nahiko oinarri ematen **hiriaren plano** zehatzari buruzko informazioa edukitzeko, nahiz eta baieztatu daitekeen funtsean ortogonal kokamena zuela. Hiriaren berpopulatze gertakariak IV-V. mendeetan ingurunearen murriztea eta aurreko eraikinen erasitea ekarri zuen, handik ateratako materiala harresiaren zati batzuk osatzeko erabiliz.¹²

Iruñako oppidumak harresiaz gainera arkitektura multzo bezala, Astorgatik Burdeoserako galtzadan kokaturiko hiri gune garrantziko honen garapen artistikoaren berri ematen duen **eraikuntza eta edergarritako zenbait osagai** badu:

- konu ebaki baten formazko **kapitel** txiki bat arrabaz apaindua;
- zenbait etxebizitza janzteko erabiltzen ziren zolen errematerako **marmol moldurak**;
- apaindutako ala margotutako **adreilu** puskak, eta abar.

* * *

Inperioko probintzietako erromatar artearen historialariak, bai hirietako kokalekuetako nahiz “ager vasorum”en aurkituz joan diren nekazal herri ugarietako lan esparru zabala dute. Baina, bertako biztanleriaren espiritu sortzailea miatu nahi lukeen ikertzaile baten lanerako zein oinarri eskain dezake, Nafarroako hegoaldeko eta erdialdeko arkeologia ikusmirak eskaintzen duen nahasmena kontutan harturik, lehendik bertakoen, indoeuropearren eta zeltiberiarren kultur pilaketak direla eta?

2. MOSAIKOAK

● HIRIETAKO MOSAIKOAK

Euskal lurrian erromatarren eraikuntzako eta etxebizitzetako lehen gaia harria zen, hondar-harri ala kare-harria. Egurrak, sabaietako armazoia egiteko balio zuen. **Zoruak** *mosaikoz* estaltzen zituzten (hauetako asko aurkitu zituzten eta aurkitu gabe askoz gehiago geratu dira) eta **hormak** marmolez jaxten zituzten edo sarriagotan baita *iztuku margotuez* ere, Andelos, Cara Pompaelo eta beste hiri askotan jakin ahal izan den bezala.

CASCANTE

Cascanten (zeltar hiria, gerora baskonizatu izan zena) aurkitutako aztarnek, gaur Nafarroako Museoan daudenak, herrian erromatarrek egon zireneko lekukorik zaharrenak dira, K. a. 70-50. urtekoak beharbada. Horma paralelo bidez mugatutako hiru gela dira, harlandu handiez eraikitako horma baten elkarzutak; menditxoaren, zeinaren pean kokaturik zeuden etxe hauek, aldapari eusteko balio zuen horma zen hau.

HEXAGONODUN ZORUAK. Gelatan mosaikodun zola bat aurkitu da *opus signinumekoa* txuri beltzeko marrazkiduna, apaingarri soilak: gelatako batetan 10-12 mm.tako teselak hexagono ebakitzaileak diseinatuz, eta erronbo erregular marrazki sortzen dituzte; bestean berriz, erroseta eskematikoko marrazki ttipi bat osatzen dute.¹³

KARA

Kara hiria (gaurko Santakara) garrantzikoaren zenbait arkitekturazko aztarna ezagutzen zen 1969.az geroztik. Ondorengo miaketa batetan (1974-1975) I.ngo Burdin Aroa eta K. o. I.ngo mende arteko kronologia segida bat agertu zen. 1994. ean berriz, ibilbideren baten osagaiak izandako harlandu ugari. *Decumanus zolatu* baten zati bat ere azaldu da, harri losa handiz zorua emana eta beronen ondoan solairu laukizuzen ala karratuko etxe hondarrak ageri dira.

Orokorrean gutxi dira artelanezkoak bezala jo daitezkeen eraikin osagaiak: oinarriren bat, Augustoren garaiko lantegi italikoetatik ateratakoen antza duen zenbait *kapitel korintio*, lanketa ederrekoak. Zoritxarrez, gelak zoruan zituzten teselak ez dira kontserbatu.

POMPAELO

Pompaelon, bere izena eman zion erromatar generalak ezarritako gotorlekuan XIX. mendeaz geroztik eginiko indusketetan, erromatarrak iritsi baino lehenago bertako *oppiduma* bazenaren arrastoak azaldu dira. Indusketak, Artzapezpikutegi inguruan eta beste toki estrategikoetan burutu ziren, eta hain zuzen ere, azken urte hauetan zaharberritze lanak direla eta katedralean bertan gauzatu direnetan. Estratigrafiako segida I.ngo Burdin Aroa eta K. o. V. mende artean kokatzen da.

HARRESIKO MOSAIKOA. Lehen erromatar aldi hartatik (K. a. I. mendea) ez da ia artistikotzat jo litekeen aztarnarik geratu. Nafarroako Museora pasa dira “**harresiko mosaikoa**” sonatua osatzen duten bi zatiak; tesela zuri beltzekoak, zati batean bi dorre eta bestean dorre bat eta ate bat dituen bloke handiz osaturiko harresi almenatua adierazten dute. Sarritako gai hau, hispania barruan nahiz kanpoan, agiri asko duen gaia da; eta hiriaren enblema edo sinbolotzat hartua izan behar du.

HIPOKANPOAREN MOSAIKOA. Zoruko bigarren iruñear mosaiko bat figuratiboa da; **hipokanpo baten irudiaz** (mitologiako animalia) dago apaindua, gai hau ere oso landua dago bai erromatarren Espainian eta handik kanpo ere. Geometriazko eta lorezko mosaiko zati ugari dago.¹⁴

TESEO ETA MINOTAUROAREN MOSAIKOA. Baina, antzinako Pompaelotik Nafarroako Museoa gordetzen duen bikainena “**Teseo eta minotauroa**” deituriko mosaikoa da. Seguruenik, K. o. II. mendeko zati txiki bat da, (1,05 x 1,60 m.) tesela beltz eta zuriak, beste margo okre, gris eta gorritz nahasian dituena.

Mitologiako gaia adierazten du, eta Plinio naturalistaren iritziz mosaikoen egileentzat gertakariarik gustukoena zen: Minotauroa eta greziar heroien arteko borroka. Dirudenez inperio-ko arteak nahiago zituen mitologiako heroien agerraldiak, jainko eta jainkosanak baino. Irudiei dinamismo izugarri bat ematen jakin du artistak, gorpuzkeraren leialtasuna gordez, bi borrokalarien zangoak ahal den gehiena zabaldu eraziz. Greziar heroiak Minotauroari bere adar batetatik heltzen dio eta eskuineko besoa jasota dauka, Perifetes erraldoiari kendu zion mazoa (egun galdua dena) eskuan zuela. Cretako laberintoa ere agertzen deneko zoru baten erdiko zatia da; agerraldi hau inguratzen duten zirkuluen zati txiki bat ikusten da, zeren eskuineko aldean tesela beltzen ilera bikoitzaren bigarren zirkulua eten egiten da eta angelu zuzena eginez eskuinetara jotzen du.

ANDELÓS

Nafar herria den **Andion**, antzinako **Andelos** izandakoa, Mendigorriatik gertu eta Argaren eskuinaldean dagoena, 1941.az geroztik behin eta berriz miatu da. Blas Taracenak *opus signinum* zoruak eta K. a. I.ngo mende eta K.o. IV. mende arteko beste hainbat material ezagutu zituen.

Ondorengo behin eta berrizko indusketek, lekuaren estratigrafiako garapena ezagutzen lagundu dute, I.ngo Burdin Arotik hasi eta K. o. II. menderaino hedatzen den ur bilketa eta gordezearekin zerikusia duen azpiegitura garrantzizkoa erakutsiz.

BAKOREN GARIPENAREN MOSAIKOA. 1986.ean mosaiko bat aurkitu zen (gaur Nafarroako Museoan dena) margo neutroz eginiko teselaz marraztua, gaur gurpila bat besterik ikusten ez zaion gurdi baten gainean Indiatik garaile itzultzen den mitologiako **Bakoren garaipena** adieraziz.

Bako landarekiz eta geometriazko irudi txuri beltzez inguratua dago, baina, bere irudiaren esku ezkerre besterik ez da ageri, hau oso finki landua, erdiko eta erakusle behatzen eraztunak eta era berean *cantharus* bat uhaletik duela, bere ahalmen jainkotiaria adieraziz. Lagun duen beste irudi bati ez zaio burua besterik geratzen; gorputz biluziaren zati bat sumatzen da klamide muturra airean mugituz.

Mitologiako kontaktaren arabera gurdia bi panterak eramana da. Bati ia gorputz osoa ikusten zaio zeharka eta burua aurretik. Piztien aurrean, Pan, artzain bizimodu eta dionisiakoa duen greziar jainkoa altxatzen da. Ahuntz hankak eta gorputzaren azpialdea larruz estalia, bizkarra biluzik erakusten du. Bere kopetatik bi adar luze eta zorrotz irteten dira eta eskuineko eskuz zigor indartsu bat astintzen du panterak zirikatuz. Bigarren mailan Bakante baten irudi zati bat ikus daiteke eta goiko eskuineko zatian *musivarius*-aren izenpea denaren hizki batzuk. Agerraldi osoa, kordioez eta huntz hostoak daramatzen errolezko mendel batez inguratua dago. Ange-luak kraterraz okupatuak daude.

M. Anjeles Mezquirizen ustez, “helinistiko tradizioko mosaiko bat dugu hau, zalantzarik gabe, erromatar gustura burutua bada ere. Sala triklinar bat zen zoladura, ohatzeak jartzeko, U egiturako txuri beltzezko gune batetan. Mosaikoaren azpiko geruzan aurkitutako arkeologia aztarnak, K. o. I.ngo mendean burutu zeneko data jartzeko agiriak eman dizkigu”.¹⁵

● ERROMATARREN HIRIBILDUETAKO MOSAIKOAK

Hiri guneen aztarnetatik **nekazal populazioa** deiturikora joanez gero, arte historiagilea harritzen duen lehenengo gauza, hainbeste eta hain desberdinak diren erromatar kokaleku aurkitzea da. Gaurko Nafarroan bakarrik badira 250 kokaleku nabarmenduak eta ugaritasun honek arkeologoak tipologia bat finkatzera eramanez ditu.¹⁶ Guk, gure aldetik erakusketa hau laburtu egingo dugu “hiribilduetan” aurkitutakoetan bakarrik oinarrituz.

KABRIANA

Arabar lurraldean zalantzarik gabe izan ziren erromatar herri hauetan ezagunena **Kabrianakoa** da, gaur **Komunion** deritzanaren inguruetan. Miranda de Ebroko iparraldean 3 km-tara dago kokatua aztarnategia. Litekeena da, Astúrika-Burdigala ibilbideko *mantsio* bezala iturri latinoek adierazten duten **Deóbriga** han izatea. Aurriak, XVIII. mendean azaldu baziren ere, indusketak XIX. mendean gauzatu ziren eta nahiko terra sigillata eta zeramika arrunt eta beirazko ontziren bat ere aurkitu zen. Orain (1970-1972) berriro hasi ziren indusketak eta bere emaitzak, K. o. I.go eta II.go mendeetan hiribildua bizirik izan zeneko arrastoak ekarri zituen, gerora sute batek errean izan zela eta III eta IV. mendeetan berriro eskuratua.

MOSAIKOETAKO MARRAZKIAK. Bere zoladurak mosaiko ederrez apainduak egonak ziren eta Lorenzo del Prestamero akademikoak XVIII. mendean ikusi eta deskribatuak izan ziren, eta marraztu, data jarri eta sinatu berriz Aranberriko Balentinek egin zuen 1794. urtean. Marrazki hauek, Madrileko Historia Akademian daude jasorik gaur egun. Oraintsu, J. C. Elorzak burutu zituen indusketa kanpinetan zoladura horietako bi puska aurkitu ziren, bietako bat oso zahartua. Baina, delako mosaiko horien ezagupenik handiena Historiako Akademian jasorik diren marrazkiei esker dugu. Berauetan azaltzen denez zortzi mosaiko bederen *opus tessellatum*-ezkoak ziren, txuri beltzezkoak, gehienetan geometriazko motiboak eta eskematizatutako landarekiez agertzen dituztenak, hara nola, piñaburu, grekak, Diana ehiztariaren irudi bat eta lau urtaroen adierazpenak.¹⁷

Mosaikoen oso deskribapen zehatza, beren aurkitzailea izan zen Prestamerok egin eta 1802.ean **Historia eta Geografia Hiztegiak** argitaratu zuena transkribatzeak merezi du: “Mosaikoen artean, gorputz erdirainoko lau emakumeek urtaro bakoitzari dagokion ezaugarriez, adierazten

dituzten **lau urtaroak** eta bi grifo dituen nabarmentzen da, dena gustu hobereeneko grekaz apainduriko sei karratuetan banatuak daude eta zoladura guztian grazi ederrean gurutzatuak. Harritzozko mosaiko honen osagaiak marmol beltz, berde eta zuriak eta buztin egosizko beste gorri eta horiak ziren. Beste zoladurak, ertzetatik doazen grekaz gainera, erdi erdian **Diana ehiztariaren** irudia zuen karratu handi bat zuen, arku ezkerreko eskuan eta eskuineko sorbaldaren gainean geziz beteriko karkaj-atik gezi bat eskuineko eskuaz hartuaz. Jainkosaren soineko zati bat, atze aldean geratua, kristaltxo urdin eta berdezkoa zen; oinetakoak berriz, aurrealdean zintzilik zuen korapilo seguruz, berna gainean lotzen zen sandalia antzeko bota ala galtzerdia zirudien. Jainkosaren atzetik oreina, bere galga edo uhaletik arrastan lurretik zuela...¹⁸ Cea Bermudez, mosaiko hauetaz eta Prestameroren informeaz ari da eta berriro ere bere *Sumario de las antiguiedades romanas que hay en España...* (1832) delakoan deskribatzen du.

* * *

Erromatarren mosaikorik gehiena eta hobekien zainduenak Nafarroan aurki ditzakegu. Hauetako batzuk, gerora eginiko eraiketak tapaturik daudenak gehienetan errepublikar garaioak dira. Miaketek gaur egun ez digute eraikuntzen forma eta antolaketa bakarrik ezagutarazi, baita beren langintza eta egunerokotasunari buruzko beste xehetasunak ere: ardoa noiz eta nola egin eta aleak noiz eta nola biltzen zituzten, eta abar.

LIEDENA

Liedena hiribilduko lehen aldiko mosaikoak Goi-Inperio aldiari dagozkionak dira. Irunberriko arroilaren aurrez aurre kokaturiko benetako pentzea den hiribildu aberats eta garrantzizko honetatik, zeramika klasiko, metalezko eta beirazko ostilamendu ugari atera da lurpetik.

Peristiloko zoladurak eta gela dotoreak, Lacioren hirietan sarritan ematen ziren **edergarri gaiak** erakusten zituzten mosaiko eder eta erromatarren jatorrikoez estaltzen ziren. Aldi askotakoak daude, II. mendetik IV. erakoak. **Geometriazko gaiak**, margo askotarikoak eta ugariak gailentzen dira (hedeak, erronboak, izarrak, hexagonoak, zirkulu ebakitzaileak, esbastikak, ajedrezatuak, eta abar.), eta Blas Taracenaren¹⁹ lehen informeen ondoren, xehetasun osoz deskribatu ditu egiturei eta teknikei buruz M. A. Mezquirizek.²⁰

Irudien konposaketak ez dira falta, nahiz eta oso zahartuak izan, **Bakoren garaipenaren** moduko mitologiako jazoera den honetan, Andionen aurkitutakoan ez bezala, ikusten dena baino gehiago asmatu behar da. Bakoren mitoa ezagutzen duenak, panterek tiraka daramaten gurdiaren irudikapena egin dezake, hauetako baten atzealdeko zati bat besterik ez baita ikusten. Agerraldiaren erdiko zatia galdua dago eta aurrealdean zaldi, satiro eta bakante baten hanka muturrak ezagutzera iritsi daiteke. Agerraldia, goiko eta beheko aldetan zesteriazko bi zirrindez mugatua dago, geometriazko irudidunak eta guzti hauek kordoi batez inguratuak. Erdiko agerraldiaren eta zirrinda zabalenaren margoak, gorria, horia eta beltza dira.

RAMALETE

Tuterako **Ramalete** hiribildutik datoz gaur egun Nafarroako Museoan jasorik dauden hainbat mosaiko. Berebiziko etxalde honetako jaunak zoladurazko zenbait gela eta IV. mendekoa izan litekeen hipokaustoz berotutako urberotegi bat zeukan. Zoladurako mosaiko horietan lore uztaiak eta antzeko gaiak ugari dira, baita izurde baten irudi estilizatua ere.

DULCITIUSEN MOSAIKOA. Etxalde garrantzizko honen zoladura estaltzen duten mosaikoen artean 8. zenbakiko gelak berebiziko arreta merezi du, baskoien lurraldean gaur arte aurkitu direnetan handienetakoa delako. Oktagonala da, gelaren egiturari egokitutakoa zalantzarik gabe. Ardatza 7,35 mm-takoa da eta 8 x 10 mm-tako tesela txuri beltzez eta baita 8 mm-tako beste margo ugariak ere (grisa, gorria, okrea, berde eta horia) dago eraikia. Honi, IV. mendea baino harantzago ez doan antzinatasuna ematen zaio.

Angelu bakoitzean ikusten diren landareetatik jaiotzen diren erroleo landarekiek ixten dute konposaketa. Ingurune horren barruan gurutzatzen diren hosto berde eta gorritzko lore uztai batez osaturiko borobil handi bat dago, erdian dominatzar bat beste zortzi txikiagoak honen inguruan dituela. Erdiko dominatzarrek ehiztari zaldun bat (etxaldeko nagusia seguruenik) adie-

razten du, orein eme bati gezi bat sartu dioneko unean besoa garaile jasoaz. Zaldun buruaren bi aldetan banatutako idatzi batek gorde digu bere izena:

DULCITIUS.

Ehiz kinkan *dominusa* adierazpen modu hau etxaldeko nagusiaren aginpide eta handitasunaren berri emateko izaten zen, “bai ekonomian, gizartean, legedietan, erlijioan, eta abar. batasun itxi bat izateko joera zuena”.²¹ Estilistikari dagokionez, Ekialde hurbileko eragina izan zezakete-la esan izan da. Dena dela, paisaia, klasiko eta ilusionista izaeratik urrutikoa da, zuhaitz eta landare eskemaz soilak ditu eta artistaren maisutasun arrakasta, eszenaren bizitasun izugarria profilez eta siluetaz adierazten jakitean gauzatu da.

KANTHAROSEN MOSAIKOA. Etxalde beraren, (5 znb.) beste bizitoki batetako zoladura, 8 mm-tako teseladun mosaiko ederrez estalia dago eta enbleman 5 eta 6 mm-tako oso margo ugariz: zuria, beltza, grisa, okrea, horia, laranja, gorria, arrosa, berdea eta urdin kolorezkoaz. Gelan, landarez hornituriko mosaikodun soto batetan zehar sartzen zen.

Gela estaltzen duen mosaikoak, bi metro baino gehiagotako alderdia duen karratu bat osatzen du. Koadrikula oinarri baten aginean, karratu, triangulu eta paralelogramozko geometriko konposaketa duen zirrinda batek inguratzen du. Txandaka esbastika egitura hartzen duen lokarrikoko motibo batek osatzen du alorra. Kontu handiz eta apainketa aberatsago batez landu den mosaikoaren zatia da enblema eta era berean bi alderdiz osatua da: kanpoaldekoa ugaritasun-adar eta hostotza gurutzatuz osatutako zirrinda zabal bat da txori eta mahats-hostoak tartekaturik dituen; barrualdekoa berriz, koroa modura lore-uztaiaz inguratutako karratu bat da. Tarteak osatzeko fruituz betetako saskiak ikus daitezke eta lore-uztaiaren barrualdean *kantharos* handi bat bi heldulekueetatik egodun *puttiak* dituela, zeinaren ertzean bi uso makurtzen diren. Badirudi adierazpen honi zorte onaren zentzua eman behar zaiola.²²

ARRONITZ/ARELLANO

Nafarroako arte historialariari ez zaio kexatzea baino geratzen **Arronitzen-Arellanon** aurkitutako mosaikoa ez delako nafar lurtean geratu. 1882. urtean jada izan zuten bere berriren bat eta gerora Fidel Fita eta José Ramón Mélidak ikertua izan zen. Taracena eta Vazquéz de Pardak (1945) burututako laginek etxalde garrantzizko bat zenaren ziurtasuna ekarri zuten. Nekazari etxaldean bertakoak diren, ardoa egiteko tokia, pilaketarako biltegiak, zampaketakoa gelak, *cortinale* eta *fumariuma*, biltegi karratu handi bat, ukuilua eta morroientzako bizitokia aurkitu dira orain berriki. Hormetako pintura zati batzuek eta mosaiko sonatuaz aparte etxeko santutegi txiki bat ere aurkitu da (bi aldare tauroboliko eta erritoetako azpil bat), oso berrian gorde diren leihoetako burdin sareak, zeinarengatik badirudien *dominus*²³ baten presentzia adierazi nahi duela. Kanporatutako guztiarengatik, K. o. I.ngo mendetik V. mendera bitarteko segida kronologiko bat baieztatzen da.

BEDERATZI MUSEN MOSAIKOA. Gure ikuspuntutik bederen, zalantzarik gabe, oktagonala den gela baten zoladura da deigarriena, ardatzez 4,90 m-takoa dena. Oktogono honetan diseinaturiko bederatzi zatikietan dauden irudiak interpretatzen jakin zuen Augusto Fernández Avilések.

Bederatzi musen mosaikoaz ari gatzazkizue, zenbait gora behera zirela eta Madrileko Arkeologia Museoa gelditu ziren kokatuta. 1, 66 m-tako erdiko dominatzarra ia guztiz desagertua da, zaldi baten atzealdeko laurden bat besterik ez delarik gorde. Oktogonoaren konposaketa guztia kanpoko ertzean lotua dago, zinta gurutzatuz apainduriko eta neurritz 0,20 m. dituen zirrinda batez. Honen eta dominatzarraren tartean trapezoide formako bederatzi zati daude, bakoitzean, gizonezko (“maisú” bat) laguna duela musa bat azaltzen da eta gainean etxalde baten eskema. Zati bakoitzean adierazitako etxalde hauek ematen diguten egitura ugariengatik eta figuren jantzien xehetasunengatik, mosaiko hau esanahi bereziko da eta historialarientzat aparteko garrantzia du.²⁴

BESTE HIRIBILDU BATZUK

Mosaikoen sail hau ezin bukatuko dugu **Alesbesen** (Villafranca) azaldutako aipamen bat bederen egin gabe, non tesela beltz, zuri, okre eta gorriez diseinatzen diren geometriazko eta landareen gaiak.

Zoritxarrez, beste nekazal etxaldeetan zegoen arkitekturazko apainketa eta arte baliozko zen ia guztia galdu egin da *ager vasconum*-en: **San Esteban** eta **Los Villares de Falceskoetan**, **Funesko** aztarnategian, Xabierren **Gaztelukoan**, Sadako **Villa del Cerrao**-koan, Unxeko San Martingo **Santa Kurutzen**, **Gillipienzon**, **Mues-en**, **Irunberrin** eta abar.

Hala ta guztiz ere, "Arronitzeko eta Liedanako El Ramalete baskoinen hiribilduek, Hispaniako gainerako beste hiribilduetakoen aldean ez dute meriturik falta; eta ez eta kanpoko behe-inperioko hiribildu gehienetako mosaiko eta hirigintzagatik ere, beren jabeek maila on bat iritsi izanaren lekukoa izanik".²⁵

● FORMEN ETA ESTILISTIKAREN ALDIZKAKOTASUNA

Erromatarren garaiko mosaikoetatik ikusten joan garena laburtuz, egiturazko eta estilistikoaren ikusmoldeetik hiru garai aipatuz laburbildu daiteke.

- Mosaikorik zaharrenak, *errepublikar garaitik* Seberoak arterainokoak, sarritan *opus signinum*-ekoak Pompaelo, Casa eta Andelosen aurkitutakoak, esate baterako, egitura aldetik soiltasun handia azaltzen dute eta tesela zuri beltzez eginak dira.
- Beranduago tetrarkiaren agintepean, jauntxoak beren lursailletara joaten dira bizitzera eta, Nafarroan beste tokitan bezala, etxaldeak margo ugaritasun aberatsezko mosaikoez edertzen dituzte, Ramaleten (Tutera) eta Liedanan ikusten ditugun bezala.
- Azkenik, *Behe Inperioan*, III. mendeko krisia gainditurik, mosaikoek irudizko eszena ugari (ehizak, mitologiako gertakariak, eta abar) eskaintzen dute, hauetan ekialdekoen eragina eta agian zuzenago Afrikarrena, argi sumatzen dela.²⁶

* * *

Arkeologiak Baskonian, eta batez ere, gaurko Nafarroan, zeruertz zabal baten ikusmira dauka. Benetan izan zenarekin alderatuta, arkitekturan eta hirigintzan batez ere, oso gutxi da aurkitu dena. Gabezia horren kontrastean, hiri eta etxaldeetako aztarnategietan lurpetik ateratzen joan den etxeko gauzen ostilamenduaren ugaritasuna eta kalitatea handia da.

HORMA-MARRAZKIEN AZTARNAK

Gaur egun erraza zaigu ulertzea, erromatarren garaiko apaingarritako marrazkigintza muestra batzuk, bai Baskonian nahiz beste Penintsula eta Inperioko lekuetan, mosaikoetan erabilitako teknikari esker, gaur arte iraun izana, eta baita hormetako marrazkigintzari buruz ezin aritua ere, aztarnak gutxi direlako.

Arabar lurraldeko hormetako marrazkigintzari buruz **Iruña/Veleia** eta **Cabriana** eta **Arkaya** herrietako bezala finkatu izanak, marrazki hauek, gelaren batzuetako sabaiak, hormak eta zokaloak apaintzen zituztela ziurtatzen digute gutxienez. Tenplea zen teknikarik erabiliena.

Sabaiak, ertzetan lerroketa zuzenak marraztuak zituzten kasetoi karratuez apaintzen ziren, zirrinda modura zentrokide ziren zirkuloez erdiko lore-handia inguratuz gordean zutelarik. *Angelu guneetan* hosto hirugingildunak margotzen ziren, liriok eta geometriazko beste zenbait, margotuak, gorria eta beltza nabariena. *Zokaloetan* erabiltzen ziren margoak hauexek ziren. Hormetako inongo apainketetan ez da giza irudirik edo jada ezagunak ditugun mosaikoek azaltzen dituzten antzeko eszenarik agertzen.²⁷

3. ESKULTURA-ONDARRAK

● ESKULTURAK

Erromatarren garaiko harri langintzaren ikerketak Penintsulan edo zehatzago esan, Euskal Herrian aurkitutakoak, bertakoen ukitu garbia ikusten uzten du batzuetan erliebe eta hilarrietan tailatutako irudi eta formetan. Baina, bistakoa den bezala, delako lan gehienetan agerikoak izaten dira latin kulturaren fintasunak.

Izan ere, aldare, hilarri eta eskulturaren antroponimiko ikerketak badirudi garbi uzten duela, harri idatzi gehienak duten erromatarren **urtebetetzeko idatziez** kanpo, badira bertakoen sus-trai garbia dutenak ere: *Illuna*, *Aitea*, *Vinunburu*, *Aituneo*, *Belteson* (?), eta abar.²⁸

Esan beharrekoa da baita ere, **erromatarren jainkotasun** oso ugarien ondoan, **hispaniako inspirazioei** egindako zenbait eskaintza ere aurkitu dela –*Belisto*– (Elortzak dioen bezala, euskarazko *Beltz*-etik ez badator behintzat), –*Tullonio*– iberiarra, edo guztiz bertakoak, *Matribus Useis*, batzuek, euskal Uxuakin alderatzen dutena bezala.

Oraingoz behintzat, arkeologiak eskaintzen dituen oharren arabera, antroponimiak ziur-tua daukan kultura erasotzailea eta erasotuaren arteko sinbiosia edo kutsaduraz gainera, euskal kutsukoak bezala ezagutu ditzakegunak ez dira asko, bai formen eta egituren alorrean nahiz eduki eta ikonografiazko gaietan.

Eskultura lanei buruz berriz, garbia da ezin diezaiokegula euskal artea izenez deitu baizik eta artea **Euskal Herrian**.

EMAKUMEZKO ESKULTURA. Iruñatik datorren marmol zuriz landutako emakumezko eskultu-rari, hasera batetan *Gran Herculanesen* kopiatzat hartu zena eta gerora Zeres, Fortuna eta Livia, eta abarren ordezkotzat bezala hartu denari, batzuk I.ngo mendeko data eman diote eta beste batzuk, Juan Carlos Elortzak bezala “Orante” izendatuz, II. mende lehen erdiko helenis-tiko pieza bezala sailkatzen dute.

THORAKATO SOIN-ENBORRA. Iruñako oppidumetik bertatik datorrena da Gasteizko Museoko **thoracato soin-enborra** deiturikoa ere, Madrilgo Lazaro Galdiano Museoa dagoen originala-ren igeltsuzko kopia da berau, aurrekoaren garai beretsuko lana.²⁹ Bertako artearen inongo arrastorik ezin bereiz daiteke delako eskulturetan.

GIZON ARGAZKIA. Lehen inperio aldikoa den eta “Carenses” (Santakara) antzinako hiri honda-rretan berriki aurkitutako marmol zuriz (24 cm-takoa) eginiko gizon argazkia.

SOIN-ENBOR HANDIA. Zangozan 1965ean aurkitutako gorputz-enbor handian (80 cm-takoa), Balil-ek agiri zoragarriez idatzitako artikuluan, **Artemis** ehizako jainkosa bezala ezagutzen duen eta II mendekoa izan litekeena.³⁰

TOGADUNA. 1895.ean Iruñan aurkitu eta seguruenik Flabios-en garaikoa den eta inongo jainko-sarik ez baizik eta soinekoaren bi aldetako bueloak eusten dituen **togadun bat** adierazten duen brontze handia.

SATIRO KOPARIA. Xabierko Gaztelutik Nafarroako Museora pasa zen brontzezko txikia.

BRONTZEZKO ESTATUATXOA. Gaur non den ezagutzen ez dugun arren, Erreterian aurkitutakoa.

Pieza hauek denak espirituz nahiz formaz oso dira erromatarrak, beste hauen modura:

- **Kastiliskarreko sarkofago** ederra, IV. mendeko kristau sarkofagoen adibide jatorra den hau bezala, Hispaniara kanpotik ekarritako erromatar lantegi batetako emaitza dena, zalantzarik gabe.³¹

- **Aizkorriko erromatarren aldea.**

- Euskal lurralde osoan, baita erromanizatu gabeko gunetan ere, lurpetik atera diren **txanpo-nak**.

4. HILARRIAK ETA OROITARRIAK

LATINEZKO FINTASUNA ETA BERTAN JAIOTAKOEN KUTSUA

Erromanizatutako Baskoniako hondar haietatik arte balio garbia dutenak bakarrik azpimarratzen mugatzen gaituen gure metodologia hautaketak, arkeologoak numismatika eta epigrafiko grabatu soilen alorrean aurkitzen ari diren garrantzizko eta baliotsu denetik lerro hauetan aipamenak egitetik aske uzten gaitu, beti ere, hauek, esanahi estetiko bat duten zeinu, sinbolo eta irudien ondoan agertzen ez direnean.

Erromatarrek, beren hildakoenganako oroimena uzteko eta oroitzapena biziagotzeko edo beren jainkotasun zibil nahiz etxekoei eskaintzak egiteko aldareak eraikitzeko landu ohi zuten harria. Pertsonaia ospetsuen ohoretan eginiko oroitzapenezko grabatuak dituzten hilarri eta oroitarriak dira. Sarritan, landu zituen eskuaren sena artistikoaren lekuko dira.

Zorionez iritsi da guganaino zenbait hilarri, non, landutako taila beraren zakartasunagatik badirudien bertan jaiotako norbaiten eskuak egina dela. Sumatzekoa denez, aurkitutako hilarri gehienak Araba eta Nafarroako lurraldeetan daude. Isurialde atlantiarrean topatutakoetan landare eta geografiazko gaiak nabarmenak dira apainketan, gurutzea oso sarri azaltzen delarik. Hau dela eta, Euskal Herriaren kristautze goiztiarraren arazoa berrazaltzera behartzen gaitu; dena den, arazo hau, arte ikonografian dituen eraginagatik, beste kapitulu batetan azalduko dugu.

ZALDUN IRUDIZKO HILARRIAK

Hilarrietan grabaturiko gaien alorrari dagokionean, batez ere, zaldunak adierazten dituzten hilarrietatik has gaituzen. Caro Barojak honi dagokionez zera esan du, euskaldunak zaldiarekiko eta zaldi kontutan duen abilezia, arbasoen artean zaldia izan zuen bai ekonomiko nahiz erlijioso egitekoarekin lotu litekeela, alegia.

ANDREARRIAGAKO HILARRIA. Egun, Donostiako San Telmo Museoan dagoen **Andrearriaga** hilarri ezagunean (Oiartzun) grabatu baten gaineko zaldun irudi oso zakar bat ageri da

–VABELTESONIS (?)-

honek zeregin handia eman die epigrafialariei eta Inazio Barandiaranek

VAL (erius) BELTESONIS

bezala ulertu du, garai honetan jadanik, bertakoen izendegian hasia zen latinizatzearen eraginaren zantzuak ikusiz. Arkeologo honek oroitarria hilarriaren izaerakotzat jotzen du eta Augustoren garaian landua bezala kokatzen du. Ezer gutxi esan liteke haur marrazkiz adierazitako zaldi irudiaz.

URBIOLAKO HILARRIA. Euskal jatorriko beste bi oroitarri azaltzen dira Donostiako San Telmo Museoan, eta hauetan bertako artista baten eskua ikus liteke.

Bata Urbiolatik ekarritakoa, goialdean aurrez aurreko hiru irudi laukizuzen batetan sartuak erakusten ditu, baina zangoak eta profila eskuin aldera begira dituela. Belaunerainoko tunika dute soinean eta sorbaldez besarkatzen dira. Irudien gainean geratzen den tarte estuan bi mailu ikusten dira (ertz bakoitzean bat) eta baita ezagutzen ez diren beste bi gauza ere. Konposaketa osoaren ertza denean, zutikako lantza bat dago eskuin aldean, eta bi lau-hankako (zaldia?) azpian.

BEARINGO HILARRIA. Beste oroitarria, Lizarrako Bearindik ekarritakoak bere erdialdean, erdiko irudiari markoarena egiteko balio dion tenplete baten eskema dauka; aurrez aurre jarritako gizon bat, belaunerainoko tunikaz jantzia, ezker aldean makila ala lantza bat daramana; bere sorbalda gainean bi ilgorako ilargi ikusten dira. Erdi-erdiko gaiaren inguruan zortzi zirkuko doaz; behealdean berriz, paleografoek horrela deskribatu dituzten hitzak:

D (i i s) M (anibus) FI (lio) SUI P (ecunia) S (ua) P (lus) M (inus)A (nnorum)VII LEO,
gure aroko I eta III mende arteko data eman dietelarik.

ZALDUNAREN HILARRIA. Iruñan (Gasteizko Museoan) lurpetik ateratako *zaldunaren oroitarria*, mota honetako irudikapenen artean garrantzi handia duenetako bat da marrazkiak duen adieraz-

penerako indarragatik; oso fina den ebaki marra baten bidez, bisutsik eta lantzaz armatua eta erasorako keinuz doan zaldunaren irudia da. Bere adierazpide biziagatik Iparraldeko iberiar kulturako antzeko adierazpenen parean jartzekoa litzateke; baina, Gratiniano Nietoren ustetan, azterketa sakon batek nabarian azaltzen du “gerrariaren irudiak duen ekialdekozte ukitua, Ebro sakanean zehar sar zitekeen honaino eta bertako batek marra adierazpide bezala erabiliz irudia gauzatu”. Arkeologo berak azpimarratzen du gerrariak daraman lantza motak zeltar jatorria iradokitzen duela, eta K. a. II. mende azkenaldiko Iruñan kokatutako bertan jaiotakoez pentsarazten du.

MARKINEZEKO ERLIEBEA. Markinezeko kobazulo artifizialeko haitz batetan aurkitutako erliebeak aipamen berezi bat merezi du, bi irudi zakar dira bata oinez (1,30 m. altuerakoa) eta zaldizkoa bestea, Elortzaren ustetan galiarren jatorriko jainkotasuna den Epona, II eta IV. mendeen artean Inperioan hedatu zen zalduneriaren herri jainkosaren deboziozko eskale baten (zaldizainen bat agian) adierazpen bezala ulertu behar dena.³²

LAGUN TALDEAK DITUZTEN HILARRIAK

Zenbait pertsona irudi (bi, hiru edo gehiago) gainean idazkun bat dutela, baldin badute behintzat, ildoeko karratu barruan eskematikoki diseinatuekin eta zalantzarik gabe hileta izaera duten hauekin oroitarri multzo berezi bat osatu daiteke.

NARBAXAKO HILARRIA. Narbaxatik (Araba) datorren oroitarri batek bi pertsonaia adierazten ditu, gizona eta andrea, biak makiladunak; bien artean *stula* izan litekeen gauza karratu bat daramate. Bi irudien artean ilgora bat dago. Oroitarria inguratzen duen ebakizko gurutzaduren greka apaingarri arrastoak gorde ditu, baina bere oinean azaltzen zen idazkuna galdu egin du.

KANPEZUKO HILARRIA. *Santa Kurutze Kanpezutik* zetorren oroitarri baten idazkuna ere desagertu egin da. Alaka taila teknikaz lortutako geometriazko apaingarrien lauki bat darama oroitarriak. Hiru zerrendetan zatitua dago saila: Goikoenan ilgora bat dago azpian D M hizkiak eta nabarmendutako zirkuluan sei hostotako erroseta bat dituela; eskuineko alderdian agian, antzeko beste bat izango zen; erdiko zerrenda zabalean hiru pertsonaia daude adieraziak: hauetako bik, beren ondoan azkon pareta daukate bakoitzak. Azpiko zerrendan joango zen galdutako idazkuna.

IRUÑAKO HILARRIA. *Iruña/Veleiatik* (Arabako museoan) datorren oroitarri batetan arkuteria baten pean eta hondoera zanpatuzko teknikaz, bi giza irudi oso eskematiko adierazten dira: burua disko lau batez adierazia, begiak sudurra eta belarriak erakutsi nahi luketen ebakiez. Azpian dago idazkuna:

D M AUNNIA SECUNDIANA.

BESTE IRUDIKAPENAK DITUZTEN HILARRIAK

KONTRASTAKO HILARRIAK. *Kontrastan* ermita batetako horman sartuta zenbait oroitarri ikus daiteke eskaintza idazkunekin. Hauetako bik **erradio okerretako gurpilak** dituzte, eta jakina denez hispaniar-erromatar oroitarrietan sarritan eman ohi den eguzki sinboloa da.

OKARIZKO HILARRIAK. *Okaritzen* oso bi oroitarri deigarri gordetzen dira, ez idazkunagatik, ezin irakurrizkoak baitira gaur egun, baizik eta beren apaingarriengatik. Batek **zezena** eta **nekazari-tzako** zenbait tresna ditu.

MARKO SENPRONIOREN HILARRIA. Marko Senpronio deritzan bati eskainia da eta landaretza apainketa eder baten artean, orein bat eta beste animalia bat azaltzen dira.

DURRUMAKO HILARRIA. *Durruma Donemiliagako* oroitarria elizako horman sartua dago. **Hos-toez eta hiru orrazez** apaindua dago, agian hiru emakumeei eskainia delako.³³

GALDAKAOKO HILARRIA. Hauekin zerikusirik baduela uste izan bada ere, **Galdakaoko** (Bilboko Arkeologia Museoan) oroitarriak ez dirudi eskola berekoa denik. Lauki baten barruan, **erliebe lauez hiru irudi** azaltzen dira: ezkerrekoa gizonetako pertsonaia biluts bat da, haur bat ziur asko; erdiko pertsonaia askoz bikainagoa da eta tunika motz bat darama; eskuinaldekoa erdi ezabatua dago, baina bere tunika luzea dela eta emakumetzat har liteke.

SINBOLODUN HILARRIAK

Ilgora bezalako sinboloz apainduriko oroitarrien aparteko multzoa osatu liteke, zeinaren esanahia Garcia Bellidok aztertua daukan. Arabar eskualdean ilgora hau batzuetan bakarrik azaltzen da eta bestetan erradiodun disko, erradio okerreko gurpil, erroseta, eta abarri loturik.

Erradiodun ala beren artean ebakitzailerik diren **zirkuluak** Erdi Aroko euskal arte saillean azalduko dira gerora, adibidez, kutxa eta bataiarrietan (Ormaiztegi, Zaldibia, eta abar.).

Era berean **gamma gurutze** edo esbastika, zeinaren balio arketipiko eta unibertuala zuzentasunez aipatu izan dena, gure herriaren tradizioan bereziki sendotuko da.

NAFARROAKO HILARRIAK

Sumatu litekeen bezala, Nafarroako hegoaldea da erromatar oroitarri gehien dituen eta hobekien gordeak izateaz gainera arte kalitaterik hoberenekoak dira.

PORCIUS FELIXEN HILARRIA. *Zarrakazteluko* aztarnategitik atera eta Nafarroako Museoan gordetako oroitarri bat **Porcius Felix**, 70 urtekoari eskainia da. Idazkuna, ia trapezoidala den gorpuzki prismatikoko baten erdialdean kokatua dago. Bere zirkulu erdiko burualdeari sei hostotako arroseta bat egokitzen zaio, eta honen azpian bi arroseten artean ilgora bat ikusten da. Idazkunaren azpian, laukizuzen baten barruan hiru ilgora azaltzen dira, hauen azpian arku soil bat dagoelarik.

AGILARREKO HILARRIA. Hilarri baten zatia dator *Kodesko Agilarretik*, gainaldean M (=Manibus) hizkia ageri da, bera **Manes-ei sagaratutako** adierazpena, eta zanpatutako horma-irudi batetan sarturik **bi emakume irudi** zutik (eta hirugarren baten zatia) hirurak elkarri eskuak emanda.

Beste hilarriak. *Kodesko Agilar* eta *Marañon*-eko lurralde honetan, gaurko Nafarroa eta Araba probintzien arteko mugan, eta erromatar garaian Barduloak izan zireneko honetan, espiritu bera arnasten duten zenbait hilarri aurkitu da: ia zehaztu gabeko gorpuzki eta jantziak dituzten irudiak azaltzen dira; buru batzuetan bakarrik suma litezke begiak, sudurra eta ahoa. Irudiak aurrez aurre agertzen dira, arkuen azpian batzuetan, soineko motzez jantziak, eskuak emanaz. Aleren batetan, irudi bat beste batetatik orraze batez bereizita geratzen da; beste batean irudi eta irudi artean triangelu bat ageri da, epigrafiako tartekatze normal bezala.

* * *

Gastiaingo hilarriak. Arte kalitaterik handienekoak *Gastiaindik*, (epigrafia aurkikuntzetan Nafarroako gunerik garrantzizkoenetakoa izatera iritsi den ermita) San Sebastian ermitatik datozenak dira. Hilarri hauek, normalean, animalia irudiak dituzte, zezenak, oreinak, buruz buru jarritako hegaztiak, beti ere hileta esanahia dutenak.

BUTURRAKO HILARRIA. *Gastiaingo* sail honetako oroitarrikerik ederrena (Nafarroako Museoan 1946 an sartu zena) Buturra, delako **Viriato** baten alabari eskainia dago. Behealdean kokatutako bi pitxarretatik jaiotzen diren mahatsondo hostoz eta mahats mordoz hasi eta goialdean aldare baten buruz buru bukatzen den zerrenda apainak, lau zatitan banatutako laukizuzen bat inguratzen du: garaienak, ultra zirkuluerdiko arku batez osaturiko hilobi-zulo bat dauka, zutabez eutsia; hilobi-zulo horren erdia eserita dagoen emakume batek okupatzen du, orrazeak alde banatan dituela; goialdeko tartetean errosetak eta kardak daude, erritoko siglen ondoan D (i i s) M (anibus); behealdekoetan bi patera daude. Goialdeko horren azpian *tabula ansata* moduan idazkuna dago:

AN (n) IA BUTURRA

VIRIATIFILIA

AN (norum) XXX H (IC) S (ita).

Behe aldetik, bi zuhaitzen artean metopa bat okupatuz, eskuinaldera jiratua dagoen abelgorri baten irudia dago. Azkenik, beheko solairuan, hosto askotako lore bat daukan disko bat darama, eta alde banatan erradio okerreko gurpilak eta kraterrak. Multzo osoak konposaketa sena ederra adierazten du.

M. JUNIUS PATERNUSEN HILARRIA. Beste oroitarri batek jatorri bera du (Museo berean jasoa dena eta data berean) eta eskaintza bat dauka. Aurrekoan bezala, mahats-ondo hostoak eta mordoak et goialdean buruz buru aldarean bukatzen dutenaz, apainduriko zerrenda ederrez inguratu dago. Barruan bi sail ikusten dira: Bata zabala, hortzadun zirkulu baten barruan erradio ezkerbirazko okerrak dituen gorpila duena. Honen azpian bi hegazti eta mahats mordo bat, eta bi aldetara kraterrak eta paterak. Behealdean azaltzen da idazpurua, bi lerrotan eta baketa handi mehe batez inguratua:

M (arcus) JUNIUS PATERNUS
CANTABRI FILIUS AN (norum) XXX

Begien bistakoa da osoa ez den oroitarri bat dela. Azpialdeko zati bat galdua du, Fidel Fita historiagilearen ustetan, zaldun baten irudiz apaindua zegoen.

Ikusi izan da, oroitarri hauen ezaugarri diren osagai formal gehienak —erliebe ia laua, ebaketa eta marrazki zaletasuna, eta abar— bertakoen ala zeltarren tradizioan sendo oinarritutakoak diruditela, honen gainean erromanizazioak bere irudigintza naturalistagoaren zaletasuna sartzean eragin erabakitzailea burutu zuelarik.³⁴

Bestalde, *ikonografia* aldetik oso mediterraniarrak diren mahats ondoak, huntzak, koroak eta kultur helburuen agerpena baieztatzen bada ere, bertakoen tradizioan ongi sustraitutako behin eta berrizko gai arketipikoak azaltzen dira: zirkulua, ilgora, arkuak eta zenbait animalia sinboliko.

NAFARROA-ARAGOAR ALDEKO HILARRIAK

Jose E. Urangak bederatzi hilarri sailkatu zituen, guztiz erromanizatua zegoen nafar-aragoar lurraldean, zalantzarik gabeko genesiako izaerazko zezenaren gurtzaren seinaleztat jo zuena berak. Hilarri hauetako batzuetan zezenaren irudia izarren zeinuak ondoan dituztela ageri dira: eguzki borobila eta ilgora. Uranga konturatu da, **zezenaren gurtza** utzi izanda ere, nafar erdi aroko artearen hainbat adierazpenetan inkontzienteko oroitzapenek iraun egin zutela: Iratxeko kaneziloak, Iruñeko katedraleko mentsulak eta kapitelak, eta abar.

Hainbat irudi. Beste oroitarri batzuk, eskaintza idazkunak edo giza irudiak, batzuetan zaldizkoak, edo animalienak eta baita ezagutu ezinezko zeinuak dituztenak ere, Villatuerta, Lerga, Eslaba eta abarretan azaldu dira eta A. Marcos Pous eta R. Garcia Serranok aztertu dituzte hauetako batzuk. Berauek, ikerketa ikonografikoa, artistikoa eta sinbolikoa, epigrafiaren ikerketa mailan ez egon izanaren pena izan dute, hau izan baita orain artean arkeologoaren arreta guztia erakarri duena; aldi berean zera azpimarratu dute, geografia eremuen arabera sailkatzeko oroitarrien antzekotasunak aurkitzea garrantzizkoa dela, azken batean.

Arkuteria marrazkiak. Iruña/Veleiako **oppidumetik** datozenak eta irudi eskematikoak dituztelako aurrekoen antza dutenak dira arkuteria marrazkiak dituzten oroitarri batzuk. Aipatutako arkuaren esanahia hiletetako dela uste izatekoa da, baina ez da aho batekoa jakitunen iritzia. Zeruko atea al dira? Hildakoaren etxeak? Garcia Bellido eta beste batzuek uste dute ez direla ate modura hartu behar, zubi arkuak bezala baizik. Hainbat kasutan, Iruñakoan bezala, ultra zirkuluerdikoak dira arku hauek.

* * *

Aurrez aurreko irudi geldi eta oso eskematikoak dituzten kantabriar sakaneko oroitarriak, Milagros Estebanek bere Euskal Herri Atlantiarreko erromanizatzearen funtsezko lanean kontu ematen duen oroitarri gutxi horiek aipatzeari ez diogu helduko, arte balio gutxikoak direlako.³⁵

5. OSTILAMENDUAK ETA ZERAMIKA

Arkeologoak konturatu dira, Euskal Herriko erromanizatutako alderdietan aurkituz joan diren eskulangintzako aztarna txikiak, soina apaintzekoak batez ere, edergarriak, soineko zatiak lotzeko orratzak, orrazkerako orratzak, eta abar. Hispania eta Galiako beste lantegietatik dato-

zen estilo berekoak direla. Langaia gehienetan hezurra bada ere, ugari dira marfilezko, zilarrezko eta brontzezkoak, urrezkoak berriz oso gutxitan.

Gauza bera esan liteke, gure hilerrietan eta beste aztarnategietatik kanporatu diren edontziez ere.

ZERAMIKAK

Bildutako ontzi gehienak, gure herritik kanpo ezagunak diren hainbat motatakoei dagozkienak dira: *hispaniar sigillata*, *galiarpeko sigillata*, *zeramika arruntak*. Bertako zeramika arrunt bezala sailkatu litekeen horretan, beti ere, bertako jatorriaren izaerazkoa dena zehazteko zailtasunak gelditzen zaizkigu.

IRUÑA/BELEIAKO AZTARNATEGIA. Iruña/Beleia (Araban) azpiko mailetan aurkitutako bertako zeramikaz, azalera distiratsukoa, pareta lodikoa, orean mika askokoa, ebaki edo behatz marraz ederturiko kimu nabarmenduz apaindua den hau, erromatarren aurrekoa dela eta Europaren erdialdeko ezaugarriak dituela esan liteke; baina, –Maluquerrek dioen bezala– gertakari hau ez da jende berrien etorreragatik eman denik azaldu behar, herri indoeuropar hiztunen kultur eragin soilagatik baizik.

SANTA ELENAKO AZTARNATEGIA. Bidasoaren itsasoratzean (1971) Jaime Rodriguez Salísek eginitako indusketek, eta gerora Santa Elena ermitapean (1973) 80 m. baino ez askoz gehiagotan, jarraitutakoak ustekabeko ondorioak eman zituzten: Irunek, Pompaelo eta Veleia lotzen dituen mugako hiri modura duen garrantziaren ziurtasuna, “euskaran, hiru kokaleku hauek izan duten hiri izaeraren garrantziaz: Irun-Iruña: *hiria*”³⁶ baieztatzea. Santa Elenako aztarnategitik guztira 106 hil kutxa bildu ziren, bertako zeramikaren zenbait egituratakoak, torneatu gabeak.³⁷ Hiri aldeko indusketak ere (Junkaleko Santa Maria), ondorio bikainak eta hispaniar, galiarpeko eta aretina sigillata mostra ugari eman zituzten. Hauen artean, bai denboraz (K. a. I.ngo mendeko azken bi herenetan) eta bai espazioaz, Pirinioetako Atlantiko aldean aurkitutako oso mugatutako mota bat geratzen da, eta ez da ez Iruñan ez Iruñean azaltzen.³⁸

PONPAELOKO AZTARNATEGIA. Ponpaeloko hondarretan, aldizka eta sistematikoki burututako indusketek, antzinako Iruñean bizitutako Inperioko aldi desberdinei dagokien hainbat geruzen arabera katalogorazten joan diren ehunka zeramika puska atera dituzte argitara, eta ondoan azaldu zaizkien txanponengatik ziurtasunez ezagutu litekeen kronologia ere bai.³⁹

Garairik antzinakoenetik, ponpeiar finkapenarena, alegia (beste nonbait kokatua izango zen hiri gunea) bertako emaitzen gaineratik jartzen da *galiar sigillata*. Zatiren batzuetan eltzegileen izenpeak agertzen dira: *Iulius*, *Nomus*, *Calus*, *Corius*, eta abar., guzti honek Galia hegoaldearekin salerosketa indartsu bat egiaztatzen du, baskoniako Irunen bere ohiko portua aurkituko zuen salerosketa. Aitzitik, geruza honetan aurkitutako *hispaniar sigillata* urriak garbi erakusten du langintza hau bere hastapenetan zela. *Aretina sigillata* eta I.ngo mendeko beste mota batzuen zatien ondoan argizulo kiribilak eta Tiberioren garaiko *beirazko* ontziak azaldu dira.

Flabiosen garaian (I. ngo mendea) *hispaniar sigillata* ugaritzen hasia dela ikusten da eta galiar sigillata bai egitetik nahiz salerosketatik alde batera saihestua dela. T.S.H. moldeen aurkikuntzak sinistu arazten du langintza mota honetako lantegiak badirela II. mendean geroztik Iruñean. *Beirazko* botila batzuk azaltzen dira baita, I.ngo mendeko lehen erdian datatu litezkeenak.

Cardoko lauzaduraren aurkikuntzak, **I.ngo eta III. mende** artekoak, hiriko auzo honen hiri-berrikuntza bat adierazten du. Erromatarren hiriko geruzarik berrienean, suntsituta utziko zuen sute baten aztarna nabarmenen ondoan, zeramika ugari topatu da, eta ez antzinako T.S.H.koa, baita beranduagoko erak iragartzen dituzten beste batzuk ere.

Estetika alderdia. Zeramika, ikuspegi estetikitik bakarrik begiratuz gero, arte “txikiago” bat izanik, moten deskribapena eta beren materia, beren teknika, beren egitura, bernizadura, bere margoak eta bere apainketa ugarien arabeko azterketa egiten ez gara geldituko, horretan jakitun direnen modura. Aski izan dezagun, ugaritasun horren izaera, egituren edertasuna eta bereziki, oso sarritan geometrikoa den (zirkuluak, galloiak, gurutzak eta abar.) baina, baita gutxi edo gehiago estilizatuak diren landare eta animalien formakoak begiratzea.⁴⁰ Araba eta Nafarroako zenbait herritan ere ez dira falta, giza irudiz apainduriko terra sigillatazko arrastoak.

Gehigarri modura esan dezagun, zeramikazko ale ugarietz gainera, antzinako Pompaeloko miaketek arkeologoaren eta historialariaren arreta erakartzen duten metalezko, hezurrezko eta beirazko gauza asko eman dituela.

LA CUSTODIAKO AZTARNATEGIA. Nafarroako hego-sartaldeko lurraldeetan egin diren aurkikuntzetan garrantzi berezikoak izan dira **La Custodiako** (Biana) erromatarren aurreko herrixkakoak, hain zuzen ere.

Gerriko **orratz** batzuek gainera, arkeologoaren eta historialariaren arreta zirikatzen dute **brontzezko sei tesera** (txartel), hauetako lau iberiar idazkunez grabatuak, zerri, behi eta zezen formaz itxuratuak eta urtuak, erromatarren aurreko herrien beren arteko edo erromatarrekiko harreara on itunen enblema bezala ulertzen direnak. Txerri hauetako batzuk sena estetiko handiz itxuratuak daude, eskematiko eta baita karikatura espresionista alderako joera dutenak, ongi nabarmendutako mutturra, belarri nimiñoak eta hanka mutur zorrotz eta motzak dituztela nahita moldatutako desitxuratzeak eginaz.⁴¹

LA GRANJAKO AZTARNATEGIA. Bianatik gertuko alderdi bereko erromatarren beste kokapenetan **giza irudiz** apaindurikoak izateagatik oso garrantzizkoak diren zeramika aztarnak atera dira.⁴²

Logroño-Mendabia errepidearen hegoaldeko soro batetan, **La Granja** deituriko tokian, ore gorriskako tegulen eta teilen ondoan, itxura askotako apaingarriak zituzten *sigillata zeramika* zati ugari kanporatu zen; batzuk ore bikainekoak, zuri-gorri kolorekoak eta berniza oso distiratsukoak, apaingarri gai askodunak; giza iruditxo biluziak eta oparotasunaren adarra dutela, ehiza agerraldiak eta Eros bat nabarmentzen direlarik. Badira, izan, zakur eta hegazti, untxiak eta abar. landare eta geometriazko formak: errosetak, liriokoak, palma irudiak eta zirkuluak.

Honako hau nekazal etxalde baten kokapenetari dagokiona izango zen, gure aroko I.ngo mendean finkatu litekeena, eta IV. mendera arte izandakoa.

SOTO GALINDOKO AZTARNATEGIA. La Granjako kokapenetik kilometro gutxitara, **El Soto Galindon**, azaldu berri ditugun antzeko apaingarriak dituzten zeramika hondarrak aurkitu dira. Hemen ere gaiak oso ugariak dira: larrugorriko *gizon iruditxoak*, gerrariak eta zaldunak, ezagutzatza zaila duten ugaztun eta hegaztiak, huntzezko *landareki* uztaiak, palma irudiak, zenbait hostotako errosetak, zirkulu gaiak nagusitzen direneko *geometriazko irudiak*.

URALDEKO AZTARNATEGIA. Arabako herri batzuetan burututako indusketek antzeko zerbait eskaini digute. **Uraldeko** (Trebiño) aztarnategian adibidez, *sigillata zeramika* ugari aurkitu da galiarpeko gaiez apainduak, baita *giza irudiz* ere, **metopadas** deituriko zeramiken estilokoak, laukizuzen edertuen artean, irudi (metopas) eta beste bereizgarritako marra bertikal trazu soilekoekin txandakatuak direlako. Sarritan delako apaingarri zerrenda hauek, konposaketa sena jakintsuz jartzen dira beste *geometriazko gai* soilen gainean, estetikazko gustu zoragarri bat erakutsiz.⁴³

KARASTAKO AZTARNATEGIA. Araban, **Karastan**⁴⁴ (Caicedo Sopenña) eskuratutako zeramikez ere, eta “ager vasconum” erromatar beste kokaleku askoren aipamenarekin batera errepikatu behar da zalantzarik gabe, arkeologoen lan txalogarria laguntzen jarraitzen bada.

BRONTZEAK

Bertako euskaldunen artearen nolabaiteko isiltasuna, hein handi batetan erromatarren kultura ahaltsuak bereganatua delarik, zenbait mendetan zehar jarraituko du horrela. Iruñeko hilerrian aurkitutako gauzak, badirudi, gehienak VI eta VII mendeetan kokatu behar direla; orduan beraz, frankoen eta bisigotikoen nagusigo aldikoak direla esan behar da eta ez erromatar berantiarrekoak. ■

BIBLIOGRAFIA

- ALBERTO, M.L.: "Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico". A.A.I. 4an, 1970, Gasteiz, 107-233. or.
- ALTADILL, J.: "De red geographica-historica: vias y vestigios romanos en Navarra". *Homenaje a C. Etxegaray-en*. (Donostia 1928) 466. or eta hu.
- ARCE MARTINEZ, J.: "Conflictos entre paganismo y cristianismo". P.V. 32an, 1971, 245-255. or.
- ARCE, J.: "Vascones y romanos". *Antiguan*. Antzinateari buruzko Jardunaldiak. (Donostia 1999).
- BARAIBAR, F. de: "Álava durante la dominación romana: las ruinas de Iruña. *El Atene-n*. Gasteiz.
- BARANDIARAN, I.: *Guipúzcoa en la Edad Antigua. Protohistoria y romanización*. Donostia 1973.
- BARANDIARAN, I.: "Iruín romano". *Munibe* 25ean. 1973. Donostia. 19-28. or.
- BLAZQUEZ, A., SANCHEZ, ALBORNOZ, C., "Vias romanas de Briviesca a Pamplona y de Briviesca a Zaragoza". NJSEA-an, (Madril 1917) 4-14. or.
- BLAZQUEZ, J. M.: "Arte y sociedad de los mosaicos romanos en Navarra. *Primer Congreso General de Historia de Navarra, 2, Comunicaciones*, 1986, 307-337. or.
- BLAZQUEZ, J.M.: "Los vascos y sus vecinos en las fuentes literarias griegas y romanas de la antigüedad". MALUQUER DE MOTES (Ed.)ean: *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*. (Iruña 1966) 177-205. or.
- BLAZQUEZ, J. M.: "Mosaicos de Comunción (Álava). Grifoak. Urtaroak. Diana. *II Congreso Mundial Vasco*, (Donostia 1988), 234-252. or.
- BLAZQUEZ, J. M., MEZQUIRIZ, M^o. A.: *Mosaicos romanos de Navarra*. (Madril 1985).
- CARO BAROJA, J.: *Los pueblos del Norte de la Peínsula Ibérica*. Donostia (berrargt. 1972).
- ESTEBAN DELGADO, M.: *El País Vasco Atlántico en época romana*. (Donostia 1990).
- ESTEBAN DELGADO, M.: "Acerca de la época romana en el País Vasco atlántico. Método y resultados de una investigación". *Munibe* 41ean, 1991.
- ESTEBAN DELGADO, M.: "Aproximación a la Guipúzcoa de los primeros siglos de nuestra era". *Munibe* 42an, 1992, 337-344. or.
- ESTEBAN DELGADO, M.: "El poblamiento de época romana en Gipuzkoa. Primer Coloquio Intern. sobre la romanización de Euskal Herria". *Isturitz* 8an, 53-57. or.
- ELORZA, Juan C.: "La romanización del País Vasco. *Historia del País Vasco-n*. (Donostia 1978) I, libk., 7-16. or.
- FERNANDEZ, M^o C.: *Villas romanas en España*. (Madrid 1982).
- FERNANDEZ AVILES, A.: "El mosaico de las Musas de Arroniz y su restauración en el Museo Arqueológico Nacional". A.E.A. 18an, 1945, 342-350. or.
- FILLOY NIEVA, Idoia: "Memoria de la primera campaña de sondeos estratigráficos en el yacimiento de Carasta (Caicedo Sopena, Álava)". A.A.I. 17an, 1990, 7-36. or.
- FILLOY NIEVA, I., GIL ZUBILLAGA, E.: "Intervenciones arqueológicas en el yacimiento de Uralde (Condado de Treviño)" A.A.I. 18an, 1993, 101-339. or.
- GARCIA GARCIA, M^o Anjeles, "El poblamiento en época romana en Navarra: Sistemas de distribución y modelos de asentamientos". Primer Coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an, 1997, 75-110. or.
- GERMAN DE PAMPLONA, Fr.: "Los límites de la Vasconia Hispanorromana Peninsular y sus variaciones en la época Imperial". *Problemas de Prehistoria y Etnología Vascas*. IV Symposium de Prehistoria Peninsular, (Iruña 1966), 288. or. eta hu.
- GIL ZUBILLAGA, E.: "La romanización en Álava". *Munibe* 42an, 1990, 327-336. or.
- GIL ZUBILLAGA, E.: "El instrumento metálico de época romana en Álava. Testimonio de actividades domésticas y profesionales". Primer Coloquio Intern. Sobre la romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9an, 1997, 535-563. or.
- GONZALEZ RODRIGUEZ M^o C.: "Indigenas y romanos en el territorio del País Vasco actual". *II Congreso Mundial Vasco*. (Donostia 1988), I libk. 143-162. or.
- IRIARTE, A.: "La muralla tardorromana de Iruña/Veleia". Primer coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9an, 1977, 699-733. or.
- LABEAGA, J. C.: "Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia, Viana (Navarra)". *Trabajos de arqueología Navarra* 10, 1991-1992, 317-336. or.
- LABEAGA, J. C.: "Los enclaves romanos junto al Ebro. Viana (Navarra)". Primer Coloquio Intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an, 1997, 175-185. or.
- LABEAGA, J. C. y J. UNTERMANN, "Los téseras del poblado prerromano de la Custodia, Viana (Navarra). Descripción epigráfica y lingüística". *Trabajos de Arqueología Navarra* 11ean, 1993-1994, 45-53. or.
- LARRAÑAGA ELORZA, K.: "El hecho urbano antiguo en Euskal Herria y en su entorno circumpirenaico. Apuntes y consideraciones". *Cuadernos de sección. Historia y Geografía* 21, 1993, 11-42. or.
- LOZA LONGARAN, R.: "La incorporación al mundo romano". *Álava en sus manos-en*, 3. libk. Gasteiz, 41-72. or.

- LLANOS A.: "La romanización de Álava. Elementos arqueológicos". *II Semana Internacional de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973).
- MAGALLON BOTAYA, M^o Anjeles: "La red viaria romana en el País Vasco". Primer Coloquio Intern. Sobre la romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 8an 1997, 207-233. or.
- MAÑARIKUA, A.: "Fuentes literarias de Epoca Romana acerca del Pueblo Vasco". *II Semana Intern. De Antropología Vasca*. D.I. XX. libk. 46, 1972.
- MAÑARIKUA, A.: "Fuentes literarias de época romana acerca del Pueblo Vasco". *Segunda Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973) 273-291.or.
- MAÑARIKUA, A.: *La Romanización del País Vasco*. Bilbo 1972, 221. or eta hu.
- MAECO SIMON, *Las estelas decoradas de época romana en Navarra*. "Trabajos de Arqueología Navarra" 1, 1979, 205-250. or.
- MARCOS, A.: "La romanización en Navarra (Avance provisional)". *II Semana Internacional de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973), 311-315. or.
- MARCOS POUS, A. y GARCIA SERRANO, R.: "Un grupo unitario de estelas funerarias de época romana con centro en Aguilar de Codés". *II Semana Intern. De Antropología Vasca*-an, 369-380. or.
- MARTINEZ SALCEDO, Ana: "La cultura material de época romana en Bizkaia. Testimonios en torno a la actividad económica". Primer coloquio intern. Sobre la Romanización de Euskal Herria. *Isturitz* 9, 1997, 565-578. or.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: *Las excavaciones estratigráficas de Pompaelo I. Campaña de 1956*. (Iruñea 1958); *Pompaelo II*. (Iruñea 1978).
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "Materiales procedentes del yacimiento romano de Andiñón". P.V. 18-79.ean, Iruñea 1960, 57-67. or.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "Las excavaciones de la villa romana de Falces (Navarra)". P.V. 122-123, Iruñea 1971, 49-76. or.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "Descubrimiento de pavimentos opus signium en Cascante (Navarra)". *Homenaje a J.E. Uranga*. (Iruñea 1971), 277-283. or.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "La Arqueología histórica en época romana en Navarra". *Munibe* 42an, 1990.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: *El territorio de Navarra durante los siglos de influencia romana*. (Donostia 1991).
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "La villa romana de "Las Musas" en Arellano". *Trabajos de Arqueología Navarra* 11 ean, 1993-1994, 55-100. or.
- NIETO, G.: *El Oppidum de Iruña (Álava)*. (Gasteiz 1958).
- RODRIGUEZ SALIS, J.: "Romanización en el Bidasoa. Datos para un estudio". *Semana de Antropología Vasca*. (Bilbo 1973), 363-366. or.
- SANCHEZ ALBORNOZ, C.: "Divisiones tribales y administrativas del solar del País Vasco y sus vecindades en la época romana". B.R.A.H. 95ean. *Vascos y Navarros en su primera historia*-n berregina. (Madriñen 1974), 15-40. or.
- SANTOS YANGUAS, J.: "Conquista y ordenación del territorio de Álava por los romanos en época altoimperial". *Formación de Álava*-n. 650 aniversario del Pacto de Arriaga (1332-1982). (Gasteiz 1984), 447-466. or.
- SANTOS YANGUAS, J.: "El poblamiento romano en el área de Autrigones, Corintios, Vardulos y Vascones. Estado actual de la investigación y perspectivas". *II Congreso Mundial Vasco*-n, (Donostia 1988), I libk., 217-234. or.
- SAYAS, J. J.: "El poblamiento romano en territorio vascón". *Veleia* I-ean, 1984, 289-310. or.
- SAYAS, J. J.: "Indoeuropeos y vascones en territorio vascón". *Veleia* 2-3.ean, (Gasteiz 1985-86), 399-420. or.
- SAYAS, J. J.: *Los Vascones y el poder romano. Asimilación y resistencia a la romanización en el Norte de Hispania*. (Donostia 1984).
- SAYAS, J. J.: *Los vascos en la antigüedad*. Catedra Ed. (Madriñen 1994).
- SEGURA MUNGIA, S.: *Mil años de historia vasca a través de la literatura greco-latina. De Aníbal a Carlomagno*. Deustuko Unibertsitatea Argitl., (Bilbo 1977).
- SCHULTEN, A.: "Las referencias sobre los vascones hasta el año 800 d. C." *La Gran Enciclopedia Vasca*, XVIII. libk., (Bilbo 1971) 225. or. eta hu.
- TARACENA, B., VAZQUEZ DE PRADA, L.: "Excavaciones en Navarra" P.V. VII.ean, 24 znb., 1946, 413-469. or.
- TOBIE, J. L.: "Fouilles romaines à Saint Jean le Vieux". *Bulletin du Musée Basque*", 34.ean, 1966, 146-164. or.
- TOBIE, J. L.: "La mansio d'Imus Pyrenaeus.(St. Jean le Vieux, Pyr. Atlantiques). Apport à l'étude des relations transpyrénéennes sous l'Empire Romain". *II Semana Intern. de Antropología Vasca*. (Bilbo 1971).
- TOBIE, J. L.: "Le Pays Basque Nord et la Romanisation (1er. Siècle a. J.C. 3ème siècle a J.C. *Bulletin du Musée Basque* 95.ean, 1982, 1-36. or.
- TORRES, M.: "Los mosaicos descubiertos en el siglo XVIII en la villa de Cabriana Álava)". A.A.I. 10ean, 1981, 311-340. or.
- VALLESPI PEREZ, E.: "Hipótesis de trabajo sobre sustrato arqueológico de la romanización del País Vasco meridional (Álava y Navarra)". *II Semana Intern. de Antropología Vasca*. D.I. 46. libk.an (Bilbo 1972), 273-282. or.

URTEAGA, M.: "Reconstrucción del paisaje urbano de Gipuzkoa". *Antigua-n*, VI Jornadas sobre la Antigüedad, (Donostia 1999), 24-31. or.

Z.E.: "Primer Coloquio Intern.sobre Romanización en Euskal Herria". *Isturitz* saileko 2 liburua, 8 eta 9 znb. (Bertan 17 hitzaldi eta 25 jakinarazpen azaltzen dira) Eusko Ikaskuntza 1999, 934 orrialde.

OHARRAK

1. *Baskoniaren erromanizatzeko gertakaria, ager vasconum-ari (Ebro harana) dagokionez, hainbat idazleek asko aztertutakoa izan da. Iparraldeko isurialdekoa, uren zatitzearen gainaldekoa gutxiago ikertua izan da. Alderdi honetatik funtsezkoa iruditzen zaigu Milagros ESTEBANen doktore tesia: El País Vasco Atlántico en la época romana. (Donostia 1990). Irakurleak lan honetan Euskal Herriaren "erromanizatzeko" aren gai orokorrak eskaintzen dituen zenbait alderdiri buruzko oso bibliografia osatua aurki dezake. Lan honen laburpen bat, egileak berak idatzirikoa, erromatarren baloreen irradiazio aldeak, beren eragin bideak eta Goi Inperioan horrek Gipuzkoan ukituena izandako eremuak azalduz, ikus daiteke Aproximación a la Guipúzcoa de los primeros siglos de nuestra Era. "Munibe" 42an, 1990, 337-344 or.; eta El poblamiento de época romana en Guipúzcoa. Nazioarteko lehen mahaingurua Euskal herriaren erromanizatzeari buruz. "Isturitze" 8, 1997, 53-73 or. Bestalde, jakitea komeni dena da **erromanizatzeko** hitza bazterrean uzten hasia dela berriki, okerreko zentzuz ulertzeri iritsi izateagatik, horrekin erromatar erasotzaileen aldetik eman ez zen kultur inposaketaren, hara nola, hizkuntza, erlijioa, eta abarren indarrezko inposaketa ulertu nahi bada bederen. Cf. R. SYME, "Rome and the Nations". Roman Papers. IV, (Oxford 1988) 64. or. Xabier ARTZEn aipamena. "Vascones y romanos". "VI. Antzinakotasunari buruzko jardunaldiak". (Donostia 1999), 1. or.*
2. J. C. Elorzaren ustez, bi bide zabal hauek zenbait adarrek lotzen zituzten, Aguraindik Kanpezuko Santa Gurutzera Angostina eta Errioxatik igaroz zihona edo Kaskantetik Santacara eta Iruñetik igaroz Olasoraino iristen zena. Kantabrialdeko isurialdeari eta gure aroko lehen mendeetako komunikabide ezkutukoei dagokionez garrantzizkoa da erromatar galtzada eta bere adarrak eta "trashumantziako bide" eta beste bide sumagarrien artean ikustekorik izan zuten azterzea. Ikus, gai honi buruz Milagros Estebanen ondorioak, El País Vasco Atlántico..., 61-147. or.
3. Iturriek aipatutako herri batzuk ez dira aurkitu Baskoien lurraldean, hara nola, **Mouscaria, Ergouia, Aracilus, Bitouris** eta **Curnonion**; eta Barduloenean (gaurko Gipuzkoa) Pliniok zenbait oppida aipatzen du, hots, **Morogi, Menosca, Vesperies**, zeinaren kokalekuak ez diren oraindik ezagutu.
4. Mª Anjeles MAGALLON BOTAYA, "La red viaria romana en el País Vasco". Lehen Nazioarteko mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazioari buruz. "Isturitze" 8an, 1997, 207-233. or.
5. Mª Luisa GARCIA GARCIA, "El poblamiento en época romana en Navarra: Banaketa sistemak eta kokaleku ereduak. Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizatzeari buruzkoa. Isturitze 8an, 1997, 89. or.
6. E. GIL. ZIBILAGA, "El instrumental metálico de época romana en Álava. Testimonio de actividades domésticas y profesionales". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizatzeari buruz. Isturitze 9an, 1997, 535-563. or.
7. A. GARCIA Y BELLIDO, "Los Vascos en el ejército romano". *Fontes Linguae Vasconum Tean*, 1, 1969, 97-107. or. "Vasconum lectae a Galba cohortes"i buruz ere hitz egiten du Tácitok ere. (Hist. IV, 33).
8. Mª Luisa GARCIA GARCIA 76. or.
9. Ana MARTINEZ SALCEDO, "La cultura material de época romana en Bizkaia. Testimonios en torno a la actividad económica". Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizatzeari buruz. Isturitze 9an, 1997, 577. or.
10. J. M. LACARRA, Historia política del Reino de Navarra. *Iruñea* 1972, 1, libk. 16. or.
11. "Erromatarren azokan bezala, Pompaelokoak arkudun atari laukizuzen bat du tabernae baten hondarrak eta zoru karratua duen eraikina sarrera zabala eta habeak aurrean dituela, cella modura jainkotasun babesleentzat gordea seguruenik. Delako tholos-ik ez du baina, berunezko tutu batzuek iturri baten izaera erakusten dute". Mª Luisa GARCIA GARCIA, O.c., 79-80. or.
12. Veleiako harresiari buruzkoa, ikus Aitor IRIARTE, "La muralla tardorromana de Iruña/Veleia". Lehen Nazioarteko mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizatzeari buruz. Isturitze 9an, 1997, 699-733. or. Idazleak, harresiaren "berreraiketa"ren ikus-irakasbidezko proposamen bat egiten du.
13. Mª Anjeles MEZQUIRIZ, Descubrimiento de pavimento de opus signinum en Cascante. *On Jose Esteban Urangaren omenetan. Iruñea* 1971, 277-292. or. Ikus baita Recientes hallazgos de arqueología romana en Navarra. "Letras de Deusto"n 1972, maiatza-abuztua, 261-173. or.
14. Mª Anjeles MEZQUIRIZ, "Diversos tipos de pavimentos romanos hallados en las excavaciones de Pamplona". L. D. Veán, 1973, 115-116. or. Ikus baita J. M. BLAZQUEZ eta M. A. MEZQUIRIZ, Mosaicos romanos de Navarra. (Madrid 1985) 53-60. or.
15. Mª A. MEZQUIRIZ, Museo de Navarra. *Nafarroako Gobern.*, (Iruñea 1989) 39. or.
16. Erromatarren populatzeari buruzko bere lanean, Mª Luisa GARCIAK (O.c. 86. or. eta hu.) zortzi motatakoak bereizten ditu: vici, villae, baserriak, aterpeak, militar egiturak, bainu-etxe iturriak, mehatzeak eta kobazuloak.

17. "Los mosaicos de la villa romana de Liédana". P.V. XVII, 1956, 37, 62. znb., 9-35. or.; ikus baita J. M. BLAZQUEZ-M. A. MEZQUIRIZ, a.c., 25-52. or.
18. Arabako Arkeologia institutua: "Excavaciones en el siglo XVIII en el yacimiento romano de Cabriana (Comunión, Álava)". E. A. A. 10ean, 1981, 307-308. or.
19. B. TARACENA, "La villa romana de Liédana" II. P.V. XI, 31ean, 1950, 9-40. or.
20. "Los mosaicos de la villa romana de Liédana (Navarra)" P.V. 62an, 1956, 9-35. or., 30 lamina baino gehiago.
21. J.M. BLAZQUEZ, "Arte y sociedad de los mosaicos romanos en Navarra". Primer Congreso General de Historia de Navarra II, 307-337. or.
22. M.A. MEZQUIRIZ, Museo de Navarra, 37. or.
23. A. FERNANDEZ AVILES, "El mosaico de las Musas de Arróniz y su restauración en el Museo Arqueológico Nacional". A.E.A. XVIIIan, 1945, 342-350. or.
24. M.A. MEZQUIRIZ, "La villa romana de "Las Musas" en Arellano". T.A.N. 10, 1991-1992, 444-445. or.; T.A.N. 11, 1993-1994, 55-100. or.
25. J.M. BLAZQUEZ, O.c., 327. or.
26. J.M. BLAZQUEZ, *Ibidem*.
27. I. FILLOY, E. GIL, A. IRIARTE, "La pintura mural romana en Navarra. Estado de la cuestión". Primer Coloquio de pintura mural romana en España-n. (*Valentzia 1992*), 107-113. or.
28. Euskal Herri Atlantiarreko erromanizazio eta lingüistikaren egoerari buruz, ikus M. ESTEBAN, O.c., 224-262. or. Arabari dagokionez, ikus M^o Lourdes ALBERTOS, "Álava prerromana y romana. Estudio lingüístico". E.A.A. 1970, 107-223. or.
29. J.C. ELORTZA, "La escultura "thoracata" de Iruña". E. A. A. 5ean, 1972, 195-207. or.
30. J.C. LABEAGA, "Cartas arqueológicas del término municipal de Sangüesa (Navarra)". Trabajos de Arqueología Navarra 6an, 1987, 7-106. or.
31. H. SCHLUNK, "El sarcófago de Castiliscar y los sarcófagos paleocristianos españoles de la primera mitad del siglo IV". P.V. 28an, 1947, 305-353. or.
32. J.C. ELORZA, "Un posible centro de culto a Epona en la provincia de Álava". E.A.A. IV an, (Gasteiz 1976), 187-193. or.; A. LLANOS, "En torno al bajorrelieve de Marquinez (Álava)". E.A.A. 2 an, (Gasteiz 1967), 187-193. or.
33. Lurralde honetako erromatar oroitarrien deskribapen osatu samarra ikus, J.C. ELORTZAREN, "Estelas romanas en la provincia de Álava". E.A.A. IVean, 1970, 235-250. or.
34. F. MARCO SIMON, "Las estelas decoradas de la época romana en Navarra". Trabajos de Arqueología Navarra I, 1979, 205-250. or.
35. M. ESTEBAN, El País Vasco Atlántico en época romana. (*Donostia*) 1990, 403-425. or. Ikus baita A. MARCOS POUSS eta R. GARCIA SERRANO, "Un grupo unitario de estelas funerarias de época romana con centro en Aguilar de Codés (Navarra)". II Semana de Antropología Vasca. (*Bilbo 1976*) 369-380. or.; A. RODRIGUEZ COLMENERO eta M. C. CARREÑO, "Epigrafía vizcaína. Revisión. Nuevas aportaciones. Interpretación histórica". *Kobie 11n*, 1981, 81-163. or.
36. M. URTEAGA ARTIGAS, "Reconstrucción del paisaje urbano de Guipuzcoa". "Antigua-n". VI Jornadas sobre la Antigüedad. 1999, 24-31. or.
37. I. BARANDIARAN, "Irun romano". *Munibe*, XXVan, 1973, 19-28. or.; J. RODRIGUEZ SALIS, "Romanización en el Bidasoa. Datos para su estudio". II Semana de Antropología Vasca. (*Bilbo 1973*), 363-366. or.
38. Bildutako hainbeste zeramikak (14.000 milaren bat zati), Arditurri mehatze barrutiaren halako hedapenez hartutako ziurtasunak, Irungo Santio kalearen azpialdean berriki (1992) aurkitutako erromatarren kaia eta portu egiturak eta bertan bildutako milaka gauzak, Oiasso erabateko erromatar hiria izan zela pentsatzera bultzatzen gaitu. Bestalde, Gipuzkoako lurralde osoan zehar banaturik dauden erromatar arrastoei, gure herrian erromatarrik izan zirenenari buruzko planteamendu berriak egitera behartzen gaituzte.
39. M^o A. MEZQUIRIZ, *Pompaelo I. an IV. geruza, 30 eta 45. or. ; V. geruza, 30 eta 64. or., VII. geruza, 20 eta 95. or.*
40. M^o A. MEZQUIRIZ, *Pompaelo I, (Iruña 1958), passim; Pompaelo II, (Iruña 1978) 39-49. or.*
41. J. C. LABEAGA, Los broches de cinturón en el poblado de la Custodia, Viana (Navarra). "Trabajos de Arqueología Navarra" 10, 1991-1992, 317-336. or.; J.C. LABEAGA eta J. UNTERMANN, Las téseras del poblado prerromano de la Custodia, Viana (Navarra). *Epigrafía eta lingüistikako deskribapena*. "Trabajos de Arqueología Navarra" 11, 1993-1994, 45-53. or.
42. Juan Cruz LABEAGA, "Los enclaves romanos junto al Ebro. Viana (Navarra)". *Lehen Nazioarteko Mahaingurua Euskal Herriaren Erromanizazioari buruz*. *Isturitze 8*, 1997, 175-185. or.
43. I. FILLOY eta E. GIL, "Intervenciones arqueológicas en el valle de Uralde, Condado de Treviño". E.A.A. 17an, 1970, 7-36. or.
44. I. FILLOY, "Memoria de la 1° campaña de sondeos estratigráficos en el yacimiento de Carasta (Caicedo Sopena, Álava)". E.A.A. 17an, 1990, 7-36. or.

4. FRANKOEN ETA BISIGODOEN ARTEAN

TESTUINGURUA

BARBAROEN ZEMAIA ETA GIZARTE ETA EKONOMIA MAILAKO TALKA

Euskal herriko politikaren egoera aldatu egin zen IV. mendearen azken aldean. Baskoniako lurraldeetan, aurreko mendean jadanik, berri gutxi eta ilunak ditugun barbaroen eraso batzuk, Goiz Inperioan gozatu ahal izan zen elkarbizitza baketsua asaldatu egin zuten. Horren berri zenbait **hiribilduren** suteek ematen dute, baita gure arkeologiak kanporatzen duen Pompaelo berarena ere. Gertakari hauek ulerterraztu egiten dute militarren goarnizioak jarri izana Lapurdumen (Baiona), Iluron (Oloroen), Beleian (Iruña), Juliobrigan (Kantabria), eta abarretan. Inperioarentzat germaniar herrien pixkanakako gerturatzea, mehatxu bezala sentitzen hasten da. Merkataritza bera, lehen indarrean zena, Zesaragusta, Barzino eta Tarrako bezalako hiri handietara baztertzen dela egiaztatzen da, eta hutsik geratzen hasten dira Kalagorri bezalako beste gertuagoko hiriak.

Honorio enperadorearen zerbitzuan zegoen Estilikon basatiaren genio militar eta politikoak ez du lortzen herri berrien uhina gelditu araztea. V. mendearen lehen urteetan, mertzenario barbaroek osatutako Britanniaren gudarosteak bere ofizialeko bat Gallako gobernari izendatzen du. **Konstantino III.** izenarekin Galien hegoaldera iritsi eta Pirinioetako igarobideen zaintzaile bere burua izendatu eta Hispanian sartu zen, Osorioren ustetan, Inperioaren agindupeko lurraldeetan barbaroak sartzearen erantzukizuna gudaroste horrena izan zen.

Halako militar mugimendu honek hankaz gora jarri zuen zalantzarik gabe, Euskal herriko jendea eta biztanleriaren gizarte eta ekonomiako aldaketak areagotu egin zituen. Barruko egoera baketsua aztoratu egin zuten IV. mendearen azken alditik herri arrotzen indarkeriazko sarrerek eta (bidelapurreria eta harrapaketekin loturiko talde erreboltarria) **bagauda** gertakari ilunarekin zerikusirik duen zerbitu bezala hartu beharko litzateke agian, oraindik asko argitu ez den gertakaria hau, Tarrakonense aldean hasi zen eta ezin jakin liteke oraindik gizarte-ekonomiazko protesta ala errebolta politikoa bezala sortua izan zen eta nekazari giroko Baskoiak izango ziren partaidea ziurrenik.

Hainbat barbaro herri (**Alanoak**, **Sueboak** eta **Bandaloak**) 407. urtearen hasieran Rin zeharkatu eta bestaldeko Frankoen artean bidea egin eta (**directo impetu** esango dute Osoriok eta Isidorok) Galien hegoaldera arte jarraitu zuten, Akitania eta Novempopulania, Lugdunensea eta Narbonensea probintziak suntsituz. Didimo eta Viriniano "erromatar ohoretsu eta indartsuak" ziren anaien ahaleginak hutsak izan ziren, Pirinioetako igarobideak millitarki ixteko. Eta 409. urtean inbasioa gauzatu egin zen. Baina, lehenengo inbasore horiek gero beste germaniar herri batek zanpatua izango dira: bisigodoak.

Alarikok gidaturiko **Bisigodoen** gudaroste nahasia, non ez baitziren falta beste germaniar herrietako zatiketarik, Erroman sartu eta ordura arte "caput mundi"izat hartua zen hiria garbitu egin zuten.

Alariko hil zenean, bere koinatu **Ataulfok**, Honorio enperadorearekin (Rabenan kartzelaratu) ituna egin, enperadorearen arreba Gala Plazidiarekin ezkondu eta Inperioaren defendatzaile atara zen. Italiatik Narbonense aldera gidatu zuen bere gudarostea 412. urtean, germaniar tribuei Toulouse eta Burdeos harrapatuz. Gero Tarrakonense ere okupatu zuen.

Bartzelonan eraila izan zen eta bere oinordeko **Waliak** agindu zuen zenbait urtez Galien hegoaldean: Akitania, Novempopulania eta Narbonensearen sartaldean. Bisigodoen erresuma orduan, Rodanotik Ozeano aldera hedatzen zen. Akitaniak eta Baskoien herri osoak jasan zituzten bisigodoen kokapenak. Alanoak Afrikara igaro ziren eta Sueboak berriz, laster izan ziren Teodorikoren gudarosteaz suntsituak.

Gerra eta inbasioaldi guzti hauen laburpen bezala, esan liteke nahiz eta **Baskoiak** egoera nahaste borrostetsu honetan kaltetuak izan, barbaroen eta erromatarren arteko gerra honetan baztertuak sentituko zirela, funtsean bi zibilizazioen arteko borroka baitzen.

Erromatarren uztarpetik askatutako baskoien herri honi ez zion barbaroen sarraldiak berotasunik eragin. Aitzitik, erabateko eta etengabeko hoztasuna sortu zuten Pirinioen bi alderdietan, guztiz aske¹ izatearen posibilitatearen kontzientzia gauzatu zuen erabateko hoztasuna izan zen baskoien herriarentzat, eta aurreneko aldiz historian, "nahiz eta funtsezko hizkuntza eta psikologia bat bera izan mamian, ordura arte sakabanatuak eta ia bereziak ziren biztanleen batasun egile"² gertatu zen.

BAGAUDEN AUZIA

Ez da oraindik argitu inbaditzaile hauek, baskoi herriaren barruko bakea aztoratu zuten **bagauda** horiekin zer zerikusi izan zuten.

- Etxaldetako jauntxoek aurka nekazari giroko biztanleria txirotuaren eraso gogorra al da? Baskoien hiriak gutxi eta txikiak zirela kontutan hartuz gero, eta bertako biztanleak, gehiengo bederen, nekazari-tzara eta abeltzaintzara emanak zirela, uste izatekoa da baserri-hiria kontra-jarrerak ez zuela zanpatzaila³ izan behar; non eta Baskonia ez zen jopuen eta iheslari maizterren babeslekua.⁴

- Inbaditzaileen gehiegikerien aurkako, baskoien, alde bateko nahiz besteko biztanleen gaitzespen naturala erakusten al du?

- Bestalde, baskoien lurraldean zehar galiako **bagauden** hedaduraren gertakaria izan zitekeen, 435. urtean Alpeetaraino hedatuz Pirinioetara iritsi eta Tarrakonensea erraustu eta 443.ean Magister Militum **Merebaudese** menperatu izana Arakoelin.⁵

- Edo, baskoien finkatze eta hedadurazko prozedura baten barruko gertakari endogeno bat bezala ulertu behar al da?⁶

INBASIOAK BASKOINEN LURRALDEAN

Horretaz gainera, ez da zaila talde gogor horiei zergatik bat aurkitzea, urte guzti horietan baskoien lurraldetik behin eta berriz igaro ziren jende erasotzaileek eragin zezaketen giro politiko eta gizartekoan apur bat pentsatzen bada.

Sueboen errege **Requariok** 448.ean Toulousera eginiko irtenaldi batetan Pirinioen bi alderditako "Baskoniak" garbitu zituen.

Heruloak, 456.ean, Galiziaraino iritsi direnak gaitzetsiak izan dira eta Kantabroen eta Barduloen lurraldeak hondatuz datoz eta litekeena da Pirinioen beste aldeko baskoien Novempopulaniara ere iritsi zirela.

Baina, galiarren lurretan, **bisigodoak** dira beren aginpidea kokatzea lortzen dutenak. **Euriko** godoak (455-484), arautegi sonatu baten egilea bera, mendiak igaroz Iruñea eta Zaragoza hartzen ditu Tarrakonensien probintzia menperatzeko babesleku bezala. Erromatarrekin eginiko bere **foedusa** 476an hautsi eta Loira pean, hasi Ozeanotik eta Mediterraneora arte hedatzen den erresumaren nagusitatzat jartzen du bere burua.

Bere oinordekoak, **Alariko II.** ariotarrak ez du erraz menpean edukiko herri kristau katolikoa, zeinak nahiago izan duen Clodoveo buruzagi frankoaren menpe jarri, hau Eliza Katolikoan bataiatu den bihotz berriutako jentila delarik(497). Vouillen, Alariko II. naren porrotari Galiako godoen suntsiketa eta frankoen erresuma eraiketa jarraitzen zaio, zenbait historiagileren ustetan Gaskoina⁷ ere hartuko duelarik. Orduan hasiko da bisigodoen Penintsula Iberika alderako inmigrazio handia, Alariko II.aren pean hasia zen okupazioa.

Borroka hauetan barrena **Baskoien jarreraz** ezer gutxi diote historialariek, zeinetan zehar naturala delarik Baskoniaren herri aske baten kontzientzia finkatuz joatea. Aurrerantzean, Euskal Herriaren historiak, beren erlijioagatik eta politika egituragatik desberdinak diren bi herriren arteko giltzarri izateren ondorioak jasan beharko ditu; izan ere, hegoaldeko godoen erresuma oraingoz ariotar erlijiokoa eta politikan berriz batasun zale amorratua da, eta iparraldeko frankoak berriz, katolikoak dira eta erregeen seme artean erresuma banaketa zenbait nozitu beharko dute.

BASKOIEK ERASOALDIAK FRANKOEN ETA HISPANIAKO BISIGODOEN AURKA

Gregorio de Tours-en idatzi bat gaizki ulertuz, Pirinioen iparraldean mendialdeko Baskoiak 587.ean Behe Novempopulanian lapurreta erasoren batzuk egin izanak, historialari batzuk zalantzarik gabeko eraso burutu zutela, goipiriniar Baskoiak data horretatik aurrera, Akitanian lehenengo aldiz kokatu zirela eta Dioclecianoren Novempopulania handik aurrera **Wuasconia** (Gascogne) deitzen hasiko zela pentsatzera bultzatu zituen; teori hau, zutik eutsi ezinezkoa da lingüistika aldetik, eusko-akitaniar inskripzioak oso antzinakoak baitira.

Antzeko hedapena proposatu izan du zenbait historialarik (Schutenek, Gómez Morenok, Sánchez Albornoze) hegoaldeko Euskal Herriari buruz, uste izanik (J. Caro Baroja, Barbero y Vigil, Zayas Abengoe-
txea eta beste idazle batzuen antropologia, toponimia eta lingüistika oharretan babesturiko iritzien aurka) Gipuzkoa eta Bizkaiaren baskointze berantiarra eman zela, baskoiak, antzinako Barduloen eta Karistioen lurralderantz eginiko zabaltearen bitartez.⁸

Mende ilun horiei dagokienez, argi geratu bedi, Iparraldeko Baskoien Frankoen kontrako **erasoen** orde, **sarraldiez** hitz egin beharko litzatekeela, hegoaldeko Baskoiaz, hispaniar bisigodoen aurkako borroka hitz egin beharko litzatekeen bezala.⁹ Guzti honengatik, hegoaldeko Baskonian, berriki aurkitutako merobingioen armak dituen hilerri batzuek direla eta, Iruñeko lurraldearekin, Clodoveoren ondorengo erregeen harreman politikoaren arazoa berrazaltzen da.¹⁰

Azken batean, ziurtasunez ezin liteke esan Iparraldeko Baskoien aldetik Frankoen erresumaren aurrez aurreko borroka VII. mendera arte eman zenik, **Dagoberto** erregearen garaian alegia, zeinak, 635.ean gudaroste indartsu batez garaipe galanta iritsi zuen, ondoren zuberotarren lurraldean porrota izan zuelarik.

Borroka hauengatik eta Baskoiak Recesvintoren aurka **Froya** erreboltariari emandako laguntza militarrengatik, "Baskoiak Piriniar eskualdean askeak izateaz gainera, beraiek baino indartsuago eta ahaltsuago ziren nazioen bizitzan eskuartzeko gai egiten zituen indarra eta antolaketa bazutela ikusten da".¹¹ **Gaskoiekin** eta **Akitanoekin** bat eginda, frankoen aginpideari behin eta berriz aurre egin zioten **Baskoiek**, Duke handien boterea onartzuz.

Clotario I. ngoaren ondorengoak Baskoniari, hispaniar Baskoniari ere bai ziurrenik, Genial Dukea inposatu zioten, (bertakoan ala frankoen buruzagia zen zalantzan dagoena) Dagoberto erregeari itxurazko menekotasun baten ondoren jarraitu zitzaizkion zenbait **Duke**, non badirudien Lupo I. goaren ondorenean autonomia nahikoz gobernatu zutela: Eudes Handiak, Hunaldo I. ngoak, Waifarok, eta abar. Akitaniako dinastia izan zen, Abderramanen erasoez ahuldurik, menpean erori aurretik, Baskoien laguntzarekin,¹² Austrasiako errege Carlos Martel (688-741) eta bere oinordeko Pipino Motza (714-768) urduritzen jarraitu zuen, Carlomagnok (K.o. 688-741) indarra erabiliz eta Hunaldo II.a bahituz Baskonia bere Inperio handiaren menpe jarri zuen arte.¹³

FRANKOEN ETA BISIGODOEN ETSAIGOA

Hegoaldean, bitartean, Hispania bisigodoko erregeek aginduko dute, Recaredotik (586) hasi eta ariotarrak aurrena eta katolikoak ondoren, bi mendetan zehar, arabeen erasora arte.

Baskoien aurkako godoen etsaigoa, gutxienez Leovigildoren garaitik datorrena, Victoriacum-en sor-tzailea bera, Vitoriarekin¹⁴ nahastu behar ez dena, etengabekoa izan zen Recaredo eta Gundamaroren garaitik (Baskoien aurkako kanpaina 610 ean), Sisebuto (Errukoi edo errioxar euskaldunen aurkako borroka), Suintila (kanpaina berri bat 621 ean eta Oliteko gotorlekuaren eraikuntza), Recesvinto (bas-koiene kanpaina gogorra Zaragozan), Wamba (Baskoniaren suntsiketa "zazpi egunen buruan"), eta ho-rrela arabeen erasoak penintsularen iparraldean euskaldunen aurka borrokan harrapatu zuen Errodrigo-ren garaira arte.

Arabiar eta berebereen (711-734) erasoaren ondoren, eta Poitierseko bere porrota eta penintsulako lurralderako erretiratze ezinbestekoaren segidan, Baskoien eta Musulmanen arteko harremanak argi ikus-tea zaila den aldia hasten da. Garai hartako berriemaile karolingioek Carlomagnok hezi nahi izan zituen "Baskoi erreboltariek" hitz egiten jarraitzen dute. Eta guzti honen arabera, Zaragozatik itzuleran Iruñeko harresiak suntsituta zetorrela, 778. urteko abuztuaren 15 ean Enperadorearen gudarostearen erretagoar-diak jasandako Orreagako porrota, uste izatekoa da, ez zela gertaera bakan bat izan, baizik eta Frankoen eta Baskoien arteko etsaigoari erantzuten ziola.¹⁵ Laburtuz, bistakoa da Pirinioetako bi alderdietan, eus-kaldunek franko-bisigodotarren erasoari behin eta berriz gogor eutsi ziotela, euste honek, Iruñeko Erreinua-ren sorrera inguruan, 824 an ixten badugu aldi hau, lau mende iraungo zuen Frankoen aurka behintzat, zeren, VIII. mendean jada musulmanek godoen erregealdia suntsitua zuten. Etengabeko gerra honek baskoien familia bildu egin zuen (gaur **nazio** deituko genioke, antzinako berriemaileen "**gens Vasconum**" eta "**Vasconum patria**"ren gertuko itzulpena eginez), askatasunaren aldeko borroka setatsu batetan.

Mende hauetan **Baskoniako Dukerria** deitu litekeen herri honen mugak zehazte lana guztiz zailtzen du iturri hain urriak izateak. Borroka lekuak, historiagilearentzat beti mugikorrek izaten diren mugetan kokatzen dira. Garona eta Ebro artean finkatutako eremua bakean bizi da. "Bi ibaietan edo inguruetan kokatzen da Baskoien eta etsaiaren arteko borroka tokia, Olite-Gasteiz-Kalagorrian behingoan eta Ga-rona bera bigarreanean".¹⁶

I. ARKEOLOGIAREN ISILTASUNA

GEOGRAFIA ALDERDIAK
ETA LANDA BIZIMODUA

Baskoniako historialariek sumatzen duten hainbat mendetako isiltasuna harritzekoa gerta liteke, arte kulturaren hondarrei dagokiolarik. Herri honen izaeraz pentsatzen jartzean, azalpe-nen bat eduki dezaken isiltasuna da, geografikoki mugatua, gehiengoa nekazari girokoa, mendi aldetan estutua, aske izatearen sena jeloskorrez elikatua, bizirautearen beharragatik larritasunean murgildua eta gudaroste erasotzaileen eta erregealdi ahaltsuetatik bere burua gordetzera behar-tua dena. Aipatutako baldintza hauek ezin zezaketen bada, kultur garapenik, ez eta ondorengo mendeetan gorespina merezi zezakeen arte sorkuntzarik ere erraztu.

Multzo hau biltzen duen kultur eragilea, bi alderdi tradizionaletan banatu behar dena, men-dialdekoa eta artzain girokoa bata, eta Ebro haranekoa bestea, hizkuntza da, **euskara** alegia, latina ekintza ofizialeterako utzi eta mendeetako setaz herrialde osoan iraungo duena. Litekeena da, bat-bateko bertsolaritza sormen jenero berezi horretan adierazten den gizarte eta giza adierazpen maila setatsu horrek, denboraren irenskortasunari aurre egin ahal izango zion plastiko izaerazko beste adierazpide moduekiko axolagabetasuna berezia bultzatu izatea.

Bestalde, arkeologiaren isiltasun hori ez da harritzekoa, kontutan hartzen badugu beste kul-tura garaikideek ere (Toledoko erregealdi ahaltsuko kristau arkitektura ezik) ez digutela V, VI eta VII. mendekoak lirakekeen arte plastiko aztarna ez ugari eta ez nabarmenik utzi. Euskal Herriari dagokionez, arkeologiaren isiltasuna hein handi batetan, materialaren hauskortasun arrazoi soila-rengatik azaldu liteke, egurrarena alegia, eta gordeak izan beharko luketenak, Gipuzkoan, Biz-kaian eta Nafarroako Iparraldean bereziki, lur heze eta arbola trinkodunak direlako, zalantzarik gabe.

IKERKETADO ITXAROPIDE ETA IKUSPEGIAK

Geografia baldintza hauei, gure euskal arkeologoak ia besterik gabe prehistoriako aldien edo erromatarren munduaren desagertze aurreko aldien ikerketak erakarriak sentitu izana, erasten badiogu, uste izatekoa da, gure Goiz Erdi Aroko kultura arrastoak, gai gogorragoetan (harria, zeramika, metala) setatsu eta etengabeko bilaketa jardun ezker, gure arkeologia museotan erakutsi nahi zaiguna baino eskuzabaltasun handiagoz eskertua izango litzatekeela.¹⁷ Kasualitatez eta ustekabean, azken urteotan Buzaga (Nafarroa) eta Aldaietako (Araba) hilerrietan eman diren aurkikuntzek pentsa arazten digute gure iragan antzinatean eta goizerdiaroko ezjakintasuna ez dela hainbat monumentu ezagatik, baizik eta arkeologia ikerketa etengabekoa eta nahiko sistematikoa ez izateagatik.

Akitaniako Dukerriaren VII. mendeko garrantzi historikoa eta Baskoniakin zuen harrenak estuak eraman ditu zuzentasunez historialari batzuk uste izatera, *akitaniar-baskoiak multzoan* batasun bat bezala zutela, non, mendialdeko euskaldunak “akuiluaren eztena” izan ziren etengabeko borrokan eskualdearen askatasun bila. Ezin bestean beraz, pentsatzekoa da “Frankoangandik guztiz bereizitako talde politiko batek egin duela agerraldia”¹⁸ eta piriniar mendikatearen bi aldetako baskoiak elkartuko dituela orain arte uste izan den baino estuago, gainera. Euskal Herriaren hegoaldeko hilerrietan aurkitako armamentuek baieztatzen dute hipotesi hau.

2. APAINGARRIAK ETA LANABESAK

ARGIBIDE HISTORIKOEN LIRITASUNA

Euskal Herriaren historia inguratzen duen iluntasun luze eta sakon horrek, artearen alorra ere ukitzen du erromatarren mundutik erromaniko mundurako iragaite aldi horretan.

San Isidororen berrien arabera bisigodoek 466.ean, Iruñea, Zaragoza eta beste hiri batzuk menperatu zituzten; Tourseko Gregoriok dio, Childeberto I.ngo, Armonikako jaunak eta Clotario I.ngo, Austrasiako jaunak Pirinioak zeharkatu (511-561) eta Iruñea atzeman zutela. Beste berri emaile baten arabera, Chindasvinto errege-aulkira igoa izan zen Iruñean 642.go apirilaren 7 an.

Zehaztasunez ez dakigu Euskal Herrian mende horietan zein politiko gobernurekin bizi izan zen eta zenbaterainokoak ziren bat bestearen atzetik etorritako, merovingioen berriemaileek idatziriko eraso eta gerren arrakasten ondoriozko kokapena eta euskal lurrian frankoen edo bisigodoen politiko aginpidea.

Azaltzen denez, germaniarren erasoan ondorenetan, antzinako izendatze bereizgarriak barduloak, karistioak eta autrigoiak desagertu eta berriemaileek *Baskoiez eta Baskoniaz* besterik ez dute hitz egiten. Iruñeak bere baskoien hiriburu izaera gordetzen duela, eta bisigodoen aldirian, gotzain-egoitza izan zela ere azaltzen da, zeren Toledoko kontzilio batzuetan bere gotzainen sinadurak azaltzen dira. Agian, egunen batetan arkeologia, erromanizazioko aztarnetan den bezain emankorra izango da franko-bisigodoen aldien aztarnetan, miaketa kanpainak jarraitzen badira behintzat.

ARKEOLOGIA HONDARRAK

ARGARAYKO HILERRIA. Argaray herrian (Iruñeko zorupea, egun, zezen plazatik gertu) bisigodoen hilerri bat aurkitzean, bisigodoen ala agian frankoen eskulangintzako lan ugari ezagutzea suposatu zuen: 18 gerriko belarri eta plakak, denak ere brontzezkoak eta penintsulako bisigodoen hilerrietan jada ezagunak direnen antzeko samarrak batzuk; bi orratz puska, brontzezko bi besoko, sei belarritako eta zilarrez eta brontzez landutako hogeiren bat eraztun¹⁹, eta arma tresna pila eder bat (aiztoak, lantza eta gezi muturrak):²⁰ oso garrantzizkoa arkeologoarentzat, baina ez hainbat arte historialariarentzat, nahiz eta ezin ukatuzkoa den pieza hauetako batzuk edertzeko eginak dauden geometriazko apaingarrien estetiko gustu nabaria.

Jatorriari dagokionez arkeologoen ustetan, laburtuz, “ hamaika gerriko belarrietatik, seik, Pirinioetako iparraldera igortzen gaituzte oker handirik gabe, eta beste bostak berriz, penintsulako hileta testuinguru batetan sarri ematen direnetakoak dira. Halaz ere, deigarri egiten da Iruñean bisigodoen eta hispaniar-bisigodoen toreutikako alerik ezaugarritsuenak ez azaltzea”.²¹

Blas Tarazenaren ustetan Nafarroa bisigodoari **Arronizen** aurkitutako gerriko belarri bat eta baita **Gastiaingo**²² apaingarri aztarna batzuk ere.

Nafarroako hiriburua erromanizatutako hiria izanik, baina, hainbatetan gudaroste eta bisigodo jendeez txikitua ere izan dena, Katedraleko artzapezpikutegiko zoruetan burututako miaketa aldietan IV. mendeaz geroztikako geruza mailarik, alegia Erromatarren Inperioaren azkenalditik, lehenengo katedral erromanikoaren eraiketa arte *hiatusen* bat ez egotea, guztiz arraro eta etsipengarria egiten da. Argi dago, ohar honek ez du aditzera eman nahi, V. eta X. mende artean leku honetan hiri eraikuntzarik izan ez zenik, baizik eta “aldi horri zegozkien geruza mailak suntsituak izan zirela katedrala eraikitzeko lurra berdindu zutenean”.²³

GOROSEN KOBAZULOA. Eman izan zaie, noski (Nafarroatik irtenik) **Hueto Arriban** arabar *Goros* deritzan kobazuloan aurkitutako gauza batzuei bisigodoen tankerarik (gaur, Arabako Arkeologia Museoa direnak). Euskal lurrian aurkitutako mota honetako hain gauza gutxi izana azpimarratuz eta horrexegatik historiagilearentzat garrantzia nabarmendu nahiez, Pedro de Plol beraien deskribapena eta balorapena egiten aritu da.

Badira hainbat gauza, baina denen artean ikuskizun handiena **gerriko baten krisketa** batek sortu du, zaharberritu denean, bere kalitate tekniko eta estetiko izugarria azalduz. Hispaniar-bisigodoen artean jakituna den honen deskribapena itzultzeak balio du; krisket honek 105 mm. ditu luzean eta 35 mm. zabalean, lirio egiturako profila duena da eta VII. mendeko hispaniar-bisigodoen ostilamenduetako pieza jatorra da:

“Gerriko belarri artikulatua gorde du, baita, bere hortza ere. Krisketa plakaren aurrealdeko azala estaltzen duen urre eta zilar damaskinatu apainketa ederrak sortzen du harridura. Teknikoki, burdinazkoa da pieza, eta apaindutako alderdiaren gainean brontzezko xafla bat dauka, berde koloreko herdoilarena. Ezkutuan, bi orein ala orein bat eta otsoa, ala zakurra erdialdean marrazten dituen burdina azaltzen da, eta piezaren muturreko gingil borobilean beste haragijale bat.

Animalia hauek gainera, damaskinatu teknikaren bidez, zilarrezko hariz eta urre kalkoa itsastean lortutako marra zuriz apainduak daude. Horrela lortutako apainketa, marra soil baten bidez elkartzen diren trokelezko zirkuluz inguratutako ertza eta orein bat duen erdigunea dira; aurrealdean gainera, hegal baten moduko bat du. Ez dugu uste, garai bereko franko edo burgundiar artean hain arrunki azaltzen diren eta VII. mendeko hispaniar-bisigodoen lantegietan hainbeste eragina duten kanila horietako bat denik. Orratzaren atzealdean, gingil borobil batetan, salto egitera doan lauhankako bat azaltzen da, hau ere zakurra agian, eta bere azpian damaskinatuak txori hegal batzuen antzeko marrazkiak ditu; baina, toki horretan bertan piezak duen itxurak ez digu uzten gai hau erabat ezagutzen”.²⁴

Kobazulo horretan bertan aurkitu da baita ere:

- burdinazko **aizto** bat, muturrez bukatzen duen laukizuzeneko orria eta kirten zatia duena, luzean 145 mm. eta zabalean 22 mm. dituena,
- eta horrekin batera 145 mm.-tako **aizkora**, luzean 102 mm.-tako aho indartsua eta beso luzea eta ahoaren bestaldeko tutuaren luzamenaz kirtena estalia duena.
- **aihotz** oker bat bada, bi aldetan aho biko zorrotza duena, 220 mm-tako gehiengo luzera eta 65 mm-tako zabalera dituena.

Aipatutako gerrikoaren krisketari buruz, hispaniar-bisigodoenetik gordetakoetan, teknikoki honen antza duenik ez da ia ezagutzen eta oro har guregana ez da iritsi hispaniar lantegietatik datorren damakinatutako burdin piezarik. Teknika hau frankoen eta burgundioen artean sarritan erabilitakoa da.

Baina, merobingiar eta burgundiar eragina dela pentsa badaiteke ere, Palolen ustez, Goros kobazuloan aurkitutako piezak, lehendik jada ezagunak diren beste piezen antzogatik, zalanztzarik gabe hispaniar jatorrikoak dira, eta VII. mendearen bigarren zatiko bezala hartu behar dira. Aldi batetarako izaera duen lurperatze batenak lirateke eta ez hilerri izaerakoena.

BESTE ZENBAIT GAUZAKI. Arabako Arkeologia Museora bisigodoen eskulangintzazko beste zenbait gauza iritsi ziren **ustekabeko aurkikuntza** batetatik.²⁵ Tutu motako makilari kateatutako erronboidezko orria duen bi lantza mutur, aizto bat, ferra zati bat eta beste gerriko belarri puska bat dira.

AZUAKO OSKULATORIOA. Garai bateko Azua herrian, hau ere oso ustekabeen *oskulatorio* bat aurkitu²⁶ zen, beranterromatar eta bisigodo munduan noizbehinka azaltzen zen pieza horietako bat, aldaretik eliztarrei eukaristia²⁷ ospakizuna bukatzean benedikapena emateko erabiltzen zena; beste interpretapen desberdin batzuk ere eman dira, hara nola, jentil jarduerakotzat jotzen dute batzuk, kuttun gnostiko bezala besteak. Gure kasuan, ale oso bat da, 8,6 cm-tako luzerako hagatxo edo makila eta 0,35 eko ebakidura duena, ohiko borobila mutur batetan eta, bestean buruz buruko bi uso oso estilizatuak dituela. Brontze urtuaz egina da eta 13,1 gramo pisatzen du. H. Zeissen²⁸ lanean gai hauetako asko azaltzen da erregistraturik.

MAÑARIAKO OSPAKIZUNETAKO PITXARRA. Inurrietako marmol harrobiko kobazuloetako batean, Mañaria (Bizkaia) ospakizunetako pitxartxo bat agertu zen (gaur Bilboko Arkeologia Museoan dena). Oraintsu eginiko bere zaharberritzeak ongi kanporatu du erdialdeko apaingarri gaia, koskadun zuztarra, huntza hostoak eta zintzilikarioak txandatuz dituela, guzti hau bi uztai paraleloen arteko markoan sartua eta pitxarraren bira oso inguratuz. Neurriak hauek dira: 16,60 cm altueran; ahoaren diametroz, 5.20 cm.; oinarriaren diametroa, 5.80 cm.; diametrorik zabalena: 6,30 cm.

Nahiko ale ezagutzen diren hispaniar-bisigodoen mota arruntekoa da eta bibliografia²⁹ ugariko gaia izan da. Palolen ikerketa sakonean uste da ontzi hauen tradizioa mediterranean ekialdekoa dela; Espainiara Italiatik barrena iritsiak izango ziren, penintsulan lantegiak falta ez baziren ere. “Beroien egitekoari buruzko hiru hipotesi hartu dira kontuan: bataiatzeko balio izan zutela, patenarekin batera eukaristiako higigarriaren zati bat zela, eta apaizgintza sagaramenduan erabili ohi zela”. Bere kronologia 680 tik mozarabeen aldira arte hedatzen da.

Mañariako alea, L. Garcia Valdésen ustetan tipologikoki bigarren taldeari darraio –I. ngo mota– galdaketaz eta pikatzez lortzen da *La Horadada* (Mave) kobazuloko alearen modura. Bere edergarritasuna, espazio libreetan, zintzilikario eta huntz okerdurazko oinarritzkoa, Palolek liturgiako brontze hauen apaingarrientzat izendatutako V. motakoan kokatu behar da. Kronologikoki zazpigarren mendeko bigarren erdian edo agian beranduagokoan, izan dira kokatuak.³⁰

BI HILERRI

Orain berriki, euskal arkeologoak antzinaberantiar eta goizerdiar aztarnen gabezia setatsuren aurrean nolabait akiturik, euskal lurraldetan azaldutako bi hilerri berrien aurkikuntzek biziki harritu eta poztu ditu, hauek direlarik aurkikuntzak: **Buzaga** (Elortz, Nafarroan) eta **Aldaieta** (Nanclares de Ganboa, Araban).

Bi hilerri hauek VI. mendearen azken hamarkada eta hurrengoaren hasierakotan datatu daitezkeela dirudi.

BUZAGAKO HILERRIA. Iruñetik 13 km-tara dagoen Buzagako ustekabea aurkikuntzak, 1986. go otsailean, arkeologiari, mota askotako lantza mutur ugari samar, “scramasax” (aho bakarreko ezpata) zenbait, bi sastagi, hogeiren bat aizto, gezi mutur batzuk, zazpi gerriko xafla, mota ugariko krisketa asko, eta beste ostilamendu eta apaingarritako gauza asko ekarri dio. Aldi historiko honetatik arkeologo eta historialariei ardura gehien sortu diena armamentu ugaria eta zalantzarik gabe, azaldutakoa iparpiriniar aldekoak izatea da.

ALDAIETAKO HILERRIA. Buzagako hilerria azaldu eta urtebetera, beste bat agertu zen Arabako lurraldean, Aldaietan (Nanclares de Ganboa). Gudako ostilamendu ugaria duenez “Penintsulako bakarra”tzat har litekeen hiletetako biltegi handi bat da³¹: 40 baino gehiago lantza mutur, mota askotakoak, batzuek egoera bikainean gordeak, aiztoak, gerrikoen krisketak, gerriko belarri zilarrezko eta brontzezkoak, ezkutu-formako orratzak, brontzezko ezarkinak, orratzak, eraztunak, anbarrezko aleak, beirazko edontziak, zeramikazko ontziak, eta abar.

Arkeologoek, Aldaietan lurperatutako gizakien etnia-kulturazko izaerari buruz okerrik gabe-ko jarrerak hartzeko garaia oraindik ez dela iritsi uste izan arren, “harrigarritzko eta ez ohizko arma pila horrek, bisigodo eta hispanobisigodo hilerrietatik urrutiratu egiten ditu, zalantzarik gabe, hilerri hauek ehorzketako ostilamenduez umezurtz azaltzen direlarik, aitzitik, merobingio mundura gerturatu egiten dira, hauetan bai baitira azaltzen gudako armak ondoan dituzten gizonezkoen ehorzketak”.³²

OHAR EGOKIA. Dena den, uste dugu Araba eta Nafarroako hilerrietan aurkitutako armen teknika eta estilistika berdintasunaren aurrean eta ipar Pirinioetakoekin ahaidetasun nabarmena

dutela eta Mª Anjeles Mezquirizek Iruñeko hilerrian aurkitutakoez, penintsulan aurkitutako gainerakoen egitura eta forma oso antzekoak dituzten (pitxartxoak eta eltzeak) zeramikei dagokionei buruz egiten duen oharra gogora dezakegu:

“Etniari buruzko ikuspegi batetatik, hilerria beste herri batekoa bezala hartu beharko da, Baskoiena bezala agian, zeren, beren ostilamenduetan Piriniar Iparraldeko erasotzaileek ekarritako gaiak edo behin eta berriz Iruñea menderatu nahi zuten bisigodoenak azalduko lituzkete, uka ezinezkoa baita Gaztelako hilerrietako hainbesteko batasuna duten materialen eta hemen aipatzen ari garenaren arteko desberdintasuna”.³³

3. BAKARTEGI BISIGOTIKOAK

Hispaniar geografia osoan Bisigodoen bi mendetako aginpidearen inolako arkitektura zibileko arrastorik ez da geratu. Kristau gurtzari eskainitako eraikinak aldiz, badira jada dozena eder bat, osorik ala zatiren bat azalduz joan diren bezala zaharberritu direnak, Gaztela, Galizia, Andaluzia eta Lusitania lurraldeetan barna, hara nola, San Juan de Baños, San Pedro de la Nave, Santa Comba de Bande, Quintanilla de las Viñas, eta abarretakoak, nahiko bikain gordetzen direnak.

Nolabait ere **urria den azaleko arkitekturaren** ondoan, ikusgarria da benetan bisigodoen garaiko zenbat kobazulo, natural edo artifizial, aurkitu izan diren hispaniar geografia osoan zehar beren biztanleen erlijioso bizimoduko kokaleku izanak. Ingurugiro mota berezi horrek eta bisigodoen garaiko bakartegi modu horren ugaritasunak arkeologo eta historialariengan bidezko arreta biztu du.

HAITZETAKO BAKARTEGIAK. Euskal lurralde honen barruan, **bakartegi** hitzak berak bat-batean eta lehenengo aldiz kristauen ideien munduan sartzen gaitu. Euskal Herrian kristautasunaren sarreraz hurrengo kapitulu batetan hitz egingo dugu. Oraingo honetan, bisigodoen edo goizerdioarrekoko bakartegietaz hitz egiteak ez du Euskal Herrian kristautasunaren erabateko sarreraren datari buruzko ezer aurreiritzen.

Bada hemen egiazkorik: Hispaniar geografia osoan, euskal lurra da beharbada, goierdiarrok eta bakartegietan **haitzetako arkitektura** ugariena duena. Gaurko Arabako probintzian ematen den gertakaria da bereziki, Valdegobiako eremuetan (Villanueva, Tobillas, Corro, Pinedo, Quejo, eta abar), eta Trebiñoko Konderrian (Markinez, Urarte, Laño eta Albaina herrietan) hain zizen ere.

Haitzuloetako ingurugiro honen ikerketa oraingo mende hau iritsi arte ez da aztergai bezala hartua izan. Arkeologia eta historiarenganako arretaren piztea dela eta, *haitzuloetako bakartegien* ikerketa sistematikoaren deskribapenari ikuspegi askotatik heldu izan dio zenbait idazlek, arkeologiazko, erlijiozko eta artezkoetatik hain zuzen ere. Aldizkarietan argitaratutako lan monografiko frankoz gainera, doktore tesiak eta taldekako ikerlanak argitaratu izan dira, bata bestea-gandik bai metodologia eta bai lan gaiaren hedaduragatik bereizten direlarik, zeren eta batzuk gaurko Euskal Herriko esparru zehatzera mugatu dira eta beste batzuk aldiz ikerketako beren geografia esparrua ingurueta zabaltzea nahiago izan dute. Zabaltze hau guztiz ulergarria da, oraingo muga politikoez harantzagoko eskualde batetako tipologia marraztu nahi duen iker-tzailearentzat.

Kobazulo hauen kronologiari buruz berriz, esan liteke XX. menderen lehen erdira bitartean, ikertzaileak, gure prehistoria zientzietako hiru itzal handiko maisuak barne, –Arantzadi, Barandiaran eta Eguren– beren jatorria prehistorian, Neolitiko eta erromatarren aldia artean kokatzaren aldeko azaldu izan direla. **Bisigodo jatorriaren** azpimarratzea 1955.ean Iniguez Almechek³⁴ egin zuen eta ordutik zabaltzen joan da iritzi hau, beti ere, kobazulo hauek ondorengo aldietan ere okupatuak izan zirela onartuz, kronologia zehaztapena zaildu egiten da horregatik kasu jakin bakoitzean.

Gure begirada, gaurko Euskal Herriko kobazulo artifizialen gainean kokatzen da zuzen zuzenean; baina, delako eraiketa horien eragilea kristau erlijioaren elkarte alderdi hori dela gogoan hartuz eta hitz egiten ari garen aldi hauetan euskaraz egiten zela Euskadiz gaindiko mugetatik aurrera, uste dugu Gaztela, Aragoi, Kantabria, eta bereziki Errioxan dauden antzeko bakartegien aipamena egitea ez dela lekuz kanpoko.

- KUKULLAKO BAKARTEGIEN GINEA

Errioxan diogu bereziki, hain zuzen ere, han –Donemiliaga Kukulla monastegian–, bilatu behar dela uste baitugu Hispania iparraldean bakartegi gertakariak ezagutu zuen bizitza ireki eta aberatsaren muina.

Aldiberekotasun esanguratsua da, Euskal Herrian zehar hedatuko den bakartegi gertakariaren inspirazio iturrien agiriak izateaz gainera, euskara idatziaren lehen hastapenak agertu diren tokia eta Liebanako Beatoaren arte miniaturarik zaharretako batzuk egin zireneko lekua ere badela jakitea. Honek esan nahi du, nolabait ere, Errioxaren bihotz horretan begiztatu ditzakegula euskal adierazpidearen lekuko zaharretako batzuk: bere hizkuntzan, arkitektura eta pinturan.

Zaragozako gotzain San Brauliok bere *Vita Sancti Emiliani* lanean, santu bakarzalearen heriotza baino mende bat gerorago, bere erretirorako hautatu zuen lekua izan zela esanaz idatzi zuen. Monastegiak, historiazko-arteazko aldi normal guztiak ezagutu zituen eta etenik gabe ziu-renik: Izango zen bisigodoen otoitz-leku bat, baita mozarabeen beste bat eta erromatarren hirugarren bat ere.

Susoko Donemiliaga kobazulo artifizialak, harea-lur naturalerako hutsuneetan zulatuak, bi solairutan antolatuta dira, lekunerik zabalena behekoan dagoelarik. Bat-bateko eraisketak zirela eta mendeetan zeharreko ondoko ondoko handitzeak zirela eta zoritxarrez, bakartegia izandakoa lekaiume etxe bihurtzeak ez du bisigodo garaiko zehatza dena ziurtasunez ezagutzen uzten.

Kobazulorik gehienak bizitokiak izango ziren. *Goiko solairuan*, korridore batetara irekiak dauden hiru ganbara bereizten dira. Desberdinak dira hirurak; hiruetako batetan, txikitxoenean, aldaretxo bat jarria da berriki; ate bakarrekoa da. *Behoko solairuan*, bi kobazulo daude, otoitz leku izanak agian. Bi eliza elkarren ondo ondoan izatearen arrazoi nahiko argirik aurkitzen ez zaion gertaera hau euskal lurraldeetako beste kobazulo artifizialeetan sarri emango da.

Bi ate izan zituzten Hegoaldera, baina ez da gorde irekiak izen zireneko aurrealdea. Ekialdekoenak, “egoki norabidetutako aldaretxo bat du hutsarte batetan, hargintzako puntu erdi duen arku txo bat du apaingarri, berregina izan dena dirudienez. Otoitz lekuaren zorua ia karratua da eta sarrerako bere arkua, elizaren zatirik bisigodoena da eta honek kobazuloen data jartzen laguntzen du”.³⁵ Haitzuloko beste kapera, luzaska da, hutsarterako aldare hirukoitzua du eta bere aurrean Donemiliagaren hilobi-hutsa dago, bere erlikiak Yusoko monastegira eramane zirenean egina izango zena. Badira beste hutsarte batzuk ere, hasieran logelak izango zirenak baina gerora lurperatokiak izatera iritsiak.

- ARABAKO BAKARTEGIAK

Bakartegi gertakari hau, beharbada, Donemiliagatik arabar lurraldeetara hedatua izango zenaren iritzikoak gara. Najerilla eta Iregua haranetako kobazulo natural eta artifizial ugariak eta Valvanera, Naxera eta Albelba monastegiaren inguruan mendeetan zehar bizi izandako tradizio eta elezaharrak, arabar lurraldeetako haitzulo gune izugarri hauen alderako bidea errazten digute.

Hain zuzen ere, esan dugun bezala, arabar kobazuloak beren artean, bi gune desberdin samarretan sailkatzen dira: **Trebiñoko Konderrikoak** eta **Gaubeako alderdia**.

TRIBIÑOKO KONDERRIOAN

Bisigotikoa nabarmenagoa eta ugariagoa dela dirudien Trebiñoko Konderritik has gaitezen.

LAÑO

Bolundia ibaiaren ezkeraldetik **Laño** herrixkarantz doan bidean gora igoz, errepidearen alde banatan zulaketak dituzten kare-haitzezko bi haitzez uztaituriko haran bazertu batetan sartze gara. Eskuinaldekoak (ibaiaren ezker ertzekoak) **Las Gobas** deitzen dira; ezkeraldekoak **Santorkariako** kobazuloak dira.

LAS GOBAS. *Las Gobas*³⁶ deritzan guneak, Santorkaria baino hobeto gorde denak, ikusgarriak diren *dozena bat* kobazulo ditu.

Lehengoa eta **Dotora** (dotorea) euskal izenez ezagutzen dena, zoru eta sabai irregularrak dituen gela bakar bat da. Laukizuzenezko ertza duen ate batetatik sartzen da bertara, eta hiru hilarri daude gordean, bi lurrean eta antzinako eserlekua zen tokian hirugarrena.

Lurretik metro gutxitara zulatutako **bi kobazulotxo** txikiren zoruan ere, zenbait hilarri ikusten da, lurrean batzuk eta laukizuzen moduan horman zulatua beste bat.

Hiru hutsarte hauetatik gertu **kapera edo elizatarako balio zuen kobazuloa** irekitzen da. Gutxi gora behera, 8 m. baino gehiago luzean eta 3 m. zabalean dituena, bere jatorrian eliza nagusi oinarrikoa izango zen, absidea, kontra-absidea eta alboko aretoa zituena. Hondo-jotze batek, ia eliza-barne osoa eta horman barrena doan haitzean tailatutako eserlekuaren zati bat eraman zituen. Lurrean zulatutako hilarri bat dago. Agian harrigarriena, kanoi-ganga arkuduna da, elkarren artean oso gertu eta azaleko inposta soil batetatik abiatzen dena. Absideak, berriz, ultra zirkulu-erdiko zorua duena eta oskolez estalia jatorrian, badu oraindik osoko aldea (0,65 x 0,38 m.) hormari itsatsia 0,95 m-tako altueran. Bertara, gaur egun oso gaizki gordea den garaipen-arku bat zeharkatuz sartzen zen, bi eskailera maila igoz. Kontra-absidea ia osorik desagertua da baina, ultra zirkuluerdiko oinarrikoa zela ikus daiteke. Horman, gangaz estalitako alboko aretora doan laukizuzenezko hutsarte bat dago. Areto honen zoruan bi hilarri ikus daitezke eta beraren iparraldean, lurretik 0,50 cm-tara harrizko aulki bat (etzauntza?). Absidearen ondoan, ia irakurri ezinezko idazkun bat dago eta absidean bertan, ebakidura finez marraztutako latin gurutze bat.

Lañora jarraikiz, aurrekoaren antza apur bat duen **beste kobazulo-eliza** bat dago: laukizuzeneko oinarria, abside bikoitza eta alboko aretoa dituena. Zoruan zortzi hilarri zulo daude, neurri handikoak batzuk. Absideak eta kontra-absideak ultra zirkuluerdiko oinarria dute, eta labe ganga, aurreko elizaren moduan. Garaipen arkuaren alde banatan ere horma-zuloak ikusten dira, eta iparraldera begira, laukizuzeneko oinarria eta kainoi ganga duen alboko areto bat dago irekia.

Eliza hau garrantzi berezia duena da, ia inskripzio guztiak aurrealdeko horman, absidearen alde banakoetan eginik daudelako; kristau idatziak dira, krismoia bat aurrean dutenak baitira, eta santuen izenak adierazten dituzte (*Atanasio, San Primitivo...*) eta *orate pro me lectores...* eta antzeko otoitz eskariak. **Beste adierazpen batzuk** ere ikus daitezke, beharbada sinbolikoak: giza irudi bat, lauhankako batzuk, hegazti bat eta abar.

Aurreko hauen ondoan badira beste sei kobazulo ere bizitoki izanak diruditenak, ez gara beroien aipamena egiten geldituko, ez baitute ezer berezirik azaltzen. Irregularra duen batek ezik, beste guztiak zoru laukizuzena dute, sarbidea ere bai, sabai laudunak, ganga bat ezik, kanpoaldera zenbait zulo dituztela eta hormatan zuloak, metxinalak eta artekak, espazioa zatitan banatzeko, eta ia beti zoruan hilobi zulo handiak.

SANTORKARIA. Ibaiaren bestaldeko harea-harrizko haitza zulatzen duten **Santorkariatara** pasatuz gero, beste hainbat zulgune artifizial aurkituko ditugu (zenbaki zehatza adieraztea ez da erraza, izan ere, espazio zabal batzuk elkarren artean batzen diren kobazulo desberdin bezala har baitaitezke), oso egoera desberdinetan gorde izan direnak.

Basilika oinarria duen eliza bat nabarmentzen da besteen artetik, aurrez aipatutako Gabasetakoen antzekoa, sabai jaitsi batez estalia. Abside bakarrekoa da eta oinarria zirkular soila da. Baditu bere hutsarte txikiak, bere aulki edo esertoki luzea, alboko aretoan landutako horma-zuloak, eta hilobi zuloak zorua ia osorik okupatuz.³⁷

Bada bereziki bitxia den **beste kobazulorik**, oso estua izateaz gainera harkaitzetik ia-ia zintzilik dagoen bat, sartu ere sartzeko modurik ikusten ez zaiona. Bere espazioa hilarri batek estaltzen du ia osorik; hori dela eta bizitoki bat ez dela pentsatzen da, hilarri bat baizik.

Bere gertutasunagatik, **Santorkaria multzo** harrigarrienaren zati bat bezala hartu liteke hilibi kobazulotxo hau, zeinaren osagaiak Monreal Jimenok deskribatu aurretik honela izendatzen dituen: Sarbidea goian eta bi areto dituen kobazuloa; hiru aretok osatzen duten kobazulo korapilatsu eta zaharkitua; desagertutako kobazulo apal beten hondar formarik gabeak; oso goian zintzilikatutako kobazuloa, eta azkenik eliza (?) multzoa, sarrerako aretodunak. Korapilatsu izendatutako kobazuloa, horrexegatik eta bere zabaleragatik eliza baten ideia iradokitzen badu ere, ez da erraza horretaz ziurtasunez konturatzeta. Hirugarren bizitokiagatik aukera gehiagoz baiez-tatu da gauza bera, zeinetan, gurtza leku baten berezko zenbait liturgia gune banatzeko erabiltzen diren mailen bereizketa dirudien. Halaz ere, kobazulo hauek sakonki aztertu dituztenen artean ez dago batasunik, gune sagaratu izan zitekeenari buruzko iritzietan; izan ere ez da harri-

tzekoa, guztiak ere zein egoera zaharkitu eta osatugabeen dauden ikusita. Gaineratu dezagun, hilobi zuloz ia estaliak direla zoru guztiak, kanoi erdiko eta labe gangak ikusten zaizkiela, baina **Gobasetan** ez bezala, ez da kontra-abside eta ferra-arku arrasto nabarmenik ere.

ALBAINA

MONTICO DE CHARRATU. Lañotik iparralderantz igoz 10 km. baino gutxiagotara **Albainara** iristen gara, eta han bi kobazulo multzo bisita daitezke: ia guztiz desegina dagoen **Sarratxokora** eta **Montico de Charratukora**, Joxe Migel Barandiaranek³⁸ behin eta berrizko kanpainatan aztertu eta Mesolitikotik hasi eta bisigotiko aldira arte erabiliak izan zireneko ziurtasunera iritsi zeneko kobazulo artifizialetako multzoa. *Bost kobazulo* dira, bata bertan bizitzeko modukoa ez dena, eta bi elizak dira, ezaugarri arruntak dituztenak, eliza-barnea laukizuzena, absidea eta kontra-absidea, burualdeko bukaera oinarrian ferra joera duena, aldare prismatikoa, alboko aretoa, hilobiak, hegoalderako atekak, eta abar... Kobazulo hauen azterketa laburtuz Monreal Jimeno irakasleak honela dio: “Azken batean, ez dago Las Gobas multzotik bereizten dituen ezer, alderantziz berriz, berdintzen duten asko, hurbiltasuna barne, zeinarengatik bere bisigodo garaiko kronologia baieztatu litekeen bere auzokoa den Las Gobasetan hain ongi zehaztu dena eta partaide ere izan litekeelarik”.³⁹

FAIDO

Albaina eta Laño herrietatik kilometro gutxi batzuetara, Trebiño Konderriaren hegoaldeko marran arabar herri **Faido** aurkitzen da. Handik Lagran alderako bidea hartu eta beste kobazulo multzo deigarri bat aurkituko dugu. **Peñako Ama** da zalantzarik gabe deigarriena.

Hiru mailetan (Monreal Jimenok bostetan banatzen ditu) dauden hutsune zabal pila da Peñako Ama.

Maila horietako bitan, oso bistakoak diren **liturgia espazioak** daude; lehenengoan oraindik ospatzen da gurtza katolikoa. Eliza barnea bakarra da, zabala eta ezker hormaz erregularra; atzealdean etenik gabeko horma dago. Estalkia kanoi erdiko da eta burualdea, barnealdea baino estuagoa, baina siniskaitza dena, altuera berekoa da. Bi areto daude, bata buru aldetik gertu, barnealdearen maila gainetik halako altueran sarbidea duena eta aldarea erdian; eta beste areto bat atzealdean hilobi handi bat lurrian zulatua duena, gaur egun bataio harria dagoena.

Buru aldetik abiatuta haitzean landutako eskailera batek, behekoaren antzeko ezaugarriak dituen goiko eliza batetara eramaten du: bi areto ditu (handiena eliza-barnearen paraleloan hedatzen da), hilarriak, erlikientzako hutsuneak eta eliza-mahaitxoak, harkaitzean landutako aldarea, argitasunerako zulo estuak. Eliza honen bitxitasuna, burualdearen ultra zirkuluerdiko diseinua da, baita eliza-barnearen altuera bera izatea ere, aldare-aurrearen margo gorria, eta bereziki areto nagusiaren horman zuhaitz-erako eskema duen pintura, elizaren burualdean berriz azaltzen den gai figuratiboa.

Goragoko maila batetan bada beste zulo bat eta honen horman ferra irudi latz baten grabatua dago eta latinezko idazkun bat ateburuan, irakurgaitza den idazkera, baina VII. menderaino garamatzala dirudiena.

Tradizionala izan behar zuen gurtza modu bat zela eta denboran zehar aldaketak nozitu dituelarik ez da erraza, gela multzo korapilatsu honetan bisigodoen garaikoa zer den erabakitzea. Nolabait ere, bi elizen kasuen, pentsatzekoa da bietako bat lekaike elkarre bati gordea izan zitekeela. Zuhaitz-erako pinturak eta goiko gelako idazkunak bisigodo garaietara garamatzate, agian bakartegi bizitzatik lekaike elkarre bizimodurako igarotze aldia da.⁴⁰

SAN JULIAN, KRUTZIA ETA LOZA. Faidoko San Migel mendian, **San Julian** deritzan bi kobazulo osagarri eta xumeen aurrean ez gara geratuko, ez eta mendi hegalean kokaturik eta gertuan dauden **Krutzia** deituriko bi kobazulotxoetan ere, ez arabar herrixka **Loza** deiturikoan ere, non eta ez den zenbait hormetan ebakiduraz azaltzen dien **zeinuek** izan dezaketen arkeologia garrantzia azaltzeko: gurutzea eta marra zuzeneko beste sinbolo batzuk eta hauen ondoko **hizkiak**, oraingoz ulergaitzak diren hizkiak, Krutziako atezango baten gainean idatzitakoak.

MARKINEZ

Markinezko arabar alderdian (Trebiñoko Konderriaren Sortaldean) badira ezaugarri eta mota desberdinetako 40ren bat kobazulo.

ASKANA HAITZA. Garrantzizkoenak, **Askana** haitzean zulatutakoak dirudite, zeinaren oinetan Santa Leokadiaren parrokia eliza dagoen kokatua. Kobazuloetako batek sartaldeko horman gorritz margotuak egonak ziren erliebe batzuk ditu, aldi desberdinetan eginak agian; bi giza irudi eta animalia bat (zaldia?) adierazten dituzte; egituraren zakartasunagatik, irudien proportzio gabetasunagatik eta aurrealdeagatik, bai kronologikoki eta bai estilistikoki oso zaila da sailkatzen.

ZENBAIT KOBAZULO. Laburtuz esan genezake, Marquinez inguruko kobazulo multzo aberats honetan badirela (**Salbatoreren kobazuloak**, **Basoko kobazuloak**, **Chorrondaren amildetikokoak**, eta *San Juan ermita erromanikoaren gertukoak*, nahiz **Urate** sailetan kokatutakok), bakartegi txiki hauek, zorua, ferra forma joerakoak ala laukizuzenekoak eta gangak labe edo kanoi egiturakoak dituzte guztien gainetik. Batek berak ere ez du eliza izateko egitura agertzen, nahiz eta ziurra izan elizkizunetarako erabiliak izan direla, bai dituzten deitura izenengatik, tradizionalki ermita bezala hartuak izateagatik, nahiz han hemenka ikusten diren gurutze grabatuengatik eta beste ohar multzoen artean talde anakoretan presentzia agerian jartzen den.

ARABA ALDEKO SARTALDEAN

Arabar ekialdeko sail hauetatik sartaldekoetan barna joan ezker, **Valdegobia alde eta Omeçillo sakanean**, bakartegi eta monastegi bizimoduaren lekuko diren kobazulo artifizialez osaturiko sare itxi bat aurki dezakegu, bestalde agiriak ez dira falta.⁴¹ Aranzadi, Barandiaran eta Eguerenek ikertuak izan ziren.⁴² Ez gara deskribatzen hasiko baina arkeologoentzat talde bakoitzak badu bere garrantzia.

Tobillas inguruko kobazuloetako agiriak IX. mendean berrokupatuak izan ziren aldira garamatzate. **Corro** aldekoetan, "mairuen etxeak" deiturikoan, VII. menderako jada erlijio bizimodua izana zen, sarrerako harkaitzean zizelkatutako gurutzeak adierazten duenez. **Pinedoko** lekaiame bizimoduari buruzko agiriak, gogora ekarrarazten dute bere kobazuloak X. mendeko monastegien lehenengo bizi ingurua izan zirela.

Valpuesta, **Quejo** eta **Villanueva de Valdegobia** kobazuloen antzinakotasunari buruz antzeko zerbait esan liteke, Goiz Erdi Aroko zeramikak azaldu direla eta.

- BASKOIEN LURRALDEETAKO BESTE ZENBAIT KOBAZULO

Baskoien lurraldeetan Goiz Erdi Aroko troglodita gertakariaren informazioak osoa izatekotan Ebro ezkerreko erriberatan kokatutako hainbat kobazuloren berri eman beharko luke. Badira errioxar lurraldekoak, **Kantabria** eta **Ausejo** eta nafar udalerrietakoak, **Lodosa**, **Cárcar**, **Andosilla**, **Lerín**, **San Adrián**, **Falces**, eta abar.

Hautako batzuk prehistorikoak izan litezkeela ere pentsatu izan da; beste batzuetaz aldiz, Berant Erdi Aro aldean berrerabiliak izan zirela bistakoa dirudi. Osorik goitik behera eroriak badira, baita ezinezko sarbidea duten tokietatik zintzilikatuak ere. Ebro erriberan barrena ematen den ugaritasuna eta sakabanaketa da deigarriena, eta baita elizarik ez izatea eta erabilgarritasun zehatz bat adierazten duen ezaugarriarik ez izatea ere, zalantzan jarri daitekeelarik benetako bakartegien izaera.

4. LABURBILKETA

Atal honetan euskal lurraldeko Goiz Erdi Aroko bakartegiei buruz azpimarratu dugunaren laburpen bat eginaz, eta bakarlarrien bizitokiko gelak alde batetara utziz, arte historialariei, arkeologoei eta alor honetako ikertzaileen lanak aurkitu dutena, alde batetik, lur gaineko eraikuntzetan mendeetako tradizioa duen ereduaren oinarritutakoa eta bestetik, kristau arkitektura

handiaren historian lekuko eta sortzaile izan eta izaten jarraituko duen eliza arautegi bati erantzuten dien gurtzarako toki, harkaitzetan zulatutako gela hauetaz aurkitu dutena nabarmentzea axola zaie.

Egin berria dugun laburpen motz honek, Euskal herriko Goiz Erdi Aroko aldiari haitzulo erlijiosoak asko direla erakusten du, baina gehienak penagarritzko egoeran aurkitzen dira, gaur egun otoi eta gurtza leku izateko moduan nahiko zaharberrituak izan diren batzuk ezik.

Beren **erabilkortasunaren** xehetasunei buruzkoetan berriz erabateko ilunpean uzten gaitu, inolako ostilamendu eta ondasun higikorrik ez dutelako eta honek zenbait gairi buruzko ziurtasunik eza adierazten du, delako eliza hauen egitura eta historiako agirietan ongi azaltzen den bisigodoen liturgia zehatzaren arteko uztarketaren hipotesia besterik ez dugularik.

Kanpoaldekoari buruz, haran baztertuetan kokatuak badira ere, ez daude ibaietatik eta erraz lotzen duten ibilbideetatik urruti, nahiz eta bakarkako eta agian behin-behineko eginkizuna zuten bakartegiak izan, “zintzilika” diren sarbide zaileko kobazuloak badiren.

TIPOLOGIA. Euskal bakartegietako barrualdeek nahiko eredu bateratua dute:

- Laukizuzeneko zorua, absidea, eta askotan kontra absidea (Afrikatik zetorren kristautze bisigotikoaren hastapena, agian) marra zuzen ala okerraren zoru txikia burualdean, ahal zen neurrian Ekialdera begira eta aho estu baten bitartez eliza barnera irekia eta areto nagusia baino goraxeagoko mailan kokatua ohi zena.
- Burualdetik gertuan, zuloak ikusten dira santutegiaren aurre aldean errezelak zintzilikatze behar bada; askotan errepikatzen da, burdin-langen arrastoen ondoan, gunerik sagaratuena isolatzeko asmotan edo, misterioaren zentzu handia duten elkarteetan ematen dena.

Aldarea oso txikia da eta harkaitzean landutako harri puska gehienetan, nahiz eta hormatik berezitako mahai moduan azaltzen badira ere. Sarritan ikusten dira eliz mahai bezala erabiltzen diren zuloak eta abside aldean ebakiz egindako edo erliebez landutako gurutzak.

Kobazulo gehienetan ia etengabe ikusten diren **hilarriei** buruz, uste izaten da Araban behintzat, bakartegien lehen jatorriaren ondorengoak direla; egituraz berriz, laukizuzen, trapezoide eta arrauzkarazkoak edo “bainuontzikoak”; ia inoiz ez dira zuzen zuzenean giza itxurakoak izaten, beren antzinatasunaren seinale.⁴³

INSKRIPZIOAK ETA GRABATUAK. Kronologia data hau da hemen gehien axola izan behar zaiguna, bisigodoen aldiari kokatu nahi ditugun arkitektura ala ikonografiako lanak direnez. Eta helburu honetan, inskripzioak eta grabatuak dira lagundu gaitzaketenak.

Las Gobas kobazuloetako batetan ebakitzailen artean bost idazle desberdin, eta garai desberdinetan aritutakoak ezagutu uste izanagatik, *latinezko kurtsiba arruntaren* arrasto jatorrak dira, bisigodo klasikoaren osaketa aurre gertuenekoak.

Beren artean duten antzarenatik, ez nabaria delako baina, litekeena delako, **Las Gobasetako** beste kobazulotxoetako edo baita, **Santorkaria**, **Peñako Ama Birjinarena** eta **Krutziako** epigrafia zatien *bisigodotasunaz* hitz egin liteke.⁴⁴

Bestalde, epigrafiakoak ez diren hormetako ebakidurek (giza-itxurakoak, zoomorfak, gurutze-formakoak, eta beste eratakoak) ez digute datu gehiegirik ematen zalantzarik gabeko data jartzeko, baina, paleokristau sinboloen gertuko sentiberatasuna, bai, iradokitzen dute.

KRONOLOGIA. Bukatzeko esan dezagun, badirudi arkeologiako testigantzak –Sarratxoko sigillata berantiarrak, Los Moros de Corroko Kobazuloari C14aren bitartez data jartzea, zenbait epigrafiako inskripzio, haitzuloetako elizen egitura, beren kontraabsideak eta abar.– eta datu horiek guztiak multzo batetan hartuz, VI. mende haserako data nabarmen batetara garamatzatela.

MAHAI GAINEAN JARRIRIKO ZENBAIT GALDERA. Ziurtasun honek ez du esan nahi, historialariaren buruan sortutako galderari nahiko erantzun konbentzigarri bat emango zaionik:

- Bakartegi horiek nola sortu ote zitezkeen, errege bisigodoek “baskoi hezikaitz” hauek sarri samar eraso bazituzten? Baskoiak eutsi eta bermatu nahi zituzten *muga* horiek markatzen zituztenak bakartegi berauek zirela pentsatu behar al da?
- Recaredo aurreko ariotar menperatzaileen presiopetik ihes egiten zuten katoliko taldeen jarduera erlijioso eta kulturazko batetarako ezkutalekuak ez ote ziren izango?
- Ez zen bada izango, V. mendean jada eman zen eta Prudentzio kalagorritar poetak bere *Cathemerinon-en* testigantzen arabera, Kalagorritik gertuko elizbarrutiko anakoretan tradizioari bizirik iraun ezazte bat?

Zeren, beste argigarriren bat ematen bada, –bakartegietako biztanleak, arabeen erasotik iheska joandako anakoretak izan zirela edo– ondorengo mendeetara joan beharrean gertatuko gara.⁴⁵

BLOGRAFIA

- AGORRETA, J. A.: "La alta Edad Media". *Guía del Museo Provincial de Arqueología de Álava*-n. (Gasteiz 1987) 73-75. or.
- ALVAREZ, J.: "El problema del eremitismo occidental". *España eremítica*-n. "Analecta Legerensia", I, (Iruña 1970), 21-39. or.
- ANDRIO, J.: "Aportaciones a la arqueología altomedieval del valle del Ebro". XIV Congr. Nac. De Arqueología. (Zaragoza 1977) 1221-1226. or.
- ANSOLEAGA, F.: "El cementerio franco de Pamplona". B.K.M. 1918.ean, 1, 71, 131. or.
- ARANZADI, T., BARANDIARAN, J. M. eta EGUREN, J.: *Grutas artificiales de Álava*. Eusko Ikaskuntza, (Donostia 1923. Berrargitaratua, BARANDIARAN J. M.: Idazlanak, VII, 1975, 239-287. or.)
- AZKARATE GARAI-OLAUN, A.: *Arqueología cristiana de la Antigüedad tardía en Álava, Guipúzcoa y Vizcaya*. (Gasteiz, 1988).
- AZKARATE GARAI-OLAUN, A.: "Francos, Aquitanos y Vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos". E.A.A. 167-168.ean, 1993, 149-176. or.
- AZKARATE, A., GARCIA CAMINO, L., URTEAGA, M.: "Arqueología medieval en el País Vasco. Estado actual de las provincias de Guipúzcoa y Vizcaya". *Congreso de la Arqueología Medieval Española*. Huesca-n. (Zaragoza 1986), 131-146. or.
- BARANDIARAN, I.: "Novedades sobre el Alta Edad Media en Guipúzcoa. Datos arqueológicos". *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* Xean (1975), 9-48. or.
- BARANDIARAN, I.: "Excavaciones en grutas artificiales en Álava". A.A.I. 3an. (1969), 99-116. or.
- BARANDIARAN, I.: "Excavaciones delante de unas grutas artificiales en el Montico de Charratu y Saracho (Izkiz-Álava)". *Investigaciones arqueológicas en Álava*-n, 1957-1968. (Gasteiz 1971), 203-217. or.
- BARBERO, A. eta VIGIL, M.: *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista: Cantabros y Vascones desde fines del Imperio Romano hasta la invasión musulmana* (1965). *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*-n berrargitaratua. (Bartzelona 1974).
- BARBERO, A. eta VIGIL, M.: *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. (Bartzelona 1978)
- BERGA MARROQUIN, A.: *La situación política de los pueblos del Norte de España en la época visigoda*. (Bilbo 1983).
- DIAZ Y DIAZ, M. C.: "El eremitismo en al España visigótica". R.P.H., 6an (1964), 217-237. or.
- ESPENOSA RUIZ, U.: "La iglesia hispano-visigoda de Albelda". *Primer Coloquio sobre la Historia de la Rioja*-n. "Cuadernos de Investigación. Geografía e Historia"-n, IX. libk., 1. sorta. (Logroño 1983), 231-241. or.
- EYNDE, E. Van DEN: "La problemática de la datación cronológica de las iglesias rupestres". *Sautuola*, I vean (1985), 361-365. or.
- FERNANDEZ DE PALOMARES, V.: "Valdegobía hace más de 1000 años. San Cipriano de Pando". "S.A.E.A. XXIV.ean (1980), 626-643. or.
- GARCIA MORENO, L. A.: "Algunas cuestiones de Historia navarra en la antigüedad tardía (V-VII. mendeak)". *Primer Congreso General de Historia de Navarra*-n. (Iruña 1988)
- GARCIA DE CORTAZAR, J. A.: "Los oscuros comienzos. La Alta Edad Media". *Álava en sus manos*, 20. sorta, III. libk. (Gasteiz 1983), 73-104. or.
- GARCIA VALDES, L. F.: "El jarro hispano-visigodo de Mañaria (Vizcaya)". *Acta Historica et archaeologica medievallia*, 3.an. (1982), 145-154. or.
- GOÑI GAZTAMBIDE, J.: "La vida eremítica en el reino de Navarra". *Analecta legerensia*-n, 1970, 327-344. or.
- HERAS NUÑEZ, M. A. de las: "Arte visigodo, prerrománico y románico". *Historia de la Rioja*-n. 2. libk. La Edad Media. (García Prada J. ren zuzendr.). Caja de Ahorros Provincial de la Rioja. (Logroño 1983) 27-49. or.
- LATXAGA, *Iglesias rupestres visigóticas en Álava. La Capadocia del País Vasco o el Complejo rupestre más importante de Europa*. (Bilbo 1976).
- LECLERQ, J.: "Problèmes de l'érémisme". *Studia Monastica*, 5.ean. (1963), 179-212. or.
- LECUONA, M.de: "¿Arte visigótico en Guipúzcoa?". R.S.A.P.A., XX.ean (1963), 193-199. or.
- LECUONA, M.de: "Regreso a las cuevas". *Arte Vasco*-n. (Donostia 1982), 55-72. or.
- LOPEZ, C. M.: "Apuntes para una historiografía del eremitismo navarro". *Actas de la IV Semana de*

- Estudios Monásticos*-en. (Iruñea 1970), 320-326. or.
- LLANOS, A.: "Descubrimiento fortuito en Guereñu". A.A.I. II, 1967, 118-119. or.
- LLANOS, A.: "En torno al bajorrelieve de Marquínez". A.A.I., 1987, 194. or.
- LLANOS, A.: "De arqueología cristiana alavesa". A.A.I. 9.ean, 1978, 301-316. or.
- LLANOS, A.: "Necrópolis Altomedievales en la zona occidental de la Rioja Alavesa". A.A.I. 5.ean, (Gasteiz 1972), 219-145. or.
- MARTINEZ DIEZ, G.: *Álava Medieval*. 2 libk., Foru Aldundia, (Gasteiz 1974).
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "La necrópolis visigoda de Pamplona". P. V. 98-99. znb., (1965), 107-131. or.
- MEZQUIRIZ, M^o A.: "Cerámica medieval hallada en la excavación estratigráfica de la catedral de Pamplona". *Archivos Leoneses*-en, III. libk., (Zaragoza 1977), 75-89. or.
- MONREAL JIMENO, L. A.: *Eremitorios rupestres altomedievales (El Alto Valle del Ebro)*. (Bilbo 1989).
- OLARTE, J. B.: *San Millán de la Cogolla*. (Madril 1976).
- PALOL, P. de: "Esencia del arte hispánico de época visigoda: Romanismo y germanismo". *Settimana di Studio del Centro Italiano di Studio sull'Alto Medioevo*, 1955, 44.
- PALOL, P. de: "Los objetos visigodos de la cueva de los Goros (Huetto Arriba, Álava). V. V.-an: *Investigaciones arqueológicas en Álava 1957-1968*. Inst. Sancho el Sabio". (Gasteiz 1971), 25-32. or.
- PUERTAS TRICAS, R.: *Cuevas artificiales de época altomedieval en Nájera (Logroño)*. *Noticario Arqueológico Hispánico*-n. (Madril 1976) 251-186. or.
- RODRIGUEZ COLMENERO, A.: "El habitat en el País Vasco durante la época romano-visigoda". *El habitat en la historia de Euskari*-n. (Bilbo 1981), 77-107. or.
- ROUCHES, M.: *L'Aquitaine. Des Wisigoths aux Arabes (418-781. or.)*. *Naissance d'une région*. (Paris 1979).
- ROUCHES, M.: "Les relations transpyrénéennes..." *Les communications dans la Peninsule Ibérique au Moyen Age*-n. "Actes du Colloque de Pau 28-29 mars 1980". (Paris 1981).
- RUIZ DE LOIZAGA, S.: *Monasterios altomedievales del Occidente de Álava. Valdegovía. Cómo nacen los pueblos*. (Gasteiz 1982).
- SAENZ DE URTUBI, F.: *Cuevas artificiales en Álava. Guía para una visita*. Gasteiz 1985.
- SANCHEZ ALBORNOZ, C.: *Vascos y Navarros en su primera historia*. 1974, 72-78. or.
- SAYAS ABENGOETXEA, J. J.: "Euskal Herria y los pueblos germánicos. (siglos V-VI)". *Congreso de Historia de Euskal Herria*. II Congreso Mundial Vasco, (Donostia 1988) 383-409. or.
- SCHULTER, A.: "Las referencias sobre los Vascones hasta el año 810 despues de J. C.". E.I.N.A., 18. libk-an (1937), 225-240. or.
- VV.: "Problemas de Prehistoria y de Etnología Vascas". *IV Symposium de Prehistoria Peninsular*-en. (Iruñea 1966).
- ZEISS, H.: *Die Gradfunde aus dem spanischen Westgotenreich*. (Berlín-Leipzig 1934).

OHARRAK

1. Ez da asmatzen eta onartzen zaila, V.mende hasieran gudarosteen etorrerek, barbaroen erasoaldiek, Bisigodoen ex autoritate Romae ondorengo jarduerak eta azken batean, inperioaren boterearen porrotak, hazkunde ilikidua prestatu zutela gutxienez erromanizatutako Baskoiek beren fidakaitasuna elikatu eta barbaroak eta Erromak penintsulan beren aginpidea ezartzeko zuten garrantziaz jabetu eta beren ahalbideen kontzientzia hartu zutela". J.J.SAYAS ABENGOETXEA, Euskal Herria y los pueblos germánicos. II, Congreso Mundial Vasco-n. *Historiako Biltzarra*, 1988, I.ngo libk. 393. or.
2. P. NARBAITZ, *Le matin Basque*. (Paris 1975) 206. or.
3. J. J. SAYAS ABENGOETXEA, *Los Vascos en la Antigüedad*. Cátedra Argit., (Madril 1994), 323. or.
4. A. BARBERO y M. VIGIL, *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, (Bartzelona 2. argitalpena. 1974) 46. or.
5. Gaurko Arakil bezala ezagutu zen lehendabizi; baina, orain Ebro haranean desagertu zen herrialde batetaz pentsatzen da, Araciel-ez alegia.
6. Horrela uste du Sánchez Albornozek, bagaudiar mugimendua nolabaiteko Baskongadatakako sakonune aldera baskoiek egin zuten geografia hedapenarekin lotuz.
7. P. NARBAITZ, O.c., 218. or.
8. C. SANCHEZ ALBORNOZ, *Vascos y navarros en su primera historia*. (Madril 1979) 74-75. or.
9. P. NARBAITZ, o.c. 225. or.
10. Horrela, *Fredegarioren egitasuna birplanteatzera iritsiko zen, errege merovingioei VI. mendean zergak ordainduz Baskonia gobernatu izango zuen delako "Franzio Dukea" izana zela baieztatuz. Ikus, gai honi buruz E. LARRAÑAGA ELORZA, "El pasaje del Pseudo-Fredegario sobre el Dux Francio de Cantabria y otros indicios de naturaleza textual y onomástica sobre presencia tardoantigua en el sur de los*

- Pirineos*". Arch. de Arqueología española-n, 167-168 znb., 1993, 177-206. or.
11. A. BARBERO y M. VIGIL, o.c., 14. or.
  12. Baskoi saiatuak Akitaniako gudarosteen akuiluaren eztena izan ziren beti, errege frankoen aginpidetaren aurka borrokatzeko. Ikus agiriak dituen lana, M.ROUCHES, L'Aquitaine. Des Visigoths aux Arabes (718-781). Naissance d'une région. (Paris 1979).
  13. Mende hauetako borroka honetarako balio izango zuen, baskoiak beren artean biltzen hasteko eta aldi batetarako bederen, izen oneko buruzagien agindupean erasorako eta defentsarako balio zuten gizonak elkartzeko. Eta Akitaniako Dukeek -J.M.Lacarrak idazten duenez- Carlos Martel eta honen oinordeko Pipino Motzaren aurrean askeak izaten ahalegindu zirenean "baskoiak dukeen dinastiako aliatuak leialen eta borrokalarienen artean azalduko dira eta tropa iraunkor eta aukeratuak osatuko dituzte, agintzen zaien tokira joateko prest, udaletako miliziak hirietatik kanpo borrokatzera joateari uko egiten diotenean. Akitaniako Dukerria edo Baskoniakoa, frankoen monarkiaren aurka dauden iheslari guztien babesleku ere izango da". J.M. LACARRA, Historia política de Navarra. I.ngo libk., 31. or.
  14. Gasteizko lurpean aurkitutako aztarrenik zaharrenak bisigodoen garaikoak baino beranduagoak dira. A. LLANOS, Notas breves. Estudios arqueológicos de los orígenes de la ciudad de Vitoria. E.A.A. 3an, 1968, 150. or.
  15. Hainbatetan eta halako kontraesaneko kronika eta elezaharrek gogoratutako borroka sonatu honen interpretaziorik hoberena dela uste dugu Lacarrak utzi digun hau: "La expedición de Carlomagno a Zaragoza y su derrota en Roncesvalles". Investigaciones de historia navarra-n. (Iruña 1983) 17-91. or.
  16. B. ESTORNES LASA, "El Ducado de Vasconia". V. V.n. Historia del Pueblo Vasco. (Donostia 1978) I.ngo libk., 45. or.
  17. A. GARCIA CORTAZAR, "La organización del territorio en la formación de Álava, Vizcaya en los siglos VIII a finales del XI". El Habitat en la historia de Euskadi. (Bilbo 1981) 135. or.
  18. M.ROUCHES, L'Aquitaine. Des Visigoths aux Arabes (418-781). Naissance d'une région. (Paris 1979), 99. or. Ikus baita ere, Baskoien eta Akitaniarren ezagutzari buruzko gure bereizketa honen arrazoi eta ondorioen azalpen zentzuzkoa, J.J. SAYAS ABENGOECHEAREN Euskal Herria y los pueblos germánicos. 385-387. or.
  19. Gauza hauetan bisigodoen jatorria ez da nabarmena, izan ere, garai hartakotzat hartzen genituen eraztun batzuk, seiluan daramatzaten arabeen grabatuen arabera, gerorako erasotzaileek hilerrira berriro erabili zutela adierazten zuen. J. NAVASCUES Y DE PALACIOS, "Rectificaciones al cementerio hispano-romano de Pamplona". P.V. 37an, 1976, 119. or.
  20. Mª A. MEZQUIRIZ, Necrópolis..., 111. or. Ikus baita ere, A. AZCARATE, "Francos Aquitanos y Vascones. Testimonios arqueológicos al sur de los Pirineos". A.A.E. 167-168. znb.-tan, (1993), 149-176. or.
  21. A. AZKARATE, *Ibid.*, 157. or.
  22. Blas TARACENA, "Epigrafía romana de Navarra". P.V. 24 znb.an. 1946, 44. or.
  23. Mª A. MEZQUIRIZ, *Pompaelo, I*, 27. or.
  24. P.de PALOL, "Los objetos visigodos de la cueva de los Goros". Investigaciones...-en, 26. or.
  25. A. LLANOS, "Descubrimiento fortuito en Guereño (Alava)". E.A.A. 2an, 1967, 118-119. or.
  26. E. GARCIA RETES, "Un osculatorio en los alrededores del embalse del Zadorra". E.A.A. 13an, 1986, 291-295. or.
  27. J. FERRANDIS, "Artes decorativas visigodas". Historia de España-n (Menéndez Pidal-en zuzendaritzapean) III, España Visigoda, 1940, 699. or.
  28. H. ZEISS, Die Grabfunde aus dem spanischen Westgotenreich. (Berlin-Leipzig 1934) 91-92. or.
  29. P. de PALOL, Bronces hispanovisigodos. I. Jarritos y patenas litúrgicas. (Barcelona 1950). 65-67. or. Ikus bibliografía H. VALENTIN D BERRIOCHOA "El jarrito ritual visigótico de la cueva de Iturriaga de Mañaria-an". B.R.S.B.A.P. XIV.ean, 1958, 454-455. or.
  30. L. GARCIA VALDES, "El jarro hispanovisigodo de Mañaria". Acta Historica et Archeologica Medievalia 3an, (Pedralbes 1982), 145-154. or.
  31. A. AZKARATE, GARAI-OLAUN, Francos, Aquitanos y Vascones..., 166. or. Ikus idazle beraren Aldaietako indusketei buruzko txosten berria; memoria de la excavación e inventario de los hallazgos (Nanclares de Gamboa, Alava). (Gasteiz 1999).
  32. AZKARATE, *Ibid.*, 169. or.
  33. Mª A. MEZQUIRIZ, O.C., 131. or.
  34. "Algunos problemas de las viejas iglesias Españolas". Cuadernos de trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma-n, CSIC (Erroman 1955), 7-182. or.
  35. L. A. MONREAL JIMENO, "San Millán de Suso. Aportaciones sobre las primeras etapas del cenobio emilianiense". P.V.n, 1988, 183 znb. 74. or. eta beste.
  36. L. A. MONREAL JIMENO, "El visigotismo de los eremitorios rupestres de "Las Gobas" de Laño (Condado de Treviño)". Euskal Herriko Historiaren Biltzarreko txostena. Actas del II Congreso Mundial Vasco, I (1988), 367-379. or.
  37. L. A. MONREAL JIMENO, Eremitorios Rupestres Altomedievales (El Alto valle del Ebro). *Deustuko Unibertsitatea* (Bilbo 1989), 135. or.
  38. "Excavaciones en el Montico de Charritu (Albaina). Primera campaña, 1965". E.A.A.n (Gasteiz 1966) 41-62. or. Ikus Jose Migel Barandiaran beraren txosten osoago bat, "Excavaciones delante de las grutas artificiales en el Montico de Charritu y en Sarracho (Izkiz, Alava)". Investigaciones arqueológicas en

- Alava, 203-216. or.
39. Eremitorios, 132. or.
40. Ibid., 148. or.
41. S. RUIZ DE LOIZAGA, *Monasterios altomedievales del occidente de Alava. Cómo nacen los pueblos.* (Gasteiz 1982).
42. *Indusketen eta aurkikuntzen abiada berean argitaratu ziren bere lan monografikoak, Arabako kobazulo artifizialak, sailean izan ziren bilduak.* (Donostia 1923).
43. A. AZKARATE GARAI-OLAUN, *Arqueología cristiana de la Antigüedad tardía en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya.* (Gasteiz 1988) 330. or.
44. *VI. mendearen azkenaldean edo beranduenik hurrengoaren lehen erdian kokatzen dira.* AZKARATE, *Arkeologia...*, 408. or.
45. *Arazo korapilatsu honi buruz, ikus AZKARATE, o.c., 492-497. or. Zaragozako kontzilioan (380. urtean) "mendira ihes egiten zuten" (petere montes) eta mendiko ezkutalekuak bilatzen zituzten (Latibula montium) kristau zorrotzen kartsutasunaz egiten da alpamen. Ikus, gai honi buruz A. GONZALEZ BLANCO, "El cristianismo en el municipio de Calahorra del 380 al 410". Memorias de Historia Antigua 5, 1981, 195-202. or.*

5. EUSKAL ARTEA KRISTAUTU ZENEKOA

TESTUINGURUA

POLITIKA ETA ERLIJOZKO ESPARRUA

Antzinako Baskonian IX. mendean gurutzatu ziren gertaera pilak, oso sakonetik aldatuko zuen bere historiaren norabidea: iberiar penintsulan zehar musulmanen aurrerakada, karolingio inperioren deuseztaztea, asturiar-leondar monarkiaren eraiketa eta hazkundera eta euskal herriaren erabateko kristautzea. Antzinako baskoientzat guzti honen ondorioa, joan-etorri handiko gertakaria izango da: Iruñeko Erresumaren jaiotza.

KAROLINGIOEN BABESA ETA BANU-QASIEKIKO ITUNAREN ARTEAN. Garai horretan Iruñean baziren elkarren aurkako bi talde: batzuk karolingioen babesa onartu zaleak ziren; besteak Cordobako emirrarekin izendatutako itunak gordetzearen aldekoak, horretarako Ebro haranean kokatutako Banu-Qasi-en, ezkontzaz sendotutako laguntza eta adiskidetasuna zutelarik.

Ludovico Pio enperadoreak bere inperioren batasuna aldarrikatu bazuen ere, bera hiltzean, bere semeen –Lotario, Pipino eta Luis, eta Tarritakoarekin alderatzen du.

NAFAR ERREGEAK

Garai hartako agirietatik ezin jakin liteke, gerora **Nafarroako erresuma** deituko den **Iruñeko erresuma** horren mugak edo mugaldea zeintzuk diren. Zailagoa da oraindik, antzik ere ez duten berrien labirinto horretan, lehen nafar erregeak zeintzuk izan ziren argitzea. Roda genealogia kodizearen arabera, baziren bi dinastia ere Nafarroan, **Iñiga familiarena** eta **Jimenarena**.

Lehen erregea, IX. mendean (824ean) Iñigo Arista da; bere seme Gartzia Iñigez jarraituko zaio eta Fortun Garzes ondoren. Cordobako emirrek onartzen zuten Iruñeko erregearen subirotasun izaera, zergen ordaintza trukean. Cordobako emirrerrien gudarosteek euskaldunen eta Banu-Qasien lurren txikitzea IX. mendean hainbat aldiz eragin zuena, ez zen subiranotasun horren ukatzea izan, baizik eta zergak ez ordaintzea. Horrek ez zuen eragotzi Iruñean kristau erregeak zuen aginpidea onartzea, ez eta ere, nafarren eta cordobarren arteko ahaidetasun harremanak lotzea ere, izan ere, Fortun Garzes, Cordoban 20 urtez preso egonaren alaba Abd-el-Raman III. Kalifaren ama izango zen.

Egoera aldatu egin zen 905. urtean. Iruñean, arrazoirik ezagutzen ez den dinastiako krisialdi baten ondorioz, **Gartzia Jimenezekin dinastia berri** bat kokatzen da, bere seme Santxo Garzes (905-925) eta bere oinordeko Santxo Handia (1004-1035) arterainokoekin. Dinastia honek hasiera hasieratik asturiar-leondar monarkiaren babesa izan zuen, kristau errekonkistaren egitasmoetan sartuz. Banu-Qasiekin etena eginez, zeinaren boterea itzaltzen hasia zen, nafar monarkiak zuzen zuzenean eutsi beharko zien gehiagora zihoan cordobar gudarostearen atezuei, horregatik estuago lotuko zirelarik asturiarrak eta nafarrak.

Muezeko irtenaldietan, Santxo Garzes I.ak, Abd-el-Raman III.aren sarraldiak jasan zituen, Valdejunquera (920) eta Iruñeko (924) hondamenarekin; baina bere erresumako mugak zabalagotzea lortu zuen, Naiara, Tuter, Balterra eta Biguria bereganatuz. Gartzia Santxezi (925-970) bere emaztearen dotezko Aragoi bereganatzea egokitu zitzaion. Bere oinordeko Santxo Garzes II.ak (970-994) Alhakan II. eta Almanzorren iskanbila suntsitzaileak jasan behar izan zituen, baina errekonkista asmoari leial jarraiki zitzaion.

Eta Santxo III Handiarekin (1004-1035) ezagutuko zuen gorengo maila Nafarroako erresumak mendea- ren bukaeran. Santxo Handiak, bere aginte makilaren azpian biltzen ditu, bai oinordekotzan nahiz lorpe- nez, sortaldetik Nafarroa, Aragoi, Sobrarbe eta Ribagorzako lurraldeak, sartaldetik Araba, Bizkaia eta Gaztela, Gaskuña eta Bartzelona konderriei murriztuz; horrela penintsulako errege kris- taurik boteretsuena bihurtuz.

ARABA, BIZKAIA ETA GIPUZKOA

Aldi honetako ezer gutxi dakigu gaurko Bizkaiko lurraldeetan bizi izan ziren biztanleez, eta are gutxiago Gipuzkoakoetaz, beren bizimodu eta gobernukeraz, "Alfontso III.aren kronika" k dioenez, Alfonso I. ngoa Leongo erregeak Duero sakanetik harrapatutako jendeaz bere jabegotzako lurak birpopulatu zituela Asturiastik Karrantzara bitartean, baina ez Araba eta Bizkaia, "beti hango biztanleenak izan baitira".

Leongo erregeek, Kondeen aginpidez **Arabako** lurraldeekin, gotorleku baten antzekoa egin zuten musulmanen iskanbilan kontra, IX. mendean aldizka errepikatu baitziren, 912. urtera arte, orduan Araba (orduan arabar Errioxa kanpoan uzten zuena, eta Bizkaia aitzitik, itsasoraino eta Gipuzkoa berriz Deba sakaneraino hartzen zuen) Errekonkistaren atzealdean gelditzen hasi baitzen. Araba, 932. urtean Gazte- laren eremuan sartzen da Fernan Gonzalez Kondearen babespean; eta hurrengo mendearen hasieran nafar errege Santxo Handiaren babespean eroriko zen.

Bizkaiaren lehen aipamenak (Alfontso III.aren kronika aipaturikoan) erakusten duenez, IX. mendean,

alderik sartaldekoena asturiar erregearen menpe egon behar zuen, lurralde horren gaineko buruzagitza moduren baten bitartez, azkenik Jaurerri bakar bat osatzera etorri. Momo Kondearen berri aipatzen da X. mendean. Beranduago, Iñigo López (1053) eta Diego Lopez de Haro (XIII. mendean) Kondeen izenak azalduko ziren. Orduan Bizkaia, Arabakin batera Nafarroako erregeen eraginpeko esparruan gelditu ziren. Elizaz berriz Bizkaialdeko lurraldeak, Araba eta Errioxako bi gotzaingoetan kokatuak geratuko ziren, Armentia eta Valpuestako egoitzekin.

Gipuzkoaren gainean isiltasun osoa izango da XI. mendera arte. Ez da historian sartuko 1025 urtera arte (Olazabalgo San salbatore, Altzo, San Juan de la Peña monastegiari eginiko dohaintza agiria). "Seniores" eta "tenentes sistemaren baten bidez, Iruñeko erregeen menpe eta elizaz berriz bere gotzainaren menpe egon behar zuen.²

AGIRIETAKO ITURRIAK

Goiz Erdi Aroan euskal lurraldeei buruz dakigun guztia IX-X. mendeetako agirietatik dator, ia beti elizak eta beren ondasunak, partikularrek dohaintzan monastegi handiei egindakoetatik: Leireko San salbatore, Naiarako Santa Maria, Oñako San Salbatore, Peñako San Joan eta Donemiliagako Kukullakoei bezala, alegia. Goiz Erdi Aro aldian Euskal Herriko arte eta kulturaz egokia den zerbait esan nahi duen historia-lariak, monastegi horietako larrukietan agiriak ikustera behartua dago.

* * *

Santxo Handiaren (1002-1035) erregealdiko aginpide eta boterearen hedadura zabalak Baskonia zaharrari XII. mendeko kristau kultura eta artearen jaiotza eta garapenean eskuartzen utziko dio. Baina, halako monumentu erromaniko distiratsuen aurretik, bi mendeetan euskal ertiliariek zizakatu behar izan dute, beren kristau kredo berriaren adierazpideak aurkitu nahiez, landu gabeko formatan, duten ingenuitategatik direlarik deigarri, ez edertasunagatik eta egituren osotasunagatik. n

I. EUSKAL HERRIAREN KRISTAUTZEA

EZTABAIDA BATEN IKUSPEGIA

Hemengo gaia, arte jarduera baten historia egitea denez, Euskal Herriak, ia Sartalde osoak bezalaxe, bere etorriaren iturria eta guztien gainerikako gai nagusia kristau dogman eta Bibliako eta Ebanjelioetako historiatan izan dituzenez, ezin utziko dugu bada, Baskonian kristautasuna sortu zeneko gaia ukitu gabe. Kontua da, historialariek jarrera oso desberdinak eta baita kontrakoak ere hartu dituztela gai honetaz; badira Euskal Herriaren Ebanjelioaren zabaltearen garaia goiztiartzen dutenak, gure aroko lehen mendeetara eramanaz eta baita Berant Erdi Aroa arte berandutzen dutenak ere.

Eliza Katolikoaren historialariak uste dutenez, Ebanjelioaren zabalkunderako probidentzi-bide izan ziren Erromatar Inperioko bideak. Baina, erromatarren eta euskaldunen artean bistakoa den kulturazko, hizkuntzazko eta gizarteko bereizketa V. mendera arte eman zelarik, ez da harrizkoa kristaututako erromatarrek beraiengan apostolutza lan eraginkorrik ezin egin izana. Orduko garai hartan kristau elkarterik hurbilekoena Kalagorriakoa izango zen.

Kristautasuna Erdi Aro ongi aurreratura arte atzeratzen dutenak zenbait argudiotan oinarritzen dira. Lehenengoa, *arkeologia eta historiako iturriaren isiltasuna* bera da. Nafarroa eta Arabako etxaldeetako indusketetan ez da erromatarren garaiko kristau inskripziorik aurkitu

(nahiz eta baieztapen hau ahopean egin beharko litzatekeen “Iruña/Veleiako zeramiketan aurkitutako krismoi grafitatuak hauen aurrean, Eusebio Gil Zubillagak adierazten duen bezala): ez zaigu iritsi ez (Akitaniako San Martzial edo Nafarroako San Ferminen elezahar ezagunez gainera) literatur eta ez historiako euskal aldean emandako erromatar garai horretako kristau gurtzaren berririk.

Gabezia hau azpimarratzen duten Lacarra, eta Caro Baroja eta beste historialariek uste dute, V. mendean Euskal Herrian kultur atzeratze bat eman zela germaniar erasoek eragin zutena. Hauek hiritar bizimoduaren ezereztea, baserri giroa nagusitzea eta euskaldunak isolatzea, ondoriozko kultur atzerapena eta anarkiazko (**bagaudena** alegia, ia ziurtasun osoz euskaldunak parte hartu zutela uste baita) egoera orokor bat gauzatzea ekarri zuten; baldintza sorta ederra, Ebanjelioaren **zabalkundea eragotziko** zutenak gainera, ordurako hasia baldin bazen bahintzat.³ Lakarraren susmoaren arabera, VI. mendean hasieran tribu erregimen batetara itzultze bat eman zen, non Gasteiz (581) eta Olite (625) bezalako plaza gotortuak eraikitzea, baskoi jentilei eusteko kristau godoen ahaleginez sortuak izango ziren. Haatik, ezin ahaztuko dugu, V. mendean jada **kristau elkarten testigantzak** badirela baskoien hirietan,⁴ **Kalagorrian eta Kaskanten**, eta hurrengo mendean Iruñean badela gotzain bat, Liliolo, Tolledoko III kontziliaora joan zena (589).

Tesi bera babesteko beste arrazoi batzuk bitan banatzen dira: garai hartako euskaldunak, “bihurri eta basati” ezizenez deskribatu izana kristau berriemaileek eta VII. mendean bizitutako monje baten, San Anselmoren sermoi baten idatziari buruzkoa.

Vita Amandi da baskoiak jentilak zirela dioen idatzi bakarra. Erdi Aroko berriemaileek eta historiagileek San Amandoz hitz egin duten guztietan errepikatu izan dute ideia bera. Baina erakutsia geratu da *Bizitza* hori ez zela bere ikasleetako batek idatzia izan, askoz beranduago baizik. Horregatik eta barruko beste kritika arrazoi batzuegatik, historiagile batzuk ez diote historiazko zehaztasunik eransten bibliografia honi, nahiz eta beste batzuk, nolabaiteko balioa eman beharko zaiola uste duten.

Bisigodoen aldiaren, baskoiak, kristauen aurka izandako krudelkerien berri emateko, Zaragozako gotzainak zen **Tajónek** Bartzelonako gotzaina Quiricori eginiko **eskutitzean** ematen den testigantza da, non, euskaldunak kristauen eta berauen gurtza lekuen aurka eginiko hondamena kontatzen den, hauek, Recesvintoren aurkako matxinadan Froya Kondeari eskaini zioten laguntza zela eta. Egia da Tajónek eskutitz horretan inoiz ez duela esan euskaldunak kristauak ez zirenik.

Bestalde, beraien aldeko aipamenak eginez Andres Mañarikuak argudiatzen du esanez, Tajónek, gizon odolbero izateaz gainera ez dirudiela oso neurritsu eta egiazalea izan zenik, eta garai hartako idazleek bezala oso goitik eta neurritz kanpo idazten zuela.⁵

Euskaldunen basatikeri eta bihurrikeri aldi luzeari buruz (**Aymeric Picaud-ek** Goiz Erdi Aroko berriemaileen idazleku sonatua izan zen *Guide du Pèlerin*-en hain bereziki deskribatutakoan) behingoan gogoan izan dezagun, Lacarrak egiten duen guztiz zentzuduna eta zuhurra den oharra: Antzinako eta Goiz Erdi aroko euskaldunak, beroiei buruzko inolako berri historikorik utzi ez digun herriak direla; beroiei buruz dakigun guztia, beren etsai izan eta beren aurka borrokatu zuten herrietako berriemailetatik iritsi zaigula.

MAÑARIKUAREN TESIA

KRISTAUTZE GOIZTIARRA. Kristautze goiztiar baten tesia baieztatuz, Mañarikuak dio, Ebanjelioaren zabalkunderako bideak ez zetoze beti bat erromatar Inperioarenarekin, Afrikan baieztatatu litekeen bezala, non, zenbait berebereen eskualdeak erromanizatzearen menpe jarri aurretik kristautu baitzen. Bidezkoa da, Tarragonatik, tradizionalki San Pablo berak sermoiak egin zituela onartzen denez, Zaragozan kristautasuna erromatarren galtzadak jarraituz hedatu izana, III. mendean erdialdean eta Kalagorrian berriz, IV. mendean lehen urteetan jada, bada Emeterio eta Zeledonio Santuen martiritzaren berririk. Prudentzio olerkariak, V. mendean jada, Kalagorriako bi zaindarien martiritza aintzatsuz hitz egiten zuen, euskaldunen “antzinako” jentilizaera aipatuz (“*Iamne credis brutaquondam Vasconum gentilitas...*”).

Bestalde, ezin bazterrera utzi Iparraldetik bazenik beste komunikaziorako erromatarren galtzadarik: Burdeostik Astorgarainokoa, Euskal Herria zeharkatu eta II. mendera arte baskoien hiria izandako Kalagorriraino beste adar bat zuena.

Euskaldunen lurraldean kristautasunaren sarrera goiztiarraz hitz egiten hasteko argudiorik sendoena arkeologiak ematen digu agian, aurreko atalean aztertu ditugun **bisigodoen kobazuloak** eta beharbada Abrisketako San Pedro (Arrigorriagan) egin diren indusketa berrietan atera diren aztarnak. Arabaldeko kobazuloetako azterketan azaltzen denez VIII. mendean guxtienez ematen zen kristau gurtza.

Mañarikua historialaria bisigodoen bakartegien argudioak neurtzen ere ia ez da gelditzen, baina aldiz, garrantzi handia ematen die Pirinioez bestaldeko **euskal hirietan gotzaindegiak** eratzeari, hauetako zenbaitzuk Inperio aldian administratibuki Novempopulaniaren barruan sartzen ziren (azken batean, izendapen honen barruan biltzen ziren hiriak ez ziren bederatzi, hamabi baizik). Mañarikuak ohar arazten gaituenez, Novempopulanian bildutako Akitaniako hamabi hirietatik hamaika, (Dax, Bazas, Auch, Oloroe, Couserans, Eauzes, eta abar) VI. mendearen hasieraz geroztik badute gotzaina. Honek, ez digu hastapenetan dagoen Eliza bat erakusten, aitzitik baizik, guztiz kokatua dagoena”.⁶

Ordurako desagertuak ziren Estrabonek idatzitako tribuen izenak (Barduloak, Karistioak, Autrigoiak eta baskoiak) eta denek batutako herri bat osatzen zuten: Baskoiena, alegia. Horrela bada, bukatzen du Mañarikuak “herri batu honetan hasia zen jada, kristautasunaren sarrera, Hegoaldetik hasiko zena beharbada, aipatutako Prudentzioren lekukoaren arabera III. mende aldean. Eta sarrera hori VI. menderako bazter guztietara iritsia zen”.

Iturri oneko agiritan oinarrituta Mañarikuak egiten dituen baieztapenen indarra ezin ukatuzkoa bada ere, uste dugu arazoak konpondu gabe jarraituko duela semantikako esanahi zehatzetan erroak ez badira bilatzen, hain zuzen ere, gure kasu jakin honetan ez bada mahairatzen eta argitzen saiatzen kristautasunaren **sartze** eta **hedatze** horien artean dagoen desberdintasuna. Kristau Eliza administratibuki ongi eratua egon liteke –gaur bertan zenbait asiar herrialdetan gertatzen den bezala– baina, horregatik ezin hitz egin liteke kristau nazioez.

Kristautasunaren sartzea, VI. menderako “Euskal Herriko bazter guztietara” iritsi izana da, preziski onartzen zaila dena, zeren eta guztizko hedatze hori da Mañarikuak mahaiganeratu dituen argudioez nahiko frogatzen ez dena, eta euskal mendietako biztanleak leialtasun irmoz eutsi zion euskara hizkuntzak misiolaritza lanari eskaintzen zion zailtasunaz pentsatzean oraindik ere nekezago gertatzen da. Kulturaz eta hizkuntzaz erromanizatu ezinak, aldi berean berekin zekarren erlijioz ere erromanizatu ezina. “*Ager-en* ematen ari zen kristau elkarte ugaritasunaren aurrean, *Saltus*-eko baskoiak jentil jardueri gogor lotuak jarraitzen zuten”.⁷

LAKARRAREN TESIA

KRISTAUTZE BERANTIARRA. Gai honetako aurkezpen zehatzetara hurreratzeko, arabeen iturrietako berrien arabera, Lacarra irakasleak asmatu egin zuen penintsulako Baskonian **zenbait eremu** bereizten hasi zenean.

Lehendabizi, baskoi beraiena zen *erdialde bat*, Iruñetik Iparralderakoa.

Beste *alderdi bat*, *Iruñetik Sortalderakoa*, Aragoirekin mugan zegoena, eta Levy-Provençal-ek “gaskoiena” deitu ziona, hemen aurkituko ditugularik erlijio guneen aipamenik zaharrenak. San Eulogiok 848. urtean bisitatu zituen Leire, Zillas, Urdaspal, San Zakarias edo Siresako monastegiak dira. Ez dut uste –idazten du Lacarrak– “Hegoaldetik emigratuz, musulmanengandik ihesi datozen monjeen monastegiak direnik, baizik eta Iparraldetik, karolingioen Inperiotik datozenak dira seguruenik”.

Azkenik *Sartaldetik*, Islamarekin muga egiten duen alderdia dago, asturiar erresumaren aurrera hedatze moduko bat osatzen duena. Veleiako edo Arabako gotzaindegia laster azalduko deneko alderdia da.

Alderdi hauetako bakoitza, guztiz ongi finkatutako antzinako kristau elkarteen (karolingio edo asturiar-leondar) eragina bereganatzen zihoan heinean, kristautasun eratua zabalduz joango da, Iruñeko Iparraldeko mendialdea, isolatutako alderdia, egoera zakarrago eta basatiagoan geratuz.

Dena den, goizago kristaututako eremuetan nahiz beranduago kristaututakoetan **jentil izaeraren hondarrak** noiz desagertu ziren jakin gabe gelditzen gara. Lacarraren ustetan, “kristautasunaren sarrera eta jentiltasuna sustraitik ateratzeraz arte mende asko joanak izango dira”.⁸ Eskuarteke gai honekiko agiritik ezak kokamen sendoak hartzea eragozten digu. Hizkeraren hutsaltasunak ere horretara bultzatzen du, izan ere historiagileak batzuetan “kristautasunaren

sarreraz” soilik hitz egiten baitute. Arazoaren konponketa zaildu egiten zaigu, gaurko nazioak Brasil, Haití eta beste amerikar lurraldeetan kristautasun antolatu eta guztizkoa eman litekeela eta aldi berean, jende talde handi batek jentiltasunetik hartutako errito eta aztikeriazko jardueri eutsi ere egin diezaieketela pentsatzen jarri ezker.

Beste alde batetik, ezin dezakegu kristautasun guztizko hedatze batetaz hitz egin, ez eta eskualde kristautuez ere, Eliza eta bere hierarkia ongi kokatua dagoelako bertan soilki, gaur egun Indian ala Japonen gertatzen den bezala, non Berri Ona orain dela mende ugari “sartua” izan zen. Honi buruz, Roldán Jimenok asmatzen du, oso kristaututzat dauzkagun hispaniar eskualdeetan VI. mendean jada, gotzainak idolatriaren aurka borroka egiten saiatu zirela gogora araztean. “Horrela bada, Astorgako gotzaina zen Polemiok Bragako (572) Kontzilia joan zenean... Bragako San Martini idolatriaren aurkako Kristau-ikasbide bat osatu zezala eskatu zion”.

Kristau fede eta bizimoduaren zabalkunde baten adierazgarririk nabariena **monastegien eratzea** da agian. Hego Euskal Herriaren kristautzea –dio Lacarrak– X. mendean ekimen pribatuz eman zela; bizimodu erlijioso egiteko erretiratzen diren jendeek, zenbait mendetan *ius patronatus* izenpean bizirik iraungo duen sistema bat erabiliz, harira datorren basilikako monje-sari ondasunak gotzainaren eskumenetik atera eta berauek libreki erabiltzen uzten zuen bisigodoen itun tradizio sistema bidez, apaiz bakar bateko edo batzuetako **monastegiak** sortuz.

Nekazari giroan XI. mendean kristautasunak aurrerapen handiak ari da egiten eta ekimen pribatuko monastegi asko abatetxe baten araudipean sartzen da. Nolabaiteko Eliza kolonizatzaile hori X-XI. mendeetan gertatzen ari da **Bizkaian** (Durangaldean, Mundaka, Albondiga, Busturiako Axpe, Luno, Ugarte, Gernika, Iurreta eta Abadiñon; kostaldean berriz, Bermeo, Gaztelugatxe, Barrika eta Santurtzin). **Gipuzkoan** monasterio fundazioak dira Leirekoaren menpe dagoen Donostiakoa, eta Olazalkoak eta Astigarribiako San Andresenak San Joan de la Peñari emandakoak.

Bitartean **gotzain egoitzak eta gotzain hierarkia** osatuz doa, Erromaren oniritziz. XI. mendetik XIII.era monastegi aginpideak, gotzain aginpideari egingo dio leku eta gotzainak izango dira nekazari taldearen zaindaritza espirituala beren gain hartuko dutenak.

Kristau Elizak Baskonian izan duen garapenaren eskema marraztu ondoren, Lacarra irakasleak **ondorio** hau ateratzen du “kristau euskaldunak eta jentil euskaldunak elkar bizitza luze bat eraman behar izango zutela, zehaztu ezin bada ere, ia oraintsu arte”.⁹

BESTE ZENBAIT JARRERA

Julio Caro Baroja, bere aldetik, datu historikoak eta elezaharrak (azken hauek testuinguru baten erakusle diren heinean) luze laburrean aztertu ondoren, honako ondorio honetara iristen da: “Funtsean, IX. mendera arte Gipuzkoan, Bizkaian eta Nafarroako ipar muturrean kristaurik bazela uste izateko daturik ez dago. Litekeena da kristautasuna eratuki ematen hasi izatea X. mendean”.¹⁰

Antzeko zerbait uste dute *Barbero eta Vigilek* ere, hiriko bizimodu baten gabeziak, gotzain egoitzak ez edukitzeak eta historiako agirietatik ateratako beste datu batzuk argudiatuz, baskoiak beren jentil izaerari denbora luzez eutsiko ziotela, alegia; eta beren “ebanjelizatzea Frantzia aldetik hasiko zela VII. mendetik hasita, San Amandoren iharduera zela eta”.¹¹

Horregatik, esan dugun bezala, Bizkaian orain berriki egin diren miaketa batzuen ondorioek diotenez, sartaldetikako kristautasun sarrera bat eta hegoaldeetik mozarabeen eta baita bisigodoen eraginezkoa ere ez da bazterrera utzi behar.

2. KAROLINGIO ARTEAREN ERAGINA

Agiri garaikideen (VI-VIII mendeak) guztizko gabezia eta lurgaineko Goiz Erdi Aroko euskal arkitektura ia osoaren desagertzea dela eta existitu ez denaren pentsamenduak harrapa gaitzake. Halaz ere, arkeologiak garai horretan harrizko eraikinak izan zirela erakusten digu, baita kristautasuna oso berandu txertatu izan zela uste izan den iparraldeko lurraldeetan ere.

ELIZAK

Irungo Santa Elena ermitan burututako indusketak erakutsi dute, **I. ngo mendeko jentilen hilerri baten hondakinen** eta hurrengo mendeko **erromatar eliza txiki baten** gainean, mende batzuk beranduago kristau elizatxo bat eraiki zela.

Hormatal eta sabai baten hondarrak, hesiaren barrualdeko zati bat betetzeko aprobetxatuz, hormak eraiki ziren (jatorrizkoak baino meheagoak), harrizko xafla mehezko erabateko zorua bota eta aldare trinko edo blokezko (1,25 x 0.90 m-tako) bat eraiki zen hegoaldeko hormari itsatsia. Akitanian antzeko kasuak ezagutzen dira, jentilen elizatxoak aprobetxatzea, Goiz Erdi Aroko kristau elizak egiteko.

Aztarnategian bertan txanpon ugari aurkitzeak, Burdeosko Kondea eta Gaskuñako Dukea Guillermo Sanchorenak batzuk, gutxi gora beherako data bat jartzen lagundu dute: X. mendean azkenaldia. Honek, Santa Elena elizatxoak, “Gipuzkoan kristautasuneko arkeologia (ezagutzen direnetatik) aztarnarik zaharrenetarikoa bihurtzen du”.¹²

* * *

Bistakoa da, baita ere, IX. mendeko kristau elizak gaur egun, karolingioen eta asturiar-leondarren eraginekoak lirakeen lekuetan kokatutako aztarna eta hondarretan aurkitzen direla. Arkeologiako datu gutxi ditugu, musulmanek aldizka eraso eginez suntsitzen zituzten lekuetan nolakoak ziren antzinako elizak sumatu ahal izateko.

Badira bi eliza, Leire eta Aralarko San Migelena beren neurriagatik nabarmentzen direnak, hispaniako erromaniko aurreko beste adin berekoekin alderatuz gero (Gironan Rodako San Pedorena ezik).

LEIREKO MONASTEGIA. Ezin eduki dezakegu, bere geografia kokamenagatik, **Leireko** monastegia izan behar zuen eta arabeen erasoaldietan errege eta gotzainak gordetzen zireneko gotorleku haren ezagutza zehatzak izateko asmorik ere, ez eta 848. urtean Cordovako Eulogiok monastegia bisitatu zuenean ere. Egia ez bazen ere (idatzi izan denez) Iruñeako¹³ gotzainak Leiren aukeratuta ateratzen zirela, aztarnak behintzat badira monastegian X. mendean zehar eskaintza ugari jaso zirela.

Lehendabiziko eliza. Leiren, XIV. mendeko aliza-barne handi gotikoaren azpian burututako miaketek azaldu dute erromatarren aurreko beste eliza bat izana zela.

Eliza-barne eta abside bakarrekoa, alboetan atalak dituen, arkupea oinetan eta solairua honen gainean; multzo hau IX. mendekoa izatea litekeena da, mozarabea behar bada.

Eliza horren burualdean bi abside X. mendean erantsi zitzaizkiola ere. Hiru absideak ultra zirkulu erdiko zorudunak ziren barrualdean eta poligonalak kanpoaldean.

Bere egitura orokorrean erdigune motakoa izango zen seguruenik karolingioen eskualdeetan (Germigny-des-Près, adibidez) eraikitzen ari zirenen antzekoa, eta ziurrenik zurezko estalkia zuena izango zen.

Dena suntsitua izango zen Iruñaren aurkako Almanzorren erasoaldietan (995-999) edo piriñar gotorlekuen aurka Abd-al-Malikenetan (1006).

Aralarko Santutegia. Musulmanen sarraldien aurkako babesleku bezala baita ere, Leirekoa baino askoz ziurragoa, bere “goitartasun” geografiazkoa kontutan izanik (1200 m. itsas mailatik gora), eta etsaien begiradetatik gordean dagoelarik inguratzen duten pagoak direla eta, **Aralarko San Migelen** santutegia da; haziz joango zen X. mendean, zenbait elezaharren berotan, beraien artean, berriemaile, historialari eta nobelagileek bildu duten Teodosio Goñirena. Hurrengo mendean zehar eskaintzak jasotzen zituen jada, nafar errege eta pertsonaia nobleen eskutik, eta bertako aldea sagaratu ere egiten zen (1074).

Aralar mendiko San Migel “in excelsis”en **lehenbiziko eliza**, zeruko milizien printzeari eskainia (Kristautasuneko beste eliza asko bezala samintasun eta uzkurtasuneko aldi hartan) izan zena, Leirekoa bezala, azken zaharberitze lanek agertu dutenaren arabera, eliz-barne bakarrekoa da, abside ultra zirkulu erdiko barrualdean eta poligonal kanpoaldean eta aurreko atarian.

Absidearen azpialdeko zatian geratu diren aztarna apurren arabera, eliza txikiren bat izango zela pentsatzen da, ia karratua den harlandu txikiz eraikia, kare-harri gogor eta beltzaskakoa, bata bestearen atzetikako lerroetan eta harri meheko pareta-hariak agian, txandaka dituela, karolingio taldeko elizetan, Tarrasakoan bezala, erabilitako adreiluen ordez.

Lehenengo eliza hau X. mendean bertan izan zen suntsitua, Abd-al-Rahman-en sarraldietan 924. urte aldera edo beranduago agian. Absidea eta ganga laster eraikiak izango ziren, hiru bao ireki zitzaizkion ferra-arkudunak. Baina, berriro ere sute batetan suntsitua izan zela eta XI. mendeko erromaniko erako berrikuntza handiari heldu zitzaion, eta orduan erantsiko zitzaizkion beste bi absideak eta eliz-barne txikiagoak.

MONASTEGIAK

San Eulogiok 848. urtean bisitatu zituen monastegi haietatik, biren zati txiki batzuk besterik ez dira gelditu: **Usunenean eta San Zakariasenean**.

USUNEKO SAN PEDRO. Arbaiungo Arroilan garrantzi handiko monastegia izan zen, gerora Iruñeko artzapezpikutegi baten burua izango zen, Opilano gotzainak sagaratutakoa 829. go urriaren 28 an. Bere XI. mende azkenaldiko zaharberitzean antzinako krismoierder bat gordegin zen, eta bere apariluaren harlandu gastatuetan geratu da oraindik mozarabeen oroigarriren bat.

SIRESAKO SAN PEDRO. Gaur **Siresako San Pedro (Huesca)** den **San Zakariasen** zorua XI. mendean berregina izan zen, oraindik ere ataria eta solairua zutik dituelarik. Zillan eta Urdaspalekotik ez da ezer ere gelditu. **Igal**-etik berriz erromaniko berantiar eliza bat geratzen da, puntadun kanoia arku zerrenda zabalena gaitan.

GAZTELUAK

Mendeetako borrokak erasotutako euskal lur honetan, elizak eta gazteluak beti izan dira, eraikuntza artearen adierazgarri iraunkorrak eta etengabeko harrapaketa eta lapurretarako xede, gorrotoa nagusi zen garai haietan.

Manuel Lekuonaren iritzian, prerromaniko aldian, Kantauri itsasaldean eta Baskonia barru sakon aldean defentsarako gotorlekuz¹⁴ josita zegoela erakusten duen militar toponomia bat badela euskaran, erakusten ez gara geldituko. Ez eta ere, Nafarroan eta Araban gain eta muinoetan ziren eta gaur galduak diren eta IX-X. mendetako kristau abangoardia zirelarik sarrazenoen militar gudarosteen aldeetako eraso txikitzaileak nozitu zituzten gaztelu ugariak aipatzen.

Aipatu besterik ez, paradigma historiko modura, **Xabier gazteluko** “torraza”, prisma laukizuzenezkoa, oinarri erraldoien gainean dena eta Errekondoren ustez, gaur “Nafarroako militar dorreerik zaharrenetarikoa” da.

3. MUSULMANEN ETA MOZARABEEEN AZTARNAK

Cordobako kaliferriaren menpeko eskualdeen gertutasunak eta Bani-Qasitarren jabegoekin harreman adiskidetsuak zirela eta, IX. mendean bederen, musulmanen eta mozarabeen arteak eragina izan zuen eskemak eta ereduak hartzerakoan, bai arkitekturaren nahiz bere edergarrietan. Mozarabeen¹⁵ arte aztarrenak Nafarroako erresuma zaharrean zehar sakabanaturik diren gaztelu eta elizetako leihotetan gelditu zaizkigu.

● TUTERAN. MUSULMAN ERAIKINAK

Beharbada, nabariena, guztiz musulmana den horretan, **Tuteraan** bilatu beharko litzateke, bere harresia eta gotorlekua zirela eta, laster iritsiko zen penintsulako mahomatar hiririk garrantzitsuena izatera.

Bertako eraikinik bikainena **Mezkita Nagusia** izan zen, Muza II.ak (841-862) eraikia non-bait. Bere aztarnak azaldu ziren katedralako lanak burutzerakoan. Aztarna horietatik ikusteko atseginenak zenbait kapitela eta mentsulak dira, gaur Nafarroako Museoan direnak.

Kapiteletan mota desberdineko batzuk gorde dira:

- Batzuk, lerdan, korintioen ereduari gertutik jarraitzen zaizkionak, akantu digitatuzko hosto liraindunak.
- Besteak zaharkitutako itxura dutenak, kubo alderako egituradunak, marmol-kararizkoak, alakaz landutako palmetak.
- Hirugarren mota bat berriz, izugarri liraina da, bere 0.40 m-tako altuerak, hirukoizten duela eta bere zabalera, bisigotikoaren itxurakoa da eta arabeen ikurrez eginiko epigrafia du.

Azkenik, neurritz txikiagoa den pieza bat bada, arku bikia zuen **leiho** bati zegokiona non-bait, zaharkituriko itxura duena kizkur alakatuak eta saskiari erantsitako koilarinoa duena. Ferra-arkutxoak pieza bakarrean dituen leiho bat geratzen da.¹⁶

Tuterako mezkita berekoak dira dotore apaindutako **harzurizko ukondoak**, atariko aterpearen hegaletan zirenak. Egiturazko itxuraren arabera sailkatuz Iniguez Almechek hirutan zatitu nahi izan zituen.

- Sail bat, 0.35 m. zabalean eta 0,38 m. altuerakoa da, koskaren kurba ukitzen duten birililena da, aurre aldetik biribilen lokera zain bat dute erdian eta hauek saihetsean tulipan hostoz apainduak daude.
- Beste sail batek, ukondoaren kanpoaldeko zatia osatzen duen koskaren kurba inguratutako tajuketatik sortutako zuztarrez lotzen ditu biribilak edo erroiloak.
- Hirugarren talde batek, lerro zuzenetan biltzen ditu biribilak oso modu bitxi ugarien araberrako zuztarrez osaturikoak. Abd-al-Ramanen garaiko islameko artetzat jo litezke; baina beranduagoko aldiak gogora arazten dituzten zantzuak ere azaltzen dira.

Musulmana da baita garbiketako **ur-haska** zati eder bat ere, katedralaren ipar aldeko absidaren baten zoruaren azpian aurkitutakoa. Berauen aurrealdeak hiruguingilezko arkuez apainduak dira, eratzun eta soka izpizko ingurune bikoitz batetan mugatuak, andaluziar ereduaren aztarna garbiak.

● MUSULMANEN BI KUTXATILA

Ez dugu bukatutzat utziko “musulman” sail hau, artelan bitxiak diren Fitero eta Iruñeko marfilezko kutxatila aipatu gabe. Gerrako harrapakinak izango ziren eta beharbada zenbait jaberren eskuetatik igarotakoak ziren.

FITEROKO KUTXATILA prisma egiturakoa da: 89 x 128 mm. luze-zabalean eta 83 altueran. Medina-Zaharako Halaf marfil eskulangileak egindako sinadura darama, gure aroko 966. urtean, emakume bati eskaintza eginaz, agian Alhakam II.aren arreba ala emazteari. Horrela bada, kaliferrietako lantegietako lehen aldikoa da. Ataurike fineko apainketa du landaretza hutsezko gaietako buruzkoa, hondoera bera ere laua duen erliebe lau bat nabarmentzen da.

LEIREKO KUTXATILA. Oraindik ere oparoagoa da, edozein alderditan ere, **Leireko kutxatila** da (Iruñeko Museoan) han, Nunilo eta Alodia martirien erlikia-kutxa bihurturik dago.

Baditu 33 cm. luzeran, eta 22 cm. zabalean eta altueran. Medina-Zaharatik datorrena berare ere, gure aroko 1005. urtean Faray eta hainbat ikaslek izenpetua dago, eskaintza luze bat dauka Alah-en eta buruzagi baten ohoretan, beharbada Almanzorren semea, Abd-del-Malik-en ohoretan, marfil gaineko erliebe finak ditu bere alde guztietan eta baita estalkian ere. Bi aurre luzeak, hiru dominaundi gingilduetan zatitzen da, eta saihetsetakoak bitan.

Fiteroko kutxatilarekin kontrajarriz, Leirekoa ataurikea gutxitu eta animalia multzoak (ehize agerraldiak) eta giza irudiak (kalifa, musika tresnak jotzen ari diren emakumeak, zerbitzariak eta abar.) gehitzen dituelako nabarmentzen da, eta litekeena da ekialdeko ereduaren inspira-

tua izatea; baina, dena dela, konposaketa zentzu handikoa da eta irudietan plastikotasun orekatua duena, non, hau dela eta cordobar marfilgintzako piezarik ederrenetarikoa den.

● MOZARABEEN ARRASTOAK DITUZTEN KRISTAU ELIZAK

Musulmanen eraikinetako artetik kristau elizetara igarotzen bagara, errekonkista lanagatik pixkanaka hedatuz joandako Iruñeako erresumaren alderdietan ez dugu bere gurtzaren aztarna gabeziarik sumatuko. Muga aldeko lurrak zirenez, mozarabeen aztarnak eta baita bisigodoen oroigarri zenbait ere suma liteke lehen begirada batetan.

ARABA

AISTRAKO SAN JULIAN (ZALDUONDO). Arabako iparraldean orain gutxi aurkitu eta zaharberritu zen (garai bateko *Aistra* udalerrian) **Zalduendoko San Julian** ermita. Eliza hau, hala uste izaten denez, behintzat, Julian eta Basilisa Santuei eskainia da, egiptiar martiriak biak, eta beren aldeko jainera VII. mendetik hedatu zen Penintsulan.

Neurriz txikia da, eta zorua laukizuzenekoa du, harritzar handiz eta hutsean muntatua eta erromatarren tradizioko tresneriaz eraikia da. Eraikina zeharkako alaka erlaitz batetan bukatzen da, teilatupetik doana, sortaldeko eta sartaldeko hormen goialdean frontoi baten oinarriak osatuz. Bere hegala hainbat eratako harburuen gainean datza: bata leuna da, bestea animalia buruz apaindua eta beste zenbait giza buru zakarrekoak.

Ekialdera, **leiho** tailatu txiki bat ageri da okre kolorekoa, harri monolitiko baten gainean, besteak baino nabarmenagoa da eta bere zuloa,itsu-leiho estu bat da, marra bikoitz paralelo batez apaindua, alde banatan bana, eta burualde modura ferra begi itxura duen zabalune batez koroatzen da, harritzekoa bada ere, Ambiako Santa Eufemiaren (Orense) antzekoa da.

Eliza txiki honi bisigodoen garaiko¹⁷ data jarri dionik ez da falta izan: baina, bere antzinakotasun itxura hori, arkitektura tradizioetako bizirik iraute baten moduan hartu izan ohi da.

ERRIOXA

DONEMILIAGA KUKULA. Errioxan, X. mendearen lehen hamarkadatan, zalantzarik gabe, nafar monarkia bere sartalde aldetik hedatzen hasi zenean, “mugako” artea deitzen zaion hori, bistakoa egiten den monastegiak sortu ziren. **Donemiliaga Kukula** izan zen agerpen horren bihotza.

Errioxar monastegi ospetsu hau erruz aztertua izan da hainbat ikuspuntutatik: historikotik (Lacarra, Pérez de Urbel, García Cortázar, Ubieto Arteta, eta abar.), arkeologikotik (Alberto del Castillo, Marcos Pous, L. Alberto Monreal, eta abar.) eta literaturatik eta agiritatik (Díaz y Díaz, Linaje, Vázquez de Praga, Minguella, S. Silva y Berastegui, eta abar.). Gure historia-artistiko ikuspegitik Manuel Gómez Moreno, Iñiguez Almech eta Jacques Fontaine bezalako idazle ezagunen ikerlanak emandako emaitzak eduki behar ditugu kontuan.

Aurretiaz gogora arazten dugu inork ez duela eztabaidatzen leku honen identifikazioa, Zaragozako San Braulioren “**Vita Emiliani**”k dioenaren arabera bere erretirorako eremitau santuak aukeratu zuenarekin, zeinatan ikasle multzo bat bildu zuela eta 574. urtean hil zela.¹⁸ Leku bazterra izanagatik, geografiaz leku garaia eta babesten duen arboladiengatik, hasierako monastegiak, bisigotikoa zalantzarik gabe, musulmanen gudarosteen eraso suntsitzaileei ezin egin izan zien aurre eta gaur ikus litezkeen, espirtuzko bizimodu latz eta indartsu baten lekuko bezala lurpeko hutsarte batzuk utziz desagertua izango zen.

Halaz ere, asko dira monastegi elkarte baten aparteko bizimodu haren mendeetan zeharreko bizi iraupenezko lekuko diren datoak, beren idazmahaiko uztetatik hasita, denen artean ezagunenak “glosas emilianenses” deritzanak, gaztelako erromantzeen eta euskararen lehen zizakadurak erakutsiz, eta beranduago “román paladino”n eginiko poema, zeinarekin XIII. mendean Gonzalo de Berceok sortzailearen mirariak kantatu zituen.

Naiara hartu ondoren eta Nafarrak Errioxa Garaia berreskuratu ondoren, X. mendearen bigarren zatian **Susoko Donemiliaga** “basilikari” buruzko agiriak biderkatu egiten dira, haranean bertan X. mendean jada bazen **Yuso** monastegitik bereizi behar dena. Baina ez da erraza gertatzen hain desiratua eta behin eta berriz, bai moroek, gaztelauek (Fernán Gonzalezek 947tik 960 arte eduki zuen) eta nafarrek harrapatua izandako eraikin baten seinale bakoitzaren data zehaztea. Litekeena da, abatetxeko onibarren jabegoa baiezteko agiria, 984.ean Nafarroako errege, Santxok eta Urrakak, eta Sisebuto abateak sinatutakoa, oraindik zutik diren eraikinei buruzkoak izatea. Bere idazmahaitik ateratako eskuidatzi batzuen ezaugarri zantzuak eta bere lantegian landutako marfilarenak mozarabeak direla ukatu ezinezkoak da. Behin eta berrizko indusketa lanek agerian utzi dituzte ehun baino gehiago hilarri IX. mendetik hasi eta XI. mendera arteko data dutenak.

Badirudi lehenengo monastegia, izen hori ematea merezi badu eta ez bakartegiarena hain zuzen ere, antzinako *martyria* modura izan zen eratua, **San Emilianoren** hilobiaren inguruan. Almanzor etorri zen 1001. urtean su ematera. Nahikoa izan zen huraxe, XI. mendean zehar Iruñeako erregeek, batez ere **Santxo Handiak**, monastegiaren “zaharberritzaille” bezala ageriatan azaltzen denak, **Donemiliaga** zaharberritu, zabalagotu eta aberasteko.

ERAIKIN KONPLEXUA. Ez da erraxa Donemiliaga bezain konplexua den eraikin bat deskribatzea. Sarreran jada, harritura uzten gaitu sarrerako atearen atzealdeak, oso ukitua denak, bere despizeagatik badirudi bisigodoen muina dela; nahiz eta ferra-arkuak erradioaren hirutik bat gaudituz dagoenak cordobarren joera ekartzen duen gogora. Bitxikeria da atezango bakoitzean hiru zutabe gainetan datzala. Ate horren aurrean bi lekune karratu daude.

Eliza bi eliz-barnetakoa da, zabalera desberdinetakoak (4,20 eta 3,30 m.), material desberdinez eginak (hareharria eta karaitza), gutxi garatutako bi ferra egiturako arkudun bi zutabez bereziak, erradiozko gangak, arku-gain irregularrak, abiatze salmeretan zabalagoa da eta hedadura handiagokoa erdiko; guzti honek bisigodoen tradizioa iradokitzen du. Arkuteriak gainaldean zirkuluerdiko sei arkutxoren hutsarteak duen solairu bati eusten dio. Gurutzadura garai bat badu musulmanen gangez estalia eta burualde bikoitzekoa, oso hondatua gelditu zen han Santa Aurearen hilobia kokatu zenean, XI. mendean.

Atzean **kobazulo sail** bat bada, *bisigodoen bakartegiei* eskainitako aurreko atalean gogoratu genuen bezala. San Millanen hilobi hutsa (etzanda dagoen estatua erromanikoa du) erakusten duenak hilobozulo hirukoitz bat dauka, hauetako bat Santxo Handiaren garaietan berritua izan zena. Bere puntu erdiko arkuak apaindu gabeko mainel latzez berezita daude.

Jacques Fontainek “**lurreko tapiz apainduaren**” edertasuna azpimarratzen du, errekarri gris eta adreilu gorri egindakoa, errosetak eta esbastikak marratzuz, XI. mendekoa izan litekeen lan zoragarria.¹⁹

GORA-BEHERA HISTORIKOAK. Iñiguez Almechek bere aldetik, ohar arazten digu hainbeste sunsiketa eta berreraiketa eta nozitutako erreketak salatzen dituzten kiskalketa ugariak multzo honi halako konplexotasuna ematen dien non, beren aldiak patxadaz begiratzen badira baka-rik ulertzen diren.

“Kobazuloak, beren aldare bisigodoekin San Millanen garaikoak dira; kobazulo aurreko aterpea eta bi saihetsetara doazen erremateak, sartaldekoa galdua dena eta sortaldekoa berritua, Santxo Gartzez I.ngoaren sagaratze aldikoak dira; Almanzorrek erretako eliza osoa, Santxo Gartzes II.aren ardura aldikoa; eta azkenik Santxo Handiaren eskuan jarri behar dugu hainbeste hondamendiren konponketa eta eliz-barneen luzamendua”.²⁰

ERRIOXAKO BESTE ELIZA BATZUK. Errioxan bertan ere geratu dira hargin mozarabeen zenbait adierazgarri,

- Adibide modura, **Kamerosko Torrecillako San Andres ermita** apalean ferra egiturako oinazalean, antzinako galloi kupulatxo galdua duelarik,
- Peñalbako Santa Maria elizatzuan, (Arnedillotik gertuan) non antzinako ferra-arkuak sumatu eta musulman alfiz jatorrak ikus daitezkeen;
- eta *Donemiliagatik 20 km-tarako Santa Columan*, martyrium baten aztarnak ikus daitezke, gaur egun “*babestua*” dena, *Erdi Aroko eliza handi baten eskuinaldeko eliza-barnearen horma azpian; eta hor bertan, ataurikeko barneate zatiak, mozarabeen ezaugarriak zalantzarik gabe.*²¹

ARAGOI

PEÑAKO SAN JOAN. Donemiliagakoarekin alderatzekoa da, *Santxo Handiaren jabegoen* beste muturretik, **Peñako San Joanen** monastegia, geografikoki non kokatua dagoen kon-tuan hartzen bada, 1220 m-tako garaieran alegia, aragoialdeko bakartegi honek musulman eta mozarabeen artetik eskaini dezakeena urriango izango da.

Urrenez urren eraikitako zati askodun monastegi honen bere lehenengo zatia bi mailatan osatu zen.

Goieneko maila. Hasierako gunea (*egun, kriptu moduan dena*) bi kaperu biki ziren aurrez aurre aldare zuloak zituztela eta zirkulu erdiko kanoi sabaia zuelarik. Bi ateak eta zulo-etako aldareak ere erdi puntukoak dira. Bi absideak erdiko horman irekitako zulo batek elkartzen ditu, ferra-arku batek estalia dago eta bi aldareentzat bazter mahai bezala balio du.

Kaperen aurrean, hein handi batetan haitzetan zulatutakoak eta pixka bat zaharberrituak diren hauek eliz-barne txiki bana dute (3,15 eta 3,30 m.) zabalera desberdinez eta luzera txikikoak (4,50 eta 7,05 m.), XVI. mendeko tramu batzuetan luzatuak izan zirenak. Aldare zuloetako zirkulu erdiko arkuek eta hormako ferra egitura gutxi nabarmendutakoak, uztaiak dituen zutabe motz baten kontra daudela bi antzinako eliz-barne txikiak zatitzen dituenak, bisigodoen tradizioaren berri ematen dute.

Aurrealdeko bi kaperak erromaniko pinturak daramatzate. Lehenbiziko elizaxo honen data, M. Gómez Morenoren ustetan, IX. mendearen bigarren zatikoa litzateke.

Beheko maila. Luzatu egin zen antzinako zati hau, pixka bat beheargoko mailara, eliz-barne bakarrekoa da eta badu "kontzilioaren" aretoa deituriko bat, orain lehenbiziko kaperara sartzeko balio duena. Bere sabaiak, IX. mende hasierakoak, XV. Mendeko sutearen ondoren berreraiki ziren.

Lurrazpian gelditu zen multzo hau dena, gaineko eliza Santxo Handiaren garaian (1020-1030) eraiki zenean.

***

Militar defentsarako behar zurrupatzaileak ez ziren nahiko eragozpen izan elizak eraikitzen jarraitu ahal izateko. Beren garaian, ordukoen miresmena sortuko zuten egituren konplexotasunak, eta gurean berriz hainbat idazle behartu du Aragoiko "lehen erromaniko-lonbardiartea" ren jaiotzaz hitz egitera.

OBARRAKO MONASTEGIA. Eliza horien artean sartu beharko litzateke Galindo Abateak berre-raiki zuena (Abd-el-Malik-ek suntsitu ondoren) Obarra monastegian: hiru eliza-barnetako basilika oi-azala duen eliza, erdikoa saihestetakoak baino zabalago eta garaiaagoa delarik, abside hirukoitza eta presbiterio aldea zerbait gorago eta sei tarte gehiago dituenak.

SEROSEKO SAN KAPRASIO. Beste adibide garbi bat, **Santa Cruz de la Serós-en**, **San Kaprasio** eliza da, XI. mendearen lehen hereneko arkitektura erlijiosoa duena, eliz-barne bakarrekoa eta zirkulu erdiko absidea labez estalia eta aldare-aurre kanoi sabaiduna eta eliza-barnean bi tarte, hiru muturretako zutabe gainean artzadun sabaia dituztenak eta inolako begikotasunik ez apaingarriei.

Kanpoak besterik ez, zerrenda bonbarden gaineko arkutxoak "lehen arte erromaniko" deituaren jatorrikoak, arrasto hauek dira, Obarrakoa bezala, eliza hau ere, hurrengo atalean sartzera bultzatzen gaitzaketenak; baina hemen gogoratzea nahiago izan dugu gure historiaren kronologia eskemari leialak izategatik, izan ere eraikin hauek XI. mendearen lehen hamarkadatan datatzekoak dira.

***

Gaurko Aragoi aldeko lurraldeetako eliza batzuk, mozarabe eta prerromaniko zantzuak nabarmenagotzen direnak Serrablo edo Gállegoaren sakanean eraikienak dira, Biescasetik hasi eta Ordués eta Rasaleraino hedatzen den eremuan. Hoberenak eta hobekien gordeak aipatuko ditugu. *Eliz-barne bakarrekoko elizak* dira, *zirkulu erdiko absidea* eta *egurrezko* estalkia dutenak.

LARREDEKO SAN PEDRO. Besteen artetik salbuespena dirudi 1933. urtean Frantzisko Iñiguezek zaharberritu zuen **Larredeko San Pedrorenak**, elkartutako zutabeetan zutikako zerrenda gainetan kanoi erdiaz gangatua dagoena.

Absideko arkuitsuak, alboetako gelatan jarraitzen dute, ferra egiturazko ate eta arkuak badira, arku-gain bazterrekoa, eta ondorioz kakoan giltzarriak gizenagoak dira alboetako abiapuntutan baino, cordobar tradizioaren arabera. Euskarri ertza eta abiapuntuzkoa (koska eta zubi-bular) pieza bakarrekoak dira erradio despiezearekin bisigodoen tankerara; baditu oso itxian ferra-arkutxoez bukatzen diren leihoak. Sarrerako arkua, hegoaldeko alboko ate gainera, lurreraino luzatzen den alfiz bikoitz baten azpian irekitzen da.

Zantzu guzti hauek mozarabe artera garamatzate, Camón Aznarrek nahi bezala, asturiar prerromanikora baino gehiago.

ARAGOI ALDEKO BESTE ELIZAK. Larredetako imitatuz, **Busango San Joan** eliza-barneari bira eman nahi izan zitzaion arku zerrenden gainera kanoi erdi eta zutabe alkartuez, baina lantegi hau sabaia-aren abiapuntuan moztua gelditu zen. Iniguetan iritzian goitik behera etorri zen.

Antzeko ezaugarriak dituzten gaiak aurki ditzakegu:

- **Gavineko San Bartolomen** bere dorre lirainarekin,
- **Susin**-eko eliza, non hutsarteko arkutxoaren berezitasuna den, beste erdi puntuko arku batzuen azpian babestua geratzen direla,
- eta baita **Satué, Oliván, Isún** eta abarretan ere.

Lehen ohartarazi dugun bezala, Serrabloko eliza hauek “lehen arte erromanikoetan” sailkatu nahi dituzten egile jakitunak izan badira, mozarabeen etorrikoak eta “bertako” zenbait ezaugarri direla eta, oso agerikoak direlako egileak berauek aitortzen dutenak, ez digute eragozten prerromaniko lanen taldean katalogoraten.

Dorreak. Musulmanen mundutik gertu izateak eraginik izango zuen dorre batzuen eraikitze garaian, dorre hauek ez baiziren kanpandorreak izan eta honegatik litekeena da musulmanen mairu-dorreen antza izatea.

Kronologia. Bestalde, historialariaren arreta zirikatua izaten da eraikuntza hauek kronologia goiztiarragatik, izan ere, fidagarriak diren agirietatik guztientzat ere, data baieztagarri bat ateratzen da: X. mendearen azkenaldekoak ala XI. hasierakoak.²²

● ARAGOIKO ARKITEKTURA MILITARRA

Azkenik bada, euskal “prerromaniko” artearen atal honen aipamenean, nahi izan dugun bezala, sartzan baditugu Santxo Handiak eragindako lanak, herentziazko eskubideak argudiatuz 1017. urtean berak okupatu zituen Sobrante eta Ribagorza konderriak barne direlarik, gaingiroki bada ere, gogoratu beharko genuke garai hartako arkitektura militarra.

Ikuspuntu honetatik nabarmentzen dira **defentsa dorreak**, **Fantovan** eraikitakoa (oinazal borobilekoa) eta **Abizandan** (oinazal laukizuzenekoa).

LOARREKO GAZTELUA. Batez ere nabarmentzen dena, **Loarreko gaztelua** da, multzo horren antzinako muina eta eraikin multzo zoragarrikoa duena. Hasierako muin hori, zenbait idazlek lonbardiaren lehen erromanikoa bezala ezagutzen eta deskribatzen dutenak, badu oraindik hesitutako ingurune batetan, hainbat dorre eta laukizuzeneko eliza-barnea, kanoi ganga eta oskol estalkia duen absideko kaperata; guztia gainera xumetasun harrigarriarekin.

4. ASTURIAR-LEONDAR ARTEAREN ERAGINA

Bistakoa den bezala, bai estiloz eta arte formulazioz besteetatik guztiz bereizitako geografia esparruak marrazten uzten ez duen eraginaren interpretapen bat onartuz, ongi etorriko da gogora ekartzea Espainiako Iparraldeko kristau erresumetako eragina nabarmen azaltzen dela dirudien zenbait lan.

Nafarroako Museoan daude jasorik X. mendea baino berriagoak ez diren antzinako eraikuntzetatik askatutako zenbait pieza, hara nola:

- bisigotiko zantzuak dituen **kapitelen** bat;
- Unxeko San Martin inguruetan aurkitutako beste bat, sokaduraz eta kontrajarritako triangelu sailengatik asturiar aldekoekin zerikusia duena;

- **ponte harri** bat geometriazko landarediak grabaturik kopan dituela eta sokadurak eta zuta-beak oinarrian, bere egitura latzogatik bisigotikoan eredia hartu duen herriko norbaiten eskua adierazten duena.

- GARAIAK

Zuzen zuzeneko hispaniar eraginaren ikuspuntu honetatik, Orba haranera eginiko bisita suspergarriagoa gertatzen da **Iratxetako hazitegia** (garaia) begiztatzeko bada, zeinaren aurrean asturiar artearen oroimena baztertu ezinezkoa den. Hispaniako Iparraldean garaiekin ohitura, IX. eta X. mendeetako agiri ugari jantzia dago. Gero, mende luzeetan zehar iraun zuen ohitura da hau, eta beronen aleak arte historiagileari baino gehiago axola zaizkio etnologoari.²³

Iratxetako eraikinak neurri txikia du: laukizuzeneko oinazala eta bi solairukoa da. *Behoko solairua*, saihestuz luzeak delako erdi puntuko hiru arkuren gainean etzaten da eta bere alde motzak biren gainean, alde banatan erdiko harroin bat utziaz. *Goiko solairuak* lehen, hazitegietan berezkoak diren ate eta zubia egurrezkoak ziren, karraskariak ez zitezten igo; baditu kanpoaldera mozketa erregularrezko hiru gezi-leiho zulo; bi, alde motzetako hormapikotan eta hirugarrena atearen ezker aldean. Zorua berriz, Iñigüezen ustetan, egur gainean harlosaz egin izan ohi zen.

Iratxetan *harriaren landuera* ona da gehien harritzen duena; honek lagundu dio mende luzeetan ongi gordea izaten. Bere *ertzak* handi samarrak dira; gainerako aparejuak harlanduetarako joera du, nahiko anguludun harri eramanez, apareju handiagoren itxura emateko erzetaka finkatuak dira. Puntu erdiko arkuak abiatzen direneko *oinarriak*, ozkadurarik gabeko oinarri baten gainean kokatzen dira, eta kanpoalderako ilara mehe batez bukatzen dira: “dena Asturiasko Valdedios herriko hormapikoen antzekoa guztiz (X. mendeko azkenaldian) eta asturiar arteak eraginiko mozarabeen elizen antzeko... *Arkuak* ez dute giltzarrik eta apareju guztia, karariz finkatua bada ere, hezurrezko juntura finez prestatua dago”.²⁴

Garaia horren zahar itxurak ez du eragozten oso geroagoko data duela pentsatzea, “asturiar” delakoren biziraupenezko beste bat denik.

Eparozeko Garaia. Antzinako garaiez hitz egitean, ezin utziko dugu oroimenera ekarri gabe **Eparozekoa**, harrizkoa berau ere, eta ateburu egurrezkoen gainean dagoena eta asturiarren zenbait zantzu baditu ere, seguruenik Iratxetako baino berriagoa da.

- VILLATUERTAKO SAN MIGELEN AZTARNAK

Historialariarentzat garrantzi berezikoak dira Lizarrako lurretan den **Villatuertako San Migelen monastegiko aztarnak**, gaur egun oinazal irregularreko ermita txiki bat besterik ez da geratzen, X. mendeko jatorrizko hormak galduak dituelarik.

Barruan itsatsitako inbelleak geratzen dira, horman sartutako uztazko harri zilindriko luzeak dira, kanoi-ganga erorien fajoiak zutikatu zituztenak. Honi, bere deformazioetan, hondora joandako jatorrizko sabaiaren bultzada eta erromaniko aurreko garaietan mailuz soilik landutako hormetako harlanduak nabari zaizkio.²⁵

Data hau, hain zuzen, **orotarri baten idatziak** baieztatzen du, Santxo erregearen eta Blasoko gotzainaren izenak gogoraraziz, zenbait aldiekin bat etor zitezkeenak dira eta horren ondorioz data desberdinak izan. XI. mende aldera zuzentzen gintuzten T. Biurrun eta J. Gudiolen iritzien aurka Iruñako P. Germanen ikerketa baten ondorioak irabazten dutela dirudi eta Santxo Gartzes II.aren erregetza aldira bidaltzen gaitu X. mendeko azken herenera (971-978).²⁶

Nafarroako Museoan gelditu dira Villatuerta monastegiko zenbait harri, prerromaniko jatorri garbiko **erliebe figuratibo** landuak dituztela eta. Jacques Fontaine bidezkoa dela dio, X. mende honen azkenaldia “asturiar plastikaren oso pareko eskultura trinko eta latzeko motaren bat azaltzea... beren grafismoagatik hain dotoreak diren Kataluinako prerromaniko edo protorromanikoaren lehen saiakera haiekin baino indar handiagoz”.²⁷ Azpimarra ditza-gun erlieberik interesgarrienak:

- Hauetako batetan mutur zorrotzeko mitra daraman **gotzain bat** asmatu liteke, zaldi gainean doana, eskuineko eskuan artzain-makila daramala eta ezkerrez zaldiari eusten diola sermoia egiteko jarreran.
- Beste batetan berriz, aldare txiki baten aurrean **mezaren ospakizuna** interpretatu liteke, ezkerreko besotik zintzilika manipulo bat daramala ospatzaileak, eta beste aldean bi irudi,

hauetako batek antza denez, prozesioetako gurutze bat daramala; dena soil eta zakarki landua eta mendeetako ekaitzek urratutako hareharria da.

- Hirugarren agerraldi bat, bi harriren erliebeak erabiliz osatu litekeena da, ondorioa **gurutzil-tzatutako Kristo** bat da **hegalak dituen San Migelen** irudi baten gainean.

5. BIZKAIKO ETA GIPUZKOAKO PRERROMANIKOA

Lurrari lotutako bizimoduaz eta Euskal Herriko kultur atzerapenez lehenago esan genuena aurrean daukagula, ez da bada uste izatekoa, kostaldeko bi probintzia hauetan prerromaniko arte gogoangarriren bat aurkitu dezakegunik. Aspaldiko garai hartako euskal eskulangilearen gaitasuna indartsu azaldu zitekeen egurrezko eraikinei buruz ez dakigu ezer, izan ere, eskualde honetan jarduera mota hau oso bizia izan zitekeen bertan izan diren zuhaiztiak ikusita.

Euskal Herriko historiagile guztiek onartzen duten gertakaria, gure aroko lehen milurtean bertako biztanleriaren “nekazari giroratzea” da. Eta milagarren urtea izan da giroberritze honen mugarrria. Henri Focillon, frantses historialariak data honi eskainitako liburu batetan (Milagarren urtea), ez du zalantzan ere jartzen aurreko aldia “**zuraren zibilizazioa**” bezala izendatzerakoan. Data-goren horren ondoren badirudi Europa osoan sartaldeko gizonaren hirira itzultzea eta **harrizko eraikinetara** abiatzear dagoela.

• BIZKAIA

Hortaz, Bizkaiko oroitarrien eraikinei dagokionez, Abrisketako San Pedorenak (Arrigorriaga) kentzen bazaizkio, eraikin oso xumeen hondarrak besterik ez da gorde, eta ez X-XI. mendeak baino lehenagokorik. Izan ere, harriosoko leihoak dira, oso landuera latzekoak, oso ekintza teknika zakarra dute eta estetikoki berriz ez dute ia ezeren garrantzirik, eraikuntzako eraikinetan sartuta edo ondorengo berreraikuntzetan daude gaur egun.

ABRISKETAKO SAN PEDRO. Hala ta guztiz ere, gure ustetan **Abrisketako San Pedro** elizaxoak arreta berezia merezi du. Zaharberritu eta gurtzara itzultzeko prestatutako ermitak *absideko leiho* bitxi bat dauka: jakar takatekoz markaturiko zoruen arteko saliente baten azpian, argi begia arkibolta moduan koska batzuz inguratzen da, eta alde banatan bi gurutze ebaki agertzen ditu, moztu samarrak eta itxura guztien arabera bisigodoarrak. Bada *horman sartutako beste harlandu* bat ere, sigi-saga zirrinda batetan uztaiturik gurutze bat eta beragandik zintzilika alfa eta omega erakusten dituelarik. *Sarrerako atezangoan* bisigotiko guretze bat azaltzen da borobil batetan sartuta.

Eraikinaren hegoaldeko apaingarrietan, ate itsu baten esturan erliebe figuratiboak dituen *bi ukondo* ikusten dira; bietatik hobekien irakur litekeenak sexual koito itxurazko jarreran dagoen bikote bat erakusten du. Eraikin erromaniko hauen hormetan sartutako harlandu hauen lehen begiradan gogora etortzen dena da, bisigotiko gai hauek mimetismoz landuak izan zirela bertan, XII. mende bete betean.²⁸ Halaz ere, orain berriki zaharberritu zen ermitaren eraikuntzan berrerabilitako antzinako hainbat hilarri puska azaltzeak, guztiz bisigotikoa zen eliza baten osagaiak baliatuta egindakoa izatea litekeena dela proposatzen da berriro. Nolanahi ere, ezin ukatu liteke prerromanikoa denik.²⁹

AZTARNA PRERROMANIKOEN EZAUGARRIAK

Bizkaiko Goiz Erdi Aroko arkitekturaren beste aztarnei dagokienez, Arrigorriagako elizaxoak dituenak baino zaituagoak direlarik, denak harri landuz eginiko leihoak besterik ez dira, gaur desagertuak dauden eraikinetako erlikiak. Bizkaiko lurraldean 16 kasu izan dira aztertuak sistematikoki.³⁰

Kontutan hartzekoa da beroietan erabiltzen den harria beti **hareharria** dela. Harri-bakarretan eta prisma egiturakoetan landuak izaten dira beti leiho begiak, altueraz metro erdikoak dira

gutxi gora behera, erregularri landuak nahiz eta, gaur egun eguraldiaz xahutuak ikusten baditugu ere.

- **Ajimezdunak.** Oso argi gutxi sartzeko moduko tartekak irekitzen dira bertan. Delako tarte horien erdiko ardatzean, bada ia beti, ajimez ala mainelen bat, egituran inolako egitekorik ez duena, zutabe txiki baten moduan jarria, apainketa gai soil bat bezala. Horrelakoak dira, **Urrielduko San Migelen** (Gorozika, Muxika), **Artako San Pedron** (Markina-Xemein), **Bermejilloko San Lorentzon** (Güenes) eta **Gerrikako Santa Luzian** (Arbazegi-Gerrikaitz).
- **Erdi puntuko arkudunak.** Argi-begiaren goialdea erdi puntuko arkuan bukatzen da batzuetan; **Lamikizko San Juan** eta **San Lorentzon** (Mendata) adibidez. Ez da ahaztu behar puntu erdiko arkuan bukatzen duten tarte bikoitzak, Penintsulan zehar tradizio handia dutela bisigodoen aldiataraino iritsi daitekeena gainera. Baina hemen, asturiar eta mozarabeen gertutasun geografiko eta kronologikoaren emaitza bezala ikusi behar dira batez ere.
- **Begidunak.** Hutsarteetan irekitako argien gainean sarritan aurkitu ohi dira bi begi (hutsartearen begi edo tarteko bana), **Amazako San Martinen**, Iurretan, eta **Zarandoasko San Salbatoren**, Larrabezuan, ferra arkuaren atrofiaz gauzatu direnak bezala hartu beharko lirartekeenak, pixkanaka itxiz joan direnak eta azkenik, bakanduta, begi bihurtzeraino.
- **Ultrazirkuluerdiko arkudunak.** Badira, halaz ere, kasu pare bat, **Goiuriako Santa Marian** (hareharrizko harlandu bat, alde bakoitzean 45 cm. neurtzen duena), eta **Busturiako San Kristobalen** begi-zulorik ez dago, ultra zirkulu erdiko arku baizik, mozarabe klasikoko arkuarekin elkartzen dela dirudiena.

GURUTZE EGITURAKO LEIHOAK. Diseinu mota honen bereizgarritasun bat gurutze egiturako leihoak dira, **Barañanoko San Antonio** eta **Argiñanoko San Adrianen** (biak Zeberioakoak) daudenak: Bloke karratu baten gainean, zirkulu bat marrazten da eta bertan beso sendoko gurutze bat sartzen da.

Leiho hauen neurri txikiak eta teknikaren laztasunak argi erakusten dute egitura oso soiletan jartzen zirela eta barrualdeko lekua jende talde handiak sartzeko eta liturgia ospakizun konplexuetarako desegokiak zirela.

LABURBILDUZ. Laburpen modura demagun, aztarna hauei dagokien arkitekturak ez zuela eskatzen ez irudimen handirik ez arte sentsibilitate berezirik ere, eraikin eta hargin abilezia garapen apartekorik ere ez bere eraikuntzetan.

Estilistikoki ere, asturiar-leondar prerromaniko ereduen eraginik ere ez zen izango. Eta nahiz eta bizkaitar lurraldeetan ikusten diren hutsarte bikoitzak galoen eta asturiarren aleak gogora ekartzen dizkiguten eta kantabriar hegalean aurkitutako ale guztietan hainbat berdintasun adierazten bada ere, ez da egokia egituraz eta kronologiaz delako eredu horiekin identifikatzea.

Bizkaiko kristautasunaren arkitekturako adibide horiek sistematikoki aztertu dituztenek “XI. mendearen erdialdeko urteak, hutsarte horien taila egin zeneko garaia kokatzeko egokienak bezala” hartu behar direla diote. Hargin lanean eta ageriko hastapen maila zela eta beren kalitate tekniko txikiagatik herrikoi artearen agerpen bezala jo behar dira, “zeren eta hemen inguruko hurbilekoenak aipatzearen, Donemiliagako Kukula, Eskaladako San Migel edo Lebeñako Santa Maria monastegietako arku landuagoak ez dakite ala ez dituzte imitatu nahi”.³¹

KRISTAU EZARPENAREN LEKUKOAK. Euskal Erdi Aroko arkitekturaren aztarna hauek eta bereziki **Abrisketako San Pedrorenak**, eta gaur **Argiñetan** bilduriko (bibliografia ugaria duten hogeiren bat gutxi gora behera) Durangaldeko hilobiak bultzadarik ez die eragiten arte historialariei. Beren geografia kokapena eta Goiz Erdi Aroko eliza eta hilerri aztarnak aurkitu diren lekuetako miaketan ondorioekin alderatuz gero, (Garaiko **Momoiñoko San Juanen** eta **Zenarruza** Kolegio-eliza, adibidez) eta X-XI. mendeetan Bizkaiko antzinako abatetxei emandako “monastegiei” buruzko agirien argitan begiratuz (Mungia, Abadiano eta Zenarruza-Bolibar), XI. mendean jada, euskal mendietan kristau fedearen eta jardueraren hedapen handia frogatzeko garrantzi handiko emaitzak ditugu.

Bestalde, bizkaialdeko delako eliz kokapenen trinkotasun desberdina ikusiz, gutxi sartaldean eta ugariagoak beste alderdietan –Ibaizabalko goiko sakanean (14 eliza), Oizko iparraldeko hegaletan (7 eliza), Gernikako itsasadarraren ezkerreko ertzean (13 eliza)– ekonomi arrazoiak jartzen ditu agerian³². “Ekonomia ahalbide hauek izan ziren zalantzarik gabe, erbes-

teko monastegi indartsuen begirada erakarri zutenak, hara nola –Naiarako Santa Maria, Peñako San Juan, Oñako San Salbatore, eta funtsean Cogollako San Millan– Kantabria aldera zabaldu nahiez beren eragina”.³³

● GIPUZKOA

ASTIGARRIBIAKO SAN ANDRES. Bizkaitik Gipuzkoara igarotzen bagara, eta jada aipatua dugun Irungo Santa Elena eliza-hilerria alde batetara uzten badugu, lurgainekoetan aurkitzen dugun garrantzizko bakarra **Astigarribiako San Andres** eliza da, Mutrikuko udalerrian dagoena, eta XI. mendeko agirietan Cogollako San Migelen Larrukian bere lau aipamen aurki daitezke. Ongi da gogoratzea Astigarribiatik Santiago Bideko alboko adarretako bat igarotzen zela.

Eliza bikoitz batetaz ari gatzazkizue, bikoitza diogu, **barrunbe sagaratu** bat, beste handiago batez inguratua dagoelako, biak ere estalgarri bat berak estaltzen dituela. Kanpoaldean, ia karratua den laukizuzen baten egitura du, 21,5 m. luzeran eta 18 zabalean. Bi isurialde dituen teilatu batek estaltzen du eta bere hormapikoak 10,5 m. altuera harrapatzen du. Hortik goragokoan, kanpandorre baten gorputz karratu bat besterik ez da igotzen, eta sartaldeko saihtsean (sarrerakoan) 4 m-tako ataria erantsi zitzaion teilatupe soil batez estalia.

Kanpoaldeko barrunbea harri-hormaz egina, lodieraz 90 cm-tako hormaz osatzen da, gezi-leiho moduan turuta antzeko leihoak ditu. Kanpoko horma horien prestaketak adierazten duenez bi aldi desberdinetan eginikoak dira.

San Andresko gauzarik esanguratsuen zabalera gabe, barrunbe honek, oinazal laukizuzeneko beste bat bere baitan izatea da. Luzeran 16,70 m. ditu eta 10,20 zabaleran, hormak berriz 70 cm-takoak dira. Horma honen eta kanpoko eraikinaren artean “erronda igarobide” moduko bat egiten da. Hemen axola zaiguna ez da kanpoaldeko barrunbea, XIII. mendean eraikia izango zena, zalantzarik gabe hasierako eliza zen barruko baizik.

Barruko eliza honek lau ate ditu: bata, sartaldekotik elizara sartzekoa; bi hegoaldekotik “erronda igarobidera” irekitzen direnak, hantxe bi toki estu sortuz, bataio kapera eta sakristia; eta laugarrena iparraldean dagoena, kanpoaldeko barrunbera sartzeko eta korura joatekoa. Barruko eliza honetako indusketak, kanpoaldeko barrunbea bere sarrerako ate nagusi eta guzti eraiki zenean, desagertua izango zen ixte hormaren oinarria azaldu zuen.

Zenbait hilarrien gizaitzurako zuloak zorupetik azaldu zituen indusketak, lehendabiziko aldare-aurreak hiru mailatako zutoin altxagarri bat ere bazuela erakutsi zuen, zeinaren gainean seguruenik prisma tankerako antzinako aldarea izango zen.

Hiru eliza-barnekoa izango zen barruko esparrua, erdialdekoari bakarrik zegokion burugain batekin eta barne-ate batez berezia, agian.

Absideko leihoak. Absideko hormatala zuzena da, errekarri gizenez egina; bere erdian bata bestearen atzetik ardatz bertikal bera jarraikiz, **bi leiho** izugarri bitxiak irekitzen dira, hargin teknikaz hareharri finean landuak biak. **Goikoa** tutu-egiturakoa da.

Behekoa da deigarriena: ferra-arku zeharo itxi batez bukatzen da, arkuak bere erradioaren lautik hiru gainditzen duelako. Bere bi neurrien kontrastea ere oso bitxia da: bere altuera 1,42 m-takoa eta 9 cm-takoa zabalera. Leiho hau inguru guztian (kanpoaldeko nahiz barrualdeko barrunbean) koska hirukoitza osatzen duen mozqueta karratuko arkibolta zenbaitez enkoadratua dago. Beraz, hutsarte honen zirriztura bisigotikoan baino hobeto kabitzen da mozara-bean.

Ondorio honetara iritsi zen 1969–70.ean³⁴ indusketak zuzendu zituen arkeologoa, Astigarribiako “monastegiaren” lehen eraikuntza **1025 eta 1075. urte artean** kokatu behar dela; Donemiliagako Larrukineko agiriak aipamen egiten duen 1108.eko elizaren sagaratzeari (Donemiliaga Kukulako abadearen aginduz Bernardo de Lapurdum gotzainak burututakoa) lehenengo barrunbearen burualdea zabaldu zela eta aldare berriaren sagaratzeari buruzkoa izango da.

6. PRERROMANIKO IKONOGRAFIA

Prerromaniko ikonografiaren orririk distiratsuenak dira IX-XI. mendeetatik gorde diren miniaturak. Izan zen liturgiako arte figuratiborik gai solidoetan baina, ia ezin egin izan dio aurre gizonen ondasun goseari eta suntsiketari. Gure eskualdeari dagokionez, aurrez aitatu dugun Villatuertako San Migelen monastegiko erliebeaz aparte, aipamen berezia merezi dute hemen, zalantzarik gabe mende horietan izan ziren marfil lantegitik gureganaino iritsi den pixka horrek.

- MARFILAK

Musulmanen³⁵ marfilgintzako eragin zuzena ikusi nahi izan den **Donemiliaga Kukulako marfil lantegitik** irtendakoa izango zen hiru zati (bi Louvren eta hirugarrena Madrileko Arkeologia Museoa) besterik jaso ez diren **prozesioetako gurutzea**, apaingarritako gai figuratiboak, zuztarrak eta animalia buruak besterik agertzen ez dituelarik, estilistika egitura osagai hauek dituen emilianense lantegiko gurutze honek, Oviedoko Anjelesetako asturiar gurutzeen parean jartzera behartzen gaitu.

Aldareko aldare-harri bat edertzen duten eta orain erromaniko estiloko aldare higikor baten barruan txertaturik aurkitzen diren marfilezko zirrina batzuk emilianense lantegi berekoak izango dira. Marfilezko bi zerrenda dira, zabalean 18 eta 22 mm., ataurike lanak eta bestiarioko irudiak, benetakoak eta fantasiakoak agertzen dituztenak. Eman zaien data 984, urtekoa da.

- MINIATURAK

Baina ez dago zalantzarik Iparraldeko Hispania kristauaren estetikako sormenezko erakuslerik ospetsuenak “mende ilunetan” **kodizeak ilustratze artelanetan** utzi dituela eta historia-lariak beroiei eskaini beharko die bere arretarik handiena. Nabaria da, kasu askotan miniaturak edergarritarako jarriak izaten direla, baina sarriagotan ematen da idatziaren iruzkin eta ikus-irudi izan nahi dutela. Era askotarikoak izan ohi dira hauek: Bibliako atalak dituztenak, Ebanjelioetakoak, Irakaspenekoak, Antifonetakoak, kanoniko eta zibil izaera duten lege bildumakoak, Eliza-gurasoenak eta abar. Aipatu ditugun ilustrazio hauen egileak elkarte berekoak ala beste monastegietatik etorritako monjeak izan ohi ziren, bereziki eginkizun horretarako iaioak eta arituak.

Nafar-euskaldun arte historiari dagokionez, eman dezagun ohar hau, gaurko Nafar lurraldetik datozen miniaturarik zaharrenak ez direla erromaniko aroa baino lehenagokoak.³⁶ Eskuarteko gai honi buruz Goñi Gaztanbidek aitortzen du garai horretan, nafar monjeen literatur jarduera oso urria izango zela Europako beste abatetxeekin alderatuz gero eta monastegi horietako bat ere “ez zela iritsi, XI. mendean kultur guneko izatera”.³⁷

Literatur eta kultur prozedura baten adierazgarri argitsu eta distiratsuak XI. mendean, Errioxako monastegietan bilatu behar dira, Albeldako San Martinen eta Donemiliagako Kukulana³⁸, hain zuzen ere, aldi berean ohar hau ere eman dezagun, abaderik nagusienak nafar jatorrikoak zirela.

Bi monastegi hauek, X. mendeko lehen herenean sortuak Iruñeko erresumarentzat mende horren azkenaldian behin betirako konkistatuak izan ziren eremuan aurkitzen dira. San Eulogiok IX. mendean bisitaturiko nafar monastegiez gainera, Errioxan badugu mende horretan gutxienez beste dozena erdi baten berri ere;³⁹ baina, bi monastegi etxe ospetsuenak Albeldako San Martinena eta Donemiliaga Kukularena izan ziren Iruñeko erregeek berezien lagundu eta babestu zituztenak, eta beroien idazmahaietatik irten ziren kodizeen ilustrazio lanik ugariak eta artezkoenak. Nafar jabegotza bat beroiei leporatzea merezi dute. Beren pergaminorik jantzienak eta dotoreenak gaur egun Espainia, Europa eta Ameriketako artxibategi eta liburutegietan sakabanaturik aurkitzen dira.

● KODIZEAK

Hemen, aipatzea dagokigun lanak ikonografian arte balio argi bat azaltzen dutenak dira.

Albelbako idazmahaia. Abeldako San Martinen idazmahaietatik datozenen artean bi kodizek merezi dute aipamena, **Gomesano** eta **Vigilanok**, biak ere horrela deitzen dira beren egileen izenagatik.

Kukulako idazmahaia. Gaur arte jasoak izan diren kodize ilustratuen zenbateko oraindik ere handiagoa Donemiliaga Kukulako idazmahaietatik irtendakoa da. Hauen artetik, dozenaren bat historiako agerraldiez eta pertsonaien argazkiz ilustratuak dira; eta dozena horretan X. mendeko hainbat Beato azaltzen da.

Gau egungo jabeak aipatzearekin batera has gaitezen zenbatekoa ere kontatzen, nolabait esateko, bi monastegietako idazmahaietatik sortutako marrazkigintza ondare horretatik gordez dena esanaz:

- **Historiako Erreal Akademiako Beatoa** apaintzen dute 49 miniatura;
- **El Escorialeko Beatoak** 53 ditu.
- Liburutegi Nazionalekoei 27 gelditu zaizkie;
- 86 miniatura erakusten ditu **Vigilano Kodizeak**.
- 65 **Emilianenseak**; hauetaz gainera badira garrantzi txikiagoa duten beste kodizetan sartuak.

BEATOEN GARRANTZIA. Guztien artean **Beatoak** azpimarratu behar dira, ez bakarrik Bibliako kanoniko azkeneko liburuaren ilustrazioa izateak duen berezko garrantziagatik bakarrik (Erdi Aroko kristau jaiera eta kulturaren hain esanguratsua zena) baita, **emilianenseko hiru Beatoei** X. mendeko data luketen zortzi edo bederatzien artean egotea egokitu zaielako ere. Hauexek dira “*Apokalipsiari Iruzkinaren lehen marrazki tradizioa*” Liebanako Beatoak gureganatzen dituenak.

Errioxatik bertatik irten zen **Cirueña zatia** ere, hau da, “orain arte ezagutzen den Beato zati ilustraturik antzinakoena”.⁴¹

Ezin ahaztuko dugu, Goiz Erdi Aroan gauzatutako ilustratutako eskuizkribu oparoenen artean aurkitzen direla **Beatoak**, eta ez dago beraien parean, ez zenbatekoan eta ez beren marrazkien kalitatean jarriko zaienik. Beraz, zerbaitek harritu bagaitu, ez da historiagileak beren azterketan jarri duten arreta setatsuak, Erdi aroko gure arte jardueraz hitz egin eta idatzi duten euskal idazleek kontutan hartu ez izanak baizik.

KODIZE ALBELDARRAK

Espainiar eta atzerritar ikerlariak hainbeste aztertutako **Beatoei** buruz aipamenak egiten hasi aurretik, esan dezagun zerbait *Hispaniako Kanonigo Sailak* ilustratzen dituen errioxar bi monastegietako beste eskuizkribu horien arte balioaz, hain zuzen ere, S.Silva eta Berastegik sakonki aztertu ondoren idatzi duen bezala, delako Kanoniko sail horren idatzien ilustrazio sistematikoa azaltzen duten bakarrak direlako duten balioaz.

GOMESANO KODIZEA (gaur Parisko Liburutegi Nazionalean dena) San ildefonsoren *de Virginitate* araudia bere baitan duena, Konpostela bidean zihoala, Albeldatik igarotzean Puy-en-Velayko (927-962) gotzain Godescalcoren eskariz **Gomez** abateak ilustratua izan zen.

VIGILANO KODIZEA. Garrantzizkoagoa da **Vigilano** kodizea, egile nagusia izan zen **Vigila** monjearen izenez deitua eta bere azken orrian bere kide Sarracino eta ikasle Gartziaren ondoan argazkian azaltzen dena. Zenbait kontzilio nazional nahiz berezietako aktak, Fuego Juzgo, mozarabeen egutegia eta kronologia eta aritmetikako hainbat tratatu dituen kodize bat da. Miniatura asko ditu, batzuk, orri osoa betetzen dutenak. Ilustrazioen edukiak, begiz aipatu nahi dituen idatzien gaiak dagozkienak dira eta horretan adituek, “Hispaniako Kanoniko Saileko” hiru agiri taldeetan zatitzen dituzte: Irakurlearen eta kodizearen irudiak, kontzilioetako agerraldien eta pertsonaien irudiak eta pontifize Dekretal irudiak.

ARTISTIKO ALDERDIA. Beren arte egiturari bagagozkio, **Gomesano kodizearen** apainketa soila da. Karolingio eragin garbiko gurutzadurezko inzialen apainketa besterik ez dute, gaztelako

monastegietarako Florencio eta Magiok burututako miniaturatan ere berdin azaltzen den eragina.

Gomesano edo Godescalcoko soiltasunaren kontraste modura, **Vigilano kodizea** ikonografiaz neurritz kanpoko edertasunekoa da. Giza irudiaren argazkiaganako joera nabaria du. Adibidez, 428. orrialdean, Santxo Garzes II.a iruñear erregea eta bere emazte Urraka eta Viguerako Ramiro “errege” agertzen dira. Hitzaurrean adierazten den bezala, argi dago kopia-tzaileak bere burua ezagutzera eman nahi zuela, “Iruñeko lurraldeko abade bezala Abelda monastegian”. Argazkilaritza irudigintzan, X. mendeko kodizeetan hain arrunt eta berariazkoa den honetan mozarabeen ohizko zantzu moten alderako joera baieztatu daiteke artistarengan, sartaldekoagoak diren eta adibidez, Garonako⁴² Beatoarekin nolabaiteko ahaidetasuna iradokitzen duten beste ezaugarriekin jokatu. Giza adierazpenetan Vigilaren estiloa ezagutzeari ez da zaila. Jantzkeretako zenbait ohituraz gainera, miniaturagileak pertsonaia guztiak arrauzkara profil berdinez marrazten ditu.⁴³

KUKULAKO KODIZEAK

EMILIANENSE KODIZEAK. Donemiliaga Kukulatik dator Vigilanoaren kopia baten antza duen kodize bat. **Emilianense** deritza, 992. urtean jarria du data eta bere albeldiar ereduaren antzera, Iruñeko eta Viguerako Erregeen irudiak agertzen ditu, azpian duten idazkunagatik eta ondorengo argibideengatik ezagutarazten dituelarik: *In tempore horum regum atque regine perfectum est opus libri huius discurrante era TXXX*. Erregeen argazkien azpian, liburuaren egileen izenak irakurtzen dira: Belasco scriba, Sisebutus episcopus, Sisebutus notarius”.

Kodize honek, bere eredu den albeldarrarekiko zenbait aukera eskaintzen ditu. Beste edozer baino lehen, ikonografiaz argitu zitekeela pentsatu gabe eginiko idatzi bat delako, berezko marrazki leku baten erreferentziarik gabeko bazterretan marrazten direlako miniaturak. Bigarren taldeko idatziei buruz –Kontzilioenak– gaiez, ilustrazioen hautaketekin ez dator bat, eta hirugarren taldeari buruz, Emilianenseak Dekretalesetako ilustrazio guztiak, hara nola Aita Santuen argazkiak, (albeldarrak bezala) alde batera uzten ditu eta era guztietako ikono gaiez oso apainduriko hizki inzialak besterik ez du marrazten. Albeldarrean falta ez den idazle-miniaturistaren irudikapena ere alde batera uzten du. Laburtuz, Emilianenseko marrazkilariak Vigilano eredu hartu dutela ikusten da, baina baita beste eredu-tako iturrietatik edatea ere onartuz.

BEATOAK

LIEDANAKO BEATOAK. Goiz Erdi Aroko aldi honetako miniaturen artearen barruan, eta Euskal Herriaren artearen historia egitea denez gaia, ez da zalantzarik ere, Errioxa aldetik datorren **Beatoen** taldean kokatu behar dela gure ardura. Jakina denez, **Liebanako Beatoa** (798), San Martin monastegiko monjea (gaur Toribio Santua) Liebanakoa, Alfontso II.a Garbiaren abate kontseilaria, adopzionista heresiaren garaitzaile sutsua izan zen, –hau arrianismoaren oroipen baten antzekoa zen– (VIII. mendearen azken aldera) kristau asko musulmanekin nahastuta bizi behar izan zuten garai hartan, Toledoko Elipando eta Urgelleko Felix gotzainek babestua izan zen.

Idazkia. Beatoaren liburu nagusia, 776.ean idatzia Apokalipsiari eginiko azalpen bat izan zen, hamabi liburutan, aurretik sarrera, hitzaurre eta guzti emana. Liburu hauetako bakoitzean lehendabizi Bibliako idazki bat aipatzen da (*Istoria*) laburki, jarraian gertaeraren azalpen luze bat (*Explanatio*) Eliza-Guraso eta eliz gizon zenbaitzuen idazki batzuekin.

Miniaturak. Idazki hauek miniaturaz ilustraturik daude (agian Beato monjearen bere jatorrizko lehen lanetik bertatik); eta beharbada gertakari hau, lan honek zabalkundean izan zuen arrakasta bereziaren arrazoien artean sartu behar da. Ikuskarietan aberats zen aldi hartan “Zorionekoak ikusezina ikusten dutenak” idazten zuen Beatoak bere azalpenetan.

Kopiak. Beatoaren azalpen honen kopia ugari zabaldu zen IX. mendetik XIII. era. Idazle batek hala zioen, begirunezko edozein monastegik **Beato** bat izan behar du bertan. Kodize horietako hogeita hamarren bat (oso zatituak eta deseginak batzuek) gaur arte jaso izan dira. Horietako hogeita bik badituzte miniaturak. Garai desberdinetakoak dira eta ondorioz, den-

bora igaro ahala estilistiko xehetasun desberdinak hartuz doaz. Kodize bakoitzak ber “ikuska-riak” birsortzen ditu idazkiaren lagungarri doazen miniaturretan. **Liebanako Beatoaren Apokalipsiako Azalpenetik** gordetzen ditugun lehen ale ilustratuak, X. mendean egindako kopiak dira eta Leon, Gaztela eta Errioxako idazmahaikoak dira.

Idazkaria. Gogoan har dezagun, orokorrean, idazkia idazten duen idazkaria ez dela miniatura marrazten duen monjea bera. Wilhelm Neuss, eta beronen atzetik beste ikertzaile batzuk, zuhaitz genealogikoa egiten saiatu dira idazkiaren nahiz ilustrazioen azterketa batetatik abiatuz. Idazkian erabilitako idazkera funtsezkoa da azterketa egiterakoan. Hara bada: 17 kopia-tzailek, beren idazkiak bisigodoen idazkeran ematen ditu; bostek gotiko aldera doan karolinan; bik, gotikoan, eta beste bik humanistikan. Noski, hemen ez da idazkera, arte historia batetan, *miniaturak* deitutako ilustrazioak baizik guri axola zaizkigunak.

Miniaturretak. Beatoetako miniaturretan egiturazko ezaugarriak dira berehalakoan ezagutarazten dituztenak. Historiagileak bat datoz hauetako ia denak hispaniar jatorrikoak direla pentsatzean eta, zehatzago berriz, mozarabeak. Lasarteko Ainaudek estilo horretan bisigodoen hispaniar ereduaren segida ikusten du.⁴⁴ Mozarabeen eskuizkribu guztietan bezala, marrazkia anatomikoki ez da zuzena, marrazkilaritari ez baitzaio gorputzaren errealitate materiala axola espirituairean adierazpidea baizik; espresionismoari indarra emateko begi irten handi batzuk jartzen zaizkio. Kontaketako pasadizoa ere ez da hain garrantzizkoa (askotan agerraldia argitzeko, historiak eta pertsonaiak ezagutaraziz izenak jartzen zaizkio gainean) ez handitasun eta misterio bat aditzera ematea haina. Margoak, lehen mailakoak eta biziak dira –gorria, horia, urdina, purpura, ubela...– ur-margoari nahasiz ore gizen eta trinkoarekin. Eta sarritan ematen da irudiak, benetako leku baten adierazpiderik gabe kokatzea, ezker-eskuinerako hainbat zerrenda margotuen gainean. Teknikan aurrerapen handi bat ematen da X. mendea igaro ondoren eta Beatoen ur-margoa distiratsuagoa eta biziagoa egiten da eransgarri berriak erabiliz (arrautza, ezta, goma).⁴⁵

Azpimarratzekoa da miniaturretan, pergaminoetan kopiatzen diren liburu eta idatzien egileen argazki adierazpenak duen garrantzia: Ebanjelariak, santuak, Eliz-Gurasoak, eta abar. Kasu batzuetan gainera, giza aurpegiak adieraztea garrantzi gehiagokoa da beraientzat, idatziaren edukiak ikusteko egiturak adieraztea baino. Haatik, eskuizkribuetan, bizantiar, karolingio eta otoniar tradiziozko ohitura bati erantzuten dion egilearen adierazpenak, X. mendeko hispaniar artean eskuizkribuaren egilea ez da ikusi ohi bere zereginetan okupaturik. Honekiko, Vigilano kodizea da salbuespen bakarra, zeren eta Vigilaren argazkia erakusten du lanmahaian eserita. Miniatura honen bitxitasuna eta berritasuna honetan dago, alegia S. Silva Verastegik ohartarazi zuen bezala, miniaturretaren argazkia, idazlearen lekuan dagoela.⁴⁶ Denborarekin idazlearen eta miniaturretaren protagonismo hau areagotuz joango da, eta ondorengo kodizeetan amaieran ikusiko ditugu batzuetan lana ongi bukatu izanaren eskaintza eta eskerrak emanez.

Hara bada, Espainiak gorde diren Beato sail guztien artean ederrenetariko eta garrantzizkoen hirurak Donemiliagako idazmahaitik irten ziren.⁴⁷ Gaur egun hauetako bi Madrilen jasoak dira eta hirugarrena El Escorialen.

KLIKULATIK IRTENDAKO BEATO MINIATURAK

MADRILEKO LIBURUTEGI NAZIONALEKO BEATO (ms. Vit.14-1, olim Hh.58) ez zaigu osorik iritsi. Baditu 144 orri eta 27 ilustrazio, baina orri batzuk galdu zaizkiola ikusten da eta zenbait miniatura kenduak dauzka. Eskuizkribua ere osatu gabe dago, hasiera eta bukaera falta baitzaizkio. Miniatura guztiak Apokalipsiaren idatziaren aipamena egiten dute eta Bibliako kontaketaren ondoren jarriak daude, “explanatio” baino lehen, Beato monjeak idatzi sagartuari azalpen bezala erantsi zizkionak. Orokorrean, idaz-mutilak zutabe idatziaren tartean libre uzten dituen lekuak okupatzen dituzte, baina batzuetan horietatik kanpora zabaltzen dira. Pinturak bi estilotakoak dira: batzuk mozarabetik zertxobait badutenak dira, besteak erromanikoagoak. Denak Apokalipsiako idazkiak ilustratzen dituzte beti, eta ez dago Beatoaren azalpena argitzeko egindako bat ere.

HISTORIA AKADEMIKO BEATOK (co. Aemil. 33, F.199) 282 orri ditu eta gaur 49 miniatura gordetzen ditu. Orri osoko Oviedoko gurutzearen irudikatze batez hasten da, garai hartako kodikologiari dagokion ikonografia gaia delarik: X. mendea. Horretan, zenbait artegilek

hainbat alditan eskuartu zutela baieztatzen da, zeren eta etenik gabe, mozarabeen trazu garbiak azaltzen dituzten irudiekin, bere hasieratik V. atalaren 14 zenbakiraino, apokaliptiko idazkia ilustratuz 92. orrira arte garatzen den egitasmoa eten egiten da, eta beste XI. mende bukaera edo XII. mende hasierako artista edo talde batek ematen dio jarraipena. Halaz ere, bitxia dena, ondorengo estilo horretako miniaturen artean, mozarabeen estiloko beste zenbait miniatura tartekatzen da, hain zuzen ere X. mende bukaera aldean Albino eta beste miniaturagilek burututakoak, zeinaren gaiak apokalipsiako pasarte sakabanatuen VIII, XVI, XVIII eta XX atalei dagokienak diren.⁴⁸

EL ESCORIALEKO BEATOA (&. II.5; olim III. A. 4), bere 151 orri eta 52 miniaturekin, emilianense jatorriko kodize sail horretako ikonografiako egitarau osoena eskaintzen digun eskuizkribua da. II. Liburuari hitzaurrea ilustratzen dioten bi miniaturaz aparte, gainerako berrogeita hamarrek, ohizkoa den bezala, Beatoetan daude txertatuak, Apokalipsiako gertakariaren “istoria” eta “explanatio” artean, egileak berari buruz egindakoak. Kodize hau osatu gabea iritsi zaigula kontutan hartuz gero, gertatzen dena da, esaterako, Apokalipsiako “istoria” guztiak jaso dutela beren ilustrazioa. Gehienak idazketa zutabeari dagokion tartea baino handiagokoak ez direnak okupatzen dituztela. Kodizeen egileek marrazkien argiztatzeari eman zioten garrantzia goiburu batetatik ateratzen da, honela dio:

INCIPIT SEQUENTIS PICTURE STORIA,

egileentzat “historiaren” balioa eta zentzua, pintura bati egokitze batetan balego bezala.

NAFAR ERREFERENTZI DITUZTEN BESTE BEATO IMPORTANTEAK

PLN-KO BEATOA. Zentzu honetan, nafar monarkiaren monastegietan eta beronen eragina dutenetan aurkitu ditzakegu jarraibidezko adibideak. Ezin utziko dugu aipatu gabe Parisko Liburutegi Nazionalako **Beatoa** (ms. n.a. lat. 1366), nafar jatorrikoa dena, zeren eta, P. Moretek 1665.ean Iruñeko katedralean ikusi zuenarekin identifikatu behar da. Baina ez gara horretan geldituko, bere karolina-gotika idatzia eta bere 60 miniaturak ondorengo garai batekoak bezala hartu behar baitira: XII. azkenaldekoak.

SAINT-SEVERREKO BEATOA. Halaz ere, gure begirada XI. mendekoa den arte bitxi horren ganean pausatuko behar du, Parisko Liburutegi Nazionalan gorderik dena hau ere: **Saint Sever-sur l’Adour-ekoa** (Bibl. ms. lat. 8878), Gaskuñan.

Saint-Severreko Beatoa, Sourdiseko Chales d’Escoubleau Kardinalaren liburutegian XVII. mendean zehar egon zenak, 290 orri ditu, ohizko gainerako hitzaurre, sarrera eta guzti, eta apokalipsiako **istoria**, Danielen liburuari San Jeronimoren azalpena, San Ildefonsoren *De virginitate Sanctae Mariae*, Saint-Severreko monastegiaren agiriak eta hagiografiako idatzi bat. Apaindurik dagoen kodize hau, 102 miniaturek bihurtzen dute ezagutzen diren **Beatoen** artean ederrenetarikoa. Eman behar zaion data XI. mendearen erdialdekkoa da gutxi gora behera.

Saint Sever-sur l’Adourreko monastegiaren jatorria iluna bada ere, uste izaten da Gaskuñako Dukea Guillermo Santxo (bere jabegoetako lurraldeetan monastegien benetako birjaio-tzearen eragilea) eta Iruñeko erregeren⁴⁹ arteko ahaidetasunak zirela eta, monastegia nafar lauzpabost monje taldeak sortua izango zela.⁵⁰ Landatan, Aturriren ertzetan kokatutako abatetxe bat izan zen, Goiz Erdi Aroan gotzainaren eskumenetik guztiz kanpo izan zena. Eskualde horretako kanpo aldea samarrean badago ere, beste monastegi beneditarrak kokatuz joan zirelarik, Saint-Sever X. mendeko bigarren erdian espiritu lekurik ahaltsuena zen eta eskualdeko hiriburuaren egitekoa zeukan.

Santxo Guillermo kondeak, abatetxearen sortzailearen semeak, 1028. urtean leinu nobleko klunitar monje bat jarri zuen buru Montanerreko Gregorio (1028-1072), Lescar eta Aki-zeko gotzaina ere izango zena. Monastegiaren aurrerakada eta arte ekimen handiei emandako bultzada bere nortasun suharraren eraginez eman zirela dio P. D. Du Buisson historialariak. Besteak beste, ez zen goraipamen txikienetakoa izan **Sain-Sever-ko Beatoaren** lorpena. Gaskoien konde hau, Santxo Abarka eta Gartzia Santxez (osaba bata eta lehengusua bestea) Iruñeko erregeen gortean izana zen. Honek, 992 eta 996. urtetan Errege agiriak sinatuak zituen Nairan. Ez dirudi oso ausarta denik pentsatzea –idatzi zuen Lacarrak–, Espainian jada, Santxo-Guillermo eta bere iloba Santxo Handiaren artean adiskidetasuna hasia zela eta hura izan zenik honako hau Gaskuñako lurraldeetara bideratu zuena.⁵¹ Fr. Justo Pérez de Urbelek dio-

enez, baskoien jatorriko (Agenais, Couserans, Comminges) zenbait lurraldez jabetzeagatik Toulouse kondeekin honek izandako borroketan Santxo Handiak lagundu ziola Gaskuñako dukeari eta laguntza honi esker Santxo Guillermo, Nafarroako Santxo Handia errege gaztearen menpeko bihurtu zela. Beste alde batetik, Gonzalo Mz. Pidalen ustez, Montaner abatea espainiarra zen eta mairuen aurka aritu zen borrokan Espainian.

Gertakari guzti hauek datuak pilarazten dituzte, delako paristar kodizearen **nafar-errioxar kidetasunari** eusteko.⁵² Halaz ere, espainiarrak ez diren John Williams eta Meyer Schapiro bezalako adituak ez dira falta, kopiazaileak erabilitako idazkeran –karolinar hizki txikia– eta beste arrazoiengan oinarriturik zera diotenak, Saint-Severreko Beatoa ez zela kanpotik ekarria, gaskoi abatetxean bertan sortua baizik⁵³; baina, beste batzuentzat, eskuizkribuaren egile nagusiaren izena **Stephanus Garsia Placidus** nafar jatorreko hotsa duenak pentsa arazten du kodizea Espainian kopiatua izango zela Montanerreko Gregorioren aginduz.⁵⁴

BEATOARI BURUZKO IKERKETAK. Goiz Erdi Aroko miniaturretan aditu eta jakitunak gordeak diren Beato bakoitzari buruzko monografiarik ia ez izatearen pena badute ere, **Saint - Sever-ko Beatoak** arreta berezi bat piztu du. Kodize honen sona hainbat arrazoiari zor zaie. Ezer baino lehen, Emile Mâlek bere bi miniaturretan frantses erromaniko artearen bi erliebe sonaturen eredu inspiratzailea ikusi zuelako,⁵⁵ egia bada ere, Emile Mâle honen ulkerera honi ez zaizkiola esamesak eta zehaztasun zorrotzak falta izan, hainbat ikerlarien eskutik.⁵⁶ Bestalde, Beatoetan hain aditu handia den Wilhelm Neuss-ek burutapen hau bota zuen, gaur babestu ezin daitekeena, alegia **Saint-Severreko Beatoak** jatorrizko kodizearen gertueneko bertsioa eskaintzen duela eta beste guztien oinarrian dagoen arketipotzat jo beharko litzatekeela.⁵⁷

Françoise Abrilek eskuidatzi honi eskaini zion ikerlan monografikotik ondorio interesagarriak eta nahiko zehatzak atera daitezke, Goiz Erdi Aroko aldi haietako arte gaiak ukitzen ditugunean inguratzen gaituen iluntasunarekin alderatuz. Ikerlan horretatik, hain zuzen ere, garbi ateratzen da kodizearen lan osoan **hainbat kopiazaile** aritu zela lanean eta **hiru miniaturagile bai gutxienez**; eskuizkribuaren 6. orrian margoturiko zutabe baten oinean idatzirik azaltzen den *Stephanus Garsia Placidus*-ek ematen digu miniaturagile nagusiaren izena, eskuizkribuaren osoko antolamenduaren arduraduna zena eta eskuidatzi honen ezaugarria den batasun nabarmena lortzeko bere bi laguntzaileen lana gainbegiratu zuena.⁵⁸

Stephanus Garcia Placidus-en ikusgarritzako adimena, irudimena eta ausardia dituen margolari iaio bat ikusi behar da. Hasieratik bertatik, Beatoko ilustrazioak **istoriae**-en hitzez-hitzeko irudizko itzulpena bezala sortzen dira. Esteban Garciak ikonografia tradizionalan, Vulgataren araberako Biblia baten eraginpean, aldaketak sartu ditu. Idazkera motaren arrazoiengatik, Saint-Severreko Beatoari hispaniar jatorria eman nahi ez diotenean, miniaturak uztaiatzeko moduan eta beren koloreengatik zuzen zuzenean eta oso nabarmen, X. mendeko mozarabeen Beatoetatik datozeneko oztopoarekin aurkitzen dira. Dena delarik ere, ez dirudi zorrozki uste izan behar denik egilea mozarabe bat zela, izan ere ohartarazi dugunez, ilustrazioetatik desagertu egin dira ferra egiturako arkuak.⁵⁹

Saint-Severreko Beatoaren orrialderik bitxi eta aipatuena delako **mapa-mundirena**, Erdi Aroko geografia maparik zaharrenetarikoa da, eta bestalde aldaketak eginez beste 13 Beatoetan ere azaltzen dena.⁶⁰ Jakina, Saint-Severreko marrazkigileak ezin zezakeen bere mapan, Pirinioen Mendi Ilerroa, WUASCONIA eskualdea eta Saint-Sever, Lescar eta eskualde bereko beste zenbait agertu gabe utzi.

ARTE IKUSPEGIA. Arte ikuspuntutik, berau delarik hemen gehien axola zaiguna, Fracoise Abril berauen miniaturren kalitate desberdintasun nabarmenaz konturatu zen eta 121 eta 122. orrietan dauden **Maiestas Dominiren** (Ap VII, 11-13) adierazpideak zatiturik direneko bi erdiak aztertuz baieztatu zuen. Bi orri horietako batean azaltzen da bikaintasun handieneko bezala ematen den ertilariarena dela dirudi estilistikari dagokionez **Stephanus Garsia Placidus** izenpea azaltzen deneko miniaturagilea bera. Beraz, deitu diezaiogun horrela. Konturatu gara, bere laguntzaileengandik marrazki fin eta dotorea, luma arinez, margo ubel edo gorritzko trazuengatik bereizten dela. Bere izakera fina, margo gama zabal zoragarriaz azaltzen da, bere laguntzaileen kontraste ugari eta nabarietan kontrajarriz. Bera bakarra da erdiko tonuak erabiltzen dakiena, arrosa, lila, almendra-berdea, okrea, urdin grisaska. Marraztutako irudietan asko, gerora ukituak izan dira; eta ez da erraz zein eskuz gertatu den jakitea. Nolanahi ere, azterketa honek F. Abril ziurtasun honetara iritsi da, Esteban Garciak aurrez marraztutako irudiak margotzea izan behar zuela bi laguntzaileen egitekoa.

Ertilari hau, *Mauleko Esteban* ere deitzen zitzaiona, Zuberoako bizkondeen familiako ahaidea, Oloroeko gotzaina izan zen.⁶¹ Ez gaitu harritu behar marrazkigintza arte jardunean bikaintasuna agertzeak duintasun gorenak okupatzeko gomendio izatea, izan ere, ziur gaude, aipatutako errioxar idazleak –Gómez eta Vigila– ere Albeldako monastegiaren gidaritzara igoak izan zirela. Bai zorioneko garaiak haiek, miniaturretan eta sormen poetikoan iaioak izateak (Vigila margolaria eta poeta izan zen) monastegi elkarte bat gobernatzeko nahiko meritu izaten zirenekoak!

MINIATURAREN ERAGINA IKONOGRAFIA ERROMANIKOAN. Eta bukatzeko aipa dezagun, X. mendeko miniaturretako arteak erromaniko ikonografiaren sorreran izan zuen jaurtiketa.

Ezer baino lehen, Goiz Erdi Aroko miniaturak bere **gai multzoan aberaste** bat jaurtitzen du.

Beatoetatik datoz Adan eta Ebaren bekatuaren kontaketa bertasioak, aingeruen hierarkiako irudiei loturiko **Maiestas domini**, gurutzearen besoetako gurutzadurako **Agnus Deia**, murturretan Tetramorfoak inguratzen dutela, eta abar. erromaniko arkitekturaren eskultura apaingarriak hartuko dituen egiturak dira, non hauetako batzuk ikusgarritzko handitasuna lortuko duten.

Baina, Goiz Erdi Aroko miniaturretan eta batez ere, aipatu ditugun errioxar ala nafar **Beatoen** gaiaz aparte, **hizkera egitura berri** baten alderako aurrera pauso bat suma daiteke, bere oinarritzko espresionista izaera bazterrerara utzi gabe, plastikotasun orekan goiengo maila bat harrapatzen duena, erromaniko artearen konkista handia izango delarik.

Erromaniko artea, ordura arte nahiko aparte egondako joera batzuen laburpen baten ondorio modura sortuko da: edukia eta egitura artean, arkitektura eta irudigintza artean, imitatzeko eta irudimen artean, egitura naturalak eta amets sorkuntzen artean.

Adibide bat besterik ez jartze arren, idatzien haserako hizkiak diseinatzerakoan landarediak eta animaliak, giza aurpegiak eta pizti izugarriak, eta abar elkartuz, zenbait Goiz Erdi Aroko miniaturistek atera zuten fantasiak, laster erromatarren atezango eta kapituletan oroitarrietako osaketa ikusgarrienetakoak inspiratuko ditu.

Hain zuzen ere, nafar monarkiako miniaturistak inspiratu zituen Liebanako monjearen Apokalipsiako Azalpenak argiztatutako eskuidatzi zenbait alderatuz, X. mendeko lehen hamarkadatik (**Liburutegi Nazionaleko Beatoa**) XI. mende erdira aldera arte (**Saint Sever-sur l'Adour-eko Beatoa**) doan arku horretarik, monjeen sormen estetikoa burutzen ari den ibilbide hori miatu dezakegu, aldi berri bat hastera doala dirudien unera arte: erromaniko artearen aroa.

BIBLIOGRAFIA

- AA.VV.: *Actas del Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liebana*. 3 libk. (Madrid 1978-1980).
- ARCE, J.: "Conflictos entre paganismo y cristianismo". *Historia durante el s. IV-n*. P.V. 32an, 1971, 245-255.
- AZKARATE, A.: "Elementos de arqueología cristiana en Vizcaya altomedieval". *Eusko Ikaskuntzan. Cuadernos de Sección. Prehistoria-Arqueología*, 2,7-135. or.
- BARANDIARAN, I.: "Excavaciones en la Iglesia de San Andres de Astigarribia (Motriku Gipuzkoa)". *Noticia-rio Arqueológico Hispano XV*. ean, 1971, 189-217. or.
- BARANDIARAN, I.: "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipuzcoa. Datos arqueológicos". *Est. De Edad Media de la Corona de Aragón X*. ean, 1975, 549-580. or.
- BARBERO, A. y VIGIL, M.: *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*. (Bartzelona 2. argitalp. 1974)
- BARRIO LOZA, J.A.: *La arquitectura románica vizcaína*. Deustuko Unibertsitatearen argitalp. (Bilbo 1979).
- CAMON AZNAR, El arte de la miniatura española en el siglo X. "Goya" 58, 1964, 266-287. or.
- CARO BAROJA, J.: "San Amando y los Vascones". P. V. 122-123. ean, 1971, 7-26. or.
- CARO BAROJA, J.: *Los Vascos*. (Madrid 1972).
- CARO BAROJA, J.: *Los pueblos del Norte*. (Donostia 3. argitalp. 1977).
- DIAZ Y DIAZ, M. C.: *Libros y librerías en la Rioja Altomedieval*. (Logroño 1979); "La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIII s. au XI siècle". *Cahiers des Civilisation médiévale* 12an, 1969, 391, 231-138. or.

- DOMINGUEZ BORDONA, J.: "Ex libris mozárabes". A.A.E.A. 11ean, 1935, 153-163. or.
- DOMINGUEZ, X.: "Orígenes del cristianismo en Vizcaya". *Zumarraga. Revista de estudios vascos*, 2. znb.-an, 1953, 84-91. or.
- DURAN GUDIOL, J.: *El castillo de Loarre*. Public. De la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja. (Zaragoza 1971).
- FONTAINE, Jaques: *El Mozárabe*. Ed. Encuentro, 1984.
- GARCIA CAMINO, I.: "La necrópolis medieval de San Juan de Garay". *Kobie-n*, (Paleoantropología saila), 13, 1983, 485-586. or.; 1984, 14-555. or.
- GARCIA CAMINO, I., GONZALEZ CENBELLIN, J. M., SANTANA EZQUERRA, A.: "La arquitectura prerrománica vizcaína". *Kobie-n*, 1987, 7-37. or.
- GARCIA CORTAZAR, J. A. eta best.: *Introducción a la historia medieval de Álava, Guipuzcoa y Vizcaya en sus textos*. (Donostia 1979).
- GARCIA CORTAZAR, J. A.: *Vizcaya en la Alta Edad Media*. Caja de Ahorros Vizcaína. (Bilbo 1983).
- GARCIA CORTAZAR, J. A., ARIZAGA BOLUMBURU, B., RIOS RODRIGUEZ, M. L., VALDIVIESO, I.: *Vizcaya en la Edad Media*. I. libk. (Bilbo 1985).
- GARCIA CORTAZAR, J. A.: *El dominio del monasterio de San Millán de la Cogolla (siglos X al XIII)*. (Salamanca 1969).
- GOMEZ MORENO, M.: *Iglesias mozárabes*. (Madrid 1919), 2 libk.
- GOMEZ MORENO, M.: "La mezquita mayor de Tudela". P. V.n (Iruñea 1945).
- GOMEZ MORENO, M.: "El arte mozárabe". A. H.n III. libk., (Madrid 1948).
- GONZALEZ BLANCO, A.: "El cristianismo en el municipio de Calahorra del 380 al 410". M.H.A. 5ean, 1981, 195-202. or.
- GUILMAIN, J.: "Some observation on mozarabic manuscripts illuminations in the light of recent publications". *Scriptorium* XXX.en, 1976, 183-191. or.
- IÑIGUEZ ALMECH, F. y SANCHEZ VENTURA, R.: "Un grupo de iglesias del Alto Aragón". A.A.E.A.n (Madrid 1933).
- IÑIGUEZ ALMECH, F.: "El Monasterio de San Salvador de Leyre". P. V.n, (Iruñea 1968) 169-220. or.
- JIMENO ARANGUREN, Rondán: "Red viaria y cristianización". *Hispania Sacra* LI libk. 104 znb., 1999, 717-740. or.
- LACARRA, J. M.: *Vasconia Medieval. Historia y filología*. (Donostia 1957).
- LACARRA, J. M.: "La cristianización del País Vasco". *Estudios de historia navarra-n*. (Iruñea 1971).
- LACARRA, J. M.: *Historia política del Reino de Navarra desde sus orígenes hasta su incorporación a Castilla*. (3 libk.). (Iruñea 1972-73).
- LACARRA, J.M.: *Estudios de historia navarra*. (Iruñea 1971).
- LACARRA, J.M.: *Investigaciones de historia navarra*. (Iruñea 1983).
- LACARRA, J. M.: "Textos Navarros del Códice de Roda". *Estudios de E. M. de la Corona de Aragón*, I. libk., (Zaragoza 1945), 193-184. or.
- LACARRA, J. M. y GUDIOL, J.: "El primer románico en Navarra". P. V.n, Iruñea 1944.
- LAMPEREZ Y ROMEZ, V.: *Historia de la arquitectura española en la Edad Media*. (Madrid 1930, 2. argtl.), 3 libk.
- LARRAÑAGA, K.: "En torno al caso del obispo Silvano. Consideraciones sobre el estado de la Iglesia del alto y medio Ebro a fines del Imperio". *Veleia* VI.ean, 1989, 171-192. or.
- LARRAÑAGA ELORZA, K. y AZKARATE GARAI-OLAUN, A.: "La cristianización del País Vasco. Estado de la cuestión y supuestos metodológicos para la redefinición de los términos de un debate secular". II Congreso Mundial Vasco. Congreso de Historia. I. libk. *De los orígenes a la cristianización*. (Donostia, 1988), 325-366. or.
- LINAJE CONDE, A.: "El monacato visigótico. Hacia la benedictinización". *Actas de la Semana Internacional de Estudios Visigóticos. Antigüedad y Cristianismo*. III, (Murcia 1986) 189-195. or.
- LOPEZ DOMECH, R.: *El románico de Vizcaya*. (Bilbo 1985).
- MAÑARICUA, A.: *Obispados en Álava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI*. (Gasteiz 1963).
- MAÑARICUA, A.: "Al margen del himno I del "Peritephanon" del poeta Prudencio (I. Larrukia, 94)". D. I. 15ean, 1967, 255-270. or.
- MAÑARICUA, A.: "La cristianización del País Vasco". *Historia del País Vasco-n*. (Donostia 1978) I. libk., 51-72. or.
- MAÑARICUA, A.: "Introducción del cristianismo en el País Vasco". 1ª *Semana de Estudios de Historia Eclesiástica del País Vasco*, 1981, 27-41. or.
- MAÑARICUA, A.: "Cristianización del País Vasco. Orígenes y vías de penetración". *Congreso de Estudios Históricos: Vizcaya en la Edad Media*, (Bilbo 1986) 41-48. or.
- MARTINEZ DIAZ, G.: *Álava Medieval*. I. libk., (Gasteiz 1974).
- MENENDEZ PIDAL, G.: "Mozarabes y Asturianos en la cultura de la Alta Edad Media". *Bol. de la R. Acad. De la Historia* 136ean, 1954, 137-291. or.

- MENENDEZ PIDAL, G.: "Sobre el escritorio emilianense en los siglos X al XI". *Bol. de la R. Ac. de la Historia*, 143an, 1958, 7-20. or.
- MENTRE, M.: "Problèmes de figuration et d'espace dans les miniatures du Haut Moyen age: le Beatus mozarabe de l'Escorial". *L'Information de l'Histoire de l'Art* 17an, 1972, 55-63. or.
- MOE, E. A.: *L'Apocalypse de Saint-Sever, mt. Lat. 28878 de la Bibliothèque Nationale (XI siècle)*. (Paris 1943).
- MUNDO, A. M. y SANCHEZ MARIANA, M.: *El comentario del Beato al Apocalipsis. Catálogo de los Códices*. Bibl. Nac. (Madrid 1976).
- NEUSS, V.: *Die Apokalypse des Hl. Johannes in der altspanischen und altchristlichen Bibel-Illustrationen. (Das Problem der Beatus-Handschriften)*. (Münster 1931).
- ORLANDIS, J.: "El Cristianismo en el reino visigodo". *Actas de la III Semana de Estudios del Alto Medioevo Europeo*. Spoleto-n (1955), 153-171. or.
- PAMPLONA, P. Germán de: "La fecha de la construcción de San Miguel de Villatuerta y las derivaciones de su nueva cronología". P. V.n (Iruñea 1954), 222-230. or.
- PEÑA DE SAN JOSE, J.: "Los códices emilianeses". *Berceo* 12an, 1957, 65-85. or.
- PEÑA SAN JOSE, J.: *Los marfiles de San Millán de la Cogolla*. (Logroño 1978).
- PEREZ PASTOR, C.: *Índice de los códices de S. Millán de la Cogolla y S. Pedro de Cardeña, existentes en la biblioteca de la R. Academia de la Historia*. (Madrid 1908).
- PEREZ DE URBEL, J.: "La conquista de la Rioja y su colonización espiritual". *Estudios dedicados a Menéndez Pidal-en*. I, (Madrid 1950). 495-534. or.
- PORCHER, J.: "Beatus in Apocalipsim: the Apocalypse de Saint-Sever". *Graphis*, XII. libk.-an, 1936, 218-225. or.
- RECONDO, J. M.: "El castillo de Javier". P. V.n, (Iruñea 1957), 261-417. or.
- SANCHEZ ALBORNOZ, C.: "Problemas de la historia navarra del siglo IX". *Cuadernos de Historia de España-n*. Buenos Airesen, XXV-XXVI (1957), 5-82. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Ermita de San Pedro". *Monumentos de Vizcaya-n*. (Bilbo 1986).
- SARACHAGA SAINZ, J., NOLTE ARAMBURU, E.: "Ventana geminada primitiva de la ermita de Ntra. Sra. De Goikouria o Goyuría, Iurreta (Vizcaya) y sus paradigmas". *Kobie*, 9an, 229-237. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "Algunas consideraciones sobre la cristianización de los vascos". P. V. 46an, 174 znb., (1985), 35-56. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "La presión cristiana sobre los territorios vascónicos en época bajoimperial". *Congreso de Estudios Históricos. Vizcaya en la Edad Media*. (Donostia 1986), 51-61. or.
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: *LOS Vascos en la Antigüedad*. (Madrid 1994).
- SAYAS ABENGOECHEA, J. J.: "La búsqueda visigoda de la unidad territorial y el caso vascónico". *Veleia-n*, 1988, 189-206. or.
- SCHLUNK, H.: "Arte carolingio". A. H. II. libk., (Madrid 1947).
- SEGURA MUNGUÍA, S.: *Mil años de historia vasca a través de la literatura greco-latina. De Aníbal a Carlomagno*. Deustuko Unib. Argtl., (Bilbo 1997).
- SILVA Y VERASTEGUI, S.: *Iconografía del Siglo X en el Reino de Pamplona-Nájera*. (Iruñea 1084).
- URANGA, Jose E. y IÑIGUEZ ALMECH, F.: *Arte Medieval Navarro*. (5 libk.), I, sorta, (Iruñea 1971).
- V.V., *San Millán de la Cogolla en su XV Centenario*. (Logroño 1974).
- WERCKMEISTER, O. K.: "Pain and Death in the Beatus of Saint-Sever". *Studi Medievali* XIV, (1973), 565-626. or.

OHARRAK

1. Jaurgaineko Jeanek dioenez, euskal populazioa IX. mendearen hasieran lau estatutan zatiturik zegoen: Pirinioen iparraldean Baskoniako Dukerria; hegoaldean berriz, Iruñeko erresuma txikia, jaio berria; nafarren Dukerria Araba eta Arga bitartean, berehalakoan Iruñeko erresuman bilduko dena; eta Arabako Konterria Bizkaia eta Gipuzkoa ere bere baitan zituena, eta oraindik asturiar-leondar erresumaren menpetasunean gobernatzen zena. (La Vasconie, 1879, II, libk. P.V)
2. J. M. LACARRA, Estudios de historia de Navarra. Pamplona 1971, 44. or. Zaila da Gregorio Balpardarekin ados egotea, asturiar erregeak errege godoen jarraitzaile bezala sentitu zirelako suposatuta behar bada hasieratik gobernatu zutela Bizkaia, Araba, Ordizia eta nafar lurraldeetan. Lacarrak erasten du "ez dago inolako lekukorik lur horien gaineko asturiar aginpidea ziurtatuko duenik. Alfontso III. areen kronikan jartzen du Alfontso I. ngoak Errioxaren zati bat eta Enkarrietako herriak, Sopuerta eta Karrantza arte hedatu zituela bere jabegoak". Uste izan behar dugu hortaz, asturiar erresumaren mugak ez zirela ez Gipuzkoara, ez Nafarroara eta ez Araba eta Bizkaiko zatirik handienera iritsi. Ikus baita ere, F. de ZAVALA, "Guipuzcoa entre Navarra y Castilla". Historia del Pueblo Vasco-n. (Donostia 1978) I. libk., 176. or.

3. J.M. LACARRA, "La cristianización del País vasco". Estudios de Historia de Navarra-n, Pamplona 1971, 5. or eta ur.; J. GOÑI GAZTANBIDE, Historia de los Obispos de Pamplona. Iruñea 1979, I, 31-56. or.
4. Hilario Aitasantuari (461-468) idatzitako eskutitzak dira, Kalagorriako gotzaiak, Silvanok sortutako gatazka bat zela bide. Gogoratzekoa da gainera, Iruña/Veleiako aztarnategian arkeologoak harrituta geratu direla berriki aurkitutako erliebezko krismoiaz apainduriko berant sigillata zenbait zatirekin, V. mendeko data eman zaion eskulangintza-etxetiar giro batetatik aterea. Ikus, E. GIL ZUBILLAGA, "Iconografía cristiana sobre sigillata tardía de Iruña/Veleia". Primer Coloquio Inter. Sobre la romanización de Euskal Herria-n. "Isturitze" 9 an, 1997, 817-821. or.
5. A. MAÑARICUA, "La cristianización del Pueblo vasco". V.V.n, Historia del Pueblo Vasco. Donostia 1978, I, 59-61. or.; "Cristianización del País Vasco. Vías de penetración". "Congreso de Estudios Históricos: Vizcaya en la Edad Media-n". (Bilbo 1986), 41- 48. or.
6. O.c., 70. or. Mañarikuaeren argudioa epel samarra geratuko litzateke J. J. Sayasekin onartuko balitzateke Kalagorriako bi martiriak, Emeterio eta Zeledoniok ez diruditela bertan jaiotak, eta K.Larrañaga eta A.Azkarate Garay-Olaunekin pentsatu ezkerre, herralde baten kristautze aurrerabide osoan kontuz begiratu behar dela, berez gertakari bakun bezala, esanguratsuak diren eragileak, ea elkarte oso bati dagozkion eragile bezala ba ote diren. Ikus baita ere, Roldan JIMENO, "Red Viaria y cristianización". H.S.n, 104. znb. (Iruñea 1999), 725. or.
7. Ikus Baskoniaren kristautze goiztiar baten aldeko eta aurkako argudioen laburpen on bat, grekolatindar iturrietatik dagozkien laguntzarekin eta gaztelarako itzulpenaz Santiago SEGURAN, Mil años de Historia Vasca a través de la literatura grecolatina. De Aníbal a Carlomagno. Deustuko Uniber. Argif. (Bilbo 1977).
8. J. M. LACARRA, O.c., 27. or.
9. Ibid., 30. or.
10. J. CARO BAROJA, Los pueblos del Norte. (Donostia, 2. Argitalpena 1973an) 137. or.
11. A. BARBERO Y M. VIGIL, Sobre los orígenes sociales de la Reconquista. (México 1979), 94. or.
12. I. BARANDIARAN, "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipúzcoa". Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón, X-n, 1975, 549-80. or.
13. M. de LEKUONA, "Arquitectura medieval castrense". V. V.n, Arte Vasco. (Donostia d/g) , 68. or.
14. Iruñeko gotzainak Leireko monastegian aukeratuta irtenak izatea ez da XI. mendean ongi sartu arte gertatuko. (J. GOÑI GAZTANBIDE, Historia de los obispos de Pamplona. (Iruñea 1979) 119-155. or.).
15. Historialariak, (mozarabea?, populatzeakoa?, mugakoa?) estilo honentzat egokiena den deitura bilatu ibili direnean, harrituta eta ziurtasunik gabe aurkitu dira, egiturazko ezaugarrien arabera definitzen saiatu direnean bezainbat. Jacques Fontaine, mozarabeen artearen egituren benetako bateragilea espazioen barruko banaketan dagoela uste du, bisigodoen arkitekturaren baino askoz garbiago banatuak egotean, alegia. Kanpoaldean kordobarrarekin bat datozen lau osagai bereizten dira: biribiletako erlatzak, alfizeko hozkadurak, leiho bikien ajimezak eta oso gainditutako ferra egiturako arkuak. Osagai hauek absideetan harrizko sabaiekin eta gurutzaduren besoekin nahastuan daude, jada erromanikoa aldarrikatuz. (Lo mozárabe, 52-54. or.).
16. B. PAVON MALDONADO, "La Mezquita Mayor de Tudela". El arte en Navarra-n. "Diario de Navarra" Argif., (Iruñea 1994) 2. znb., 17-32. or.
17. M. de LEKUONA, O.c., 68. or.
18. Donemiliagako monastegiak, nahiz eta gora behera tristeak izan, bai txikiketak direla, edo suteak eta berreraiketak, izan du bada zorterik ere, zeren eta Zaragozako San Braulio biografoa, monastegiaren sortzaile izandako santu bakarzalearen garaikidea izan zen, San Millan hil baino urte gutxi batzuk lehenago jaioa baitzen.
19. J. FONTAINE, El Mozárabe, 288. or.
20. IÑIGUEZ ALMECH, A.M.N. I, 195. or.
21. J. FONTAINE, O. c., 264. or.
22. IÑIGUEZ ALMECH, "Un grupo de Iglesias del Alto Aragón". A.E.A.A. IX an, 1933, 213. or eta hu.
23. Nafar Aezkoan antzinako ohitura izan da garaiea. Garaiei buruzko berri grafiko nahiz bibliografiko gehiago ikus, Nafarroako garaia. San Telmo Museoa. (Donostia 1995).
24. IÑIGUEZ ALMECH, A.M.N. I, 171-172. or.
25. Ibid., 115. or.
26. P. GERMAN DE PAMPLONA, "La fecha de construcción de San Miguel de Villatuerta y las derivaciones de su nueva cronología". P.V. 15, 1954, 222-235. or.
27. El Mozárabe Ed. Encuentros (Madril 1984) 267. or.
28. Abrisketako San Pedrori buruz, ikus, J. A. BARRIO, La Arquitectura Vizcaina. (Bilbo 1979); A. AZKARETE-OLAUN, "Elementos de arqueología cristiana en el Vizcaya altomedieval". Cuadernos de Sección-eko E.V. "Prehistoria-Arqueología", 2, 7-135. or.; I. GARCIA CAMINO eta beste, "La arquitectura románica vizcaína". Kobie-n. Arte Ederrak 4, 1987, 7-37. or.
29. J.R. VALVERDE, Abrisketako San Pedro, Arriorriaga. Caja de Ahorros de Vizcaya, d/g.; S. RODRIGUEZ COLMENERO eta M. Covadonga CARRERO, "Epigrafía Vizcaína". Kobie-n 11. znb., Bilbo 1981.
30. I. GARCIA CAMINO, J.M. GONZALEZ CEMPELLIN, A. SANTANA EZQUERRA, "La Arquitectura prerrománica vizcaína". Kobie, 4ean, 1987, 7-37. or.
31. I. GARCIA CAMINO eta beste, O. c., 20. or.
32. Monastegi eta dekania izenpean ez zen erlijiozko eraikin bat bakarrik aipatzen, baita material ondasun multzoa ere, zeinaren erabilerako ziren elizaren zaintza eta jabearen ondasunak.

33. I. GARCIA CAMINO eta beste, O.c., 26. or.
34. I. BARANDIARAN, "Excavaciones en la Iglesia de San Andrés de Astigarribia (Motriku, Gipuzkoan)". Noticiario Arqueológico Hispano. 15, 1971. *Ikus baita ere*, "Novedades sobre la Alta Edad Media en Guipuzcoa. Datos arqueológicos". Estudios de la Edad Media de la Corona de Aragón-en. (Zaragoza 1987), 549-580. or.
35. S. SILVA Y BERAESTEGLI, Iconografía del siglo X en el Reino de Pamplona-Najera. (Iruñea 1984) 59-90. or.
36. S. SILVA Y BERAESTEGLI, La miniatura medieval navarra. (Iruñea 1988).
37. J. GOÑI. GAZTANBIDE, Historia de los Obispos de Pamplona. (Iruñea 1979) I, 244. or.
38. S. SILVA Y VERASTEGUI, Iconografía..., 405. or.; J. PEREZ DE URBEL, "La conquista de la Rioja". Estudios dedicados a Menéndez Pidal-en. (Madrid 1950) I, 513. or.; J. GOMEZ GAZTANBIDE, O.c. I, 135. or.
39. "Errioxan, X.mendean gutxienez hamaika monastegi loratu ziren: Logroñotik gertu dagoen Abeldako San Martín, Donemiliaga Kukula, Valvanerako Santa María, Laturtzeko San Prudencio, Viguerako San Kosme eta San Damián, Zirueñako San Andrés, Naiaratik gertuko Santa Koloma, Naiarako Santa Agueda eta Nunilo eta Alodia Santak Naiarako inguruetan". (J. GAZTANBIDE, O.c., I, 125. or.; *ikus baita ere*, A. LINAJE, Los orígenes del monasterio benedictino en la Península Ibérica. (Leon 1973), II. libk.
40. Albeldako monastegia Santxo Garzes I eta bere emazte Todak sortua izan zen 924. urtean; handik gutxira bazituen bertan 200 monje. (J. GOÑI GAZTANBIDE, O.c., I, 131. or.
41. S. SILVA Y VERASTEGUI, Iconografía..., 486. or.
42. J. DOMINGUEZ BORDONA, "Miniaturas..." A.H. XVIII an, (Madrid 1962) 31. or.; J. CAMON AZNAR, "El arte de la miniatura española en el siglo XII". Goya 8-an, 1964, 286. or.; J. GUILLMAIN, "Interlace decoration and the influence of the Noeth on Mozarabic Illumination". Art Bulletin 42-en, 1960, 215. or.
43. Arrauzkara profil hori " marra zuzen batez eginga dago, eta kokotza osatzeko okertu egiten da masail hezuraren parean, bestaldeko belarriraino luzatuz, zeina beste masail hezur bat den, trazu zuzen batez bukatzen delarik. Begiak, betazalak, sudurra eta ahoak ere, trazu berdinak errepikatzen dituzte, etab." (S. SILVA VERASTEGUI, Iconografía..., 48. or.)
44. J. AINAUD DE LASARTE, "Giza irudia Beatoetako ikonografiaren adierazpidean". Actas del Simposio para el estudio de los códices del "Comentario al Apocalipsis" de Beato de Liébana. (Madrid 1978) 19-23. or.
45. Galderetako asko oraindik ere argitu gabe daude edo, zenbait ikertzaileen aldetik onarpen orokor bat lortu gabe gutxienez: Bere lanaren bertsio bat bakarria egin al zuen beatoak ala, 776. urtean lehenengoa egin ondoren, hainbat alditan birmoldatu al zuen 784. eta 786. ean? Lehenengo argitalpena edo lehenengoetakoak, irudiztatuek al ziren jada? Lehen jatorrizko hura gaur jasotako zeinek adierazten du hobekien?, eta abar.
46. Anscari M. MUNDO, "Beatoaren kodizeei buruz". Actas del Simposio... n, 114. or.: "Berauei erantsi beharko litzazieke, gaztelar-errioxar garairik hobereeneko idazketa batena den Montserraten zatia".
47. S. SILVA VERASTEGUI, Iconografía..., 115. or.
48. Ibid., 489. or.
49. L'Art religieux en France au XIIIème. siècle. Paris 1920.
50. Kritika guzti horien azalpen luze bat *ikus daiteke* X. BARRAL I ALTER-en, "Repercusión de la ilustración de los "Beatos" en la iconografía del arte monumental románico". Actas del simposio para el estudio..., n" (Madrid 1980) 33-54. or.
51. Beatoen zuhaitz genealogiko marraztu zuen Neussek, hiru adar edo familia oinarritzat hartuta: Henry Sanders-ek onartu zituen hiru familia hauek, baina hurrenez-hurreneko bertsioa bezala; Peter Klein-ek birzuzendu egin zituen hiru familia hauek, ondorengo bertsioetan ilustrazioen zenbatekoa gehituz joango zirenen ideiatik abiatuz.
52. Pirinioko bi isurialdeetan agintzen zuten familia handien artean oso aspaldiko garaietatik izanak zituzten harremanak, nahiz eta beti ezin dugun nahi adinako zehaztasunez azaldu agirietan. Baskoniako Dukerrian orain agintzen zuen Gartztea Santxez haren ondorengoa zen, zeinaren alaba, Azibella, IX. mende azkenaldean Aragoiko Galindo Aznar II. arekin ezkondu zen... Gaskuñako Dukerria Gartztea Santxezen eskutik bere seme Santxo Gartzesenera eta honengandik bere seme Guillermo Santxezengana, Urrakarekin ezkondua zen, Iruñeako Santxo Garzes I erregearen alaba bera eta Fernan Gonzalez Gaztelako kondearen alarguna (J. M. LACARRA, Historia Política del reino de Navarra..., I, 199. or.).
53. V. V., Saint-Sever. Millenaire de l'Abbaye. Colloque Intern., 25-27. or., 1985. go maiatza. CAHAG Argit. 1986, 37. or eta hur. eta 51. or. *Ikus baita ere* P. du BUISSON, Historia monasterii S. Severi libri X.
54. Ibid., 200. or. Hain zuzen ere Iruñeako Erregea Saint Jean-d'Angély-ra iritsia zen, 1010. urtean San Joan Batzaiatzaillearen burua azaldu zela eta egin ziren ospatukizunetara.
55. G. MENENDEZ PIDAL, "Mozarabes y asturianos en la cultura de la Edad Media". Boletín de la R. Acad. De la Historia-n. Madrid 1954. go ekaina, 134. znb., 1377-221. or.; E. EFELS, "Saint Sever-sur Adour". Saint-Sever sur L'Adour. Congres Archéologique Bordeaux-Bayone. 1939, 346. or.
56. J. WILLIAMS, "Le beatus de Saint Sever. Etat des questions". Saint-Sever. Millenaire...n. Meyer Shafirok aho betez ukatzen du eskuidatzia hispaniar jatorrikoa denik, zeharo gaskoitzat dauka berak, eta ez gainera mozarabeena erromanikoa baizik. Estudios sobre el Románico. Alianza Argit. (Madrid 1984), 363. or.
57. Zera suertatzen da, Saint-Severreko eskuidatziaren azkenean, San Idefonsoren De Virginitate-ren araudiaren kopia datorrela, Albelda monastegiko Gomesano eskuidatzian bezala. (J. DOMINGUEZ BORDONA, "Ex libris mozárabes". A.E.A.A. maiatza-abuztua, 1935)

58. Fr. AVRIL, "Quelques considerations...". Actas del Simposio para el estudio... 1980, I, 261-272. or.
59. A. BARCENILLA, "Las bibliotecas de la Alta Edad Media. III. Los escritorios de los Beatos". *Perficit-en 2. saila* (Salamanca 1997) 4-36. or.
60. G. MENENDEZ PIDAL, "Mozarabes y asturianos..." 64. or.; ikus baita ere, Marcel DESTOMBES, *Mappemundes A.D. 1200-1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes anciannes de l'Union Géographique Intern...* (Amsterdam 1964).
61. Jean de JAURGAIN, *La Vasconie (Paris 1898) II*, 458-459. or. Manex GOIENETXE-ren aipamena, *Histoire Générale du Pays Vasque. (Donostia 1998) I*, 229. or.

6. EUSKAL ARTEA EUROPARTU ZENEKOA

TESTUINGURUA

POLITIKAKO UNE GOGOANGARRIAK ETA KULTUR OIHARTZUNAK

NAIARAKO GARTZEA. Santxo Handia hil zenean, bere legezko lehenseme Gartztea gelditu zen Iruñeko erreinaren oinordeko; beste seme eta bere ondorengo izango zirenen artean, "erregeari zor zaien leialtasuna zela eta, erreinutik erabat bereizi gabe zeudenez"¹ banatu ziren gainerako ondare-ondasunak: Aragoiko konderrria Ramirorentzat, Gaztela-Leon Fernandorentzat eta Sobrarbe-Ribargortza Gonzaloren-tzat.

Gaztelako kondeen ingurumarian zalantzan ibili ondoren, Araba, Bizkaia eta Durangori, eta baita Gipuzkoari buruz ditugun datak, Iruñeko erresumaren eta San Joan de la Peñako sorreraren lehen berri historikoen garai berekoak dira.

Gartzteak (1045ean) Kalagorria konkistatu zuenean, behin betirako etenak gelditzen dira nafarren eta musulmanen arteko harreman onak, eta etenik gabeko errekonkista aro bat hasi zen, 1492. azkenerarte jada amaituko ez dena. Aldaketa politiko honek bere arte-kulturazko isla izango du mozaran-bismoaren atzera egitean.

Naiarako Santa Mariaren monastegiko **sortzaile izan zen** eta hori zelako **Naiarako Gartztea** deitzen zitzaiona, *Donemiliaga* kukullako monastegiko **babesle** sutua ere izan zen. 1067an inauguratu zen Yuso soko monastegira santuaren erlikiak lekuz aldatzea bere aginpide aldian egin zen.

Zoritzarrez, mugen jabegoaren auziak Gartztea eta bere anaia Fernandoren artean eragindako lehiak, azken honek bere buruari 1037az geroztik Gaztela eta Leongo Errege izena (eta ez konde) ematen ziolarik, Atapuerkako topaketan amaiera lazgarria izan zuen. 1054ko irailaren 1a data tamalgarria izan zen: alde batetik, Nafarroako erregeak bizia galdu zuelako, eta baita Nafarroa eta Gaztelako bi erreinuen arteko areriotasun luze baten hasera markatzen duelako ere.

Errege lurralde batzuk "seniores" edo tenenteen bidez gobernatzen ziren orduan, Bizkaia eta Durangoko lehen kondea zen eta Naiarako Gartztea erregearen alaba Todarekin ezkondu eta zegoen Iñigo Lopezen kasuan bezala, zeinak Santxoren erregetzan bere aginpidea mantendu zuen².

PEÑALENGO SANTXO. Gartztea erregea errioxar monastegien babesle sutua izan zen bezala, traizioz hil zuteneko lekuarengatik modu honetara izendatutako bere seme **Peñalengo Santxok** (1054-1076) abade Veremundok gidatzen zuen **Iratxeko monastegiaren** alde egin zuen bereziki. Baina ez zion *Donemiliagako* monastegia zaintzeari utzi, izan ere, Gaztelarekiko mugan egonik "bi erreinuen arteko oreka politikoan zeregin oso garrantzitsua jokatzen baitzuen".

Peñalengo Santxoren 1076. go heriotza datak, Baskoniaren bizkar Gaztelar eta Aragoarrek zuten zabal-kunde egarriaren hasera adierazten du. Bere anaia Santxo II.aren Zamoran eraila izan ondoren Leonen birtronuratu eta Gaztelan beranduxeago onartua izan zen *Gaztelako Alfontso VI.a*, krisi politikoaz eta nafar monarkiaren ahultasunaz balliatzen da errioxar plaza gotortuz jabetzeko (Naiara eta Kalagorria). Era berean Bizkai-guneaz, Durangoz, Arabaz eta Gipuzkoaz jabetzen da eta baita Egaren mendebaldean Mojaridin arteko nafar lurraldeez ere.

SANTXO RAMIREZ. Peñalenen erailpenaren ondoren, nafar nobleziak bere jaraunspenera Sobrarbe eta Ribargortzako konderriak erantsi zituen **Santxo Ramirez**, Aragoiko erregeari eskuratu zion erreinuaren aginpidea, zeinaren erregegoak egonkortasun eta sendotasun irudia ematen zuen. Erromara (1068) erromes joan zelarik, Aita Santuaren begiko izatera iritsi zen nonbait Nafarroa eta Gaztelak baino lehenago Aragoirentzat erromatar liturgia eskuratuz eta San Joan de la Peña eta San Victorianeko monastegiak gotzaingo zaindaritzapean jartzea lortuz. Bera izan zen ekonomia indartu batekin gerora **Jaka** izeneko hiriburua izango zenaren zimenduak ezarri zituena eta bertan gotzain egoitza ipini eta katedralaren eraikuntza hasiko zuena.

Bere erregetza (1076-1084) eta bere seme **Pedro Santxezena**, *Gaztelako Alfontso VI.aren* atxikitze asmoekiko aurkakotasunaz eta, Errekonkistarantz begira, bere jabegoen ekialdeko alderdietan frankiziak edo foruak ematez markatuak egon ziren. Alderdi hauetan mende bukaera hartan, nafar-aragoar kristau gudarosteak, Aierbe (1083), Arquedas (1084), Huesca (1094), Monzon (1089), Milagro (1098) eta Barbastro (1100) hartzea lortu zuten.

MOMENTUZ, GAZTELA bere Nafarroako aurreko lorpenei uko egitera behartua suertatu zen. Baina kidegotza garrantzitsu bat irabazi zuen Bizkaian **Iñigo Lopez** edo *Eneko Lupis* Bizkondearen familiarekin. Berau 1076an hiltzean bere seme **Lope Iñigezek** (*Lope Enneconis*) *Gaztelako Alfontso VI.* erregea omendu zuen eta agerietan Araba, Gipuzkoa eta Bizkaiko Konde izenarekin azaltzen da 1081etik 1092ra.³ Kristauen armen Zalakako hondamenak (1086ko urriaren 23an) Alfontso VI.aren handinahi inperialak geldiarazten ditu, zeinak Europako kristandadeari laguntza eskatu behar izan zion, Cid-arekin adiskidetu eta Santxo Ramirezekin akordio batetara iritsi; ondorioz, Nafarroa erreinu autonomo bezala denboraldi batez desagertu egingo zen.⁴

EUSKAL LURRETAN bere familiak lehenago Errioxan izan zuen jauntasunarengatik *Lope Iñigezek* bere seme **Diego Lopez de Haro** deitua, (1093-1124) izan zuen oinordeko. Familia honetan XI. mendearen bukaeratik

“**Bizkaiko jaun**” izendapena ukaezina egiten da sasi-monarkia hereditarioetan “tenentzia” edo konde-
rrien itzultze prozesua hasten delarik, eta Bizkaia hain zuzen ere Gaztelaren zaintzapeko feudo printzerria
bilakatuko da.⁵

PIRINIOEN IPARRALDEAN, Lapurdin, Gaskuinako Dukerriaren barruan bizkonterri bat kokatzen du 1023.ean
baina euskal lurralde hau ingeles bilakatzen da 1154.ean Akitaniako Leonor eta Plantagenet-eko Enrike
II.aren arteko ezkontzarekin, eta ez da Frantziako koroira 1451.era arte itzulliko.

**Zuberoa XI. mendean ere Santxo Gillermoren menpeko Bizkonterri bat da, 1307.ean Ingalaterraren
menpeko izango da eta 1449.ean Biarnorekin egingo du bat.**

Behe Nafarroa bakarrik geldituko da Nafarroaren barnean XII. mendetik 1512.era arte, “*Ultrapuertose-
ko merindade*” bezala.

Elizari dagokionez euskal biztanleria hiru **gozaitegiaren** menpe zegoen: *Baiona, Dax eta Oloroe*. Eta
lurralde hartan ez zen monastegi fundazio handirik.

ALFONTSO BORROKALARIAREN. Nafarroako erreinuko krisi politikoa Alfontso Borrokaliaren tronuratzearrekin
(1104-1134) amaitu zela esan liteke, baldin eta Aragoi eta Iruñeko errege berriaren garaipen militarrek
kontutan hartzen baditugu. Naiaratik Lopez de Haro bidaltzen du eta Balterra (1110), Zaragoza (1118)
eta Tuteraren (1119) jabe egingo da Ebro haranean, kristau errekonkistan eta egungo Nafarroako lurral-
deak berreskuratuko zireneko aldi garrantzitsuak adierazten dituen garaipenak direlarik.

Bereziki esanguratsua eta garrantzi handikoa izan zen setio eta liskarrez beteriko hilabete batzuen
ondoren *Zaragoza hartzea*, bertan Borrokaliaren aldeko nafar eta aragoar noble asko bildu izanaz
gainera Frantziako hegoaldeko etorritako nobleen hainbat gudarostek hartu baitzuten parte.⁶ Artearen
eta Kulturaren edozein historian azpimarratu beharreko garrantzia duen gertaera da hau, izan ere,
Gurutadaren idealen kartsutasuna adierazteaz gainera Donejakue alderako erromesaldiak erraztu zi-
tuen eta europar herrialdetako kultur batasuna gauzatzeko lagundu zuen. Latinen erroetatik sortutako
erromantze hizkuntza ezberdinak garatuz zihoaz heinean, kultur batasuna berrituz zihoan hizkuntza
artistiko bateragile baten bidez: Erromanikoaren bidez.

*Baina kristau erreinuen bateratze asmoarekin burututako Alfontso Borrokaliaren eta Gaztelako Urraka-
ren arteko ezkontzak porrot egin zuen, eta 1134.ean erregea ondorengorik gabe hiltzean (Fragako batai-
lan) Nafarroako krisia berpiztu egin zen. Iruñeko errege aukia hutsik gelditu zen eta Nafarroa bi botere
handizalez inguraturik aurkitu zen berriro: Aragoi eta Gaztela.*

GARTZEA RAMIREZ. Nobleen aukeraketa Santxo Handiaren ondorengo zuzena den Gartzea Ramirezengan
eskuetara etorriko da berriro. Erreinuak XI. mendeko mugak berreskuratuko ditu. **Gartzea Ramirez “Berre-
zarleak”** bere burua “*regnante in Navarra, et in Alava et in Bizcaya*” izendatuko du. Lurralde honetan
Lopez de Haro familiaren konde-aginpidea indargabetzeko Gartzea Ramirezek konde agintea *Geba-
rako Ladron Inñigezi* eskuratuko dio. Baina familia honek XII. mende osoan zehar Nafarroa eta Gaztelaren
arteko hara-honako politika eramango du, egoera eta jokoan zeuden interesen harira.

SANTXO JAKITUNAK, (1150-1194) zailtasunez hasi zuen bere erregetza, bere egiazkotasuna Erromako kuriak
zalantzan jarria izan baitzen. Hala ere bere erreinuari indarra eta egonkortasuna ematea lortu zuen. Bere
kantzelaritzak *Pampilonensium Rex* izena utzi eta bere ordezkari *Rex Navarrorum* hartu zuen. Gaztelako
Alfontso VII.aren gutxiengoaz baliatu zen Peñalenen heriotzaz geroztik 1076an Gaztelaren babespean
zegoen Errioxaz jabetzen saiatzeko. Baina gutxi iraun zuena izan zen bere arrakasta eta 1176an su-etena
sinatu behar izan zuen eta ondoren 1179an, bakea. Izatez, 1174.az geroztik Alfontso VII.ak Bizkaia berre-
kuratua zeukan luzerako.

*Bere alaba Berengela Ingalaterrako errege Rikardo Lehoi Bihotzarekin ezkontzeaz gain, Santxo Jakitu-
naren politikaren lorpenik handiena Gipuzkoa eta Araban hiritar biztanleriarentzat gune berriak sortzea
izan zen: Donostia, Biasteri, La Puebla de Arganzón, Antoñana, Bernedo, eta abar. Horrela mugak sendot-
tu, hiri eta merkatal garapena bultzatu eta jauntxo eta baroiek burututako eraginaren kaltetan ingurune
sozio-politiko berri baten arautzaile bihurtu zen. Iruñeko Andre. Maria katedralean hilobiratua izan zen
Santxo Jakitunak errege onaren irudi idealizatua iradoki zien bere berriemalteei: “*homme de gran savoir,
bon catholique et hijo obediente de la Iglesia de Dios, muy querido y amado*”⁷.*

SANTXO INDARTSUA. **Santxo Indartsuaren** erregealdian (1194-1234) nafarren jabegoen aurkako gaztelar ope-
razio maltzurri jarraipena eman zitzaion. Nafarroako erregearen “afrikarra” deitutako ekimenaren arra-
zoia eta ikuspuntuari dagokionez historialariak argitu ezinik dabilta berriemaldeen kontraesanak direla
eta. Ez dirudi Nabas de Tolosako (1212) heriotzat hartua izan zenari kristau Errekonkistako bere idealak
uka dakizkiokeenik. Baina kontua da Gaztelako erregea nafarren kanpoan izateaz (edo agian, ba-
tzuen aburuz, bere gaixotasunaz) baliatu zela Gasteiz eta Trebiñoren jabe egiteko... eta horrela “jabetu
ziren Araba eta Gipuzkoaz”.

Berengela eta Rikardo Lehoi Bihotzaren ezkontzaz geroztik Nafarroak beste erreinu europarren asal-
daketa politikoen eraginak sentituko ditu, eta bereziki Rikardo ondorengorik gabe hil eta bere anaia eta
oinordeko zen Joan sin Tierra eta Frantziako Felipe Augustok bultzatutako hautagai Britainiako Arturoren
artein sortzen den gatazkak eragindakoak (1180-1223). Rikardoren araba Leonorrek ezkonduko zegoen
Gaztelako errege Alfontso VIII.ak (1158-1214) ere nahi izan zezakeen oinordekotza. Santxo Indar-
tsuak inguruan zituen auzoak irentsiko zutenaren arriskua sentituko zuen, eta behar bada beldur hori izan
zen musulmanen artean ere laguntza bilatzea iradoki ziona. Gaztelako erregeak azpizoko hain Erro-
mako Kuriaren aurrean salatu zituen. Eta Zelestino III.a Aita Santuak Santxo Indartsua bere politika bidera-
tzera bultzatu zuen, nahiz eta **Nafarroako errege** izendapena onartu egin zion (1134az geroztik ukatua)
eta Gaztelari Nafarroako subirautasunari begirune izan ziezaiola eskatu zion. “Santxo Indartsuak bere
hartan jarraitu zuen eta horregatik Alfontso VIII.aren kantzelaritzak burututako eskumiku bat nozitu behar
izan zuen”.⁸ Bestalde, Alfontso VIII.ak atseginez eta konplizitatez ikusiko zuen Araba, Bizkaia eta Gipuz-
koako kondeek, 1180az geroztik Nafarroako erregeek zuten hiribilduen sorrerako antolaketa zioten gal-
tzespena, nobleziaren pribilegio politiko-ekonomikoen aurka zihoan jokaera izanik.

Eskuratutako lurraldeen aginpidea **Diego Lopez de Haroren** esku utzia izan zen (1170-1214), Nabas-eko garaipenean eman zuen laguntzarengatik Gaztela eta Errioxan zituen gaztelu batzuez gain, Durango, Enkarterriak, Balmaseda eta Orduñako aginpidea ere jaso zuen; delako herri hauek feudalizatzeko bide batean zihoazen eta gaurko Bizkaia dena izatera iritsiz Diego Lopez de Haro jaunaren agintepean geratu ziren Gaztelaren eskumenean.

Gaztelarren aldeko historialariek (Garibai besteak beste) gertakizun hauei sarraldi militarren izaera emateari uko egiten diote. Gasteiz elkartzeak garrantzi ekonomiko handia zuen, izan ere Ozeanotik Burgosera hedatzen zen ekonomi gune baten osaera errazten zuen.

KULTUR OIHARTZUNAK. Batze honek elizaren administrazioan ere isla izan zuen eta ondorioz garapen kultural eta artistikoarekin lotura estua zuten elizaren gune eta eraikuntzen antolaketan ere bai. Horrela, XI. mendean Armentiak gotzaindegia desagertu egin zen Kalagorriren mesedetan. Jaun nobleak, Gaztelako errege Fernando Santuaren laguntzarekin, Lopez de Haro V.etik hasita, ederki balliatu ziren elizen behin-behineko agintea eskuratzen. Familia nobleetan (patronato) zaindari eskubidearen sistema hori bereganatutako eskubide bat bihurtu zen.

Hemen azpimarratu nahi dena zera da: euskaldunek eta nafarrek iparpirinioetako botereekin bat eginik jokatu zuteneko gertaera politiko eta militar guzti hauek Baskonia zaharra estatu europarretako kultur mugimendu handian sartzea eragin zutela. Nafarroa ezkon loturen bitartez jada irekia zen XI. mendean Europara. Erromes bideak sortuak zituen gainera Santxo Handiak bere estatuetan zehar.

Europar garbitasun hau indar handiagoz sumatu zen Alfontso Borrokalariaren garaietan. Bera izan zen Baionatik Iruñerako ibilbidearen sortzailea eta bere Gurutzadetako politikak Pirinioen alde bietan komunikazioa erraztu egin zien. 1108.ean Gurutzadara abiatzekoa zen Toulouseko Konde Bertranen bisita jaso zuen eta errege aragoarraren zaintzapean bere agintepeko hiri batzuk utzi nahi zituen. Antzeko arrazoiak zituen Béziers bizkondeak ere Alfontsoari feudoan eskuratzeko bere hirietako batzuk. Eta, lehen esan bezalaxe, ez ziren gutxi izan Zaragozaren setio eta ondorengo bereganatzean parte hartu zuten Akitaniako, eta baita Normandiako nobleak ere.

Gartzia Berrezartzaileak bere estatu propioen defentsan buru-belarri saiatu behar izan bazuen ere, bere seme Santxo Jakituna bere alaba Ingalaterrako errege Rikardo Lehoi Bihotzarekin ezkonduz Frantzia eta Ingalaterrako arazo dinastiko eta politikoa oraindik ere gehiago ireki zen. Iparpirinio aldeko Baskoniaren zati bat 1451ra arte ingelesena izango zen eta Iruñeko erreinuak 1234an frantses dinastia baten agindupean bukatuko zuen.

I. ERROMANIKO ARTEA, EUROPAR HIZKUNTZA BAT

ERROMANIKOA: KULTUR GERTAKARIA

Erromanikoa arte estilo bat baino zerbait gehiago da. Kultur gertakari bat da. Mendebaldeko kristautasunean X. eta XI. mendeetan zehar osatuz joan zen pentsatzeko, sentitzeko, adierazteko eta bizitzeko modu jakin bat da. Izaera oso ezberdineko eragileen elkartzea izan zen eraketa hau gauzatu zuena:

Politika alorrean, kristau estatuak lehenago arriskuz estutzen zituzten kontrako indarren (Hungaroak, Bikingoak, Musulmanak) aurrean lortzen ari ziren nagusitasun gero eta handiagoak sortutako ziurtasun egoera. Nafar-euskaldunen lurraldeari bagagozkio, sortu berri zen Aristatarren monarkia Ebro haraneko Banu-Qasiren gorteko interesetatik urrundu zenean eta musulmanen aurkako frontearen behin betiko atzeratzea lortu zenean hasi zen aldi hori eta ehunka familia monastegi txikiak bereganatu zituzten sarrazenok utzitako lurrak.

Bizimodua gizarteko eta ekonomiako kimu berrien garapenari esker ere aldatu zen eta demografia handitze ikaragarri batekin batera merkataritza eta hiri gizarte baten sorrera erraztu zuen. Iruñeko erreinuari dagokionez, Lacarrak XI. mendean diruaren garapenak izan zuen garrantzia azpimarratzen du, musulmanei eskatu zitzaizkien zergetako errearen bitartez eta, Iruñeko errege-erreginak ibilbide konpostelartetik pasatzen ziren kanpotarrentzat sorturiko ostatuen bidez sortzen zen gaur egun “dibisen mugimendua” deituko genioken horretan oinarrituz eta Iruñea, Lizarra eta Garesko “Frankoen” burgu berrien ezarpenekin lortuak.⁹

Giza alderdia ere erabakigarria izan zen: pertsona erlijioso ospetsuen agerpenak egiteko handia izan zuten gizalegeari dagokionez. Aski da kultur alorrean ezohiko eraginkortasuna izan zuten artzain batzuen izenak aipatzea, Clunyko abade ospetsuetatik hasita: beraien abadia ikaragarriaren eraikitzaile Mayolo (906-984), Odilon (962-1049), eta ondoren Hugo Handia (1034-1109); bere garairako jakituria entziklopedikoa zuen balioanitzeko Gerberto (938-1003), Silbestre II. izenarekin gotzain duintasunera igoa izan zena; Adson bere laguna, Saint-Benigne de Montier-en-Der abadiako lehenengo berritzaileetako bat; Oton III.aren hezitzailea izan zen Hildesheimeko Bernward (960-1022); Gauzlin (980-1030), Hugo Capeto Frantziako erregearen sasiko semea eta Fleury-sur-Loireko abadea; Caengo Saint-Etienneko abade eta Ingalaterrako gotzain Lanfranco (990-1030); Dijongo St. Benigneko abade Volpianoko Gillermo (962-1033); Chartresko gotzain, zientzialari, poeta eta musikari, Europa guztiko ikasleak biltzen zireneko eskola humanistiko ezagunaren sortzaile izan zen Fulberto (960-1028); bere monastegiari Naiarako Gartztea erregeak Garinoango eliza (Monrealdik gertu) eta Erroko Santxo kondeak Erronkariko Burguko eliza eta ospitalea eman zion Conqueseko Sainte-Foyeko Odalrico abadea; konde eta erregeen kontseilaria, “avant la lettre” deitzen zioten europar bat, Fleuryko Gauzlin eta Clunyko Odilon abadeekin eskutitzezko harremanak izan zituen Ripolleko Oliva abadea; Toledoko artzapezpiku Clunyko Bernardo (1086-1124); eta Baskoniara etorri, Saint-Sever-sur-l'Adoureko abade Montanerko Gregorio; Rodako (Rodez) edo Andouqueko Pedro (1083-1115), Iruñeko gotzain bizia, eta abar, eta abar.

ERROMANIKOA: ARTEA

Noiz eta nola jaio ote zen **erromaniko artea**? Azal dezagun, lehenik eta behin, XVIII. mendean erabiltzen hasi eta latinetik eratorritako **Erromaniako** hizkuntzak oroitzen dituen **erromanikoaren izendapena** desegokia dela; izan ere XI. mende hasieratik “iparraldeko erromanikoa” azaltzen da, mediterranean eraginekin zerikusi handirik ez duena, eta erromaniko artean arragoa bat berean elementu kultural arras ezberdinak urtu ziren, bai latindar mundukoak eta baita germaniar, zeltar, bizantziar eta baita arabiar eta ekialdeko munduetakoak ere.

Erromanikoaren sorreran **bidearen eragina** eztabaidatua izan den gaia da. Denboraldi batez erromesaldiei oinarritako garrantzia eman izan zaie erromaniko artearen jaiotzan. Aro modernoan iritzi hori kritikatu izan da. “Ez da Bideko arterik”, idatzi zuen Bango Torvisok

nolabaiteko anbiguotasunez.

Ziurrenik, eta Donejakueko katedrala salbuespen bezala hartuz, Bidea erromanikoaren foku nagusien sorreran ezinbesteko eragilea ez zela izan frogatu liteke; hau da, monumentu erromaniko nagusiak erromesaldiak bultzatu nahia ez bezalako arrazoiengatik eraiki zirela.

Baina uka ezina da erromesen joan etorriek erromaniko arteari nahiko bateratzailea zen hats estilistikoa ematen ziela eta Europako herrialde ezberdinetan bere zabalkundea errazten lagundu zuela.

Eraikuntza erromaniko handietariko asko Europako iparraldetik jaitsiz Donejakue aldera Frantzia eta Espainiako monastegi eta elizetatik pasatzen diren lau ibilbide nagusi ezagunetan kokaturik dauden monastegi eta elizetan daude. Donejakuerako ibilbideak Ostabat eta Garesen elkartzeak nahikoa frogatzen du Baskoniako arte erromanikoaren **garapenean** Bidea erabakigarria izan zela dioen tesia.

Baina, non jaio zen erromanikoa? Baina Donejakue izan al zen estilo honen ama, edo Burgundian edo Languedozen jaio ote zen gerora Pirinioen hegoaldera eramana izateko?

Iparramerikatako ikertzaile handi Arthur Kingsley Potterrek baieztatu egin zuen Donejakuere-kiko lehentasuna. Bere teoriaren aurka Emile Mâle eta Paul Deschamps bezalako frantses aditu batzuk altxa ziren, eta hauek estilo berriaren bultzatzaile nagusia Clunyko Ordena izan zenaren iritziri eutsi zioten. Historialariak sutu egin zituen eztabaida honek 1920-1930. urte haietan. Hasiaran frantziar tesia sutsuki babesten zuen George Gaillardek, besteen jarrerak arindu eta “korronte paraleloei” buruz hitz egitera iritsi zen.¹⁰

Gaur egun ez da jada eztabaidarik sortzen arazo horri buruz eta artisau, eraikuntza irakasle eta monjeen bi norabideetako joan etorriak zentzu bietan eraginak sortuko zituela onartzen da.

ERROMANIKOA: ESPIRITUZKO ELKARTASUNA

Donejakuerako ibilbideen bitartez egin zitezkeen eraikin formula eta modu estilistikoen transmisioari garrantzia eman beharrean, agian europar herrialde ezberdinetako jendea topatzen zeneko bide eta bidegurutze hauetan sortzen ziren izpiritu elkarteak azpimarratu behar-ko genituzke. “Jainkoaren ibiltari” haiek herrialde eta gizarte maila ezberdinetakoak ziren; eta jende heterogeneoen aldebereko mugimendu hark “**Europa erromaniko**” deituko den kultur batasun handia erraztuko du.

Baina Europari nolabaiteko batasun bat eman zion izpiritu erromanikoaren elkarte ez da era berdineko egituren izaera bat bezala ulertu behar, izan ere garaiko monumentuak gertutik behatzen direnean harrigarria da egiturazko eta eraikuntzako irtenbideen ugaritasuna. Zentzu materialean baino gehiago **balio sinbolikoan** begiratu behar den XI. eta XII. mendeetako ia nomada zen gizakia ezaugarritu zuen **mugimendu haren zentzu** sakonean sartzea da historia-lariari gehien axola zaiona: lurretik askatu eta betikotasunaren bilaketarako prestutasun seinale da Bidea. Bidearen mistikak (Gurutzetako mistikak bezala) horrela bat egiten du mistika eskatologikoarekin.

Lehendabizi, mende haietako sinestunak erlikia sagaratuak ikusteko, ukitzeko eta muin emateko sentitzen zuen egarri bizi hura zuela eta, ibiltari izatea fedearen kanpoko zeinu bat ote zen ulertu behar da, Raymond Ourselek idatzi zuen bezala egarri hura “debozio erromanikoaren zutabe eta hazgarrietako bat izan zen”.¹¹ Bekatuaren kontzientzia, gaztiguaren beldurra, epaimahai baten epaia betetzeko beharra, bizitzako une zail batean emandako zin hitzarekiko leialtasuna edo bidearen **asetika gogorraren** bidez martiri eta santuen antzeko izan nahia oso bizia zen mende hartan ez zen falta egarri hura sentitzeko arrazoirik.

Monjeek beraien egonkortasun botoa unibertsoaz haraindiko erromesaldi izpiritual batekin elkartzen zuten monastegietako *peregrinatio in stabilitate*-ren aurrean, bere fedean sendo zegoen herri bat astintzen eta mugitzen zen –*stabilitas in peregrinatione*– santuen, erlikien eta mirarien etengabeko bilaketan.

Hain zuzen ere, 1200. urtearen ingurumarian, ikusi daitekeen guztiaren sinbolizatze perzeptzioa, unibertsoaren arrazoi mailako ikuskera batez ordezkatzu joango den XIII. mendearen hasera honetan izango da erromesaldiekiko zaletasunaren gainbeheraren hastapena. Eliz eta katedraletakoa benetako kristau liturgian oinarritutako gurtza arrazionalizatu baten menpe debozio hori egonkortzen denean amaituko da garai erromanikoa.

Gerora ere, monjeak izango dira –baina ez lehengo kontenplariak, berriak baizik, “Mendikanteak” – “martxan jarriko direnak”.

2. EUSKAL ARTEA ERROMES BIHURTUA

ERROMES BIDEAK ETA GURUTZADAK

Agiri ofizialak Santiagoren hilobiaz eta bere gainean eraiki beharrezko eliza batetaz IX. mendean hitz egiten hastearekin batera, **Kristautasuna erromes bihurtu zen**, habiatu egin zen eta gaur egun, kristautasunaren Hirugarren Milurteko inguru honetan, Apostoluaren hilobi alderako jainera ibiltarian hamaika mende igaro dela esan dezakegu.

Hasierako mendeetatik jada ez ziren gutxi, Eteria moja galiziarrek bezala, Salbatzailearen Hilobi Santua Jerusalemene bisitatzeko ametsa betetzen zuten lagunak. Eta X eta XI. mendeetan Jesusen lur honetako aberriaren gainean musulmanen indarrek Palestina alderako bidaia guztiz arriskutsua bihurtu zutenean, Erromako Gotzainek deituriko borroka santuarengana berotasuna hedatu egin zen Kristautasunean.

Gurutzadak gerra ekimenak izan ziren, Kristautasun osoak bereak bezala hartu eta Palestina aldeko santutegien profanazio eta txikiziotik salbatzeko eta halako lekuetara sinistedunak joaten jarraitu zezaten lortzeko beharrezkotzat hartu zituzten gerrak.

Erromes ala gurutzatu izatea bekatuetatik askatu eta salbamena ziurtatzeko bi modu izaten ziren. Kokatuak gauden garai honetan hiru izen mitiko izan ziren Jerusalem, Erroma eta Donejakue; eta XII. mendean sortutako Gesta-Kantak ematen dute horren berri.

Baina erromesaldi eta gurutzaden erlijiozko ikuspegi honek ez dizkigu beste ikuspegiak ahaztu arazi behar: Berauek nazioarteko merkataritzari indar berria eman baitzioten eta arte eta kultura egitura berriak lotzeko bitartekoak izan baitziren. Donejakue aldeko bideak

Santxo Handiak¹² burututako lan itzela laburtu nahi izan denean, artearen historiarekin zuzen zuzeneko zerikusia duten hiru gertakari aipatu izan dira: Donejakuerako erromes bideak, Almanzor eta Abd-al Malik-ek txikitutako elizen berreraiketa eta mugetako gotorleku marrak.

Nafar errege handia izan zen Donejakue bideko aldaketaren sustatzailea, euskal probintzietan sartzeko bide deserosoak utzi eta Pirinioetan bi igarobideak, Orreagakoa eta Sonportekoa hartuz, Nafarroatik eta Errioxatik Gaztela aldera sartzeko “frantses Bidea” sortu eta sustatu zuena. Santiagorako bide berriak XI eta XII. mendeetan barna garrantzi oso eraginkorra izan zuen Europa Zentraleko herrien sozio-ekonomiazko eta kulturazko loturak eragiteko, izan ere, gertakari honek era guztietako fundazioak, hasi zubi eta ospitaleetatik eta auzo edo “burguak” eta baita, Galtzadaren zerbitzu hoberako jaiok ziren hiri osoak ere, egokitu behar izan baitzuten.

LAU BIDEAK. Egia bada ere erromesen hedapenik handiena XIII. mendean eman zela, egia da baita ere erromanikoko arte ikusgarrienak gaur Donejakue aldera doazen Europa aldeko lau ibilbide famatuetan aurki ditzakegula. Hori dela eta kapitulu honetan aipatzea merezi dute:

- 1) Frantziako Iparraldetik zetorrena (Paris eta Orleans) Tours, Poitiers eta Angulemetik pasatzen zen, eta “turonense” a deitzen zitzaiona;
- 2) Alemaniako Iparraldetik Burgundian sartuz, lehendabizi Veزالay-ko abatetxe eta santutegitik eta ondoren Limoges eta Perigeux-etik pasatzen zena (limusina bidea);
- 3) eta Alemaniako Hegoaldetik Lyonera zetorrena, Le Puy-en-Velay santutegitik eta Conques eta Moissac abatetxetatik igarotzen zena.

Hiru bide hauek “ad Hostavalle” en (*Erromesaren gida*), 1140. urte aldera hiri pilaketa bezala aipatzen den gaurko Ostabat euskal herrixka ondoan elkartzen ziren, Nafarroan, **Zize (Ibañeta) mendatetik** sartzeko.

- 4) Laugarren bideak Italia eta Frantziako hegoaldeko erromesak biltzen zituen eta Arles, Tolosa eta Oloroetik pasatuz, **Somport mendatetik** zeharkatzen zituen Pirinioak. Handik Jaka eta

Monreal zeharkatuz **Garesera** iristen zen, aipatutako beste hiru bideekin bat eginez.

BESTE BIDE BATZUK. Euskal Herriari dagokionez, ez dugu ahaztu behar Burdeosetik eta Baionatik zetozen **bi bide** bazirela euskal itsasaldetik sartzen zirenak eta besteak baino gutxiago ibiliko ziren bideak nonbait.¹³

- Bata Baionatik Gasteizera jaisten zen eta Burgos aldeko lurraldeetara Mirandatik sartzen zena;

- Bestea Kantauriko itsasertza jarraikiz Zumaia eta Astigarribiatik Kantabrian sartzen zen.

Bi bide hauek XI. mendera arte izango ziren ibiliak, Errioxako ibilbidea musulman zelatarien hatzaparretatik oraindik aske ez zen garaietan.

● IBAÑETA-ORREAGA IGAROBIDEA

Baina Ibañeta eta Orreaga ziren Nafarroa eta Frantzia arteko ibilbide arruntak. Antzina, Burdigalatik Asturikara zihoan erromatar galtzada egin zen “*summus Pyrimeus*” horretatik.

Lacarraren ustetan Orreagako inguruetan egona izango zen San Zakariasen monastegia, San Eulogiok 848. urtean bisitatu zuena, (“*situm ad radices montium Pyrinaeorum*”, dio Cordobar santu martiriak), zeinak bertatik monastegi liburutegiko altxor aberats bat eraman zuen. Orreagatik gertuan izan ziren Leire eta Sante-Foy de Conques-en menpe egonak izan ziren monastegi eta ospitale fundazioak.

Calixtino Kodizeko Erromesaren Gidak delako **Crux Caroli** batetaz hitz egiten du, elezaharrak dioenez, mendiaren gailurrean Carlomagnok kokatua, zeinaren gainetik erromesek ohikoa zuten Santiago apostoluari beren lehen otoitza zuzentzea.

Santxo erregek, Peñalengoak 1071. urtean **monastegi** bat eman egiten du –*Sanctus Salvator de Ibañeta*– edo *Rolandi Kapera*. Monje edo kanoniko elkarte txiki bat izango zen, agustindarrak seguruenik, kaperaz arduratuko zena. Lehenbiziko eraikin hura behin eta berriz suntsitua eta berreraikia izan zen.

Oraindik ere XVII. mendean erromesak Ibañetan igaro ohi zuten gaua, biharamunean Orreagara jaitsiz. Egun, eguraldiak eta beste, zenbait alditan hondatutako monumentu xume batek, Pirinioetako ospitalean fundazio zaharrenetarikoa eta han gertuan nonbait hil zen *Chanson de Roland*-en egile heroia gogora arazten dizkigu.

Ibañetaren magalean, mendiaren hegalean bertan, **Orreagako Andre Mariaren Kolegio-etxe Erreal**a dago.

Mendiko lehen ostatu bat sortzetik hasi ziren 1127. urtean.¹⁴ Gerora mendiaren hegalea ekarria izan zen, gaur egun Kolegio-etxea dagoen lekura. Urteekin Iruñeko Kabildoaren ondasunez eta beste emaitzez jantziz joan zen eta aldi berean ospitalea eta aterpetxea bihurtuz, Erromako Gotzainaren babes eta eskumen zuzenean erromesen aldeko osasun, ospitale eta onegintza zeregina burutzen zuelako sona handia hartu zuen ondorengo gizaldietan. Pixkanaka aipatutako zeregin hau Erroldan heroia-aren elezaharrekin lotu zen, eta azkenean “*Erromesen Gidan*” *Hospitale Rotolandi* deitzen zaio.

Ostatuaren ondoan **Sancti Spiritus** kapera eraiki zen, Orreagako eraikinik zaharrenetarikoa da, XII. mendekoa; karratua da eta egitura bera duen kobazulo baten gainean dago kokatua, ospitalean hiltzen ziren erromesen hezurtegi bezala erabiltzen zena.

Kolegio-etxearen hegoaldean 1215. aldera seguruenik, **Santiagoren Kapera** eraiki zen, eta utzia badago ere Orreagako eraikinik zainduena da. Txiki eta xumea da, ojibazko bi tarte dituen, saihetsetan kapitela loreztatuak dituen hiru zutabe pare dauzkan atea du eta krismo bat tinpanoan.

Orreagako eraikinik galantena **Santa Maria Elizarena** da, nafar gotikoaz hitz egitean aipatu beharko duguna.

ORREAGATIK GARESERA

Orreagatik erromesak Auritz, Aurizberri eta Bizkarretatik igaroz Zubiri zubia zeharkatu eta XI. mendean Santa Maria eta San Agustini eskainitako monastegia eta ospitale bat sortu

ziren **Larrasoñara** iristen ziren. Eraikin luze bati eusten zioten horma-bular zati batzuk geratu dira oraindik, zeinetan aurrealdeko horma batetan Orreagako gurutzua ere ikus daitekeen.

Hurrengo ibilaldia **Iruñean** bukatzen zen, non erromesak, harrera atsegina eta ostatu errosoz gainera, guk ezin ikus dezakegun edertasun bat goretsi zezaketen: bere Katedral erromanikoa.

Nafar hiriburuaren barruko ohiturazko ibilbidea, Katedralaren mendebalde aldera zihoan, Kuria eta Merkaderes kaleetan zehar San Zernin auzora arte. Han bazen ospitale bat Burgoko frankoek gobernatzeko zutena, XIV. mendean bai behintzat. Erromesentzat jainera bereziko eliza bat zuen honek, **San Saturninori** eskainia, leku honetan San Saturninok lehenengo kristauak bataiatu zituela uste izaten baitzen. Hemen ere izan zen lehen erromaniko eliza bat, gerora, XIII. mende azken aldera gaurko eraikin batek ordezkatua izango zena.

Nafar hiriburua utzi ondoren, erromesen batzuk agian, **Gazolazko** eliza bisitatzeko kilometro pare bat desbideratuko ziren, izan ere, bere atariko kapitelen ederra gozatu ahal izango zuten. Gehienak ordea, Erreniega mendikate aldera abiatuko ziren errenkan. Gaurko errepi-detik ezkerretara saihestuz **Zizur Txikin** kokatutako ospitale batetara iristen zen. Gaur, Jerusalemgo San Joan Ordenari 1135. urtean emandako **eliza** bat besterik ez da dago, han emaitza ugariak jasoaz jarraitu zuen honek, XII. mendean Ordenako gunerik garrantzizkoena bilakatu. Protogotiko estiloko eliza hau, lau tarte eta zirkulu erdiko absidea duena da, 1835. urtean desamortizazioaren ondoren, bazterreratze tristea izan zuen, orain berriki (1989) zaharberritua izan den arte.

Zizur Txikitik ospitale txiki bat zegoen **Astrain** aldera jarraitzen du bideak eta mendikatearen gorenean, mendi berari izena eman zion Barkamenaren deituriko ermita. Jaitsieran, erromesek San Joan Ordenako etxe bat topatzen zuten, Gareseko Gurutzearen zaintzaren menpe zegoena, **Legardatik** jarraitu eta beharbada **Obanosera** hurbilduko ziren beren ibilbidea **Garesen** bukatzeko, non beren jaiarentzat berotasun handiagoa eta arte aberastasun handiagoak aurkitzen zituzten, geroxeago azalduko dugun bezala.

Garesen bide guztien elkargunea. Kale Nagusitik herriari izena ematen zion zubi ospetsura iristen ziren. Gaur egun oinezkoek eta animaliek besterik erabiltzen ez duten zubi hau, sei arkuz osatutakoa da, XI. mende hasierakoa eta beraz, Santiago bidean zutik daudenetik erromaniko zubirik garrantzizkoena da eta hemen batzen ziren Santiagora zihoazen bide guztiak.

● SONPORTEKO IGAROBIDEA

SONPORTETIK GARESERA

Frantziako hegoaldeetik edo Erromatik zetozen erromesak Somportetik sartzen ziren, Santa Kristina Ospitalean ostatu hartzen zutelarik.

Canfranc-tik barrena **Jakaraino** jaisten ziren, han Antso Ramirezek XI. mendean eraikitako katedral erromanikoa bisitatzeko zutelarik. Santutegi bikain honen oroimena bide luzean lagun izango zuten halako bikaintasuneko beste eraikinik ez baitzuten topatuko Konpostelako Santiagora bitartean.

Nahiz eta batzuen batzuk **San Joan de la Peñako** monastegia ikusteko ere, desbideratuko ziren. Aurrerago Tiermas herria aldenik alde igaroz, Nafarroan sartzen ziren, ordurako ospetsua zen Leireko monastegira igoaz, zeinaren izen ona, IX. mendean San Elogio martiriak bisitatu zuenean hasitakoa, Europa osoan barreiatzen hasia zen.

Leiretik auzoan zegoen **Zangozara** pasako ziren, herri hau lehendabizi Rocaforte muinoan eraikia izan bazen ere, gaurko kokalekura Sancho Ramirezek (1076-1094) eramana izan zen Aragoi ibaiaren ertzera, erromesaldiak sustatu nahiez eta bere menpeko lurretan frankoak finkapena har zezaten erraztasunak bilatuz. *Santiago eta santa Maria la Realeko elizak* bisitatu ondoren, zeinaren eraiketa eta irudizko apainketa XII. mendean zehar osatuz zihoana, Aragoi ibaia han bertatik igaroko zelako, **Vadoluengo** zeritzan *San Adrianeko ermita eta ospitalea* bisitatzeko zutuzten erromesak.

Monreal aldera jotzen zuen bideak, herri hau, Erromesen Gidak dioenez Aragoiko Biderako azken txangokoa bezala aipatzen duena da. Aragoiko galtzada honetako erromesak Garesera iritsi aurretik **Eunateko eliza** liluragarri honetatik pasatzeko zoria ere bazuten.

GARESTIK LIZARRARA

Garestik erromesak **Mañeru** eta **Ziraukitik** jarraitzen zuten, bertan San Romanen eliza ederra bisitatu eta atariko eskulturak kontenplazten gelditu ondoren. Gero, gaur egun oraindik baden zubi batetik erreka zeharkatuz **Vilatortako San Migelera** iristen ziren, han bertan izandako eliza eta ospitaletik arte latz batez landutako harlandu batzuk besterik ez dira jaso; hitz egin dugu beroietaz aurreko kapituluari. Ez oso urrutira, beren ibilbideko txango baten azkena ikusiko zuten: **Lizarra**. Calistino Kodizearen Gidak herri hau Bideko txango oso nagusienetako bezala goraiatzen du: “Erromesak han, ogi ona, ardo bikaina eta haragi eta arrain ugari eta era guztietako zoriona aurkitzen du”. Herria oinetan begiztatzen zuen muinoan, Sancho Ramirez (1063-1094) “aragoitarrak”, Borrokalariaren aitak, gaztelu bat eraikia zuen (1572. urtean botatakoa) eta XII. aren azken aldean **Nafarroako Erregeen Jauregia** altxatu zen. Anaidiek zaintzen zituzten ospitalez betetzen joan zen hiria. Ez zen falta ez, urte horietan eraikitzen hasi ziren santutegi eta erlijiozko monumenturik: *Lizarrako San Pedro*, *Ruako San Migel*, *San Pedro*, *San Joanen* parrokiarena eta *Hilobi Santuarena*.

LIZARRATIK LOGROÑORA

Logroñoeko Bideak, aldaketa gutxi batzuk gora behera, XIX. mendeko gaurko errepide beretik jarraitzen zuen. **Rocamadoretik**, non frantzes erromesak, Quercy-tik zetozenak alegia, lortu zuten bada beren zeruko zaindaria han ere gurtua izateko modua, berehala **Iratxeko** monastegia eraikiko zen, X. mendeko monastegi beneditarra, Zisterko monjeek monastegia okupatu zutenean altxa zen hiru eli-barnetako eliza erromaniko bikaina.

Iratxetik Bideak, Montejurra eta Monjardinen artetik jarraitzen zuen, delakoen gaztelua “Turpinen Kronikan” aipatua azaltzen delarik. Gaur ez da aurriak besterik geratzen. Mendiaren oinetan berriz, **Villamayor de Monjardin** aurkitzen da, atari eder bat bistaratzen duen erromaniko *parrokia eliza* duena, zeinaren kapiteletan gurutzadetako heroien borroka eszenak ikus zitezkeen.

Urantziatik, XIII. mendetik aurrera garatuko zen hiri gunea berau, eta ospitale bat zegoen **Santzoletik** igaroz erromesak **Torresera** iristen ziren, Santiago Bideko “eliza-faro” deiturikorra, hau hilobi eliza izan zen Eunatekoa bezala. Gurutzatutako nerbioak zituen kalifa ganga bereziek erromesei, Pirinioak zeharkatu aurretik Oloroen eta Done Bladin lehen ikusiak zizutenak ekarriko zizkieten gogora.

Torresetik, Poyoko *Andre Mariaren ermitaren* ondotik pasa ondoren, erromesak **Vienara** iristen ziren. Santxo Indartsuak eraikia izan zen hau, Gaztelaren noizbehinkako erasoetatik Nafarroa babesteko. Berehalakoan hazi eta garatu zen, gaur desagertuak dira eliza batzuk eraiki zirelarik. Bazen han erromesek aurki zezaketen aterpetxe bat baino gehiago; hantxe indarberriturik bide lauetatik barrena, baratza oparo eta zelai berdeetatik pasatuz **Logroñora** iristen ziren.

Ebro gainetik zubia zeharkatzean, Errioxan sartzeak, ibiltarientzat beste erreinu batetan sartzen zireneko ezaugarria zen, txanpon aldaketak egin behar baitzituzten, eta ez oraingoan nafar kornaduez, Gaztelako marabediez baizik. Orain zeharkatzen hastera zihozten lur haiek eta bide haiek Gaztelakoak ziren 1076.az geroztik.

● BAIONATIK MIRANDARAKO IBILBIDEA

Gaztelakoak ziren baita ere Baionatik zetozen erromesak hautatu zituzten Gipuzkoa aldeko lur eta bideak ere, erlijioso eta estetiko ikuspegitik interes gutxi eskaintzen zuen bidea izateaz gainera, Beasaindik hasita bihurria eta neketsua izango zena, izan ere, Aizkorri mendikatea, aldenik alde igaro behar baitzen elezaharretako **San Adriango zubitik**. San Adrianetik **Araiara** jaisten ziren eta

Aistrako baselizak (San Joan eta Santa Basilia) eta *Amianoko San Joan*, denak ere **Zalduendon** (Erdi Aroko “Saldodon”) direnak bisitatu ondoren, harrapatzen zuten bada, Arabar lautada: **Agurain** eta **Gasteiz**.

Han, halako paisaiaren erabateko aldaketak asko harritzen zituen. Gasteiztik (1200.ez gerostik hau ere Gaztelari lotua) bidea laua zenez ez zen inolako eragozpenik aurrera egiteko, gotzain-egoitza zuen eliza zoragarri bat daukan **Armentiatik** antzinako Iruña (Veleia) inguratu eta **Arganzon** eta **Lakorzana** herriak aldenik alde zeharkatuz **Mirandara** iritsi arte.

Araba aldeko ia herri guzti hauek, nahiz eta oso desitxuratuak dituzten izenez erromesaldietako kroniketan askotan aipatuak diren herri hauek, gaur arte oso gutxi gorde dute “Jainkoaren ibiltari” haiek kontenplatu zutenetik eta zenbait lekutan gordeak izan direnak ez dira hain zuzen ere, arte baliorik handikoenekoak. Santiago Apostoluaren hilobiari muin egin nahi zioten milaka erromes haiek barren barrendik bilatzen zuten atsedena eta babesleku atsegina eskaintzen zien leku haien garai haietako garrantziaren kontzientziaren jabe izatea oso da zaila gaur egun.

● **BESTE IBILBIDE BATZUK**

Donejakuerako Bidearen eskemaren laburpen honetan aitatu ditugun izenak berriro ere ahoan erabili beharko ditugu erromaniko eta gotiko arteaz hitz egiterakoan. Baina ezin ahaztuko ditugu bigarren mailako beste bide batzuk:

- Baionatik Iruñera Baztandik barrena zihoana;
- Iruñetik Gasteizera Arakilgo Uhartetik eta Aralartik zihoana,
- Ebroko Erriberetara, Tafalla, Olite, Balterra eta Tuterara iritsiz jaisten zena bezalakoak ere izan zirela.

* * *

Ez da zalantzan jartzekoa antzinako Baskoniaren arte garapenerako erromesaldiko bide hauek izan zuten garrantzi itzela, ez eta Santxo Handiak Europa aldera irekitzeko egin zituen saiakerak ere. Arrazoienez zioen Iñiguez Almechek, Santxo Handiaren Frantzia aldeko ibilerek eta klunitarren aldeko proiektuok baieztapen egokia dutela eragin zituen artelanetan,¹⁵ halaz ere irekitze horrek ez zuen eragotzi Nafarroak ohizkoa zuen bere berezko zinegotzi izaera eta arte tradizioaren zati handi bat gordetzea.

Ibili beharrezkoak dira erromesaldiko galtzada zabal eta bide estu horiek Nafarroan eta Araban dagoen arte aberastasun galant horren ezaguera osoa hartu ahal izateko. Ez dugu ahantzi behar, esan izan den bezala “bide guztiak daramatela Erromara” egia baldin bada, beste hau ere hala izango da, gure Euskal Herrian, “bide guztiak Donejakuera garamatzatela”.

3. LEHEN EUSKAL ERROMANIKOA

AZALPENA

“Lehen arte erromaniko” kontzeptu hau Puig i Cdefach-ena da, eta berak eman nahi dion zentzu zehatz hori, Penintsula mailan, Kataluniako eliza batzuetan bakarrik ematen hasten den eta gerora erromaniko arkitektura izango den berrikuntzari dagokio. Bestalde, gogoan izan behar da beti, lonbardiarraren ondoan oso bestelakoa den “otoniarra” deitu diezaiokegun beste “*Iparraldeko* lehen erromaniko arteaz” hitz egin daitekeela.¹⁶

Puig i Cadafalchek lehendabizi bere ideiak katalaneraz argitaratu zituen **L’Arquitectura románica a Catalunya** izenburua zuen lan baten lau liburukitan 1911 eta 1918. urte bitartean. Gerorago azalduak dira gai berberari gaztelaraz eskainitako, **El Primer Arte Románico** eta **Geografía del Primer Arte Románico** izenburua duten beste bi lan hauek (1929-1932).

Kataluniar eraikitzaileek herri eta eskualde desberdinetatik jasoko zituzten eragin ugariak aztertuta eta aipatzen ditu egile honek, hara nola: Ekialde, Italia, Languedoc-a eta Proventza, Cluny, musulmanen Hispania eta abar. eta ondoren Kataluniako lurraldeetan azalduz joan ziren hainbat kristau eliza diakronikoki kokatuz eta horien hainbat motatako desberdintasunak deskribatuz jarraitzen du.

EZAUGARRIAK

Puig i Cadafalchentzat “Lehen arte erromanikoa” bere eraikuntzako ezaugarriengatik eza- gutzen da: Aparejuan harri zakarra erabiltzen du, kolpekako tresneriaz moztua, *opus spictum* eran kokatua sarritan; bere hutsarteak oso estuak dira, barruko espazioak kanoi erdiko gangez estaltzen da; eta ez du apaingarritako eskulturarik.

Erromaniko zakar eta funtsezko hau hasieran bere buru-jabetzaz garatzen da baina, asko baino lehen X. mende erdialdean edo,¹⁷ **Italiako Iparraldeko eragina** jasoko du eta “**lonbardoar estiloaz**” bat egingo, bere kanpoaldeko apaingarriak alaitzen dituzten zerrenda eta arkuengatik ezagutu litekeena. Kanoi gangen gainean, XI. menderako jada azaldua da, italiar elizatan bezala tronpa gainetan kokatua dagoen oskolpe edo kupula eta beroietan bezala, leiho askoz zulatutako dorre garaiak saihetsetan eta arkuen apainduria dutela (Ripoll, Cardona, Cuixa, eta abar.)

Espainiaren Iparraldeko erromanikoari buruz Raymond Oursel-ek (Kataluniaz batez ere pentsatuz) azpimarratzen du, sistema berriak, ordura arte erabiltzen ziren mozarabeen formulak utziz egitura hizkera bat sortu zuela, bere ferra-arkuen profil gaindituak bezala; eta horien ordeztu, hartu zituen “italiar Lakuetan garaitu hartan bertan nagusi ziren egitura eta apainketa osagai guztiak, egundoko antzarekin, alegia, mailuz moztutako apareju txikiak, zerrenda eta arku makurrak, absidako horma-hilobiak eta sigi-sagako apaingarri osagaiak”.¹⁸ Arkitektura hau, “lonbarda” deiturikoa, (geografikoki etenaldi bitxiak dituen) ia Italia, Dalmacia, mediterraniar Frantzia, Katalunia, Suitza, Errenania, Burgundia eta Herbehera osoan hedatu zen.

Euskal eta Nafar monumentuetatik **mozarabeen eragineko osagaiak** baztertu zituena, lonbardiaren eragina izan zen XI. mendearen azken aldean; mozarabe hauen agerpenak “prerromanikotzat” hartuz bultzatu izan gaitu, batzuetan behintzat, (Aragoiko Serrabloko elizak), eta kronologiako irizpideetatik kanpo utzirik aurreko kapituluak kokatzera bultzatu gaitu. Dena delarik, kultur ikuspegitik behintzat, gogoan hartu behar dugu kristau errekonkistak beti eta nonahi ez zuela islameko kultura deuseztatzea eragin, eta XI. mendetik Ebro haran aldeko judutar kokapenek, arabereko kultura eta kristauen kulturaren arteko transmisio ildoak ezarri zituztela.

“Lehen Arte Erromanikoaz” hitz egiten duten idazle guztiak ez zaizkio katalan historialari honek duen irizpide zorrotzari lotzen. Eta azken batetan, hizkera edo deitura horrekin normalean, *erromaniko estiloaren lehen aldia* izendatu nahi izan du, idazle bakoitzak bere erara definitzen saiatzen dena.

“LEHEN ERROMANIKOAREN” ESANAHIA

Hemen behintzat, “lehen arte erromanikoari” izenburuari **kronologiako esanahia** eman- go diogu batez ere, ohartaraziz, Europako arte estiloen historiako ibilbide guztian gertatzen den bezala ez dela sinkroniarik izan hainbat herrialdeetan.

Guretzat “lehen arte erromanikoa” **arkitekturari bakar bakarrik atxikitzen zaion kontzeptua** izango da.

Eraikuntza mota berria da, harrizko gangez espazioak estaltzen hasi dena eta hainbat eliza-barne artikulatzeko edo erdiko eliza-barnea bere gurutzadurarekin lotzeko egiturazko konponbideen bila dabilena.

Gehienetan bere aparejuak zakarrak dira, eta normalean ez du eskulturarik. Eta noizbait azaltzen bada, oso soiltasun latz eta esanahirik gabekoa da, apaingarritako erliebe bezala begi- ratu litezkeen ebakidurak dituzten ateburu eta kapitelak alaitzeko besterik ez da izaten.

LEIREKO MONASTEGIA

Santxo Handiak nabarmenki lagundu zituen jada bai material nahiz espiritualki Nafarroako monastegiak, izan ere, jabego berezietakoak zirelako ugariak izan arren, kulturaz eta erlijioz bizimodu ahuldua zeramaten.

Erreforma politika garbi batetan saiatu zen Errege Handia, monastegietan beneditar arautegia sartuz eta jabego pribatu eta laikoen eskutik berauek askatuz; helburu hauek hartuta Clunytik etorri arazi zituen zenbait fraide, Paterno buru zutela eta San Juan de la Peña monastegian jarri zituen bizitzen. Litekeena da bere eskutik zaharberritua izana Iruñeko eliza 1022. urtean, laster botea izango zena.

Santxo Handiaren ondoren, Nafarroako beste erregeak ere jokaera bera izan zuten eta behin eta berrizko emarien ondorioz **LEIREKO** monastegia erreinuko **egoitza erlijiosorik** garrantzikoena izatea lortu zuten.

Goñi Gaztanbidek azaltzen duen bezala, kultur gune handi bat izan ez bazen ere, materia gauzetan behintzat aurrerapen maila handia iritsi zuen bere baitan beste monastegi asko bildu zituelako.¹⁹ Leire iritsi zen bere **eskumenean** 72 monastegi eta zazpi herri izatera ere.²⁰ “Leireko abatetxea Nafarroak Frantziarekin izan beharreko harremanak ziurtatzen zizkion monastegi guztiak bilduz joan zen”.²¹

Antzeko gertakariak esan litezke **Iratxeko monastegiari** buruz ere, non santu baten (San Verebundo) itzalak erakarmen handi bat sortzen zuen, egia bada ere XI. mendeko hamarkada horietan Nafarroako monastegi hain handi bati buruzko agiriak guztiz urriak direla. Iratxeko ondarea nabarmenki areagotuko da eta honek XII. mendeko eliza erromaniko bikaina eraikitzen lagunduko dio. Leireko ondasunen aurrerabideak monastegiaren berreraikitzearen zeregina erraztu egin zuen.

LEIREKO SAN SALBATORE ELIZA, 1057.ean sagaratu izan zenak monastegi bizitzako unerik gorena erakusten dute Santxo eta Juanen abadetza aldietan, hauek Iruñeko gotzain ere izan ziren. Lanbide honi, Santxo Handia erregearen lehen eta ziurra izan litekeen babesaren ondoren, bere seme Gartzia Santxezek eman zion jarraipena.

Leireko eliza erromanikoak bakearen gozotasunera baino borrokako ohituretara jarriagoak dauden gizon batzuen espiritua kanporatzen du. Lanak kriptatik hasiak ziren eta burualdetik jarraitu, biak ere batera sortuak nonbait, eta aldaketarik gabe burutuak, Lamperezen ustetan. Horregatik gorde dute halako oreka. Horma lau eta bilutsen, profil garbien eta ñabardura desberdineko hondar-harrien margo beroenganako zaletasun modernoaren duenarentzat, Leireko abside hirukoitzaren kanpoko ikuskizunak edertasun liluragarria eskaintzen du.

Lur sailaren maila desberdintasuna gainditzeko pentsatutako **kriptak** burualdearen zama izugarria jasan behar du. Horregatik nonbait halako harriztat izugarriak, baita bere inbelpeen garaiera txikia eta kapitela ikusgarrien bikaintasuna (uste izaten da berriz erabilitako erromatarren garaiko harroinak direla). Erdiko eliza-barneren zabalerak beldur emango zien, goiko elizaren zama guztia jasan beharko zuen harrizko gangaren ziurtasunagatik, eta arrisku guztietatik ihes egitea erabaki zuten, espazioren estetikazko ikuskizunaren kontura: eusgarri ilara berri bat kokatu zen erdiko eliza-barnearen ardatzean. Arkitekturazko kontraesan hori eta guzti, eta egitura osoaren laztasun itzelaz aparte, bisitaria ez da geldituko gogoan ezabatu ezinezko harridurarik gabe.

Goiko elizaren **burualdea** halako oinarri sendoen gainean finkaturik, oldartsu altxatzen da goialdera. Zirkulu erdiko oinazala duten hiru abside zoragarri ditu, nolabait ere mozarabe zaporedunak. Luze zabalean eliza-barneen berdina dira, honek berrikuntza suposatzen duenlarik Hispaniako artearen historiaren barruan. Bi tartetako hiru eliza-barneak, (ez dakigu gehiago egin ziren) Kriptakoei dagozkienak dira; lerdenak dira eta jarraiezko kanoi gangaz estaltzen dira. Harlanduen ohizkoa ez den neurri galantak edonor harriztatuz uzten du.

Arrazoi osoz idazten zuen On Luis Mª Lojendiok Leireko San Salvatoreko funtsezko pieza burualde erromanikoa dela eta bere garrantzia antzinakotasunean sustraitzen dela esatean. Lehenengoz, 1057.ean izan zen sagaratu eta 1090.ean hurrengo aldia.²² “Espainiako erromaniko monumentu handietan lehenengoa da, lonbardiak joerako eragina duten kataluniar eliza batzuen salbuespenez. Jakako katedrala, Leongo San Isidoro, Fromistako San Martin eta zalantzarik gabe Santiagoko katedrala baino lehenagokoa da. Bere marren zehaztasunak, bere handitasunak, bere kapitelen berezitasunak eta aitortzen zaion antzinakotasuna dela eta Leireko burualdea parekorik gabea gertatzen da, bakarra”.²³

J.Gudiol eta J.A.Gaya Nuñok “Nafarroako erromanikoko lehen lan gorena” dela diote eta “monumentu jakin honetan eta Aragoiko haranetako eliza zenbaitetan guztiz zehaztua gelditzen dela bertan jaio zirenen eraikinena zen eskola baten posibilitatea” ere erakusten duela.²⁴

Lehendabiziko ataria –gaur egun **Porta Speciosa** deiturikoa– ondoren egun dagoen koka-
lekura eramana izan zen, XIV. mendean handiagotu zen multzo gotiko osoaren ate bezala. Horregatik bada, bere eskultura zatiak neurritz kanpoko handitasuneko ate markoetan txertatuta azaltzen dira.

JAKAKO KATEDRALA

Ramiro I.goak, Santxo Handiaren semeak, oinordekotzan Aragoiko konderrria bereganatuz dinastia bat sortu zuenak, 1063.ean kontzilio bat bildu zuen Jaka hirian. Idazle batzuen ustez, errege hori edo bere seme eta oinordeko **Santxo Ramirez** izan zen bere eraikuntza hasi eta bultzatu zuena (1076-1082): baina iritzi berriago batek bere hasiera data 1094-1098. urte artean kokatzen du.

Euskal-nafar arkitekturaren ondoren etorriko denaren gainean jakar eragina izan zuen eraikin honek, merezi du hemen arreta pixka bat. Eraikina, Leireko erromaniko eliza baino askoz geroa-gokoa izanik, ez baitzen 1130. urtera arte bukatu, Pirinioetako alde honetan egindako guztiaren gainetik jartzen da handitasunean.

ELIZAK baditu hiru eliza-barne, gurutzadura eta absidea. Horma trinko eta sendoek eta hutsarte gutxi batzuk, garai hartako borrokarako indar latzaren espirituaren berri ematen dute. Oinarriak zutabeekin txandakatzen dira.

Hiru absideek begirada berezia merezi dute, jatorrizko sorrerakoa, bat besterik ez delarik geratzen: zoruen arteko altueran garatzen diren inpostaz markaturiko hiru gune horizontaletan, tako edo zerrenda klasiko apaindurikoei “**Jakar xakeztuei**” izena emango diena eta ondorengo eraikin erromaniko askotan aurkituko dena.

Gurutzaduraren besoak kainoi gangaz estaltzen dira eta Erdiko zatia nerbiodun gangaz, kupula itsu moduan, tronpa gainetan etzanak daude eta ez dira kanpora azaltzen.

Eliza-barneen gangak gotikoak dira eta oso beranduan altxatutakoak dira.

Sartaldeko atariak uztaitzen du elizaren bi sarbideetatik bat. Atari ederra da, landutako kapitela dituzten zutabe eta arkiboltekin, bi lehoiek uztaituriko krismoia duen tinpanoaz. Eskulturazko erliebeak, erromaniko arte guztia goi-argiz jartzen zuen espiritua oroimenean edukitzeko, behingoz buruz gogoan hartzea komeni izaten den idatziez uztaiturik izaten dira sarritan. Jakako katedraleko sarrerako krismoia ondoan latinezko bertsoetan idazkun batek bere sinbologia azaltzen du:

HAC IN SCULPTURA,
LECTOR, SIC NOSCERE CURA:
P. PATER, A GENITUS,
DUPLEX EST SPIRITUSALMUS.
HII TRES QUIDEM
DOMINUS SUNT UNUS ET IDEM

“Irakurle, eskultura honetan saia zaitez hau ikasten: P aita dela, A semea; bikoitza Espiritu Saindua. Hirurak Jaun bat bera dira”.

Alboetako irudizatzeak Kristo adierazten dute lehoi irudian (Ap. 5, 5) eroritako gizonari barkatzen eta sugearen gainean ibiliz doana edo, hartzari eutsiz, herensugearen gainetik dabilela (Ps 91, 13). Bi erliebeak bakoitza bere idazkuna buruan duela daude. Lehengoak honela dio:

PARCERE STERNENTI
LEO SCIT, CHRISTUSQUE PETENTI

“Lehoiak badaki bere aurrean makurtzen denari barkatzen, eta Kristok bere izenari dei egiten dionari”

Bigarrenean irakurtzen denak honela dio:

IMPERIUM MORTIS
CONCULCANS EST LEO FORTIS

“*Herioaren erresuma zapaltzen duen lehoi indartsua da*”.

Tinpanoaren azpian beste idazpuru bat hedatzen da:

VIVERESI QUAERIS
 QUI MORTIS LEGE TENERIS
 HUC SUPPLICANDO VENI
 RENUENS FOMENTA VENENI.
 COR VICIIS MUNDA,
 PEREAS NE MORTE SECUNDA.

“*Heriotzaren legeari lotuta zauden horrek, bizi nahi baduzu, zatoz hona otoizlari, sen pozoi-
 tsuak utzirik. Garbi ezazu zure bihotza bekatu guztietatik bigarren heriotza batetan ez zaitez
 hil.*”

Ez da zalantzarik eliza honen egitura berriek miresmena sortuko zutela. Eta laster asko
 asmakizun berri haren imitazioak ikusi ahal izan ziren. Pentsatu izan da Carcipollera ibarreko
Iguacel elizak Jakakoaren eragina jaso zuela; baina dena galderatan gelditzen da, Jakako kate-
 dralaren data zehatza argitzen ez den bitartean, izan ere, Iguaceleko atariaren gainaldean idaz-
 puru batek elizaren eraikitzea Santxo Galindez eta bere emazte Urrakari zor zaiela dio, Santxo
 Ramirez agintean zela, 1072. urtean.

UXUEKO ELIZA

Jakako eredu hau Uxuera eramana izan zen, zalantzarik gabe, Gartzia Berreratzailea Erre-
 gearen erabakiz. Baina Uxuera, 1089.ean eraikitzen hasi zen eliza ikusi nahiez joaten den
 bisitaria uste gabekoarekin topatuko da. Eliza-barneak eraitsiak izan ziren beranduxeago eta
 absideak estali egin ziren eta deanbulatorio modura, gotiko garaian eraiki zen eliza-gazteluan
 bereganatua geratu zen. Halaz guztiz ere, tako ilarak ikus daitezke oraindik, baita Jaka aldeko
 artearen eragineko apaingarri latzak ere.

Nolanahi ere, Dulce Ocon Alonsok hain zehazki idatzi duen legez, Leire eta Uxuerekin
 “Nafarroa Europartutako arkitektura joeratan sartua zela” da garrantzizkoena.

ARALARKO SANTUTEGIA

Aralarko San Migel in excelsisen Santutegiari dagokionez, bere karolingio jatorriaz ai-
 pamenak eginak ditugu. Iruñeko elizakoa zen eta, nahiz eta hasieran *Zamartzeko monastegia-
 ren* menpe izan, bere ondareak gero eta gehiago aberastuz joan ziren azkar, Pedro I.goa Errege-
 ren ustezko mirarizko sendakuntza zela eta. Horrela, abatetxe bihurtu zen.

Lehendabiziko eliza erromanikoa, eliza-barne bakar eta ultra zirkuluerdiko absidea zitue-
 na, agian 1074. urtean sagaratu zena, bukatzerik gabe geratua izango zen; garai horretakoak
 dira absideen azpieneko zatiak.

Ondorenean, aurrealdea berregin zen absideen altuera haziz, har-buruzko erlaitzak erantsi
 zitzaizkion eta tronpen gaineko kupula egin edo berreraiki zen. Hiru eliza-barneak eta nartexa
 ere eraiki ziren. Alfontso Borrokalariaren garaian beharbada hasiak izango ziren lan hauek,
 XII. mendean zehar luze jo zuten, baina ez da ziurtasunez bere sagaratzearen datarik azaltzen.

Azkenik elizaren barruan monjeen otoitzerako kapera bat eraiki zen. Zamartze eraikitze
 lana egin zuen arkitektoa bera izatea litekeena da, oinazalaren planteamendua, inposten egitu-
 ra, erroseten eta zerrenden apainketa eta hutsarteetako diseinu urria berdina baitira.

4. IKONOGRAFIA ERROMANIKOA

ESANAHIAK ETA JATORRIAK

Erromaniko eskulturaren azterketa, bai Euskal Herrian nahiz kanpoan, lehen mailako garrantzia duena da kristau artearen historian. Zenbait mendeetako ikonozko isiltasuna igaro ondoren, Europa berriko kristau elkarteak, plastiko egituren sorkuntza lanen bitartez bere fedea adierazteko beharra izango du, “salbamen historia” deituko dena bistaratuko dutenak. Goiz Erdi Aroko plastikotasun mututasuna gaingiduz, erromaniko artea izan zen, XI. mendeko bigarren erdi aldean fedearen misterioak kanporatzen saiatu zena, adierazpide horretantxe utziz aldi berean kristau eliza hornitu eta edertzearen zeregina.

KULTUR ILUNALDI BAT

Edozein arte historialarientzat antzinako kulturak nozitu zuen bi ala hiru mendetako geldialdia, non Iparraldeko herriek mediterraniar eskualdeak indarrean hartu zituen, nonbait nabaritzekotan ikonografian izango da. Zenbait mendetan sartaldeko gizonak inguratzen zuen mundu naturala beste nonbait adierazia ikusteko gogo guztia galdua zuela esan liteke. Axolagabetasun honek, beste sentiberatasun bat adierazten zuen honek, grekolatino artelariak burutu zituen arte klasiko zoragarri haiek burutzeko erabilitako teknikak ahanztea ekarri zuen. Herri horiek kristautzen eta baita nolabait ere “erromanizatzen” joan ziren heinean, marrazketa eta eskulturaren berezko teknikak berreskuratzea apurkakoa eta geldia izan beharko zuen, besteak beste, judu-kristauak inguratzen zuen mundu sentikorra adierazteko sentitu behar zuen mesfidantzagatik.

Gizon Egitearen misterioaren ondorio logikoak norberaganatzea eman zenean, desagertu egin zen mesfidantza hori, antzinako arte klasikoaren edertasunak ezagutzen eta miresten ziren abiada berean, ertilariak figuratibo artea menderatzen eta eskuratzen hasi ziren eta Europa, estilo berri baten jaiotzarako prestatua zegoen.

KULTUR LABURBILTZE BERRI BAT

Erromaniko ikonografia, –marrazketa eta eskultura– orduan, zenbait iturrietatik ateratako osagaien bilduma bezala jaio zen: Jainkoa Gizon Egitearen dogma, ekialdeko irudimen bitxi eta zoragarria, iparraldeko herrien edergarrienganako sena, eta paganismorik sakoneneko herrien “genius locia” elkartzetik, alegia.

Erromaniko artearen ikonoen estilistika bilduma batetatik sortzen da: mediterraniar errealismoaren eta ekialdeko abstrakzioaren arteko bilduma, imitatzeko irudiaren eta sinbolo adierazgarrien bilduma, eta berezko egituren edertasunarekiko heleniar nahiera eta apaingarri atseginen eta edergarri bikainenganako zeltarren eta anglosaxoien zaletasunaren laburpen bezala.

Garai bateko Baskonian, kristautasunaren sarreraren aurka luzez gogor eutsi ondoren, eskultura, prerromanikoa deitu diogun arkitekturari herabetasunez atxikia azalduko zaigu. Leireko kriptako kapituletako ebakidurak eta Villatuertako harlanduen egitura lau eta eskematikoak ezin suma litezke jaiotzen saiatu nahi duen arte baten hastapeneko bultzadak bezala ezik.

ARTE TXIKIAK

Euskal artearen historialariaren arreta eskatzen duen esparru tekniko bat arte txiki ala luxuzkoena da, non arterako jeinu ala talentua, Europako Iparraldeko jatorriko herrien tradizio handiko edergarrietako saiakeratik abiatuta, **egitura naturaletako irudigintzaz** liluratua sentituko den. Kristau ikuspegitik, lilura honi mesedegarri zaio, neurri txikiko gauzakiak izatean

(kutzak, erlikia ontziak, antipendioak, ostilamendu liturgikoak) idolo gurtzako jarrerarik ez baitute eragiten. Hortxe dago beraz, arte historiaren begirale soilarengan nahasmena sortzen duen nolabaiteko kontraesan hori, gorputz irudienganako leialtasuna eskatzen duenarentzat konkorrak borobileko, hegalkin handiko eta beti ere, osatu gabea eta munstrozkoa denaren bitxitasuna, eta beste alde batetik, arte txiki ugarietan –marfilak, metalak, esmalteak, eta abar– teknika menderatze baten ondoan, egitura naturaletan, kontaktetan eta adierazpenetan errealismo alderako joera garbi bat adierazten den eskulturen artekoa.

Marfilezko kutzak. Atal honetan hain zuzen ere, gogoratu behar ditugu Donemiliagako monastegian gordetzen diren marfilezko kutzak. **Donemiliagako kutxa** deritzana, erasoan etorritako soldaduen irrikak metal bitxiez gabetutako kutxa da gaur, non zorionean, monastegiaren sortzaile bakarzalearen bizitza eta mirariak kontatzen direneko marfilezko lauki txikiak salbatu ziren. Naiarako Gartzearen garaikoak dira, 1053. goak eta Leongo San Isidroko, San Joan eta San Pelaioren kutxa osatzen dutenen oso antzekoak dira. Beste beranduagoko data –XI. mende azken aldekoa– Yusoko San Millan monastegian jasotako bigarren kutxari dagokio: **San Felicesen kutxa**.

MONUMENTUZKO ESKULTURA

Monumentuzko eskulturaren sorrerari dagokionez, erromaniko arte bikainaren ezaugarri izango denari buruz **Henri Focillonek markatu dituen aldiak** gogoratzea onuragarria gerta dakiguke.

Lehenengo aldia “tutu egiturako” deitzen zaiona da, naturako egiturak eskema batetan tolestean direlako non geometriazko tutu egituran azaltzen diren gorputz atalak.

Bigarren aldi bat “arkupeko pertsonaia” duena bezala ezagutu liteke, sarritan aldare aurrealdetan eta ateburu antzinakoenetan ikusten dira, zeinetan giza irudiak oso modu zapalean erakusten diren, arkuak eta beren eusgarriak eskaintzen duten tartean zorrozki menderatuak direlarik.

Hirugarren aldi bat “frisoen artea”z osatua izango litzateke, non giza irudia, gorputz egiturari leialago izango zaion eta berezkoa duen dinamismoa erakutsiz, arkitekturaren esparruko menpekotasun orokorraren arauak hautsi gabe joango da.

Erromaniko eskulturak berezkoa duen bere sasoin klasikoa den (XII. mendeko bigarren azken zatian) **Atearen mendekotasun** horren ondoan, ezaugarri orokor bezala aipatu litezke nolabaiteko irrealitate espiritualista, sinbolizazio alderako joera bat eta bere apaingarri eta edergarrien zainketagatik “horror vacui”an inspiraturikoa. Ezaugarri horiek, erromaniko artearen eskulturari kutsu berdina eta nahastezinezko bat ematen diote, horrek, Europako eskualde bakoitzean “genius loci”aren agerpena eragotzi gabe.

Atal honen hasieran aitatu dugu **erromaniko artearen jaiotzaren kontua**: data eta kokamenak, historialari batzuen nazionalista espiritua sutan jarri zuen kontua. Delako gorabehera hau eskulturan kokatu zen batez ere, eta eztabaidan sutsuen eskuartu zuten arte esparru honetan adituenak izan ziren.

Erromaniko eskulturaren jatorria, Frantzian (Tolosa eta Moissac monastegietan) jarri behar al da?, edo Espainian (Jaka, Silos, Donejakuen)? Arazoa konpondu gabe gelditu zen eta bata bestearenganako izan zuen eraginaren interpretapen bat aurkitu zen eta konbentzigarria izan ez bazen ere, bakerakoa bai behintzat.

Arte historialariarentzat bereziki interesgarria gertatzen da gorabehera hori Euskal Herrian, izan ere herri hau, Nafarroa zehazkiago, Bidearen erdian dago finkatua, Pirinioen alde bateko nahiz besteko eragin posibleen tarte berdinean. Gure eskualdeko lehen eskultura lanei buruz hitz egiterakoan, Nafarroako Erdi Aroko Arte lanaren egileak Jaka aldeko joera nabarmentzen zuten Iguacel, Uxua eta Naiarako eraikinetan.

Zenbait maisuren talentua bi mendeen abagunean agertu zen eta beroien lanak ondoren ekarriko zuen erromaniko plastikoaren garapen bikainaren norabidea. Uste izaten da 1100. urtea baino hamar urte lehenago jarri beharrezkoak direla Nafarroako erromaniko artearen maisu bikainen artelanak: mende haren bukaeran Nafarroako bi eliza nagusienak eraiki eta apaintzeko hautatu zirenak: Iruñeko katedralea eta bere klaustroa eta Leireko eliza. Has gaitetzen, zorrigaitzez azkar asko eraitsi zutenetik: Katedraletik.

• ESTEBAN MAISUA

Magister Stephanus da euskal erromaniko artearen historiak gogoan gorde behar duen lehenengo izena. Nafar batekin zegoen ezkondua, Marina bere izena, agirietan azaltzen da, maisuaren beste etxe, lur eta errentak bezala.²⁵ Biziki ibiltaria izango zen. Egiatzat hartu liteke, **Leongo** (Barkamenaren Atean), **Donejakuen** (Zilargintzako Atea) eta **Iruñeko Katedralean** aritu izan zela; “erromesaldietako artea” deitura zuzenesten duten (Durliat bezala) haiei argudio sendoak ematen dizkien gertakaria.

IRUÑEAN

KATEDRALE ERROMANIKOAREN KAPITELAK. Baina, 1100. urtean sagaratu izan zen (eta 1391. urtean eraitsia) Iruñeko katedralaren inguruan nahiko harri gelditu da, 1101 eta 1127. urte bitartean landu izan zirenak, Esteban maisuaren (edo bere lantegiaren) estetikako kalitatearen berri emateko adina: Bi erlaitz eta eliza atariko zazpi kapitel handi.

Haietako bat, “**txorien kapitela**” deritzana, hankak mokokatzen dituzten eta batzuetan beren lepo luzeak elkar gurutzatzen dituzten bi txori izanik, beste Nafarroako eta Aragoi mugako beste elizetan kopiatua izan da.

Nahiko ederki gordeak izan diren hainbat zatiren artean, hiru dira eskulan bikaineoak, hauetako bat zapatari bat adierazten duena.

LEIREN

Leireko eliza erromanikoaren eskulturari heltzerakoan, ez da imitatzeaz hainbeste hitz egin behar, baizik eta **Esteban Maisua** egilea beraz baizik. Bertako kripta eta burualdea eraiki zutenek zelaitua zeukaten bidea.

Gogora ekar dezagun, bere **kripta** zirrargarrian sumatzen direla, nolabaiteko zantzu figuratiboa duen apaingarritako eskultura baten bilaketa saiakerak. Han XI. mende erdialdera, kapitelak lantzen zituzten batzuen tolesgabeko lanak harritzen gaitu, zeinetan ildoak eta kiribildurak tartekatua ikusten diren, buruak edo fruituak adierazten dituzten bolekin. Oso oinarrizko lana da, kriptaren berehalako segidan eraiki izan zen elizaren burualdeko beste kapiteletan ikusten direnen antzekoa. Historialariak berauetan, Erdi Aroko Katalunia eta Frantziako beste lan garaikideen ahaidetasunik aurki dezake.

Baina, Leireko **elizaren kapiteletan** ezagunak ditugun marra eskemak, erroleoak, erroboak, eta marradura geometrikoez gainera, giza aurpegiak ere azaltzen dira, oso oinarrizko trazu kerak ferra arkuetan uztaiturik, desagertu nahi ez duen mozarabiar joera baten isladak, zalantzarik gabe.

Alderantzizko zentzuan berriz, elizaren hegoaldeko saihetsean, XIV. mendeko zistertar handiagotzea egin zeneko hartan, zenbait leiho eta XII. mendeko (**hegoaldeko atea**) erromaniko artekoa den eliza-atari erromaniko bat errespetatu egin ziren: Tinpanoaren erdian krismoia dago; eta kapiteletan, estilizatutako landare gaiak, erromesaldietako bideetan ematen zen estilorik hoberenaren araberakoak.

SPEZIOSA ATEA. Garatutako eskultura erromaniko bat elizako **ate nagusian** aurki dezakegu, bi mendeetako egoera hartakoa. Ate hori ordea, agiri zehatzik agerian ez dagoenez, benetako misterioa da.

Bere itxura bikainak zirrara eragiten du, alde bakoitzean inbelpe lauak dituen hiruna zutabe dituela, borobilezko ertzez bihurrituak izatean, badirudi sei direla. Alboetako atezangoe-tan eskulturazko irudiak egonak izango ziren, eta haietatik bat bakarra gelditu da ezker aldean.

Erdi erdian, kanpai-egiturako janzkerak dituzten irudi zaharreko tinpano bitxi bat dago, errosetazko zirkuluerdiz inguratua, lehoi eta zezen baten burugainera jaisten da. Erdian maila zutabea, kapitela eta harroin oso apainduekin.

Tinpanoaren gainean eta ertzetan irudi mordoa eta talde sakabanatuak, beren arteko antolaketa-rik gabekoak, halabeharrez jarriak, tarte hutsak betetzeko besterik gabe.

Eliza-atari honi itsatsitako irudietan antolaketa gabezia honek (hau hala izanagatik **Porta Speciosa** deiturikoa) ez du bermatzen inongo ziurtasunik **Sartaldeko Atearen Maisu** bakar bati dagozkiola bere pieza guztiak esateko. Azterketa formalak, alderantzizkoa esan nahi duela dirudi, multzo osoaren eraketa astiro egina dela alegia, eta eskulturen eraiketa **hiru une** desberdinetakoa dela.

Tinpanoa. Tinpanoko tailak dira zaharrenaren garaikoak. Jatorriz zazpi irudi egonak ziren, gaurkoa baino txikiagoa zen tinpano bati zegozkionak. Irudietako bat desagertua da, beste biri burua falta zaie. Ongi samar gorde diren beste lau geratzen dira: Salbatzaileak erdiko tarte hartzen du; bere eskuinaldean Birjina Maria dago eta bere ondoan San Pedro bere giltza eta guzti; bestaldean apostolu gazte bat, San Joan Ebanjelaria izan behar duena, eta gero beste apostolu bat. Kontrako aldean Ebanjelari bat izan litekeen irudi bat, burua falta zaiona.

Eskulturek beren egilearengan, esanguratsuak diren xehetasunak errealismoz osatzeko arre-ta azaltzen dute. Kristok ongi samar landutako bizar joria du. Besteen aldean, Ama Birjinari bere jantziaren aberastasuna nabarmentzen zaio, harri bitxi ilaraz osatua.

Gainerako eliza atariko irudietakoak baino okre margo ilunagoko harria da beronena, kronologia desberdintasuna honexegatik baieztatu daitekeelarik. Itxura guztien arabera, neurri txikiagoko aurreko eliza atariko tinpanokoa zen, 1098. urtean sagaratu zen elizari sarbidea ematen ziona. Neurri desegokitasunak une honetantxe berdindu nahi izan ziren erroseta zerrrenda bat sartuz.

Kapitelak eta arkiboltak. Leireko bigarren eskultura multzoa bere kapitel eta zutabeek osatzen dutena da. Ezkerraldeetik eskuinaldera, jakaldeko eragina duten lauhankako batzuk adierazten ditu lehenengoak. Bigarrenak kuzkurtuta dagoen irudi bat du, erromesen bideko irudi jatorra da. Hirugarrena lepoak gurutzatuak dituzten txoriena da, eta lehen aitatu dugun Iruñeko katedraleaz pentsa arazten dute. Gainerako kapiteletan landare gaien geometrizarzioak dira nagusi.

Tinpanoaren gaineko jiran lau **arkibolta** jarri ziren, era guztietako animalia irudidunak, oso finki landuak, zalantzarik gabe moral sinbolismoaren balioa dutenak. Hemen ere, beste erromaniko multzoetan bezala, bizipoza, bihurrikeria eta moral mailako asmoak nahasten dira.

Arkuteriaren gainean. Horretaz gainera badira, atearen arkuen gainean, hormatal bat eta ertz pareta, oso bitxi eta heteroklitoena izan daitekeen irudi sail bat nabarmen jarriak dituenak: Kristo Pantokratorretik eta San Pedro edo San Migel bezalako Santuetatik hasi eta, Ebanjelio (Andre Maria Gizakundekoa eta Aingeruak bisita egin zionekoa) irudietarainokoak, infernuko irudiak eta abar., hau dena –diote Gudiol eta Gaya Nuñok– “Santiagoko Zilargintzako atearen urrutiko islada” da.²⁶

● IRUÑEKO KLAUSTROAREN MAISUA

Esan liteke katedralean Esteban Maisuak egindako lanak eta Leireko eliza atariko lanak, dena delako Maisuarenak, Nafarroako eskualdean XII. mendeko erromaniko eskultura galantaren osotasun miresgarri alderako bidea libre uzten zutela jadanik. Horretatik sartu zen bada laster asko **Klaustroko Maisua** deituko dioguna.

KAPITELAK

Klaustroa 1122. urte aldera hasi zen eraikitzen. Oraindik ere lanean ari ziren behintzat 1122. urtean, izan ere, agiritan azaldu egiten da bukatu ahal izateko eskupekoak eskatzen zirela. Biziraun izan duten kapitelak, uste izan da 1120-1140 aldiari dagozkiola, eta bada gainera Melero Moneok bezala uste duenik Moissacen lantegiaren eragina jaso dutela. **Bederatzi kapitel bikoitz** dira (gaur egun Nafarroako Museoan direnak), landare apaingarriak dituztenak dira hauetako sei, eta gainerako beste hirurak berriz istorioak dituzten tailak.

Kapitel landaredunak. Hosto zuztar eta gurutzadurez (horietako batzuetan animalia irudi txikiak ere sartzen dira) hornitutako sei landareetan tailaren trebezia gorengo mailara iristen da. Aski da lanbide horren fintasuna egiaztatzea bere egilearen ala egileen (itxura guztien arabera lantegi bat baldin bazen) ertilari kalitatea zenbaterainokoa zen ikusteko.

Kapitel istoriodunak. Hiru kapitel istoriodunek talentu handi baten eskua azaltzen dute. Gaiak hauek dira, **Joben** bibliako historia, Kristoren **Nekaldia** eta bere **Piztuera**. Hiruretan, ikusgarria da irudimen bizia, simetria eta simetriagabeko antolaketen jakintsu baten bidez lortutako konposaketa plastikoaren estetiko sentiberatasuna, eta harriaren esku lanketa oso iaioa.

JOBEN KAPITELA. **Jobenak** harritura uzten gaitu, bere indar eta adierazpeneko hizkeraren trinkotasunagatik: Jainkoak bidaliko dion froga aurreko Joben bizimodu zoriontsua; Jainkoarekin hizketan dagoen deabrua; artaldean akabatzea; etxearen hondamendia (deabruztzar batek erdiko ardatzetik gogor astintzen duen oihal denda bitartez adierazitakoa), Joben bihotz berritzea bere emazte eta lagunekin; Job zauri artean; Jon bere zaurietatik sendatuta...

Nola esan liteke hainbeste kontu hain leku murriztean?. Ez da inola ere harriztekoa pieza hauek “Nafarroako erromanikoaren gailurra” bezala izendatzen badira. Benetako harridura sortzen du eskulturagile honek, zein maisuki dakien filigrana lanketa bidez, itzal sakonak sortzen dituen puntu jakinetan benetako zulaketa operazioa jokatzen non, puntzoiak arropa finak iradoki behar dituen.

Ahaidetasunak eta kontrasteak. “Deus ez dakigu egileaz –idazten du Lojendiok– baina ez da zalantzarik ere Nafarra dela, Aragoi aldeko eragina duena, eta artelanetan ahaidetasuna Uncastillo, Unxeko San Martin eta beste Frantzia aldeko lantegiekin duena”. “Gaiari heltzeko moduan, Frantzia aldekoa bezala esan dezakegunarekin kontraste garbia duena. Bai baitago beste Joben kapitel bat Toulouseko **Agustindarren Museoan**, La Daurade monastegitik datorrena. Frantziar kapitel hau urregintza garbikoa da, oso ederra gainera. Iruñekoa monumentu eskulturagile handi batena da, bere trinkotasun eta adierazgarritasunaz gainera, historian zeharreko hispaniar arte jatorraren kerak azaltzen zaizkio”.²⁷

NEKALDIAREN KAPITELA. Eskulturagileak, **nekaldiaren** aipamenerako nahiago izan du gai nagusiak kapitelaren alderdirik estuenetan azaltzea, gainerakoak bere kontaketa osatzeko utziz.

Judaren iruzurraren agerraldia da indartsuen adierazita dagoena. Musuan, Kristoren ezpainenak eta apostolu iruzurgilearenak hara nola elkartzen diren non, badirudien pertsonaia bakar batenak direla. Salbatzailearen buru ederra, gurutzezko argi-koroi batez inguratua konposaketa osoaren erdian dago, alde bakoitzeko hiru lagun simetriazkoz osatzen dena. Juda bera da hirutako bat. Beste bostak Jesusen bila datozen borroeroak dira. Batek Bere gainean dauka eskua.

Gainontzekoak lan tresnak dituzte eskuetan arma modura. Agerraldi hau beste alderdian osatzen da. Alde batetara hiru lagun (bata, ezpatatzar bat duela), eskribau eta farisearren segizio taldea osatuz. Deabru itxura duen makur bat ere ikusten da, eta baita San Pedro bat ere, (besomotza, zoritxarrez) indarrez besoa jasotzen duena defentsazko jarrera hartuz, beste besoarekin pertsonaia txiki bati heltzen diolarik, belarria moztu zion morroia.

Eskuineko aldean (kapitelaren alde bikoitzarenean) irtetera doan Kristo ikusten da, Anas eta Sanedrinen etxetik kanpora botata bezala. Gozotasuna eta noblezia isurtzen duen irudia da.

Bere bigarren erdian, kapitelak **Gurutztzatzearen gaiari** heltzen dio: Alderdi estuan, Kristo gurutzean dagoen ohiko eszena kokatzen da, eta bai alde batera eta bai bestera, lapur onaren nahiz txarraren oinazeak azaltzen dira.

PIZTUERAREN KAPITELA. Kapitelaren *lau aurrealdetan* piztuera hiru *unerik* funtsezkoenak garatzen dira: Gurutzetik jaistea, hobiratzea eta piztuera.

Jaitsierakoan gurutzearen besoak nahiko goian azaltzen dira Kristoren gorpuari neurria berezia emateko. Nikodemo eta Arimateakoaren irudiak bizitasunez beteak daude.

Baina batez ere, **Hobiratzearen** eszena da edertasunik plastiko berdin ezinezkoena harraipatzen duena. Hilarria luzaska da eta bi zutabe sailez eutsitako aldare baten antza du. Estalgarriak arku baten itxura du eta bi lagunek eutsita, erdian Kristoren gorputza ageri da hiloialez guztiz bildurik. Honek delikatuki areagotzen du gorputz sagaratuaren tamaina. Hiloialaren eta mihiseen tolesturetako errealismoa eta simetriarik gabeko antolaketa oso erakargarriak dira, erromanikoaren erliebetako jardueran aurki daitekeen onena da. Konposaketa osoak, Kristoren irudiari darion misteriozko argia mantentzen du.

Kapitel bereko beste aurre bikoitzak **Piztuerearen** eszena gogora arazten du. Erdian, hilobi hutsetik aingeru batek eta emakumetako batek estalkia altxatzen dute; eta azpian, soldadu eta

tankera guztietako arma nahaste bat pilatzen da. Eszenako pertsonaia guztietatik, aingerua da erakargarriena, kapitelaren bazter batera eramanak diren emakumeei piztueraren berri ematen die eserita jarririk; berauetako batek lurrin gozoko ontzia lurrean utzi du hilobiaren estalkia altxa ahal izateko.

Kapitelaren beste aurre estu batetan ertiliarik sentiberatasun handiz **Madalena** landu du Pedrori mirarizko gertakariaren berri emanaz. Ederra emakume honen burua, finki landutako kapela jantzita, esku batean bere lurrin ontzia daramala eta besteaz zerua erakusten. Soina makurtua, jantziaren eta zangoaren mugimendua, sorbaldetatik jaisten zaion mantua, denak eszenari berotasuna eman nahirik.

- **SAN JOAN DE LA PEÑAKO MAISUA**

Aldi honetan kokatu behar dugu, hain zuzen ere, **San Joan de la Peñako Maisua**, monastegi sonatu horretako klaustroko eskulturen egilea. Egile honetaz esan izan da, oso garbi zituela gogoan Iruñeko katedralean ikusiak zituena.²⁸ Bere jarduera 1145 eta 1175. urte artean kokatzen den maisu honek lan handia egin zuen Aragoiren alde.

Bere lanik ezagunena Huescako **San Pedro el Viejo**-n ikus daiteke. Han aginduko zitzaion noski, Ramiro Monjearen (1147) hilobi kapera, izan ere, han gelditu baitziren bere hilobiko idazkunak.

Litekeena dirudi Iruñeko Klaustroko Maisuagandik ikasia izatea bere taldeak sendoki uzartzen. Baina, bestalde bere nortasuna ahaztu ezinezkoa da. Ezer baino lehen esan dezagun, bere irudien kanona oso motza dela: ez ditu lau buruak gainditzen. Gainera begi erraldoituak jartzen dizkie, beren profilak zakarki kanporatuz. Bere pertsonaia guztiak hotz ageri dira bai aurpegiz nahiz jarreraz. Bere eskulanetan nahiago ditu zoru zertxobait uhinezatuak. Bere irudien arropaia marra txikitxo burutzen diren ilarazko ildoez guzatzen da.

Maisu horren eskua ikusi nahi izan da beste hainbat lekutan ere: Zangozako Andre Mariaren eliza atari korapilatsuaren goieneko aldean, (Huescako probintz.) Santiago de Agüeroko eskulturatan eta (bere azken aldian, agian) Egea de los Caballeros-eko eliza atarian.²⁹ Ez dirudi Nafarroan lan egiteko traturik egin zuenik.

- **UNCASTILLOKO MAISUA**

Aragoar Maisuaren garaikide zorrotza izan zen beste ertilaria, nafarra agian Gudiol eta Gaya Nuñok **Uncastilloko Maisua** abizena eman zioten herri horretan egin baitzuen bere lanik ezagunenetako bat: **Santa Marta** eta **San Migel** elizako tinpanoak eta kapitelak (gaur Bostonen direnak).

Leireko Maisuarenak izan litezkeen itzalez eta Artaizko erlantz harburuen antzaz hitz egin izan bada ere, Uncastilloko Maisuaren hizkera plastikoa oso berea da. Jantzera handi eta zabalen eta aurpegietako bibote luzatuak libre uzten dituzten ezpain guztiz handietarako joeraz ezagutzera ematen du bere burua. Arkiboltako hutsuneak betetzen dituzte bere irudiek: eta kanpoaldeko baketoiez zapalduak bezala ikusten dira. Kapritxoak txibistetan, hostoil lauak edo pitxiz beteak, eta tximino-buru exotikoak egiten atsegin hartzen du. Delako irudiei eman behar zaien esanahiगतिक garbi ikusten da satiriko eta barregarrizkorako duen joera.

- **BESTE MAISU BATZUK**

Hain urrutiko mendeetan Euskal Herriko artisten bizitza eta jarduera zuzen zuzenean aipatuko dituzten agiri gabeziak baldintzaturik gaudenez, gure eliza erromanikoetako monumentuzko apainketan eginiko hain lan handia, nolabaiteko zuzentasun eta argitasunez azaltzen lagunduko digun azterketa estilistiko batetara jo beharra daukagu hari gidatzaile bezala.

J.E. Urangak³⁰ dioen bezala, XII. mendearen erdialdean, Nafarroan arte bultzada berri bat gertatu omen zen erromaniko eskulturaren, Iruñean mende horren hasieran bertan gertatu zeneren parekoa. Nafar eskuen iaotasun plastiko eta arte sentiberatasunaren lekukoak aurki daitezkeen eliza atarien zerrenda luzea egiten du idazle honek berak, hasi Iratxe, Artaxona,

Gazolaz, Orisoain eta Zarikiegi eta Ziraukira arte eta abar.

Nabarmendu dezagun, adibide modura *filobizanziar artista nafar baten* lan fina **Oliteko San Pedro elizako atearen** kapiteletan eta zimazioetan dagoena.

Beranduago *beste ertilari bat* etorriko zen tinpano eta ateburu gotiko batez apaintzera. Iniguezek badu susmo bat, Silosko bigarren maisuaren lana izan zela, alegia loratze horren bultzada erabakigarria.

* * *

Orokorrean onartua izaten da, XII. mendeko elizen arkitekto maisua ados izaten zela monumentuzko apainketa lan osoa zuzentzen zuen eskulturagile nagusiarekin. Hori dela eta, XII. mendeko euskal erromaniko eskulturari heltzean, ez dugu aldi berean arkitektura aipatuz baizik egingo. Ikuspegi honek, kristau figuratibo plastikoa Kristautasunaren arkitektura sagaratuko Erromaniko handi eta oparoa den barrunbe horretatik jaiotzen dela dakien inor ez du harrituko.

5. NAFARROAKO ERROMANIKOAREN HEDAPENA

Erromaniko ondare aintzatsuak, beste toki askotan bezala, Nafarroan eta oro har Euskal Herri osoan izan zuen zoritxarreko halabeharra gogoratuz hasi beharko dugu.

“**FRANKOEN ELIZ-ERASOA**”. Nafarroa eta bere erresumaren europartzea, hau da, iparpiriniar irizpideen, liturgia errituen eta kultur ereduak bereganatzea hasia zen Santxo Handiaren garairako jada. Baina Aragoi eta Nafarroako errege **Santxo Ramirezen** (1076-1094) agintealdian areagotu zen batez ere, mugimendu hau. Errege hau, bigarren ezkontzaz Roucy kondearen alaba Felizianarekin ezkondu zen hau, Iruñeko egoitzan bere anaia jartzen ausartu zelako Erromarekin zeukan lehenengo arazo bat gainditu ondoren, jakin zuen onartzen Saint-Pons de Tomières-eko abade eta Aita-santuaren (Gregorio VII.) eskualde hartako gorabeheretako ordezkaria zen Frotardok bere gustuko gotzaina aukeratu zezan. Honako hau Pedro de Rodez izan zen (edo Pedro Andouque), monje frantziar bat, jantzia, azkarra eta bizia, Saint-Foy de Conques monastegitik zetorrena eta elizbarrutiko historiografian **Rodako Pedro** bezala ezagutzen dena. Bera izan zen San Agustinen araudiaren araberako kanoniko aginpidea Iruñeko elizan sartu, eta Goñi Gaztanbidek “frankoaren eliz-erasoa” bezala izenpetzen duena babestu zuena.

Bestalde badirudi, nafar errentak, eliza eta monastegi frankoetara bidaltzen neurritz gainezka ibili zela; eta horretaz gainera, ez zuen eragozpenik jarri bere elizbarrutiko aginpide karguetarako frantziar monjeak ekartzerakoan. Deyoko San Esteban monastegian monje frantsesak sartu ziren indarrez nafarrak bidali ondoren. Pedro gotzainak bere katedraleko nagusi izendatu zuen Aymon frantziarra. Ez zen bakarria izan kontu hau. Hugo de Conquesek duintasun bera lortu zuen. Eta Iruñeko katedraleko Artxibategian elkarteko kononigoei buruzko izen frantses ugari azaltzen da.³¹

Frantses “eraso” hau ez zen elizbarrutian bakarrik gertatu. Nafar erregeek populatze politika eraman zuten aurrera **frankoek burguen kokapena** erraztuz eta, harrigarritzko moduan ematen hasi zen ekimen hau, batez ere Iruñea, Zangoza, Gares eta Lizarran.

XI. MENDEKO ONDAREAREN SUNTSIKETA. Ezin jarri daiteke zalantzan, Iruñeko katedraletik hasita, nafar-aragoar erresumaren jabegoetan erromaniko arteak izan zuen garapenaren eta hedapenaren eragileak, maila guztietako Iruñeko egoitzaren aurrerapen nabaria, eta Alfontso Borrokalari hedapenzalearen (1104-1134) babesa izan zirela. Arkitekturaren loratzea, Raul Glaberrek esan zuen esaldi ezagun honetarako gai izango zen: “Kristautasuna elizen mantu zuriz jantzi zen”. Historialariaren lumatik atera zen lilurazko berotasun lehertze haren ondoren, hurrengo urteetan halako ondare aberatsak desagertu arazi zituen hondamendi suntsitzaileraren gainean negar egiteak jarraitu beharko dio. Nafarroari dagokionez, J.E. Urangak gure hausnarketak merezi duten eta arte ederrenganako maitasun apur bat duenari zirrara eragingo dion zati baten zenbatzea egin du datuekin:

“Kristautasunak XI. mendetik Naiara eta Yusoko San Millan bezalako monumentu nagusiak galdu zituen. Bolada berak jarraitu zuen XII. mendean eta Iruñeko katedrala, klaus-

troa eta burgoetako eliza guztiak, Zangozako Santa Maria eta Gareseko Santiago izan ziren txikituak. Lizarrako hasierako eliza guztietan gauza bera gertatu zen, beraien abside batzuk bakarrik utzirik zutik. Eta hauei eransten badizkiogu mila monastegi eta monastegi ondo, Tenplarioen eta Jerusalemgo San Joanen ospitale-aterpetxe fundazioak, ondorioa da erromaniko artearen gune handiak ziren haietatik funtsezko guztia falta dela eta Leondik zetorren eta Naiaran garatu zen arkitektura handia izango zenaren zati bat besterik ezin irudika dezakegula; edo Jaka aldetik zetorrena, Zangozan garatuz Iratxeko burualdean bukatu zena; ez eta Donejakue aldekoa ere, Iruñeko katedralean inspiratu izan zena”.³²

BESTE HONDAMENDIAK. Eta antzeko zerbait esan liteke gainerako euskal lurraldeez ere, Barrio Loza irakasleak idatzi duen bezala, gure lurrian borroka eta gizarte gatazka zirela eta eman diren hondamendiei buruz: “1794. go frantziar inbasioa, Independentzi gerra, Karlisten Gerra Zibilak, eta Espainiako Gerra Zibila. Guzti honi, gizarte gatazka eta bukaezinezko Bandoen Gerrak eransten badizkiogu, erraz ulertuko dugu Penintsulako zigortuena dela euskal artea eta batez ere Erdi Arokoa”.³³

* * *

Suntsitua izan denaz gainera, aberatsa da Nafarroan erromaniko arkitektura, beste gainerako euskal probintzietan baino gehiago. Hainbestekoa da non merezi duen ezaugarri bere-suak dituztenak taldeka aipatzea.

● ELIZA-FAROAK

Dorre ireki eta argitsua bat zutelako eta galtzada bazterretik Santiago Bidean erromes zihonanaren bidea argitu eta bere urrats sutuak biziagotzen zituelako merezi zuen eliza talde honek izen berezi hau.

VADOLUENGO

Zangozako ingurumenean aurkitzen da **Vadoluengoko San Adrian eliza**, erromesak nafar eta aragoar Pirinioetako mendi adarrak utzi eta Aragoi ibaia zeharkatzeko eta Ebroko erribera aldera beren urratsak abiatzeko prestatzen ziren tokian, hain zuzen ere. Alfontso Borrokalaria eman zion Clunyko abatexeari, 1141. urtean sagaratu izan zen hau.

Bere **oinazala** bi zatitako laukizuzen xume bat eta burualde zirkulu erdikoa du. Garaipen arkuak, erdi puntu tolestuzkoa, zutarri gainean etzaten da. Zimazioen altuera berean inposta bat du inguru osoan. Barruan apaingarritako osagai guztiak Jacatarrak dira. Arku zerrenda gainean kanoi-erdiko ganga dauka; absidea labe tankerakoa da.

Kanpora aldeko eliza **ataria** Epistola aldetik irekitzen da; baditu bi arkibolta lau; inbelpe motzeko bi zutabeen gainean etzaten da barrukoa. Ateburua eta tinpanoa oraintsu zaharbertzean osatuak izan dira; baina krismo bat gordea izan da. Apaingarrizko osagaiak eta animaliak adierazten dituzten harburu ilara bat doa teilatagal osoan zehar.

Eliza-barnearen azken zati gainean, behealdean gezi-leiho bat duen dorre lauki bat jaikitzen da, eta goiengo gorputzean leiho biki pareta alde banatan, profil oso lirainekoak, eliza-faro izena egiaztatuz.

EUNATE

Garestik ez oso urrunean, zelai artean bakarti, erromesaren zain beti **Eunateko Santa Maria eliza**, 1175. urte inguruan eraikia izan zen erromaniko eliza erakargarria.

Bere **oinazalaren** berezitasuna oso harrigarria gertatzen zaio bisitariari, Torresen bezala oktogonoa da, eta batez ere ermita bere alde guztietatik inguratzen duen **arkupea** da berritasun bakarra, ez egituran eta ez eraikinean kaperarekin inolako loturarik ez duen oktogonozko arku irregularrez osaturikoa.

Gauza jakina da eraikin honen egitekoa 1520. urtean **hilerria izatea** zela. Baina bere jatorriari buruzko ezer ez dakigu. Urteak dira Tenplarioen Ordenako fundazio bat izan zitekeena-

ren gogoetak ibili zirela, egitekorik garrantzizkoena erromesak zaintzea zuelarik. Orain berri, Jerusalemeko San Joan Ordenaren ondasuna izan zitekeela uste da, eskualde honetan izan baitzuten fundazio batzuk.

Ermitak, bi gorputzeko abside ñimiño bat du, behealdekoa arkupe itsua duena, eta goialdekoa erdi-puntuko arkuduna. Ermita honen berezitasunetako bat sarrerako atea eta absidea bata bestearikiko elkarzutasunean kokatuak izatea da. Aurrealdean, bi solairu biltzen dira, inposta lau batez bereizten direnak. Goialdekoak, inbelle oso motzez inguratutako hutsarreetan irekitako leihoak ditu. Zutabetxo horien gainean gangen nerbio hasierak daude kokatuak, udare-egiturako musulman kutsuko kupula. Gangak biltzen dituzten nerbioak okertzen hasten dira, nahiz eta kokatzen direneko horma, beste inposta lau batetaraino zuzen igotzen bada ere.

Multzo osoaren oktogonozko tamaina ez da **prismazko dorretzarra** han dagoelako balio-gabetzen, ez horixe, baizik eta teilatura igotzeko eta Izarbeibar lautadan kokatua dagoen ermita erakargarri horrek **faroaren eginkizuna** duela ere esan daiteke.

Multzo osoaren apaingarritako osagai bakarrak bere zutabeetako **kapitelak** dira. Landa-reak, benetako animalien eta mamuen irudiak, baita giza irudiak ere: hauen artean dantzari eta musikarien eszena bitxiak ere bai. Baina argi dago eraikin honen estetikazko balioa eta erakargarritasuna bere arkitekturaren edertasun soil, berezian, eta apartekoa esan litekeenean dagoela. Gauza bera esan liteke gertuan dagoen Torreseko eliza faroaz ere.

TORRES

Hilobi sainduaren eliza. Donejakue Galtzada zaharraren ertzean dagoen herri xelebrea da **Torres**, Urantzia eta Viena tarteko bidean. Badakigu han bazela ospitale bat; baina oraindik eztabaidan dago Hilobi Sainduaren Zaldunena izan zen ala Iratxe monastegiaren menpekota izan zen.

Bera 1170. urtean izango zen eraikia. Beranduko data badu ere, harginei ez zien eragotzi mozarabeen oroimena gordetzea eta bere esparru hori kalifa gangaz estali zuten, gurutzatzen diren baina giltzarrian elkartzen ez diren arkuez.

Bere **erdiratutako planak**, Jerusalemgo elizaren aztarna bezala, badirudi lehenengo hipotesia iradokitzen duela, baina, egia esan eliza horren oinazala ez da borobila, nabarmenki **oktogonala** baizik.

Elizako sarrera hegoaldeetik da; bere aurrealdea, altueraz txikiagotzen diren bi gorputzen bitartez batzen da jakaldeko tradiziozko takeatutako inpostaz bereziak. Barruko esparruak horrela oso multzo trinkoa osatzen du, edertasun plastiko ahantzezinezkoa.

Benetako “Faroa” izan zedin eta eliza bukatzen deneko eskuargi lirainean suari pizturik eusteko **dorretzarra** eraiki behar izan zen eraikin nagusiari sartalde aldean karakola itsatsia eta guzti; kontrako aldean abside txiki bat irekitzen da buruko bezala ibili izateko.

Iñigüezen³⁴ ustetan, **eskulturak**, Iruñeko oroigarriak, San Vicente joko (Araba) eta Ozkabarteko emariak biltzen ditu bere baitan. Batzuk badira, **kapitelen** artean ederki landuak. Beren ikonografiatik bereziki garrantzizkoak dira garaipen arkuko zutabeetako kapitelak, Piztuerako gertakariak sirobizanziar tradizioaren erara erabakitzen dituztenak. Absideko tutu-erako **leihoak** uztaitzen dituzten zutabetxoetan nagusi dira apaindutako kapitelak, hostozkoak edo animaliazkoak (gameluak), hautako batzuek Ozkabarteko enagin garbikoak direlarik. Badira zistertarren tradiziokoak ere.

● HIRLI ELIZA-BARNE ETA OSO EDERTURIKO ELIZAK

Eliza berezi bezala, lehenik eta behin, monumentuzkoak direnak aipatu beharko liriateke (nekazal topografian kokatutakoak gainera batzuk), hiru eliza-barne eta edergarri ugari dituztenak.

AIBARKO SAN PEDRO

Aibarko San Pedro 1146.goa da: Bideko elizetako erromaniko arte jatorra duenetakoa da.

Honek agertzen duen berezitasuna hiru ataletako **hiru eliza-barne** izatearena da, eta uste izatekoa da XVI. mendean eliza zabalagotu zenean desagertu ziren zirkuluerdiko hiru absidetako burualde bat bazuela. Altxaeran eliza-barneak gurutze egiturako sei zutarriz bereziak daude, kapitelak dituzten beren aurrealdeei atxikitako zutabe erdiekin.

Hain zuzen ere, bere **23 kapitelen** aberastasun eta ugaritasuna dira Aibarko San Pedro honen benetako arte altxorra. Ezin ditugu deskribatu. Baina berauetan aurki daiteke erromaniko helduaren monumentuzko apaingarrietan gai aberatsen agerpen zabala: Hasi kiribildura eta aldaskekin bukatzen diren landare geometrizatuetatik eta lehoi eta lauhankakoak, arranoak, sirenak eta beste irudimenezko izakietarainokoak.

Eskultura multzo aberats hau leondar erromanikoarekin zerikusia duena bezala jotzen da, nahiz eta beste batzuk gertuagoko ahaidetze batetara jotzen duten, Loarreko gaztelura, alegia, txori eta arranoen gaiak hangoak izan baitaitezke. Baina, aho bateko hautaketa da Aibarko maisua Ozkabarteko erromanikoaren gai eta estilistikan guztiz murgilduta dagoela.

ZANGOZAKO SANTA MARIA

Aibartik kilometro gutxitara, **Zangozako Santa Maria** arkitekturazko multzo oso interesgarria da, iradokitzaile moduan zaharberritua, mende batetan zehar luzatu zeneko lan baten emaitza konplexua ikus daitekeena, erromanikoetatik hasi eta protogorikoetarainokoak.

Arkitekturaz hizketatu garenean esan dugun bezala, **Zangozako Santa Maria** mendearen bigarren herenean eraikitzen hasia bezala hartu behar da, San Joanen Zaldunen mesedetan 1131 .urtean Alfontso Borrokalariak fundatu zuenetik laster.

Gutziz erromanikoa den horretan hiru eliza-barne geratzen zaizkio (erdikoa alboetakoak baino garaiagoa da), hiru solairutan egituratua, bi inposta marrez bereziak, kanpoaldean bezala jacaldeko eragina azaltzen dutelarik.

Baina, Santa Maria eskultura da erromesaren eta bisitariaren arreta erakartzen duena eta historialariari igarkizunak kanporatzen dizkiona.

Miresgarria da monumentuzko apaingarrien mota eta ugaritasuna, bere eliza ataria estaltzen duena, espainiar erromanikoetan lanketarik aberatsena duena.³⁵

ATARIAREN MAISUAK. Zenbait eskuz landua da zalantzarik gabe, gutxienez bi maisuren zuzendaritzapean; argi dago, bata XII. mendeko azken laurdenekoa eta bestea XIII. mendearen hasierakoa denaren ondoz ondoko bi atariei dagozkien eskulturak berrerabili izan zirela. Garai honetantxe osatua izango zen ataria gaur ezagutzen dugun bezalaxe; zabartasun handi samarrez, gainera, bi aldeak zentratu gabe gelditu zirela ikusten bada.

San Joan de la Peñako Maisu bezala ezagutzen den egilerik zaharrenarenak egina bezala hartzen da goiko aldea, hau da, Pantokratorra buru dela apostolutza estaltzen duen koroaduran dauden bi arkuteriak; geldi geldian dauden irudiak dira, ebakidura soilezko tolesturak eta begi handietako aurpegi karratuak dituztenak.

Beste maisua **Leodegario** da, ezkerreko atezangoko zutabe-estatuan sinatzen duelako da ezaguna. Aurrekoa baino garatuagoa da maisu hau, frantsesa izango da agian, edo *Chartresekoko Portail Royaleko* eskultura bikainen berri bazuena behintzat, nahiz eta beste batzuk borgoinar artearekin lotzen duten.³⁶

ATEA. Zangozar atea tutu-itxurakoa da eta bost arkibolta puntadunez egituratzen da zutabe-estatuaren gainean finkatzen direlarik (hiruna alde banatan) eta 1200 baino lehenagokoak ez direnak. Berauetan monumentuen hieratikotasuna, plastiko adierazpide bezala, erritmozko eta kontraste zentzu on batez bikain uztartzen da.

Ezkerretako hiru atezangoetakoak hiru Mariak adierazten dituzte –Madalena, Jesusen ama eta Santiagoren eta Joanen ama– Birjina Mariak eusten dion liburuaren gainean utzi nahi izan zu egileak bere sinadura: LEODIGARIUS ME FECIT.

Eskuineko hiru atezangoetakoak San Pedro, San Paulo eta apostolu iruzurgilea JUDAS MERCATOR idazkunaren bitarteko ezagutza egileak bilatu duena izan da, agian erromesei laguntzen zien merkatari lukurreroen mehatxuen aurka ohartaraziz.³⁷

ATARIKO ERDIKO ATALA. Alboan utz ditzagun kanpoko arkiboltak eta kapitelak eskaintzen duten arte aberastasuna eta lanketa fina, bai barrukoak nahiz kanpokoak (zeinetan batzuek Iruñeko Klaustroko Maisuaren eta Naiarako hilobi-hutsaren egileren antza hartu dioten), atariko erdiko atalean begirada pausatzeko.

Ateburuan, berriro ere hamabi apostoluak ikusten dira Andre Maria buru dutela. Apostoluak, bakoitzak berea duen idazkunagatik ezagutzen dira eta jantzian dituzten soingainekoak tolesdura txiki eta lerro itxurakoak dituzte.

Tinpanoan, oso gizatiar eta benedikatzailea den Kristo, sorbalda agerian eta belaun gainean liburu bat duela, Azken Epaiaren adierazpena dago. Sumatzen da Epaiak sagaratuak salbatuko direnengan gehiago pentsatzen duela (bere ezkerretan) ilara estuetan pilatuta, alde batera beren galerara eroriz doazelarik galduko direnengan baino.

Atariko **ertzetan,** hainbat neurritako eta mota askotako edukizko erliebe sailak txertatu dira multzo askotatik datozenak zalantzarik gabe. Ikonoetako nahaspila honek, atariaren funtsezko zatietan azaltzen diren proportzioarekiko zentzu handi horrekin desegoki direlarik, berriro ere erromaniko sentiberatasunaren “horror vacui” ari erantzuten dio, baina kategoria gutxiagoko maisuen eskuartzea ere susmatu arazten du.

● ELIZA-BARNE BAKARREKO ETA TRONPA KUPULADUN ELIZAK

Nafarroan ere badira hainbat eliza, beren egitura berezia dela eta erromaniko artearen mota aberastasuna agertzen dutenak. Beronen ikerketak, itxurazko batasun ideia baten gainean gure erromanikoarekiko irizpidea ez zehazten laguntzen digu. Bada Nafarroan eliza txiki taldetxo bat, eliza-barne bakarrekiko, gurutzadurarik gabeak gainera, baina tronpa kupula batez bere erdi erdiko gunean estaliak direnak.

Uste izatekoa da, Loarreko elizaren kupula eraiki zuten maisuak ala hauen ikasleak direla hauetan lan egin zutenak.

AZUELOKO SAN JURGI

Leku honetan izango zen azkar desagertu zen beneditar monastegi bat. Naiarako Santa Mariaren menpe zegoen abatetxe bat izaten hasi zen 1054.ean. Gaur eguneko eraikina, **Azueloko San Jurgiren elizarena**, XII. mendeko lehen laurdenekoa da. Baina, zaharberritua izan da hainbat alditan. Bere ganga, adibidez, XVI.go berrikuntza bati dagokio.

Erromanikoz egin zen lehenengo eraiketak Loarre gazteluko eliza izan zuen eredu.

Bere **eliza-barne** bakarra bi tartetako karratu zabala da, horma-konka artean du gurutzadura, eta burualdea kanoi erdiko tarte batez osatua eta zirkulu erdiko absidea lau esferaz estalia. Gurutzaduraren erdiko tarte, tutu egiturako lau tronpa gainetan finkatzen da, karratua oktogono bihurtzen dutelarik, zeina garai batean gaur galdua den oskolpe batez estaliko zen.

Bere altxaera zutabe lirainez batzen da poligonalak diren harroin bikoitzetan eta zenbait kapiteletan.

Kanpotik ikusita, eliza honek horma sendoak ditu ongi laukotutako harlanduzkoak, eta bere burualdeak bolumen joko ederrak eskaintzen ditu gurutzadurako gorputz kubikoaren bitartez, estalkiaren poligonozko gorputzetan eta bere absideko zirkuluerdietan amaituz.

Bere gurutzaduraren **barrualdean** kapitelak istoriodunak dira eta Loarrekoak etortzen dira gogora: Badituzte lehoiak eta beste irudi sinbolikoak, Kristo aintzatsua nabarmentzen delarik. Absideak hiru leiho ditu zutabetxoak eta mota desberdinetako kapitelak, landareki gaiak besteak baino gehiago direlarik.

KATALAINGO KRISTOA

Katalaingo Kristoren Santutegia Orreagako kolegio-etxeari emana izan zitzaion antzinako monastegia genuen. Donejakueko erromesen ospitalea bezala erabilia izan zen. Eta denbora pasa ahala garrantzia galduz joan bazen ere, gaur arte iraun izan du Katalaingo Kristorenganako jaiera herrikoiak.

Erromaniko eraikina den santutegia XVIII. mendeko lanak batetik eta orain berriki egindako zaharberritzea dela bestetik, oso aldatua iritsi da guganaino. Gorde diren XII.eko zatiak, altxaerako sistema, absidea bere estalkiarekin, eliza-barne bakarreko lau tartedun inguruko hormak eta elizaren aurpegia dira. Multzoari batasuna eta izaera ematen dion oskolpea eta elizaren aurpegia koroatzen duen kanpai-horma berriz, beranduagoko zaharberritze aldietakoak dira.

Monumentuzko apaingarriak, beharbada gehien axola zaiguna izanik, jakar artearen ukitua duena da, eskualdeko (Valdorba) gainerako elizak bezala. Absidetza bi inpostaz berezitatiko bi erregistroetan zatitua dago, behekoa takeatua da eta goikoa boladuna. Behealdeko gorputzak erdi puntuko zazpi arkuen galeria aurkezten du, Loarren bezala, eskematiko hostoez apainduriko kapituletako zutabeen gainetatik, zeiairen gainetik zimazioa doan. Bigarren erregistroan tutu-egiturako hiru leiho gaude irekiak, aurrerago labe tankerako ganga datorrelarik.

Elizako **atariak**, goialdeko zatian, hiru leihoz zulatutako hormatal bat du. Azpian, erdi puntuko bi arkibolta lau ditu, eta hauei, kiribilean errolez apaindutako kanpoko arkua eta behean hosto eskemazkoa beste bat erantsi behar zaizkie. Alde banatako bi zutabeak zenbait motatako kapitalez koroatuak daude: harpiak eta asko ezagutzen ez diren pertsonaiak. **Tinpanoan** krismo bat dago. Jakako estiloaren eragina ikusten da denean, baina era zakarragoan.

OLLETAKO JASOKUNDEA

Olletal Jasokundeko parrokia XII. mendeko bigarren zatian sortua izango zen, biek duten antzagatik, aurreko bi elizen eraginpean; eta berauek bezala, zenbait zaharberritze nozituak dituzte.

Oinazala laukizuzena da hiru zatitan, erdi zirkuluko abside sakona, kapitel sendoak eta tronpa gaineko kupula handia, egitura karratuko dorre batetan kokatua. Azuelon bezala, alboetako horma-konkak (iparrean eta hegoan) tronpak baino lehenagoko mailan, oskolpearen zama botatzen dute. **Oinarriek** zutaberdizkako entregak dituzte kapitel eta zimazioekin. Barruan halako kapitel sail handiaren artean, badira figuratiboak (eseritako irudiak, animali mamuak), landarekiak eta apaingarritako beste gaiak ere.

Absidea, hostoz apaindutako inposten gaineko labe egiturako gangaz estaltzen da, zeinaren azpian tutu itxurako erdi puntuko hiru leiho ireki dauden. Inguruko horma, era guztietako harburuz apaindurik dago hegalean, eta lau kontrahorma lirainez sendotua dago.

Sarrerako **atea**, erdi puntuko arkuduna da borobileko bi arkibolta lodiez –kanpoaldekoa, erroseta eta boladuna– inbelpa lauuko ukondotutako zutabexoez zutikatua. Kapiteletan buruak ikusten dira kiribildura eta aldaska artean; beraietan zimazioetan bezala, jaka aldeko aztarna ikus daiteke.

● BESTE HAMAIIKA BASELIZA

Aitatu berri ditugun hiru eliza hauetaz gainera eta beren neurritz eta topografiagatik hiri guneetatik urrutiratuak diruditen hauek (Azuelokoa, Gudiol eta Gayak, “XII. menderen lehen erdiko landa eraikinik hoberena” bezala izendatu dutena), hementxe gogoratu behar genuke Nafarroako zelaitan barrena sakabanatuak diren landa izaera bereko erromaniko elizatxo mordoska, eta mereziko lukete, ez bere egituretan ezta edergarrietan ere fintasun berezirik dutelako, baizik era honetako eraikuntza natural eta xumearen berezko grazia, sentiberatasunez begiratuko lukeenaren bisita. Honek ez du kentzen batzuen batzuk beren eskulturazko apaingarriekin uste gabeko oso atsegirik eskaintzen ez digutenik.

Horretan adituak direnak gustuz aritzen dira lehen aitaturako maisu handien lanak eta nafar zelaitako beste eliza askoren arteko berdintasunak erregistratzen, monumentu berezirik ez duten ermitak bezala bazterretan gordeak. Nabarmendu ditzagun haietako batzuk.

ARTAIZKO SAN MARTIN. Irunberri eta Iruñearen artean dagoen *Artaizko San Martinen* ate ederrean Iruñeko Klaustroko Maisuaren arrastoa ikusi nahi izan da. Egia da bai, atearen alboetan diren lehoi sinbolikoak bazterrean utziz gero, bai alde bakoitzeko zutabeak eta bai arkiboltak eta kapitelak bereziki iaioa den artista bat erakusten dutela.

Bere sei kapiteletatik, bi finki landutako landareak dituzte, beste bik harpia irudiak dituzte eta gainerakoak istoriodunak dira. Harburuetan ezagutzen zailak diren irudiak ikusten dira; eta metopatan, badira (arimak pisatzen, meza, Epulon aberatsa, eta abar.) eskulangintza zaka-rragoak.

ZAMARTZEKO SANTA MARIA. Arakilgo Uhartetik ez oso urrunean, **Zamartzen** antzinako monastegi bat izana zela agiritan jarria dago, Iruñeko egoitzari X. mendetik lotua. Hurrengo mendean, San Migel in Excelsiseko monastegia, Zamartzeko monastegiko buru azaltzen da; baina beste honek ondorengo urteetan iritsi zuen garrantziak, hasierako monastegia bigarren mailara bultzatu zuen.

Eliza txikiaren eraikuntza, gaur egun ikusten dugun bezala, Aralarko eliza baino berandua-gokoa izango zen. Bere arkitektoa, jakar erromanikoa egoki ezagutza zuenak, hutsartean inguruei arkuen zorioneko konponbide eman zien, Zangozako ereduak jarraituz.

Eskulturetako apainketa, landareen egiturakoa da. Bere palmeta eta gurutzelarkak sentiberatasun handikoak dira, Artaizko elizakoen antza puska batekin.

UNXEKO SAN MARTIN. Muino bat garaituz, Uxuetik hurbil, **San Martingo** eliza dago, **Unxe-ko San Martinen** baserriari izena eman ziona eta gaur desagertua den gaztelu baten bueltan osatuz joan zena.

Elizak lau tartetako eliza-barne bat, kripta gaineko zirkulu erdiko absidea eta oinetan koru garai bat badu, arku zorrotz baten gainean (XIV. mendeko lana). Absidea eta kripta zatirik antzinakoenak dira. Absideak hiru leiho ditu erdi puntuko arku tolestuekin, eta lazki landutako mamu buruak dituen harburu figuratibo gainetan inposta lauez amaitzen dena. Epistolaren alboan XVIII. mendean eraikinari beste eliza-barne bat erantsi zitzaion.

Atari nagusia (iparraldetik beste bat badu) lehen erromaniko egiturari dagokio. Arkupe moderno batek babestua den bere eskultura landuak erakartzen du bisitariaren arreta. Tutu egiturako hiru arkibolta ukondotutako zutabeez zurkaizturikoak dira, zimaziodun kapiteletan amaituz. Hauek Uncastilloko Maisuari egozten zaizkio. Hauen arteko bat funtsean edergarria da; gainontzeko hirurak irudidunak dira. Batean, leku hartako zaindari santua, San Martin dakusagu, bere kapa eskalearekin erdibitzen. Ateangoetan buru arraroak ikusten dira txibistez nahasian; arkiboltak oso soilak dira edergarritan, eta harburutxoetan musikarien eta bihurrikarien irudiak sortzen dira, Artaizkoen ikusten diren haien modukoak.

KODESEN, AGILARREKO SAN BARTOLOME. Kodesko mendilerroaren oinetan, Azuelotik ez oso urruti, **Agilarreko San Bartolomen** ermita dago.

Eliza, eliza-barne bakarrekoa da, bi tarte eta abside zirkulu erdikoa duena, XII. mendeko hormak zutik ditu baina, gerora zenbait alditan zaharberritua izan da; bere estalkia sexpartitako ganga da, eliza-barneetan protogotiko estilokoa et galloi-kupula absidean.

Honen lehenengo eraikinetik nagusia bere **ataria** da, eta zenbaiten ustez, bere zutabeen irudizko kapitelenatik (harpiak, hegazti harrapariak, arrano buruak eta abar) Esteban Maisua etortzen omen da gogora.³⁸ Tinpanoa, lehoi eta ahuntzen buruen harburuen gainetan kokatuak, bere baitan hartzen ditu Bibliako idazkun batekin, ateburu estu batetan, makurtutako bi aingeruk eutsitako Krismo baten barruan Bildots Mistikoaren erliebea; Armentia koaren kidea den lanarekin lotu litekeen gaia.

AMA BIRJINA LARREKO. Nabaskozetik gertuan, errepidearen ondoan, **Ama Birjina larreko** ermita aurkitzen da, gaur egun hilerriko kapera modura erabiltzen bada ere. Xumeetan xumea, XI. mendean azken aldikoa ala XII. arek hasierakoa dirudi.

Tarte bereizgarri gabeko **eliza-barne** bakarrekoa da, zirkulu erdiko absidea esfera-laurden batez estaltzen dena. Eliza-barnearen gainean, ganga zorrotz bat abiatzen da, inguru osoa ibiltzen duen inposta lau batetatik.

Bere barneko **kapiteletan** eta harburutxoetan, batez ere, lumaje gogorreko eta moko sen-

doko txoriak, eta XII. mendeko hasierako hamarkada horietan oso herrikoiak ziren bestiario-etako irudiak ikusten dira. Kuzkurtutako giza irudiak, ileak laztanduz, musulman eskatologiako arima zigorkatuak, eta abar.

BERRIOBEITIKO GARBIKUNDEA. Berriobeitiko Garbikundeko gaurko eliza parrokiak 1200. aldeko protogotiko eraikina badu.

Elizak hiru tartetako laukizuzeneko oinazala duen eliza-barnea, eta labe itxurako ganga eta zirkuluerdiko burualdea ditu. Eliza-barnearen estalkia kanoizkoa da, zutabe karratuetan zintzilikatutako erdi puntuko arku zerrendaz eta korurakotze arkuan atxikitako harroin bikoi-tzez eutsitakoa.

Ataria da behin eta berrizko zaharberritzetan oso aldatua izan den eliza honen bitxikerietako bat. Baketoiak dituen hiru arkiboltako ataria da, arkibolta hauetako zutabe gainetako kapitelak, zentauroen eta san Migelen arteko borroken irudiez apaindurikoak dira, Baskonian goiaingeruaren adierazpenik zaharrenetarikoa delarik. Sarrerako arku zorrotza krismoibatez bukatzen da. Eskulturazko lan guzti honek oso antzinakoa den herrikoizaporea du.

ARTZEKO SANTA MARIA. Artze harana erromaniko eliza txikiz betea izan zen. Gelditu direnetakoen aztarnetatik eta oraindik eremuetan aurki daitezkeen ermitetatik, **Artzeko Santa Mariaren** eliza nabarmentzen da.

Eliza oinazal laukizuzenakoa da hiru tarte desberdinetakoa eta aurretik tarte zuzen bat duen burualde zirkuluerdiko bat, arku zerrenden artean kanoi erdi batez estaltzen da, garai-pen arkuak besteak baino makurragoa delarik. Zerrendak harroinetan finkatuak inposta lauez bira osoa inguratzen du. Beste takeatutako inposta bat aurrekoa baino beheargoko mailan dago kokatua. Absidean hiru leiho daude eta bi eliza-barnearen alde banatan. Erdi puntukoak dira, landarezko kapitelak edo errosetak eta palmairudiak.

Kanpoan, hegalaren azpiko harburuak, igaduraz nahiko hondatuak badira ere, Artaizkoak gogorarazten dituzten giza aurpegi eta irudiak sumatu ahal daitezke. Kanpoko hutsarteetako arkuen kapitelak, landareki eta eskematiko estilo berekoak dira.

Atariak, hegoaldean kokatua denak, hegal baten azpian hiru arkiboltako erdi puntuko arku bat azaltzen du puxtarriz, burutxoaz eta pinaburuz apainduak. Arku hauei eusten dien zutabeek ederturiko kapitelak daramatzate, kanpoko biak gurutzatutako landaredunak eta barrukoak irudidunak; eskuinekoak mandorlako Kristo bost lagunez inguratua, eta ezkerretakoa sei irudizkoa. Oso hondatua badago ere, Igokundearen gertakaria ezagutu uste izan da.

* * *

JAKAKO ERAGINAK. Eraginei buruz hizketatu ezker ez da zalantzarik ere, erromesaldietako Galtzadan kokatutako eliza askotako gramatika zeinuak badirela. **Jakaldeko apainketa** modua Nafarroako leku askotan ezarria izan zen, hain zuzen ere lehen aipatu ditugun, Vadolungoko San Adrianen, Aibarko San Pedron, Katalain, Azuelo eta abarretan. Nahiko zaharrak diren datak aipatu ditugu jada.

* * *

PROTOGOTIKO ELIZAK. Nafar landa aldeko beste eliza asko beranduagoko aldietan kokatu behar dira, sarritan protogotikoak bezala izendatzekoak, izan ere, guztiz erromanikoa denetik oso gutxi baita. Horrela bada, adibidez, **Aberingo** San Joan Bataiatzailean, **Badostaingo** San Migelen, **Ziraukiko** San Romanen, **Lergako** San Martinen, **Etxanoko** (Oloriz) San Pedro ad Vinculako ermitan, **Eusako** San Estebanen, **Orisoaingo** San Martinen, **Egiarteko** Santa Marian, eta abar. eta abarretan.

● BIDEKO FOKU HANDIAK

GARES

Konpostela alderako erromes bide nagusienak **Garesen** biltzen ziren. Hiribildu honen jatorria, erromaniko zubiari estuki loturik aurkitzen da, honen ondoan kokatuz eta haziz joan baitzen. Zubia XI. mendean eraiki zen hiribilduaren sorrera bera baino lehenago, Arga ibaiaren beste aldera erromesak igarotzen laguntzeko ezinbestekoa baitzen.

SANTIAGO ELIZA. Rua (kale) nagusian kokaturik, Santiago elizaren ataria Donejakueko gal-tzadara begira dago zuzen zuzenean. Antza denez 1142. urterako eraikia zegoen. Baina hasiera hartako elizatik, eliza-barne oso zabal bat inguratzen duten hormak besterik ez diraute zutik; baina XII. mendean hiru izango ziren agian.

Hegoaldeko ataria da eliza honetan garrantzizkoen eta erromanikoena dena. Tinpano gabeko ate baten gainean arku gingildunak Ruako San Pedron (Lizarra) eta Ziraukin bezala, bere bost arkiboltetako puntu erdiko arkuak turuta itxura hartzen dute, eskultura landuz bete-beteak, ez erradio eran kokatuak, baizik eta arkibolta bakoitzaren lerroa jarraituz segidako eskulturekin.

Arkiboltak, oso egoera hondatuan dauden giza buruak eta beste gai batzuk ikusten diren kapitel txikiak dituen ukondodun zutabeen gainean daude kokatuak. Alboetako hormak apainduz eta egoera hobean gordeak diren harpia zerrenda batek Garesen, San Joan de la Peñako Maisuaren presentzia iradoki nahi duela dirudi.

Arkiboltetako edergarri buruz berriz, egoera onean zaindu izan balira, 79 erliebeek arretaz egindako azterketa bat mereziko lukete, izan ere, multzo osoa oso ongi hausnartutako egitarau bati dagozkionak dirudite.

Hau oso nabarmentzen da adibidez, arkibolta bakoitzaren giltzarria okupatzen duten irudiak begiratu ezker. Birjina Maria dago lehenengoan; aingeru bat bigarren; Espiritu Saindua hirugarrenean: **Gizakunde** bat, "Erospenaren historia"ko oinarrizko gertakaria gogora arazten duena.

Arkibolten borobilean aingeruak ezagutzen dira lehenengoan; San Jurgi eta zentauro batzuk bigarren; Hautzaro aldiak hirugarrenean; Sorreraren saila, azkenekoan.

GURUTZEAREN KAPERA. Gurutzearen kaperan, Murugarren auzoan kokatutakoa, (Garesko *Hiribildu zaharra* deiturikoan) gaur egun hiribildu historiko honetan gorde den erromaniko elizetan zaharretakoa da. Lehenbiziko elizak XII. mendearen azkeneko data dauka. Tenplarioen Ordenak eraikia izango zen. Nafarroako erromaniko elizetan hainbestetan errepikatu den eskema jarraituz eraiki zen: lau tartetako eliza-barne bakarrekoa, tarte zuzen batez eta abside zirkuluerdiko batez osatutako burualdea duena, zorrotasun apur bateko arku zerrenda duen kanoi gangez estalia.

Erromaniko eraikinari XIV. mendean iparraldetik beste eliza-barne gotiko bat erantsi zitzaion.

Absideko erromaniko monumentuzko apaingarri zenbaitez aparte Gurutzearen gauzarik nabarmenena bere **hegoaldeko ataria** da.

Hiru arkibolta eta beroien artean leudekeen bi baketoi ditu. Atari honetan gure begirada erakartzen dute oso finki landutako moldurak. Ataria inguratzen duen azken moldura, bizantziar garbiko hostoak dituen da.

Bisitariaren begirada liluratzen du bere arkiboltetan pilatzen diren hainbeste gai figuratibok. Hostoenak eta gurutzelarkatuak ugari dira, baita hegazti eta lauhankakoak ere; baina batez ere harrigarrienak gizakiaren grina txarrak gogora arazi nahi dituen irudi ugariak dira: diruzalekeriarena, haragikeriarena, haserrearena, sabelkoikeriarena, emakume tentatzailearena... katekesi oso bat erromesen erabilerako.

LIZARRA

Gure erromesaldiari jarraituz Garestik laster iritsiko ginатеke **Lizarra**, lehenengo herri gunе batetatik, Lizarra, eta XI. mendean Santxo Ramirez erregek babestutako ondozko ondoko burguen fundazioetatik (frankoenak eta nafarrenak, ongi bereziak hasieran) hiria garatuz joango da eta erromesen igaro bidea denez, bere garrantzia haziz. Aurkitzen zituzten bai erromes hauek han, ospitaleaz gainera arte eta jaiera-leku galanki.

RUAKO SAN PEDRO. Ruako San Pedro XII. mendearen azken laurdenekoa da. Muino baten gainean eraikia eta San Juan de la Peña monastegikoa izan zen hasieratik, Iruñeko Gortzaitegiarekin auzi luzeak izan bazituen ere.

Elizak bere hiru eliza-barneak ez ditu zabalera berekoak. Hiru abside dituzte; erdikoak hiru absidiolo ditu. Arkuak zorrotzak dira, zistertarren eraginekoak. Alboetako eliza-barneen gangak XIV. mendean berritu ziren, eta beranduago XVI. mendean, zaharberritze baten premian izan zen.

Ruako San Pedroren ikusgarritasunik handiena agian, bere erromaniko **klaustro handian** egonen da, Nafarroako eskulturgintzako multzorik aberatsena delarik. Zoritxarrean gaur bi hegal besterik ezin ikus ditzakegu, izan ere, beste biak 1572. urtean txikituak izan ziren eliza gainean kokatutako gazteluaren hondoratze dorpe baten erruz. Inondik ere, 1170. urtean landua izango zen. Egile honek ezagutzen zuen Iruñekoa, zalantza handirik gabe, eta baita San Joan de la Peñako maisuaren lanak ere beharbada.

Bere **kapiteletako gaiak** oso dira aberats eta ugariak. Badira landarekiak, baita animalienak eta argitzen oso erraz ez diren harpien sinboloak ere. Ebanjelioen arabeko Kristoren bizitzako gertaerak eta beren martiritzako akten arabeko apostolu eta martirienak jarraitzen dira. Hauetako batzuetan, eszenak epigrafiako azalpena ematen du:

San Lorentzorena,

“*Hic tadit Laurentius tesaurus*”

San Andresena,

“*Hic iubet eum Egeas incarcenari*”.

Ikonoetako bitxitasunagatik eta ia lauak diren azalera kurbatuen gaineko tolesturen grabatuengatik, J. E. Urangaren ustetan, ertilariak bere ereduak, ez hainbat Silosko klaustroan baizik eta aragoar erromanikoan bilatu zituen.³⁹

SAN MIGEL. San Migelen eliza ere erromaniko berantiarrekoa da. Berau, 1187.era bazela, auzo eta azoka berria populatzeko Santxo Azkarraren agindua ezagutzen delako, baieztatu daiteke. Elizak hiru zistertar eliza-barne ditu. Burualdea besterik ez du erromaniko arteduna.

Iparraldeko ataria. Bere bi sarreretatik (hegoa eta Iparra), iparraldeko ataria da interesgarriena, aro modernoan berrarmatua da, nahaspilatsua beraz. Nafarroako erromaniko eskulturraren sinkretismoaren adibidea da San Migelen ataria, protogotiko estilo baten barruan hainbat eragin biltzen dituena eta hurrengo urratsa Tuterako Epaiaren Atea⁴⁰ eta beste ondorengo multzoak izango dira. Han, beste aterean batetatik ekarritako Apostoluak daude, batzuk zutabeei itsatsiak eta parametro lauei besteak, Zangozako eliza ataria gogora arazten dute. Estilistikako azterketaren arabera badirudi hainbat maisuren lana dela.

Lehenengo maisuak beretzat hartu zuen tinpanoaren lanketa (Kristo Pantokratorra tetramorfoekin eta Maria eta San Joanen imajinak alboetan), arkiboltak (aingeru lurrinkariekin, profetak eta abar.), kapitelak eta Apostoluen bi erliebe handiak. Beren identitate ikurrak, buru iletsu eta zapien keretan zehaztu daitezke. Ertilari garden bat da, burdin-ziri kaligrafiazko eta okerduretako lanketa nahiago izan zuen jantzietan eta aldi berean aurpegien nolabaiteko idealizatzea, gotikoaren aldarrikapena eginez. Komentatzaile batek egiten duena gehiegizkoa iruditzen zaigu, honen estiloa, Silosko Andre Maria Gizakundekoaren Maisuarenarekin lotzean.

Tinpano erdian Kristoren irudia inguratzen duen argi-koroan epigrafiaturiko latinezko *bi sei-oineko* adierazpen trinkoa interesgarria da, idolatriazko sineskerietan erortzeko tentaldiaren aurka erne jarrerazteko.

NEC DEUS EST NEC HOMO
PRAESENS QUAM CERNIS IMAGO;
SED DEUS EST ET HOMO
QUEM SACRA FIGURAT IMAGO

(“Ez da Jainkoa ez eta Gizona ere ikusten duzun gizona;

baina Jainkoa eta Gizona da irudi honek adierazten duen Hura”).

Lau **arkiboltak** Bibliako gaietz eta ebanjelioetako gertakariez estaliak daude. Kanpoaldeko eratzuna, bosgarren arkibolta bat izango litzatekeena, santuei eskainia da: San Pedro, San Joan Ebanjelaria San Lorentzo eta abar. Ezker aldeko zutabeetako **kapiteletan** Haurtzaroko aldiak eta beste gaiak doaz. Atezangoetako erlibeean: San Migel herensugea lantzaz zauritzen eta arimak haztagan pisatzen; hilobi hutsa eta emakume santuak: hau dena lanketa finez egina, oihalen kokatze ugarietan, eta zentzuzko konposaketa ederrean.

Zutabe-estatuak **bigarren maisu** batenak direla esan behar: apostolu eta profeta irudi handiak, aurpegi eskematiko eta modelatu laburrekoak, lerrodura handieneko tolesturak dituztelarik.⁴¹

Hirugarren esku batek tailatuak izango dira atariko eskubi aldeko muturreko bi kapitelak, erromesaldiei dagozkien gaietako buruzkoak. Konposaketaren oso bestelako irizpide bat adie-

razten du; eta bere teknika sakona da, argi-ilunen eragina bilatzen duena.

* * *

Hemen ez gara geldituko **Lizarrako San Pedro** elizaren aipamena egiten, Lizarrako zaharrena delarik ere, zalantzarik gabe, baina gerora gotiko bihurtua; ez eta ere **Hilobi Santukoa**, non beranduko erromaniko hasierako eliza baten eskema errepikatua aurkituko dugun, burualde hirukoitza eta zistertar estiloko hiru eliza-barnetan jarraitzen duena, eta beharbada izan zuen eskultura lanetatik baliozkoa duen ezer gelditu ez zaiona. Dena aldatu egin zen ondorengo mendeetan.

ERREGE JAUREGIAK. Errege Jauregiak aldiz, merezi du bisita bat, bera baita erromaniko zibiletik gelditzen zaigun aztarna apurra. San Martingo plazan dagoen hau, XII. mendearen azken herenekoa bezala jo litekeen erromaniko eskulangintza izugarri handi bat da.

Eraikinak harlanduzko bi gorputz eder baditu, moldurazko inpostez markatua aurpegi alde bakoitzean, maila desberdinetan. Bere apainduretako **edergarrietan**, giza eta gai adierazkorren apaingarrien orde zistertar artearen geometriazko eta lorezkoen aldaketa hasia ikusten da. Arku eta zimazioen edergarri guztiak zerra hortz edo moldura soiletara mugatzen dira. Leihoetako kapitela txikiak behin eta berrizko osagaiak errepikatzen dituzte, harpiak eta irudimenezko animaliak Ruako San Pedroko klaustrokoen senideak inola ere.

Orreagari buruzko Gesta Kantuetan inspiratutako gaietatik **Erroldan eta Ferraguten arteko borroka** adierazten duen kapitela bat ezaguna da, eta horrela sinatzen du:

MARTINUS DE LOCROONIO ME FECIT.

Mitikoa den duela baten historia da eta borroka garaiko uneak nolako errealismoz gogoratzen diren eta armen eta janzkeren benetakotasunak merezi dute begiratu pausatu bat.

IRATXEKO SANTA MARIA. Iratxeiko Santa Maria monastegiaren antzinako jatorriaz ezer gutxi dakigu. Monastegi hau, Nafarroatik Errioxarako igarobidean kokatuta egoteak bere hazkundera mesede galanta egin zion XI. mendean zehar. Emari asko jasotakoa da. Eta mende honen bigarren erdian santu batek –San Verebundok– gobernatu zituen bere bideak. Gaur oraindik baden eliza bikain hau, hainbat alditan izan zen eraikia hurrengo mendearen erdialdean, eta osatu berriz, zistertarrak bertan monastegia okupatu zutenean osatu zen. Bere gainbehera XIII. mendean hasi zen, disziplina lasaitu egin zen eta eraikina bera ere hondatuz joan zen. Maila guztietako berreskuratzea lortzeko eta bere plateresko klaustro ederra eraikitzeko XVI. mendea etorri arte itxoin behar izan zen.

Beharbada, aurreko beste prerromaniko baten orde etorri zen, **monastegi eliza** XII. mendearen erdi aldera hasi zen eraikitzen. Garai horretakoak dira absida hirukoitza duen burualdea eta gurutzadura. XIII. menderaino iritsi ziren ondorengo aldi batzuetan gurutzadura eta hiru eliza-barneak zistertar erara estali ziren, gurutzeriazko gangaz.

Atariko altxaeran, hiru gorputzetan zatitzen da erdiko eliza-barnea takozko inpostez, landare gaiez eta gurutzaduraren besoetatik luzatzen diren diamante muturrez bereziak. Erdiko eliza-barnearen beheko gorputza itsua da; honen gainean dagoen bigarrenak badu zutabeteoen gaineko puntu erdiko arku sail bat eta bien artean tutu-egiturako hiru leiho daude irekiak. Hirugarren gorputzaren amaiera begi-zulo eta arku txiki itsu sail batek ematen du. Guztiak multzo orekatu eta bitxia egiten dute.

Monumentuzko bere apaingarri buruz lehendabizi Ebanjelarien lau irudi antropomorfoak (animalien buru sinbolikoez) aipatu behar dira, gurutzaduraren tronpa azpian egokituak eta beharbada XIII. mendean landuak direnak. Bere **ataria** ere zistertar eraginekoa da XII. mendekoa.

Baina **kapiteletan** azaltzen dira dotoreen eskultura apaingarriak. Zutabe handien buruetan direnak bikainak dira; baina leihoak uztaitzen dituztenak ez dira gutxiago. Eliza-barneetan eta gurutzaduran ugari dira zistertar jatorrikoak direnak, landarezkoak eta geometrizatuak alegia. Absideetakoak zeharo erromanikoak dira, istoriodunak eta landarezkoak elkarren ondoan direlarik.

Garaipen arkuan kokatutakoak dira ederrenak: Ezkerretako zutabeak zaldunen arteko borroka bat dauka eta eskuinaldekoak berriz Agerkundearena. Biak, kurbalorrozko eta tratamendu laburreko marrazki bikaineko irudiak dituzte agerian. Interesgarriak dira San Martin bere kapa ebakitzen eta ametsetan Jesus azaltzen zaiola ikusten direnak. Gainerako kapitela-

tan gerrarien borrokaldiak, sagittarius bat, zuztarrez elkar lotutako zomorroak (Lizarran bezala). Desagertuak dira arkiboltak eta haien ordezkioak dira gotikoko moldurak.

TUTERA: MUGAKO ERROMANIKO BAT

Ebro haraneko hiriburua delarik, Tuterako erromanikoa, kronologiazko eta aldi berean geografiazko nolabaiteko muga batetan garatzen da. Ezin harrizko gaitu, sorreraz islamdarra den eta Alfontso Borrokalariak 1119. urtean bere errekonkista burutu zuen arte, zenbait mendez musulman, mozarabe eta juduez populatua izan zen **Tuterak** erromaniko berantiar eta protogotiko baten ezaugarriak azaltzeak.

MADALENAREN ELIZA. Gorde direnetatik elizarik zaharrena Madalenarena da. Ba omen da han, XII. mendearen hasierako urteetatik dirudienaz mozarabea izan litekeen eliza bat.

Gaurko eliza mende horretako bigarren erdikoa da. Trazu irregularreko eliza-barnea eta ardatz desbideratua duena, zazpi tartetan bereizia. Kanoi erdiko ganga zorrotz batez dago estalia, zutabe erdietan bukatzen duten arku zerrenda indartsuez zuintatua dago. Denbora joan hala eliza honi kaperak erasten joan zitzaizkion; hauetako batek kanpoaldera, gaur egun oso zaharkituak dituen apainketa desberdineko arkiboltak eta kapiteletan istorioa duen ataria zeukan.

Eliza honetan deigarriena zalantzarik gabe bere **atari nagusia** da, erdi puntukoa dena eta berezitasun bat du, nafar erromaniko atarietan bitxia dena, bere lau arkiboltetan erradioetan kokatutako irudi landuak dituela.

Barru aldeko arkiboltan, Gizakundeko Andre Mariaren gertakaria landu zen. Oso bitxia da bere diseinua: eserita entzuten du Andre Mariak belauniko dagoen Aingeruaren berria. Gizonoi eskaintzen digun Jainko Haragi eginaren Egoitza soil izatearen Andre Maria baten antzinako ulerkeratik urrutiratzen ari gara. Oraingoan bera da koroatutako Erreginaren begirada eta begirunea erakartzen duena. Eta hantxe bertan dago aingeruaren ondoan, argi-koroatan dagoen usoa, Espiritu Sainduaren sinboloa, Birjinaren sabela sagaratutzen duena. *Bigarren arkiboltan* harpia eta animalia sinboliko sail bat dago: benetako eta fantasiako animalia sail oso bat.

Laugingildun mandorla baten barruan tetramorfoz inguratutako Kristo dakusagu **tinpanoan**; eta bi emakume (zalantzarik gabe Marta eta Maria, zeina Madalenarekin identifikatzen zen). Azken Epaia gogorazten duten tronpetak joaz, aingeruak ikusten direneko mentsula gainetan kokatua dago tinpanoa.

Kapitelak, kanpoko atarian (oso egoera txarrean) nahiz barrukoan, Kristori buruzko *ebanjeliotako gaiak* dira, haurtzarokoak batez ere. *Landarezkoak* ere badira eta hauek estilistikoki Katedraleko lehenbizikoenekin zerikusia dutenak dira. Multzo hau, Iratzen ala Ozkabarten ikus daitekeen harburuen oso antzekoek osatzen dutena da.

Beronen *datari* gagozkiolarik, badirudi Madalenaren eliza hau, Tuterako katedrala beraren klaustroko lanak baino zerbait lehenagoko bezala sailkatu behar dela.

SAN NIKOLASEN ELIZA. Izan ziren bai, zalantzarik gabe Tuteran beste eliza erromaniko batzuk, baina ez da beroien zati batzuk baino geratu. San Nikolasen eliza aipa dezagun 1131. urtean eraiki eta Oñako monastegiari eman zitzaiona. Eraitsia izan zen beranduago eta horren ordez eraikin barroko bat jaso zuten.

Hasierako elizatik **tinpano** erromanikoa besterik ez da gorde. Gaur egungo elizaren saihe-tseko ate baten sarrerako arku gainean izan zen kokatua. XII. mendearen azkenaldikoa da. Bere erdi puntua hostotza mardul eta pinaburuak dituen zuztar zerrenda aberats batez apaindua dago.

Hirutasun Santua da bere gaia, goitik behera agertua: Usua mendelaren muinean, eta azpian Aita, bere belaun gainetan Semea, ezkerreko eskuan ebanjelioa daraman Jesus Haurraren moduan duela. Aita eta Semea hesitzen duen mandorla mistikoa tetramorfoen eta ertz batetan kuzkurtuta dauden Dabid eta Elias irudi profetikoez inguratua dago.

Ohartaraz dezagun Silosko hirutasun taldea ere (1160-70), zeina bere **eredua** izan zitekeen, bertikalean egituratua dagoela Jeseren Zuhaitzaren amaiera bezala, baina Tuterako hirutasuna ez bezala, izan ere Aitaren esku benedikatzaila ez dago konposaketaren ardatzean kokatua.

Bizantziar ereduak izan litezkeenaz hitz egin izan da. Dena delarik ere, hemen molduren, zuztarren eta profeten lantzea San Nikolasen lanaren parean jartzen da batez ere, Lizarrako Magdalena eta San Migelekin.

Erromaniko ukituak dituen hirutasun gaiaren antzeko garapen bat Donejakueko Aintzaren atarian besterik ezin aurkituko dugu. Gainontzekoak gotikoak baitira.

KATEDRALA. Abia gaitezen orain **Katedralako** lanetara. Berau eraiki aurretik *Santa Maria Zuria* izeneko eliza bat bazen. Berari itsatsita gaurko **klaustroa** eraikitzen hasi ziren. Gerora eliza osoaren berritzea etorri zen, katedrala eraikiz.

Klaustroa. Egokia da beraz, gure aipamena klaustrotik hastea. Gauza jakina da zenbait klaustro gela bazela, 1160. urte aldera. Hormako oroigarri batetan data bat ikus dezakegu: 1174. Eta agirietan ere azaltzen da 1186. urtean oraindik eskupekoak ematen zirela “klaustroko lanetarako”. Beraz, kronologikoki mendearen azken hereneko eraikin bezala kokatu dezakegu.

Bi hegal ditu (ipar eta hego) bederatzi arku osatuak; eta beste bi (sortalde eta sartalde) hamabikoak, txandakako bi eta hiru zutabe talde gaintan zurkaiztuak direnak. Bada desegindako kapitelen bat baina, orokorrean, nahiko ongi gordeak dira beren gaiak ezagutu eta bere taila ederrak estimatzeko. *Ipar galeriako kapitela* Kristoren bizitzari eskainiak daude, ebanjelioen arabera, Nekaldiko eszenak falta badira ere. *Hego aldeko galerian* apostolu eta santuen historiak ikus ditzakegu. *Sartaldeko galerian* berriz era guztietako animalia eta zomorren gaiak ugari dira.

Estilistikoki, tolesdura ugari eta astunez jantzitako irudi trinkoak nagusitzen dira gorpuzaren nabarmentzea lortzen dutelarik. Badirudi klaustroko maisuei buruak axola zaizkiela gehien, nabarmenki markatutako begiak dituzten buru handiak, arima begietaratzeko behar gotikoa sentitzen hasiko balitz bezala. Ileak eta bizarrak batzuetan ildo soilez zirriboratuak daude, eta besteetan berriz kizkur eta txirikorda mardulen zehaztasunez landuak. Irudiak batzuetan arkitektoniko edo landarezko hondoera baten gainean emanak dira, estilo berri bat aldarrikatzen duen paisaiaren garapena.

De Egryren arabera, zeinari, bai estilistikazko nahiz ikonografiazko Tuterako klaustroaren ikerketarik osoena zor zaion, ohizkanpoko lan honen “nafar” berezitasuna azpimarratzen du,⁴² eta antza denez *hiru esku* desberdinen ezagutza sumatzen du kapitela horien lanketan: Ipar eta sortaldeko kapitela esku bat-berarenak dira; aurrekoaren antzeko estiloko eskua, baina askeagoa, hegoaldeko horma tartea, eta hirugarren batena, sartaldeko arkuteria, non, estilo aurreratuago eta naturalistago bat nabaritzen den.

Eliza. Klaustrotik **katedralera** igarotzen bagara garai berri batetara igarotzen ari garela konturatuko gara. Neurritz oso handia den eliza protogotiko bat da, kolegio-eliza izaerakoa (XIX. mendean bakarrik jaso izan zuen katedrale izena), antzinako mezkitaeren sailean eraiki zen eta harlandu onez jantzi XII. mendean azken eta hurrengoaren hasieran, Santxo Azkarrenaren eta Santxo Indartsuaren erregealdi artean.

Zistertarren arkitektura eskemak jarraituz lau tartetako hiru eliza-barne ditu, hauetatik nagusiena garaiagoa eta zabalagoa da, eta tarreak laukizuzenekoak, alboetakoak berriz karratua dituzte. Bost zatitan ongi markaturiko gurutzadura batez jarraitzen du, erdikoa karratua eta burualdea erdizikloko erdigune sakoneko absidea, zirkuluerdiko eta karratuko kapera bikoitz artean, Zistertarren tradizioen arabera. Bai eliza-barneak eta bai gurutzadura, hiruringildun zuinezko gurutzadura gangaz estaltzen dira, beren ertzetan baketa handiz zuinkatutako arku zerrenda indartsuez berezitakoak, zistertar ezaugarri jatorrak, bere ia erabateko apaingaririk eza bezala.

Barrualdeko erromanikoena, burualdean eta gurutzaduran bilatu behar da, zeinaren ipar eta hegoaldeko ateeak, aldi hartan, ziur asko, lanean zebilen klaustro lantegietan egindako kapitela dituzten.

Ateak. Katedralera eginiko bisita batetan bere hiru ateak azpimarratzea komeni zaigu. Hiruretan zaharrena hegoaldekoa da, “**Birjinaren atea**” ere deitzen zaiona. Ez du tinpanorik; baina ongi gordetako kapitela bai, nahiz eta ez diren oso kalitate onekoak. Kristoren Piztuaren gai bat kontatzen du.

Iparraldeko gurutzaduraren ataria, “**Santa Mariaren atea**” deituarena, arku zorrotzetakoa da. Joan Bataiatzailearen historia eta San Martinen kaparen agerraldia garatzen deneko hiru arkiolta ditu. Bere tinpanoa atlante pare batek osatzen du, Sansonek eta Dabidek.

Ate nagusia da **Epaiaren atea** deitzen zaiona bisitariaren jakin minik handiena sortzen duena. Galdua du tinpanoa; baina nahiko ongi gorde ditu joritasunez apainduriko bere zortzi arkeboltak. Zenbait irudi lerroan ditu giltzarrietan: Agnus Deia, Andre Maria, aingerua eta martiria.

Arkiboltetako gai nagusia Azken Epaiarena da dohatsuen pozetan, ikuslearen ezker aldean eta kondentatuen saminak beste aldean. Eskatologiazko adierazpen batzuen arabera gizadiaren amaierari buruzko erdiaroko pentsamendua laburbiltzen duten 51 dobelak ditugu: sartaldekoak, bizantziarrak eta musulmanak. Herri arimaren ezten zirikatzaileak irudimena aske utzi duela dirudi bekaturik higuinagarienei buruzko bere epaia adierazteko eta zigorrik finenak irudikatze⁴³: Merkatari gezurtiak, trukatzaileak eta lukurreruak, baita infernutik ateratako “ehiztari makurra” ere.

Atearen alde banatara mentsula gainetan, hirien irudiak ikus daitezke pizti eta animalia musikariek. Gorago, errosetoi handiaren azpialdean harburutxoek erlantz bat.

Arkiboltak zurkaizten direneko **kapitelek**, nekez gainditu daitezkeen kalitatezko Hasierako gaiak garatzen dituzte. Sinestun kontenplaria gizonaren sorrerako irudietatik azken hondamendikoetara igarotzen da. Aldi baten amaierako igarotze krisialdi eta arrazionalismo gotikoko aldiaren inguru hartan “gizadiaren historiaren” laburpen baten moduko bat zen. Margoan bezala irudika dezagun, halakoak izango baitziren klaustroko kapitela ere, garai hartako gizon emakumeengan sortuko zuen eragin emozionalaren antzeko ideia hartu nahi izanez gero.

Eliza atari honen barrokotasuna estilo baten akidura adierazten ariko zen. Katekesi baten irakasbide zorrotzetan baino gainezka eginiko eta gaiztotutako herri fantasiaren irudikapena gehiago sartzen utzitako estiloa zen hau nonbait. Monastegietako artea, ikonoetako lasakeria horrek kutsatua gertatu zen, zeinaren aurka haserre biziz altxatzen hasiak ziren, nahiz eta aldi bateko eta erdizkako arrakastaz izan, Klarabaleko San Bernardoren asmoak.

6. IPARPIRINIOTAKO BASKONIAN ERROMANIKO ARTEA

Iparraldeko Euskal Herriaren erromanikoa, baserri girokoa bereziki, ugaria izango zen. Baina, gehienetan XII eta XIII. mendetako elizak ondorengo mendeetan funtsean aldatuak izan ziren eta burualde eta abside batzuk besterik ez da gelditu.

LAPURDI

AINHOAKO AMA BIRJINA. Bada **Ainhoan, Andre Mariaren** eliza bat, hare-harrizko harlanduen aparejua eta okre eta more kontrastezko margoak dituena, bisitariaren begirada liluratuz. Birmoldatu egin zuten XVI. mendean; bere barrunbean ez da dotoreziarik, ez berezitasunik falta, labe abside ederra, eta sinestun elkartearantzat gordetzen den esparruaren ingurune guztian, euskal erako zurezko balkoi bikoitz bat doa aldenik alde. Bere bost mailatako dorrea, oktogonoz hesitutako dorretxo batez bukatzen da, lau piramidetzarrez karratuan sartua eta arbelezko xafladun gezia duelarik buruan (XVII. mendea).

DONIBANE LOHITZUNEN SAN JOAN BATAIATZAIKOA. **Donibane Lohitzunen**, Luis XIV.a eta Espainiako printzesa zen Maria Teresa Austriakoa ezkondu zireneko **San Joan Bataiatzailearen** eliza oso adibide argia da lehen aipatu dugun berrikuntzen kontu honetan, bere oinarri erromanikoak besterik ez baititu gorde.

IRISARRIKO OSPITALEA. Gaur egun oraindik XII. mendeko eraikin bat ikus daitekeen **Irisarriko ospitale-priorretxea**, Jerusalemgo San Joanen zaldunena izan omen zen, hau ere XVII. mendean “zaharberitu” zutena da.

Senpereko elizak ere, XVII. mendeko erretaula galantean interesaturik eta bere euskal ezaugarri erako zurezko eliza-balkoia ikustera turista ugari biltzen duenak, baditu bere egituran XII-XIII. mendeetako aztarrenak.

NAFARROA BEHEREA

Zuzen zuzenean Iruñeko erregeen menpe zegoen eskualde honetan XII-XIII. mendeetako eliza aztarnak ez dira gutxi, baina, beti ere ondorengo mendeetan birmoldatuak eta aberastuak.

BIDARRAIKO ANDRE MARIA. Kanbotik 16 km-tara, baserriz ereindako, zelai berdezko paisaia eder bat begiztatu litekeen muino batetan **Bidarraiko Andre Mariaren** elizak, eskualde horretan ugari den hare-harrizkoa berau ere, bere hasierako erromaniko eraikuntzako aztarrenak baditu.

* * *

Laurhibar haranean, Donibane Garazitik bost kilometrotara **Alzietako Gurutze Saindua** eta **Baskasango San Andres** kapera erromanikoak daude, hargin berak eginak dirudite, hain baitira berdinak. Begien gozamenerako kanpoaldeko itxuraren goxotasuna eskaintzen dute, barrualdeko aberastasun ezohikoa lagun dutela: esku sotil baina jakintsu batek margotutako zurezko gangak.

HARANBELTZEKO SAN NIKOLAS. Nafarroa beheera alde horretan bertan, **Haranbeltzeko San Nikolasen** kapera beroa topa dezakegu, abeltzaintzako, merkataritzako eta erromesaldietako bide zahar ertzean kokatua. Priorretxe-ospitale batena zen eta XII. mendeko agiriek diotenez Maltako Ordenako "kideek" agintzen zuten bertan, Ostabat (4 bat kilometro harantzago, ez gehiago) alderat eta handik Orreagako igarolekura zihoazen milaka erromesei lagundu zietenak.

Badu oraindik aterpe ireki zabal bat, agian oso eroso ez bada ere, gauak harrapatu dituen erromesentzat segurua den aterpetxea. Erdi puntuko arku zabaleko aterpe hau, eskuairaz, kapera xume baten ondorengoa da, laukizuzeneko zorua du eta XII. mende aldera eraikia izango da seguruenik, eta barroko aldiaren berreraikia. Barrualdean ez du erromaniko estiloa gogora arazten duen ezer. Bere eliza atariak barruko zatian badu zorionean, Kristoren monograma duen krismoia eder bat, Alfa eta Omega, zirkulu batetan sartutako Maltako gurutzearen azpian.

BIDAXUNE. Baskonian beste asko bezala XIII. mendean eraiki ziren baina, erromaniko airea arnastuz, **Bidaxuneko** (XIII. mendekoa) eliza, erdi puntuko arku bikoitz bat duen eliza ataria ageri du, berezitasun batekin, inon kokatu gabeko giltzarri zintzilikako bat duela.

IRATIKO SAN SALBATORE. Haritzgurutzeko lepoa igaroz, prerromaniko abside baten zatia gordetzen duen **San Salbatoreren kaperara** iristen da. Bere eliza-barnea XII. mendekoa da, ondorengo mendeetan birmoldatua. Prerromaniko gurtza egin zitekeeneko toki batetan dago eraikia. Malta Ordenako ospitale zahar hau, kanpoan zutabe txikien gainean Gurutze-bide bitxi bat duena. Bere barrua, garai batean irudietan aberatsa zena, orain zoritxarrean hutsa dago.

Saint Jean le Vieux-ek (Donazaharre) badu oraindik *imus pirineus*-etako iragan latzaren zenbait oroigarri. Hemendik gertu, utzia dagoen **Done Bladiko** erromaniko santutegia dago, **Aphat-Ospital** deitua, Donejakue alderako erromesen ospital-aterpetxea izan zena. Badu oraindik zorrotz samarrak diren arkuen ataria.

Usakoako San Pierre eliza XII. mendekoa da, baina oso zaharberritua dago. Hala ta guztiz ere, badu oraindik bere atari zaharra, istoriodun kapitelak eta irudimenezko piztiak dituen.

Donibane Garazin merezi du historialariaren bisita **Ugandeko Santa Eulalie** elizak, non oraindik ikus daitezkeen erromaniko artearen aztarna batzuk, **Baigorriko Doneztebeko** elizak bezala.

ZUBEROA

Ordiarpen (Zuberoa) Nive ibaiaren ertzean, paisaia ederren batetan, zutik da oraindik **San Migel** erromaniko eliza.

Zilindro egiturako bi oinarrik, gotiko garaikoak ziurrenik izan litezkeenak, eliza-barne

soila beste ondoko biretatik bereizten dute. Erromaniko burualde zabala, erdiko zati bat eta alboetako biz osatua dena, kanoi erdiko gangaz estaliak, hiru zirkulu erdiko absidetan bukatzen da, baina berauen aurrean lotsatuki arku zorrotza azaltzen da, uste gabeko eta itxaropen sortzailea den kimu baten antzera. Itsatsitako zutabeak dituen oinarri gainetan kokatzen da burualde erromanikoa; Hurrengo zatiak konpondu beharra izango zuen, izan ere, oinarriak kapitelik gabeko eusgarri zilindriko landuez ordezkatuak izan baitziren arkuak han kokatzeko.

Raymon Ourselen ustetan, multzo hau dena “Zuberoako bizkonterri osoko eta baita Euskal Herri osoko ederrenetako eta bitxienetakoa da”.⁴⁴

DONE BLADI OSPITALE. Biarnoren mugan Zuberoako azken muturrera iristen bagara, bere historian Baskoniari hertsiki loturiko herrialdea izanik, aurkituko dugu bai azkenik, erromaniko artearen barruan benetan berezia den zerbait. Garai bateko **Done Bladi Ospitaletik** erromaniko-bizantziar eliza bat geratzen da, XII-XIII. mende bitarte horretan eraiki izan zena seguru asko. Ipar Euskal Herriak gaur duen erromaniko lanik ederrena eta interesgarriena da zalantzarik gabe, eta Euskal herrian Erdi Aroko frantziar ondareetan behar bezala zaindua izan den eraikinik bakarrenetakoa. Bi zaharberritu aldi jasoa da (1903 eta 1980).

Greziar gurutzearen egiturako **oinazalaren** gainean orekatzen eta antolatzen dira bere gorputzak gurutzetarako gangari eta oktagonozko linterna ikusgarri bati eusteko, tronpa gaineko kalifa-kupula bat buruan duela, berau delarik euskal lurraldeko ale bakarra.

Elizak gorde du bere hasierako gangaren egitura zati garrantzizko bat; harrিতuta utzi dituzte eraikuntzetako arkeologoak, absidearen hormetan atxikitako zurezko erlaitzaren egitura apartak eta erlaitz hori, estalkiaren egiturarekin elkartzen zituzten habeek. Zuraren hondakinen dendrologiko azterketak, lanak hasi izan zireneko ustezko data eman dute, 1184a.

Multzo batu eta trinko guzti honek, kanpotik begiratuta, tamainen joko eder eta orekatuak ukituta uzten du.

Historialariari eliza honek emango dion beste ustekabekoa *klaustraz* ala hare-harrizko konbinaketa geometrikoz, mudejar tankerako **leiho** itxiak dira. Xehetasun honen eta kalifa-gangak (gertuan duen Oloroeko Done Marian berrazaltzen dena), eskualde honek hispaniar lurrekin (Torres, Almazan eta abar.) izandako kultur batasuna adierazten du.

Donejakuera alderako erromesentzat Done Bladi bigarren mailako ibilaldia zen, non Euskal Herri aldera sartuz, Arlestik Somport-erantz zihoanetik desbideratzen zen.

HIRUTASUN EGITURAKO KANPANDORREAK. Gure herrialde honetan zenbat eta ekialderago sartu, orduan eta erromaniko aldiko aztarna ugariago eta bitxiagoak topatuko ditugu: adibide modura, **Laguinge-Restoue** elizan, Aturbetik 3 kilometrotara, **Sunhar**-ekoan, **Haux**-ekoan, non labe absideak, atari ederrak eta abar ikusten diren.

Baina ikusgarritasun bitxiena, hirutasun egitura duten kanpandorreak dira: hormapiko oso garaia, pinakulu hirukoitz batetan bukatzen dena, erdiko hortza garaiera handiagoa hartuz nabarmentzen delarik. Mota bitxi honetako erakinik adierazgarriena **Gotañe-Libarreux**-eko **André Done** elizan dago (Aturbetik 10 km-tara). Baina ez dirudi erromaniko garaikoak direnik.

SANTA GRAZI. Biarnoko mugan, baina Zuberoako lurralde berean, eskualdeko santutegirik ospetsuena aurkituko dugu, historiak aberatsa dena, frantziar bidean kokatua delako eta bereziki garrantzizkoa erromanikoaz eskaintzen eta gordetzen duenagatik. **Santa Graziko** eliza da, erromesaldietako santutegi honetan, Zaragozako zaindaria den, santa martiriaren besoa gurtzen da. Antzinen abatetxe bat izan zen, XI. mendean Frantziako erregeek, Aragoikoek eta Nafarrek sortua izan zen, toki hunkigarrian mendi lepo eta uharren artean estuki itxia dago.

Kareharriz eraikitako elizak badu kanpandorre erdi bat, estalgarri eta guzti, eta oso berriak diren kontrafuerte handiak (XIX. mendea).

Eliza zaharrak hiru eliza-barne ditu, lau tartetakoak eta hiru abside. Transeptuko eta absidetako oinarriek enborkonikozko kapitelak daramatzate, bibliako historiak ongi zizelatuak (emakume santuak eta Apostoluak Kristoren hilobi aurrean) eta profanoak (ehizakoak, txalupariak, sinbolo irudiak).

Iparreko arkupea, elizarako sarbidea dena, gai figuratiboak dituzten kapitel eta arkiboltaz apaindua dago, eta bere tinpanoan alde banatan aingeru bana duen krismoierder bat.

OLORUEN. Eskualdeko erromanikoaren begizko ezaguera osatzeko Baskoniaren muga es-

tuetatik irten eta euskal lurrarekin bere historiazko hainbat elkertasun, bai ahaidezkoak nahiz politikoak gogoratuz **Biarnon** sartu beharko genuke eta lurralde honetako hiriburua bisitatu.

Santa Gurutze. Oloruen deigarriena **Santa Gurutzeko eliza** da: Hiru eliza-barne, hiru tarte eta hiru abside ditu, kalifa estiloko tronpa eta nerbio gainean oktogono ganga nabarmena duelarik; istoriodun kapitelak.

Andre Maria. Hiri berean **Andre Mariaren** eliza bisitatzea merezi du, garai bateko katedrala.

Ikonografia konplexuzko **atari** sonatua dauka: arku handiaren azpian, erromaniko irudi-menean oso arrunta ez den gaia, Kristoren gorputz hila gurutzetik jaisten. Arku handi horren barruan beste bi daude, alde banatan kokatuak, non, Apokalipsiako 24 zahar Bildotsaren inguruan eseririk dauden bileraren adierazpena den. Arkuaren arkiboltatan hainbat urtarotetan gizonaren lanei dagozkien eszenak daude adieraziak: Badira ehiza, arrantza, mahats biltzeak eta batez ere, etxeko eta herriko otorduen eszenak. Hemen, erromaniko ertilari herrikoia hizkera bizi eta ekintzailean adierazten da.

7. ERROMANIKO ARTEA ARABAN

Arabako lurraldean, zorionez gorde ahal izan da bere erromaniko artearen ondare zati handi bat. Bere ezaugarria da, monumentuzko apaingarrietan kalitateaz gainera ugaria dela emaitza. Arabako erromanikoaren historia osoaren azterketa, behar bada, oso oinarritzko “lehen erromaniko” baten urratsak miatuz hasi beharko litzateke, XI. mendean jada bere lehen haur hotsak emanak izango zituen probintziaren iparraldeanean Donejakue alderako erromesek ezkutuko bideen bila ibilitako haietatik, hau da, Ayuda haranean zehar, Valdegoviatik eta Ebroke goialdeko aldetik, non defentsazko dorreen babesean bizirik gordeak izango ziren populazio guneren batzuk.⁴⁵

Hain urrutiko kronologia hori agian **Toberako Santa Maria** elizatxo bitxiari eman beharko zaio, zirkuluerdiko burualdea eta kapitela irudidunak, oso erliebe lauez landuak, eta prerromanikoa gogora arazten duen kanpai motako janzkerak dituztela.⁴⁶

Egia da, benetako monumentuzko erromanikoa den eta azterketa egiten uzten duen ongi zaindurikoa Araban aurkitzea ez dela posible, **XII. mendean oso aurrera** ez bada, nafar errege Santxo Azkarra eta Santxo Indartsuaren eskutik fueroak Trebiño (1161), Biasteri (1164), Labranza (1196) eta Gaztelako Alfontso VIII.ak Lapuebla (1190) bezalako herriei ematen hasi zirenetik, hau da, erromanikoaren beranduko aldietan. Atzerapen hau erraz ulertu litekeena gertatzen da, eskualdearen politiko historiatik begiratuz gero, izan ere, arabar lurraldeko ia gehientsuenetan erlijiozko eta kulturazko ezarpen egitasmo gutxi egitaratu zitezkeen sarrazenoen matxinaden aurrean abangoardiako gotorleku iraun behar izan zuen urteetan. Iruñeko erregeen zaharberitze egitasmoetan, Araba, XII. mendearen erdialdetik aurrera bakarrik sartu izan zitezkeen.

Halaz ere, atzerapen hau berehala izan zen berdindua erlijio-arteazko eraikuntzen egitasmo ugariak ibilian jarri zirenean. Arabako mugetatik errekonkista borroka frentean betirako ihes egin zuenetik gertatu zen biztanleriaren hazkundeak eta ondoriozko biztanleriaren kokapenak eta lekune irekiak laborantzan jartzeak gurtza tokien benetako beharra erabaki zuten. Erromaniko arkitekturaren ernamuintze hau, bi ezaugarri orokorretatik deskriba daiteke: ugari izatea eta landakoa izatea (bi edo hiru monumentuzkoagoak diren eraikuntzak izan ezik). Lopez del Valladoren ustetan, erromaniko monumentuetan ehun arte ere konta daitezke, osorik nahiz zatian gorde direnak, zenbaki horretan protogotiko estiloa azaltzen zaien eraikinak sartuz gero.⁴⁷ Eraikinik ezagunetatik lauzpabost aipatuz hasiko gara.

ARMENTIA

ARMENTIAKO EGOITZA. Velegiako gotzaina zen Alvaro baten ziurtasuna badugu agiritan 881. urtean jada, arabar lurraldean izan zenekoa, eta 987. urtean berriz Munio azaltzen da “Ara-

bako gotzain” bezala, baina ez da zehaztasunez agertzen gaurko Gasteizetik 3 km-tara dagoen **Armentiara** noiz aldatu zen egoitza. Kalagorria musulmanen eskuetan erori zenean eta Valpuestako elizbarrutia sortu zenean, zeinaren menpe geratu zen arabar iparrekialde osoa, Bizkaia Enkarterrietara arte elizaren babesik gabe geratua izan zitekeela uste izaten da; inola ere, hau izango zen Armentian egoitza zuen Arabako gotzaindegia sortzeko. Eta han gelditu zen 75 urtez, nafar indarrek Kalagorria berreskuratu eta herri hartakoan berriro Arabako gotzaindegia bat egin zuen arte (1087).⁴⁸ Armentiako egoitza Kolegio-etxe bezala 1498. urtean, Gasteizko Santa Mariara eramana izan zen arte, gelditu zen.

ELIZA. Armentiako eliza lehendabizi San Andresi eta azkenik San Prudentziori eskainia izan zen. Kaskanteko Errodrigo, 1146tik 1190era Kalagorriako gotzaina izan zenak sagaratua izan zelarik, argi dagoen bezala, XII. mendeko bigarren zatian izango du eraiki zeneko data.⁴⁹ Berrikuntza handiak egin ziren 1776. urtean, batez ere, kanpoko aldea ukitu zutenak, desagertu egin baitzen ataria, arkupea (zimitorioa) eraikiz eta horma berriz eraikin zahar osoa inguratuz, absidea ezik.

Eliza-barnea lehenbiziko egiturakoa izango da, latin gurutzekoa, orain ganga modernoz estalitako gurutzadura duena. Alboetako bere bi besoak puntudun kanoizkoak dira. Gurutzaduraren gainean zinborioa altxatzen da, gurutzeriazko bi arkuz osatua dena eta bere abiapuntutan tetramorfoaren (lau ebanjelariak, lehoi, zezen, arrano eta aingeru buruetan sinbolizaturikoak) irudiez eutsitakoa; Iratxekoa eta Lizarrako San Migel elizakoak gogora ekartzen dizkigun kupulako gangak eta Gaztela-Leongo antzeko egitura garaikideetan, Poitou frantsesarenak izan litezkeen iturriko jatorrikoak jartzen gaitu pentsatzen.

Armentiako aldare aurea bi zatitan antolatzen da; kanoi gangaz estalia bata, gurutzadura-ekin elkartzen den garaipen arkuaren egiturari egokitutakoa; eta ondoren, txikiagoa eta estuagoa den absidea, labe gangaz estalia. Absidearen sakonean hiru turuta-antzeko leiho irekitzen dira, erdi puntuko arkuez; beroien azpitik bost ilaratako erlaintz xakeztatu bat igarotzen da.

ELIZATEA. Oinetan bi ate zeuden, iparraldera bata, komentuko gelatara sarbidea zuena eta hegoaldean bestea, gaurko modura, kanpoaldera ematen zuena. Elizpean, 1776. urtean kokatu ziren eliza hasierako ate nagusian zeudenak ziren erliebeak.⁵⁰

Antza denez hegoaldeko atariak bi mailatan landutako lanak dauzka. Azpikoan, erdi puntuko arkuaren azpian Bildotsaren tinpanoa erakusten zuen ateburudun ate bat zegoen; gainean, begi ala agian leiho baten inguruan, Apostoluen Salbatzailearen tinpanoa zegoen kokatua eta sailhetsetan Santo Entierro eta Anastasisenak izan behar zuten erliebeak. Eskultura lan guzti hori, XVIII. mendeko berrikuntzan eliza aurrera ekarri zen.

Ulertzekoa da, jatorrizko elizari egin zaion berrikuntza garrantzizko horren ondorenean Armentiako basilika horrek gaur eskaintzen digun gauzarik nabarmenena eta interesgarriena **eskulturazko apaingarrietan** dagoela esan behar izatea, ez berrikuntza aldian zorionez salbatu ziren bere kapitelen eta erliebeen kalitate eta berezitasunagatik bakarrik, baita erliebeei ikonologiako interpretapen bat eman eta jatorrizko ordena eta kokapena agiriataratu nahi duen historialariarengan sortzen duen arazoaren larritasunagatik ere.

Estilistikako azterketak erakusten duenez eskulturen tailatzea hiru maisuen artean egina da.⁵¹

Lehenengo maisuarenak lirateke absideko leihoaren kapitelak. Aldarte herrikoia, tolesgabea eta adierazkorra duen ertilaria da, egituratan nolabaiteko arkaikotasuna duena, zenbait geometria sinplifikazio alderako joera duena. Egitura bitxiko mamuak, deabruzko buruak adieraztea gustatzen zaio, landare gaiez nahastuak. Bere lanei XII. mendearen azken hereneko data jarri diezaiekegu.

Bigarren maisua, Galtzadako artearen egitura eta gaiei dien leialtasun batetan azaltzen da. Berari zor izango litzaizkioke gurutzadurako zortzi kapitelak; eta baita agian bertako harburutxoak eta ebanjelariak ere. Gizakundearen, Konstantinoren eta eliza aurreko beste erliebe batzuetan ere bere eskua sumatzen da: berauen artean Bildotsaren tinpanoa. Bere lan honi 1200. urte aldeko data eman diezaiokegu.

Hirugarren maisuak, XIII. mendean jada, Silosko arteraino eramaten digu pentsamendua, bai Kristoren hilobiko Marien irudiarengatik eta baita eliza aurreko Anastasis eta Apostoluekin dagoen Kristoren tinpanoagatik ere.

HARRI PONTEA. Bada Armentian baita erromaniko harri ponte bat ere, zimazio baten zatia izan behar zuen oinarri baten gainean jarria dagoena. Kopak tailatutako apaingarriak ditu, angeluetan ferra lankera batzuk imitatuz, koruko zutabeen oinarrietakoak gogora arazten dituen arkutxo batzuk guztia inguratzen dutelarik.

ESTIBALITZ

Gasteiztik 8 bat km-tara, mendixka baten gainean, 1074. urtean jada bazen Naiarako Santa Maria la Realaren menpean zegoen monastegi bat. Bi tartetako eliza-barnea zuen. Mende honen hasieran hirugarren tarte bat erantsi zitzaion. Eta 1972-1973 bitartean burutu zen hirugarren zaharberritu aldia.

ELIZA. Gaur latin gurutzeko oinazal gainean eraikitako basilika bat ikus daiteke, gurutzaduran linterna duena, erdiko eliza-barnean abside bat eta gurutzaduraren beso gainean irekitzen diren bi kaperei dagozkien beste bi. Armentian bezala, elizaren burualdea, aurreko tarte baino txikiagoa den laukizuzenezko tarte bat eta zirkuluerdiko abside batez dago osatua. Honako hau gurutzadurara irekia dago puntadun garaipen arku baten bitartez eta kainoi gangez estaltzen da. Labe gangaz estaltzen da absidea eta xakeztatutako lau ilaratako erlaitz bate-tatik abiatzen da. Erdi puntuko arkuak dituen bi leiho bakarrik irekitzen dira sakonean, lauak dira, hona ermita batetatik ekarriak izan zirela suma arazten dute. Hegoaldeko absideak ere bi leiho ditu.

Hegoaldeko gurutzaduraren gangak eta eliza-barnearenak puntudun kainoizkoak dira, iparraldeko gurutzadurako besoetakoak berriz ojibazkoak. Eusgarriak prismakerazkoak dira, zutabeak itsatsita dituztela, arku zerrendak eta barruak zurkaiztuz, zeinetan gangaren ojibak zamalkatzen diren. Oskolpea edo zinborioa kanpoaldera nabarmentzen da, dorre karratu moduan eta angeluetan zutabetxoak dituena. Berandukoa da bere data, arkuen zurkaiztetatik eta bere eskultura apaingarrien garapenetik atera litekeen ondorioa izanik.

ESKULTURA LANAK. Eskultura lanak, bere eliza-barne bakarrean, kapitelen eta zutabeetan banatzen dira. Hemen ere estilistikazko azterketak hiru maisuen aipamena egin arazten du.

Lehenengo maisua gurutzaduratik burualderako lau kapitelen egilea litzateke. Beroietan Erospearen misterioa azaltzen da ikusgai: Adan eta Ebaren bekatua, paradisuatik jaurretzea, Aingeruak Mariari eginiko bisita, bekatu nagusiak.

Bigarren maisua, zenbait islandar aztarnei loturiko hainbat klasizismorengatik, eta zulgailu teknika dela eta ezagutuko litzateke. Barruko kapiteletako zenbait zor zaio: bata gurutzadurakoa, bestea eliza-barne abiapuntukoa eta bi Epistola aldean.

Eliza **atariei** buruz berriz, esan dezagun **sartaldekoak** ez duela ezer berezirik: Berregindako ate bat da horma bular edo kontrahorma lauen artean kokatua, arku zorrotza eta kiribilezko kapitelen eskemak dituen bost arkibolta lauak dituen.

Hegoaldeko atea deigarriagoa da, monumentuzko eskulturaren benetako harri bitxia; nahiz eta Lopez del Valladoren ustetan, edergarritako ugaritasunak kalte eragiten badio ere osotasunaren dotoreziari, bere eusgarrien apaintaketak miresmena sortzen du, berauetan Borgoinako klunitar elizetako inspiratze ongarri bat ikusiz, Gaztela edo Aragoitik (Uncastilloko Santa Maria) agian zeharka jasotakoa.³² Eliza ataria inolako zalantzarik gabe XII. mendean landua izan zen.

Ateangoetan ukondotutako bi zutabe ditu alde banatan, apaindutako fusteak, simetrikuki irudi berak errepikatuz; halaz ere eskuinaldekoak ezkerrekoak baino taila lan finagoa agertzen du, izan ere, lehenengoaren perlaz tartekatutako lau loreostotako nerbidun loreak, marrazki geometriko lauak bihurtzen dira ezkerreko zutabeen.

Atearen ondo ondoko beste zutabeetan, fusteetako apaingarriak txirikordazkoak dira, gurutzatutako lau harizpien zerrendatan. Beren kapitelen eliza barruko aldean bestelakoak dira. Hauetako bik badute nolabaiteko korintio airerik, beste biek landarezko erroloekin jokatzen dute.

Ateangoetan irudiak azaltzen dira: ezkerretara Pantokratorren gaia: eskuinetara, San Joan Bataiatzaileaz gainera, gurutzatutako zenbait irudi apaingarritako hostotzekin. Lau arkiboltak agerian dituzten egiturak eta eskemak apaingarritako soilak dira. Beren erliebeetan Gizakundearen Birjina, sagitario bat eta abar. ageri dira.

Estibalitzeko eraginak egiazkoa dirudi Argandoñan, Duranan, Lasarten, eta bereziki Lopidan.

SAN BIZENTEJO

San Bizentejo ermita zoragarria, gaur egun San Bizenteko arabar herriko Guztiz Garbiari eskainitako ermita bezala ezagutzen dena, 1963. urtean izan zen zaharberritua. Epigrafiako idazkun bat daukanez, 1162. urteko data zehatza emateaz gainera, eskaintza bat ere baduena:

IN NOMINE DOMINI NOSTRI JHESU CHRISTI
AEDIFICATUM EST HOC TEMPLUM
IN HONOREM SANCTI VICENTII
ERA MILESIMA CC.

Eliza gozo honen bizantziartzaila jatorrizko eiteak ez harritzeko, gogora dezagun garaisu horretan bertan Zamorako katedraleko kupula eraikitzen ari zirela (151-1174), hain bizantziar joera garbikoa dena. Oso neurri txikikoa da, euskal erromanikoan aurkitzen dugun ia guztia bezala, San Bizentejo Gasteizko elizbarrutiko eraikinik ederrenetarikoa da.

ELIZA. Oso da soila bere arkitektura: eliza-barne bakarra, bi tarte eta hirugarren tarte motzago batez osatzen den aldare-aurrea eta zirkulu erdiko absidea. Harlanduzko gangez estaltzen da, kainoi erdi zorrotzez eliza-barnean eta labe gangaz absidean. Arku zerrendak, zutabe erdiak itsatsian dituzten harroinez osatuak diren babesgarrietan etzaten dira. Neurri handiko bere kapitelen badituzte akantu eder estilizatuak eta giza aurpegiak ere. Lanketaren fintasunak eta beren buru zuloen sakontasunak bizantziar eta musulman eraginak kanporatzen ditu. Barruko hormetan apaindu gabeko mentsuletan kokatutako erlaitz bat doa, burualdean giza eta animalien irudiz eta landaredi eta geometria gaiez edertua bada ere. Absidean dauden hiru turuta-antzeko leiho irekitzen dira modu berean kanpoaldera. Aldare-aurreko tartearen alde banatan bakoitzak erdi puntuko arku bikoitza duen bi horma-konka egin ziren, mainel sendotan kokatzen direnak eta egun inork ez dakien moduan galduak badira ere.

Kanpoaldean, absidea horma bularrez bereizten diren bost planotan zabaltzen dira, zutabe erdiz eta beren arteko poligonozko oinarriez osatuak; zutabe erdi hauek hiru hutsartetako arkuak zurkaizteko balio dute. Harroinak teilaturaino igotzen dira urratuz, hau da, beren neurria haziz. Bi kapitel erakusten ditu bakoitzak, garaiera desberdinetan. Teilatuaren ondo-koek, oso zulatutako hosto sortez apainduak daudenak, paregabeko edertasuna dute.

Bata bestearen gainean jarritako gorputzek absidearen neurria goialderako mugimendua areagotu egiten dute. Lehen gorputza trinkoa eta zirkuluerdikoa da. Bigarrenak bost horma-tal osatzen ditu, aurretik aipatu ditugun hiru hutsarteetako erdikoan irekiz, landaretza apainketa naroa duten arku eta kapitelak dituztela. Hirugarren gorputza berriro ere zirkuluerdikoa da eta bere apainduretan, erlaitzetan kokatutako hirugingildun arkuitsuak daude itsatsiak.

Elizako sarbidean zistertar kapitelen zurkaiztutako sei arkibolta dituen ate bat dago, musulman airea duten biribilak dituzten eta apainketa soileko hiru ezik, lauak diren harlandu hegal baten pean. Oso ederrak dira bere kapitelak, korintio arte garbi samarrekoak batzuk, hostotzak jakintsuki tratatuak daude, buru zulaketa egokiez.

San Bizentejo oso eraikin berezia da euskal erromanikoaren barruan. **Estilistikazko antz** ugari erantsi izan zaizkio: Silos, Donejakue, Zamora, Burgundiakoa eta abar.; eta guztien gainetik bizantziar eta musulman ereduak. Bestalde, San Bizentejoko ereduak Araba, Errioxa, Nafarroa eta Gaztelan hedatzen direla esan izan da. Begien bistakoa dirudiena da egilea, kanpotar ertilariren bat izan zela.

TUESTA

Arabako hego-mendebalde ingurunean Tuestako Jasokundearen parroikia, “Gaubeako katedrala” deitua izan da. Harritzekoa da, hain antzinakoa den lekua izanik (993. urtean jada agiriataratua da) bere eliza erromaniko-berantiarren historialarien arretarik ez erakarri izana mende honetara arte.⁵³ Agian, ahazte honen arrazoia estiloetako nahasmenduan eta eliza honen eraikitze aldietan eman den kronologia desberdintasunetan bilatu beharko da. Eraikitzen

XIII. mendean hasia bazen ere, bere gorputz eta esparruak ondorengo eranskinenez aldatuz joan da.

ELIZA. Eliza-barne bakarrekoa da, 29 m. luzean eta 11 m. zabalean, lau tartetakoa eta santutegiaren zatia ere erantsi behar zaiona, poligonozko burualde batez itxiz, bost hormataletan bilduak non, beste hainbeste leihotan irekitzen diren. Bere aparejua ezin hobea da, isodomozko kare harri landuak dituena, oso berdinduak neurrian eta bukaera zaindua ertzetan. Erromanikoaz pentsa arazten digun gauza bakarra bere burualdea da: erdigunea den espazioa, zeinarengan marra indargarriak giltzarrian biltzen diren, gurutzea daramaten aingeruan inguruan, eta batez ere garaipen arkuaren amaieran kokatua dagoen Pantokratorrenean, zeinaren gainean badirudien gangako sei zainak batzen direla. Hauek gangetako osagaiak, absidedeko poligonoko angeluetan sartuak dauden zutabe ederren kapitelen gainetan zama arintzera datoz.

ELIAS MAISUA. Ez dugu arrazoirik ikusten maisu eraikitzailearen izaera zalantzan jartzeko, zeinaren izena *–Elias–* idazkun bati itsatsia doan eta erromanikoaren espirituaren arabera eskatologiako egia galanten aurrean sinestunari bere betebeharrak gogorarazten dizkion:

“O DIVES, DIVES,
NON OMNIS TEMPORE VIVES
FAC BENE DEO IN VIVIS,
POST MORTEM VIVERE SI VIS.
ELIAS ME FECIT”

*(Oi aberats, aberats,
ez zara betirako.*

*Egizu on Jaungoikoarentzat gizonengan,
hil ondorenean ere bizi nahi baduzu.
Eliasek egin ninduen.)*

MARKIZ

Trebiñoko konderriaren mugako arabar mendialdeko eskualdean dagoen hiribildu Markizetik kanpo dagoen **San Joan ermitaz**, mintzatu gara aurreko atalean. Hau ere, gaurko egunotara arte katoliko gurtza leku bezala gorde izan den erromaniko monumentu deigarria da. Berari buruzko agiririk ez da ia geratu baina, bere aurrealde nagusian duen idazkun batek 1226. urtera garamatza, bere eraikuntzaren eta Juan Perez, Kalagorriako gotzainak sortu zue-neko data modura.⁵⁴

ELIZA. Iragaita aldiko eraikin baten aurrean gaude, lanketa oneko harlanduez jantzia, hegoaldeko eliza-barne horma ezik, hau harlanduskoz eraikia baitago. Kanpoaldetik, eraikin osoa bisitariari erliebe deigarriaz azaltzen zaio, bai aldaparen galga konpontzeko bere burualdea altxatzen deneko harroinengatik, nahiz edergarritarako dituen apainketa gaiengatik: takeatuzko apaingarriak dituen erlaixa eta horma bi gorputzetan zatitzen duen eta goialderako mugimendua, multzoaren zabalerako garapenarekin oreka ederrean zatitzen duen altuera erdiko inposta marra bat.

Arabaldeko eliza txiki guzti hauen eskemaren arabera, bere oinazala areto egiturakoa da, hiru tartetako eliza-barne bakarrekoa, zertxobait zorrotza den kanoi ganga, pilastratan zutitutako bi arku zerrendez zatitua. Bi tartetan zatitutako zirkuluerdiko burualdea da, zeinaren altuera pixkanaka gutxituz doan. Burualdearen eta gainerakoaren altuera desberdintasunak tamainan arteko joko ederra eskaintzen du. Estalgarria, hasieran egurrezkoa izango zena, zaharberritze aldiren batetan beste zeramikazko burdin lan batek ordezkatu zuen.

Bat bestearen atzetik estutzen diren bi tartetan zatituta dago burualdea. Absidearen erdigunean, gainerakoak baino neurri txikiagoko hutsarte bat dago. Erdi puntuko arku egiturakoa da, eta inposta batean kokatutako bi baketoiez osatua da. Burualde osoa horizontalki tartekatuta dago biletez apaindutako inposten bitartez. Harritu egiten du barruko apainketa soilak, eta bere landarezko kapiteletako eskematismoak.

Atari bakarra, eliza-barnearen bigarren tartearen hegoaldeko aurrealdean dago irekia, turuta antzeko ate bat jartzen uzten duen kanpoalderako gorputz bat osatuz: Landarez eta besante sortez apainduriko hiru arkibolta ziriez (baketoiez) tartekaturik. **Arkiboltak**, hiruna atzapar

harroinezko zutabeen gainetan atsedean hartuz eta baketoiak zutabe bitartetan; eta sistema bera azaltzen da atezangoetan. Kapiteletan landarekiak azaltzen dira gehien. Lopez Valladori arkiboltak lantzeko erak iradoki dio, lan hauen egilea Estibalitzeko edo Duranako eskolako ertilaria izan zitekeela.⁵⁵

Hegoaldeko horman bi antzeko **leiho** daude, bata atariaren ondoan eta eliza-barnearen lehen tartean bestea. Erdi puntuko arkuak dira, baketoiztatuak eta hiruna atzapar harroinezko zutabe parean, inposta soilak eta akantozko kapitela ongi landuak eta zutabe atzeko harroinetan besante sorta.

ARABAKO BESTE ERROMANIKO ELIZA

Arte historialariarentzat garrantzizko alderdiak eskaintzen dituzten beste elizen artean, arabar lautadakoak dira nabarmenenak, gotzain egoitza izan zenetik ez oso urrutian.

LASARTEKO ELIZA. Lasarteko lehendabiziko elizatik absidede bi turuta antzeko leiho gelditu dira, Armentia eta Estibalitzeko eskultura eta erliebeen garai berekoak diruditenak eta beharbada egile berak tailatuak. Hego aldean dagoenak akantoz apainduriko hiru arkibolta ditu, bai barrualdean nahiz kanpoan.

Lasarteko deigarriena absidearen hego-ekialdeko horman duen beste **leihatea** da. Apostoluen irudiak ditu bere leiho-zangoetan, sei kanpoaldean eta beste seiak 1974. urteko zaharberritzean bistaratu diren barrualdeko turuta antzekoan. Irudiek ez dute ezaugarririk eta kapitelen azpiko ondo ondoko fusteen ordez jarriak daude, antzinako kariatideen tradizioa eskuratu nahi izango balitz bezala. Hauetan, Armentiakoen gelditasun bera eta zapien kokamen bera sumatzen da. Leiho honen gainerako apainketa akanto hostoen eta geometriazko gurutzelaratuetan oinarritua dago.

Zaharberritzearen aurretik Aingeruak Andre Mariari eginiko bisitaldiaren bi irudiak hutsartearen saihestak hartzen zituzten, beste irudien kariatide jarrera berdinean. Ezkerretara aingerua lore bat eskuan duela; eskuinaldean Birjina, barkila antzeko tolesturak dituen soingainekoaz jantzita. Azkenekoz zaharberritu zenean bi irudi hauek eliza barnera sartu dira.

DURANAKO SAN ESTEBAN. Duranako San Estebanen XIII. mendeko elizan ere, antzinakoena eta ikusgarriena **ataria** da, zeinari burualdea XVI. mende aldera bi tarteetan zabaldu egin zitzaion. Bere arku zorrotza, lau zutabe bihurrituen gainean iraultzen da alde banatan eta hauek hostotza soilaz apainduriko harroinetan. Lau arkiboltak daramaten apainketak harriztauzten du ugartasunez eta ekialdekotasunez.

Apainketa nahiko laua da. Arkutxoak, palmondo hostoak (garoak), izarreztatutako zirkuloak, zinten sigi sagak eta sugeak dira oinarrien apaingarriak eta zutabeen oinarriak. Atezanogoen izkinak eta hauen aurreneko aurpegiak eta arkibolta batzuk, ekialdeko airea dutenak dira. Eta agian Ekialdetik etorriak izango ziren baita ere, (Lopez del Valladoren ustez) kapiteletan, buru latzak, gezurrezko kiribildurak, palmondo hosto zakarrak, zirkulu eta triangeluak landu zituztenak; eta zenbaitzuen izkinetan borrokan ari diren mamuak, arrano hatzparlariak, kopa beretik edaten duten hegaztiak eta abar.

ARGANDOÑAKO SANTA KOLUNBA. Gasteiztik eta Estibalitzetik kilometro gutxitara **Argandoñako Santa Kolunba** elizak XIII. mendeko arabar erromaniko elizak duten egitura ezaguna erakusten du: eliza-barne bakarra, puntudun kanoi erdiz estalia, hiru tartetako arku zerrenda, zirkulu erdiko absidea, eta abar.

Badu **atari** eder bat ere, Estibalizkoaren antzera zestozko fusteak dituen zutabeduna; eta absidean, leiho bikain bat, lehen ziren bietatik bat. Harrigarriak dira bere zimazioak eta bere sei pare zutabeetako kapitela eta hauek kokatuak direneko atezango izkinak dituzten apaingarri ugariak. Duranako ahaidetasuna oso begien bistakoa da.

LOPIDANAKO ELIZA. Arabar elizetan, Estibalitzeko eragina nabariaren agertzen zaiona, agian **Lopidanako** parroki-eliza da. Bere arkuen zurkaiztea oso deigarria da, hutsarteetan batez ere. Laukizuzenezkoa du burualdea, bizkaitar erromanikoa bezala. Absideak zenbait leiho dauzka baketa handiz osatutako arkiboltak dituztenak, baketa handidun zutabeetan zatikatzen direnak berauek ere, baina kapitela oso bereziki; hauetako batzuk giza buruez soilik osatuak.

Zalantzarik gabe Lopidanako gauzarik deigarriena bere **atari** ederra da: Hiru arkibolta ditu, hiruretan erdikoa akanto estilizatuek edertua da. Alde batetako zutabeak beste aldekoen berdinean dira. Kanpoko lauak zestozkoak dira eta barruko biak erretikulatuak.

Argandoña eta Lopidanan bezalako fuste zestodunak **Okarizen** ere ikus daitezke, zalantzarik gabe Estibalitzeko monastegia izango zen arabar erromanikoaren fokua den horren eragitan sortutako lana.

BASELIZAK. Nafarroan bezala Araban ere, erromaniko arkitekturaren zerrenda oso batek lekuen sail luze bat aipatzera behartuko gintuzke, parroki eliza izan ziren **baselizetatik** hasita. Bi aitatuko ditugu, hara nola:

Amamioko San Joan, Donemiliagaren menpeko Araia eta Albeniz komunitate herrian; oinazal laukizuzenekoa duen eraikin txikia, burualdea zuzena, ongi eraikia eta bertan turuta antzeko leihate bat. Burualdeko saihetsetan inposta xakeztatua beste apaingarririk ez duena.

Toberako Santa Maria ermita, lehen esan dugun bezala, probintziako hego-mendebaldeko eskualdeetan erromaniko elizetan zaharrena dena.⁵⁶

GOTIKO ALDERA IRAGAITEKO ELIZAK. Tuesta eta Markinezen frogatu dugun bezala, gotiko alderako iragaitea beste eliza askotan ere adierazten da eta hauetako batzuk merezi dute hemen aitatzea:

Aiarako Ama santutegia (Dulantzi) protogotiko egitura garbikoa da, deskribatu dugun eskemaren arabera; apaingarri gutxikoa: apaingarrizko landareak dituzten kapitela batzuk, aldare aurrearen hegoaldean hutsarte garrantzizko bat, hegaleko harlandu sail bitxia eta abar.

Huetoko bi parrokiak-elizak, beren egitura XIII. mendeko protogotiko kerari dagokio.

Hueto Goikoan dagoenak, harlanduzko horma zabalaren monotonia, hiru gorputzetan banatzen duten bi inpostek eta erdi puntuko bi leihok hausten dute, baina ez hauetan, ez erlaitzetan, ez hegaletan, ez eusgarri dituzten harlandutxoetan ez da ikusten inongo apaingarri eta moldurarik.

Hueto Behekoan berriz, apainketa lana oso bereziki zaindua da. Burualdean bere hegalek oso apaindutako harlandu ilara agertzen du; gero, absideko erdiko gorputzeko txanponetan, itsatsitako zutabe erdiez banatuta, ia erdi puntuko hiru leihotzar daude, akantozko eta xakeztatuak diren arkiboltaz apainduak batzuk. Ederrak dira baita ere kapitela apaintzen dituzten akantozkoak. Arku zorrotza duen elizako ataria, baketoiak dituen bost arkibolta dituen da eta hauek apainketa ugaria duten kapitela koroatuak diren baketa handietan etzaten dira: hostozak, giza irudiak, buruz buruko animaliak, eta abar.

Betoñoko San Estebanen atariak, proportzio ederrak ditu eta ia zurkaiztu gabea da. Bere hiru arkiboltak, begi apainketa urrikoak, ia kapitela berdina dituzten hiru zutabe paretan atsentzen dira, soil soilik, akanto hostoz, kiribilduraz eta pinaburuz apainduak dira.

Beste garrantzizko aztarnak **Urrialde, Miñano Txiki, Gaceo** eta **Biasteriko** San Andres, eta abarretako elizetan ikus daitezke.

8. ERROMANIKOA BIZKAIAN

Bizkaiko erromanikoa, zalantzarik gabe Arabakoa baino gutxiago da, bai zenbatekoan nahiz nolakotasunean. Halarik ere, lurralde honetan aurki ditzakegu zati eta puska ugari gainera, erromaniko aldikoak izan daitezkeen eta ia osorik dauden eraikinak ere.⁵⁷

Hemen ez dugu (Arrigorriaga) **Abrisketako San Pedro** ermitaz hitz egingo, aurreko atalean jada, prerromaniko eta agian bisigotiko aztarna batzuk dituen kapera oso antzinako honen aipamenak eginak baititugu.

Muxikan, erdiaror arte historialariarentzat garrantzizko diren bi gurtza leku aurki ditzakegu: **Ugarteko San Bizente** parroki eta **San Erroman** ermita.

UGARTEKO SAN BIZENTE. **San Bizenteren** elizak, erromanikoa izango zen garai bateko eliza baten arrastoak baditu, hara nola, oinazal laukizuzena, bi tarte karratu eta burualdea. Gogoratu ditugun arrastoak, iparraldeko horman hutsarte bikoitz pare bat, gauritsuak badira ere, eta zenbait harlandutxo bestaldeko horman, eliza aurrean babesten direnak eta profil ganbil bateko erlaitzari eusten diotelarik. Erlaitzean, apainketa gaiak arte hostozkoak dira, modu zakarrean landuak baina berezko halakoxe grazia dutenak. Bost harlandu txikiak figuratiboak

dira, baina denboraren zaharkitzea dela eta ezagutu ezinezko gaiak dituzte. Teknikaz berriz, esku zakar bat erakusten dute, nahiz eta beste alde batetik lan osoa, XII. mende bete betearen aurrekoa ez den erromaniko arteari dagokiona izan.

SAN ROMAN. **San Roman** ermita, tontor atsegin batetan dago kokatua eta ohiko eliza-barne bakarra eta burualde laukizuzen eskemari jarraikitzen zaio. Harri-horma xumekoa da, harlanduak ertzetan dituena. Estua izateak, hasiera hasieratik beharbada, zurez estaltzen utziko zuen. Hegoaldetik egiten da sarrera, zortzi dobela handiz burututako arkuaz zurkaiztutako hutsarte batetatik. Dena lanketa latzeko inposta baten gainean dago kokatua. Sartaldeko parretan bi hutsarte daude. Baina, beharbada deigarrienak bere **absideko bi leiho** bikiak dira, maineldunak, kanpoalderako isuri nabarmena dutenak; xumeak diren arku zorrotzak dituena estalgarri. Bitxia da baita ere, tinpanoa eta inguruan dituen arkuak harlandu bakar batetan landuak izatea.

ZUMETXAGAKO SAN MIGEL. **Zumetxagako San Migelen** ermita, kokapen erosoan, ingurune latza eta estetikazko kalitatearengatik Bizkaiko erromaniko artearen maitaleek gehien bisitatzeko eta estimatzen duten tokia da.

Akitekturaz ohiko eskemari jarraikitzen zaio: Oinazal laukizuzena, eliza-barne bakarra eta absidea ere laukizuzena. Bere prestaera hormarri txikiz osatua da ermitaren ertzetan eta hutsarteetan harlanduz tartekatua. Horma gizenetakoa izan arren, sendogarri horma-bular batzuk jarri behar izan zaizkio bere eraikuntza ondorenean. Jarraian doan inposta batetatik abiatzen den kanoi ganga bat du barruan. Absidea karratua eta estua da (4 m. baino gutxiago) eta puntudun kanoi erdi batez estalia da.

Badu **leihate** zoragarri bat turuta antzerako joeratxo duena, bi arkutakoa, landare eta gurutzaketa tailak dituena bata. Bi arku hauek zutabe gainetan daude, bata fuste laua duena eta bestea apaindua; geometria alderako kapitela nahiz eta bakarren batetan giza bururen bat ikus daitekeen.

Hiru sarbide ditu ermitak. Interesgarriena hegoaldekkoa da. Bi arkibolta lau dituen turuta-antzerako joera duen **atea**. Kanpo aldekoena horma gainean atsentsen da eta besteak atezango gainetan. Deigarri egiten da apainketarik ez ikustea. Arkiboltak zutitzen direneko zutabeek hainbat tankeretako fusteak dituzte. Hauen arteko bik, geometriazko eta landarezko nahasketak dituzte; besteak zestozkoak dira. Hainbat tankeretakoak dira bere kapitela ere, izan ere, bata giza aurpegia dauka eta besteetan hostotzak eta pinaburuak nagusitzen dira, akantoak eta aldaskak dituztela. Barrio Lozak, kanpotik ikusita, leihotxo honen edertasuna azpimarratzen du, “bai apainduria ugariengatik, herri estetikan hain sustraitutako gaiengatik eta hain ongi gordea egoteagatik”.⁵⁸ Herri usaia handia bada ere, bere fuste zestozkoetan Arabarekin (Estibalitz eta Argandoña) zerikusia baduela eta honekin batera euskal hargin talde ibiltariak izan zitezkeela ere pentsatzera behartzen gaitu.

BAKIOKO SAN PELAIO. **Bakio** San Pelaio elizak, Bermeotik askatu zenetik Bakio deitzen zaiolarik (1927), Gaztelugatxeko San Joanera igo eta jaitsi ibiltzera behartuak zeuden jendei liturgia zerbitzu erosoago bat eskaintzeko balio izan zuen monastegia, 1053. urtean San Joan de la Peñari emana izan zitzaion.

Zumetxagatik gertu dagoen **San Pelaio** betiko eskematan sartzen da, eliza-barne bakarra eta abside laukizuzena. Eliza-barnea teilatu-zurez estaltzen da, eta absidea gangaz. Prestaketa hare-harrizkoa da ertzetako harlanduez tartekatuta. Hormak metro batetakoak dira zabalean, eta azken zaharberitzearen ostean itxura bikaina erakusten du.

Barruan **garaipen arku** zorrotz batek hartzen du eliza-barnearen zabalera osoa. Zarpadun harroin euskarrietan babestutako zutabe erditan eusten da. Bere fustak ahulak dira, kapitela ez bezala, hostodun zestozko oso handiak baitira. Zimazio lau eta ez oso lodi batek nazelatatutako inposta garbi bat bideratzen du. Zabal samarra den absidea (4 m. eta erdikoa) turuta antzeko leihate atsegin bat du, zutabe txikietan kokatutako arkuak, alde banatan bana eta zestozkerazkoak dituena.

Atea. Ermitako sarrera bakarra sartaldeko eliza aurrean dagoena da. Turuta antzekoa da; atearen arku aldetik kanpoalderako hiru arkiboltak lauak ditu; inposten bitartez zutabe ukondotutako zutabeen gainetan kokatuta daude, fuste lauetan, eta berezitasun batekin, plinto kubiko batzuen gainean lurretik tarte bat utziz daudela kokatuta. Kapitelek itxura latza dute, beren diseinu bakarra profil okerrezko barne-barneraturiko ildoak dituela, nekazari giroko egileak zirela nabarmen utziz.

FRUNIZKO SAN SALBATORE. Frunizko San Salbatoreren antzinako eliza erromanikotik geratu den gauza deigarri bakarra bere ataria da. Elizaren hego aldean kokatua dena, fuste garai eta mehezko zutabeek eutsita dagoen kanpoalderako gorputz batek uztaitua eta babestua dago, multzo osoak metro erdiko zokalo baten gainean uzten du bere zama.

Atearen hutsartea, argiz 1,22 m-takoa dena, atezango, erlaitz eta arkiboltez zorrotzez mugaturik dago. Hauetarik ederrena barne aldekoa da, landare eta akantoz landutako dobelaz osatua dago (giza irudia agertzen duen erdikoaz aparte). Atari honetan arreta handienez landua dena bere eusgarrietan dago, animalia figuratiboen harroin gainetan kokaturik dauden ukondotutako zutabeak dira. Ertzetako fusteak bikiak dira txirikordazko sare estu batetan sartuak, erronbozko zirrikitu sakonekin.

Piramide-enborrezko kapitela ere interesgarriak dira, kementsu zulaturiko hostoak, pinaburuak eta kardo hostoez apaintzen direnak. Beste bi kapitela figuratiboak dira pertsonaia geldiak eta zaldunak azalduz, oso litekeena da torneo ala borroketako eszenak adierazi nahi izatea. Multzo hau dena, uste da kronologikoki 1200. urte aldean kokatu litekeela, arabar erromanikoaren eraginekoa izan litekeenarekin.

LEMOIZKO ANDRE MARIA. Atari bat, absideko leiho bat eta beste arrastoren bat geratu da XIII. mende hasierako elizatzat zahar batetatik, Lemoizko Andre Marin. Ataria, erdi puntuko hiru arku dituen sarrera txiki bat da, zeinari bi arkibolta eta bukaera arku dagozkion. Kapitela eta jakatar takeaketaz bizitzen den erlaitzaz gainera, atari honen gai guztiak –atezangoak, zutabeak eta arkuak– apaintzarik gabeak dira. Kapitela bakarrik dute apaingarri ugari, ikonozkoak batzuk, eta estilizaturiko landareak eta geometrikoak besteak. Haietan ez da erraz irudiak eta gaiak ezagutzea. Batean badirudi gotzain bat adierazi nahi izan dela. Kapera honen hormetan leihate erromaniko bat ere gorde da, oso xumea, zutabe gizontxoak eta hosto zabalak kapitela dituenak.

TOBIRAKO SAN PEDRO. Bizkaia aldeko lurraldeetan agiritan antzinakoenak Durango aldekoak dira. Jakina den gauza da han XI. mendean zenbait monastegi txiki izan zirela. Horietako bat **Tabirako San Pedrorena** izan zen. Bere antzinakotasuna paretetako horma oihal batzuen lekukotasunak bakarrik adierazten du: eta beraien begiztatzeak dio ez doala XII. mendea baino harantzago.⁵⁹ Agian 1180. urteari dagokio, garai hartan eman baitzion Santxo Azkarrak, Nafarroako errege bere fueroa Villanueva hari (Durangokoa). Nahiz eta oso eraldatua dagoen XV. mendeko eranskinez eta ondorengo zaharberritzeaz, garbi ikusten da hasierako elizak ohiko ereduak zela, laukizuzenezko oinazala eliza-barnearentzat eta absidearentzat.

Hegoaldeko horma-oihalean badira bi bao: bata erromaniko profitezkoa eta oxkatutako arku-barnera duena bestea, zistertar joerakoa. Beste ikusgarriak diren bi pieza, koruko baranda, tailaketa mozarabea, zeinaren jatorria XII. menderaino atzeratu duten batzuek, eta harri ponte bat erronboide eskemaz apaindua, XIII. mendekoa izan litekeena.

BARRIKAKO ANDRE MARI. Barrikako Andre Mariaren eliza ere, monastegi bat sortzearekin lotu beharra dago, zeinaren XI. mendeko emarien agiriak badiren.

Baina, hasierako elizatik absideko horma besterik ez da geratu leihate bat duena. Honek agertzen du garaiko bizkaitar elizetan turuta antzik handiena. Erdi puntuko hiru arkibolta ditu eta bolaz apainduriko hauts babesa. Kanpoaldeko arkibolta laua da; beste biak zirkulutzko soilez daude apainduak, turuta-antza osoan zehar doan inposta baten gainean kokatzen dira, atezangoak barne direla. Kono-enborrezkoa eta inolako fintasunik gabe landare gaiak eskematizatzen dituen kapitela da. Zutabetxoek geometri tankerako ebakidurez apur bat apainduriko fusteak dituzte.

GALDAKAOKO. Estilistiko eta ikonografiako esparru baten barruan, nahiz eta kronologikoki saihesten bada ere, oraindik ere erromaniko bezala sailkatu dezakegun Bizkaiko elizarik deigarriena Galdakaoko **Elexaldeko Andre Mariarena** da. Ikerlariek XX. mendearen hasieratik gehien bisitatu eta aztertu duten bizkaitar Erdi Aroko arte monumentua da.⁶⁰ Barrio Loza eta F. Malo Anguianoren arabera, badira 1250. urteko data emateko agiri frogagarriak. Bestalde, Leopoldo Torres Balbásek dioenez, Galdakaoko zenbait burutako emakume kapela Alfontso Azkarraren (1252-84) eta Santxo IV.aren (1284-95) erregealdian modan zegoela. Elexaldeko Andre Mariaren eliza, beste euskal eliza asko bezala oso eraldatua izan da ondorengo aldietan.

Eliza. Erromanikoz arnasten duen eraikin zabal bat da, gotikozko zantzu nabariak baditu ere. Aurretik beste eliza bat izana da, agiritan eliza “zaharra” bezala aitatzten dena. Gaur egun

ikusten duguna, bere atzealdean XIII. mende aurreratukoa da: eliza-barnearen bi tartek oinetan. Gerora errenazimendu berrikuntza bat iritsi zen burualde osoari eragin ziona, eta 1738. urtean bestea. Zaharberitze hauetan hutsarte batzuk itxi egin ziren, aire korronteak eragozte arren, ospakizunak zailtzen baitzituzten. Eraikuntza sendoa da, horma-bular indartsuez babestua, eta harlandu onez burututako aparejua. Eliza-barnea zabala da (30 m. luzeran eta 18 m-tako zabalera gurutzaduran eta 7 eliza-barnean). Eraikin hau protogotiko bezala jo behar da, baina badu erromaniko jatorrizko zerbait, zutikako parpainari arku gizenen egituran, nerbioak eusten dituzten barneratutako zutabeen kapiteletan, eta jasaten dituzten harroin garaietan. Eliza-barnea hegoaldeko horman irekitako bi leihotzarrez argizatzen da, bata turuta antzekoa da eta bestea atari gainean dagoen bikoitza. Eraikina, oso zaharberritutako kanpandorre indartsu batez koroatua dago eta gotorleku baten tankera ematen dio.

Elizako **ataria**, isurki batez eta ia hiru zirkuluerdiko arkiboltaz eta bere barrualdean hirugingildun beste arku batez mugatua dago. Hirugingildun arku honen eta azken arkiboltaren artean gelditzen den tartean Gizakundearen (Aingerua ezkerretara eta Birjina eskuinetara) eszena ikus daiteke, gai nagusia bera dela nabarmendu nahi izango balitz bezala. Gainontzeko arkitektura apainketa arkibolta eta kapiteletan isurtzen da. Hauek fuste monolitiko laueta ukondotutako zutabe gainetan kokatuak dira, turuta antzean. Goitik atea bederatzi harburu txiki dituen hegal batez mugatua dago. Bere egituraren zenbait ezaugarrik protogotikoaz pentsatzen jartzen bagaitu ere, bere atariko ikonografiak erromanikora itzuli arazi ere egiten gaitu.

Isurkia bere ertzetan bi aingeruren gainean babesten da, eta landarez apaintzen. Kanpoeneko arkiboltak hildakoen piztuera gogora arazten du. Beste arkiboltatan apainketa era askotakoa da: landareak, animaliak eta gutxi ezagutzen diren giza irudiak. Kurba-lerroan daude irudi guztiak, gotiko erresel zakarren azpian. Zenbait aurpegietako irribarre zirriborroek azaltzen dituzten espresio bilaketan loratzen den naturalismo hasiberri batetaz hitz egin daiteke. Kosme Barañano eta Gonzalez de Duranaren lan jakintsu eta agiri asko duenak atari honen ikerketa ikonografiazko osatu eta xehetasunezkoa egiten da, aldi berean ohartaraziz ikonologiako azterketa bat oraingoz ezinezkoa dela, garai horretako kultur berririk ez dagoenez.

Azpimarratu behar dugu, atari nagusiko ikonografia horretaz gainera, horman beste gai figuratibo batzuk txertatuak direla, ezagutzen zailak badira ere, eta bigarren ate bat ere badela, txikia eta zutabe, kapitel eta abakoetan kokatutako arku zorrotza eta berauen gainean oso zaharkitutako bi aingerutxo.

Ikono gaietan nahasketa bitxia duen hau hasierako eta espiritualki gutxiagotua den gizartearen berezko ezaugarria izanik eta frantziskotarren bizitzarekiko ikuspuntuarekin zerikusia izan dezakeen naturaltasun irribarretsu baten bilaketak ematen dio Galdakaoko eliza berezi honi jatorrasuna.

ERROMANIKO AZTARRENAK. Kapitulu hau bukatzeko zenbatu ditzagun erromaniko aztarrenak ikus daitezkeen lekuak, hauetako batzuk ez dira arte garrantzirik gabeak eta. Bizkaiko sartalde aldeko lurraldeetan zehar abiatuz **Kolitxa** mendiaren gainean **San Roke** eta **San Sebastian** ermita aurkituko dugu, horma-egitura xumea duen eraikina, zalantzarik gabe denboran zehar bere egitura eta horma-egituraren zakartasuna errespetatu duten behin eta berriko berrikuntzak jasandakoa eta antzinako bi sarbide salbatu zaizkiona: Oso estuak diren baketa handizko bi arkibolta dituen erromaniko ataria mentsula mehe gainetan kokatuak direnak, eta hegoaldeko beste ataria protogotiko estilo handiagoa duena.

Fede eta gurtza beraren elkarre baten sinboloa bezala, antzinako elizaren zati baten begirune izatea XVI-XVII. mendeetako berreraiketa guztientzat agindu ofiziala balitz bezala **Artzentaleseko San Migelen** elizan zuhurki, geometri marrakiz apaindutako bi arkiboltako atari estu bat gorde da. Era berean Bizkaiko hegoaldeko mugatik jada oso gertu, **Olarteko San Bartolome** (Orozko) antzinako elizarena izan zen atari erromaniko bat ikus daiteke.

Baketo zakarrezko arkiboltak dituzten ateak ikus daiteke baita ere, **Iurreko San Kristobalen**, arku zorrotzen erromaniko baten testigantza. Modu berean **Arteagako Andre Marin**, bertako turuta antzeko atariak baditu oraindik ere zorrotzagoak diren hiru arkibolta.

Beste erromaniko ala protogotiko aztarrenak **Getxoko Santa Marian** eta **Murgiako San Pedron** (kapitelak bietan ere), **Kortezubiko** parrokia elizan (bataio harri bat), **Sondikako San Joan Bataiatzailean**, **Bermejilloko San Lorentzoren** ermitan, eta abar. Gaur egun aztarna hauetako batzuk Bizkaiko Historia Museoa erakusgai daude.

SANTURTZIKO SAN JURGI. Museo honetan bertan dago jasota **Santurtziko San Jurgi** elizarena zen tinpano bitxia: bitxia esan dugu, Bizkaian gordetzen den zirkulu erdiko tinpano ale bakarra izateagatik; eta bitxia baita ere, bere lanketaren zakarragatik.

Apokalipsiako Teofania adierazten da bertan, Kristo Aintzatsuaren inguruan Tetramorfoa duelarik. Irudiaren diseinu zakarrarekin kontrajarria dagoen sigi saga apainketa finezko zerranda batez inguratua dago. Baina agian irudien marrazketa eta lanketaren zakartasunak baino gehiago oinarrizko espresionismo itxuragabetzaile batetaz hitz egin beharko litzateke.

Bere kronologiaz eztabaida luzeak izan dira. Batzuen ustetan, “itsas ertzeko San Jurgi monastegia” elizaren emailearen agirietan azaltzen denaren garaikide egin behar da (1075.goa alegia). San Jurgiren hasierako elizaren beste ohar batzuegatik bada tinpano hau XII. mende bete betean kokatzen duenik (Apraiz). Gaya Nuñok ere, bere lanketaren lau eta zakarraren laztasuna azpimarratuz, XII. mende aurreratutakoa dela uste du.

9. ERROMANIKOA GIPUZKOAN

Astigarribia (Deba ibai arroan) alde batetara utziz, gaurko Gipuzkoa den lurraldean, erromaniko arteak aztarna apal batzuk besterik ez du utzi. Beste behin ere esan beharra daukagu probintzian erromaniko eraikinik ez aurkitzeak, ez duela adierazi nahi izan ez zirenik. A. Felix López del Valladok ematen duen azalpena guztiz zuzena iruditzen zaigu, zeinarentzat, XVI. mendean gipuzkoarrek nazioko bizitzan izan zuten eskuartze handiaren ondorioa izan zen erdiaror elizen desagertzea, eta “herri honetara datozen aberastasun ugariak, zeinetan bere eraikin handi guztiak berreraikitzen diren ala berriak altxatu” honen arrazoia.⁶¹

LEIHOAK

BEDOÑA. Arkeologo honek berak dio, probintziako erromaniko aztarnarik antzinakoenak Arrasatetik 3 km-tara dagoen **Bedoñan** ikus daitezkeela: gaurko elizaren hormetan itsatsita dauden leiho bat eta beste baten zutabeak. Hasierako eliza beraren beste leiho bat apaiz etxera eramana izan zen.

IGELDO. Eta erromaniko profileko leihoak zenbatzen jarraitu behar izanez gero, **Igeldoko** (Donostian) elizan aldare-aurreko horman azaltzen diren bi leihotxoak gogoratu beharko lirateke.

ASTIGARRIBIA. Gogora ekar ditzagun lehen aipaturiko Astigarribiako leihoak.

ATARIAK

Baina Gipuzkoako erromanikoaren lekukorik esanguratsuenak gorde diren atariak dira. Edertzeko hartu den arretarengatik zenbait desberdintasun sumatzen zaien dozena atari horiek, esan liteke arte fineziagatik ez bada ere, ia beti historialariaren arreta erakarri behar luke-tela neurriengatik, izan ere, nabarian jartzen dute nekazari herri sakabanatu baten erlijio zerbitzuari eskainitako barrualdeko lekuek izan behar zuten handitasuna.

TOLOSA. Adibide garbi bat gaur egun **Tolosako** bataiategian dagoen atea da, hiribilduaren kanpoaldean zen San Estebanen antzinako ermita batetatik ekarritakoa. Sei arkibolta dituen turuta antzekoa da, atezangoak bezala eskailera tankeran dituena, baketa handien zutabe sendoetan kokatzen direnak, arkuen abiada osoa etengabeki zeharkatzen duen erlantz alakatu eta xakeztatu deigarri batek koroatzen duelarik. Horma honen ertzak ere baketa handizkoak dira. Inpostaren kanpoen aldeko zatitik izarrez apainduriko arkibolta bat irteten da eta era berean hurrengo biak, hauetako bat barrualdera takeatuz edertua dago eta zerra hortz handiez bestea.

ABALTZISKETA. Neurriez, apaingarrien soiltasunaz, eta arkibolten zenbatekoaz Tolosako honen antzeko ataria duena **Abaltzisketako** elizarena da. Bere sei arkuen aurrealde zati lauan sigi sagako soka bat darama eta kapiteletako uhinak (horrela deitzerik balego) kordoi edo kiribil-

durez marrezatuak daude.

IDIAZABAL. Aurreko bien antzekoak, baina neurrietan handiagoa eta berebizikoa **Idiazabalgo** parrokia elizakoa da, izan ere, zazpi arkibolta ditu. Lehenengoan arkutxo zorrotz koskadun hirugingildunak ikusten ditugu. Inposta lokarri handi batez koroatua da; atezangoen izkinetan zenbait buru tailatu ziren eta berauen aurrealde lauak, baketa handirik gabeak, lokarrien apainketaz edertzen dira, lauhostoz, gurutzaketaz eta irudi geometrikoez zirkuloak osatuz, López del Valladoren ustez “ekialdekoen ukitua duena”.

* * *

Aipa ditzagun, Gipuzkoako beste erromaniko atarien aleak, ez ordea mota askotakoak eta beren apainketa oso soila dela, ezer ere gabea dela ez esateko eta bakoitzean desberdina gainera.

ERDI-PUNTUKO ATARIAK. **Pasai San Pedron** gaurko hilerrian, antzinako eliza izanaren zati bat den honetan, bere atari bikoitzean erromaniko aztarnak ikus daitezke. Antzeko beste kasua da **Aretxabale** tako kanposantuko atea, antzina parrokia elizakoa izana. Era berean, **Azkoitiko** parrokia elizaren antzinako atea, orain aurkitzen deneko hilerrira eramana izan zen.

Hain zuzen ere, tokiz aldatutako hiru ate hauek, erdi puntu garbikoak dira. Erdi puntu hau bera ikus daiteke Amezketako **Ugarteko** atean eta Arrasateko **Garagarzakoan**.

ARKU ZORROTZEKO ATARIAK. **Urnietan** berriz, dorrepean, San Migelen parrokia elizako atari handia, arku zorrotza duena da, iragaite aldietakoa bezalakoa, baina oraindik badute kare-haitzezko arkibolta eta kapiteletako jokoan nolabaiteko erromaniko espiriturik.

Hernanin, agustindar lekaimen elizako ataria XVI. mendera arte antzinako parrokia eliza izanaren atea arkibolta lau eta soilak ditu.

Berastegi, Elduainen eta Berrobiko atarietan azaltzen da jada gotikoa den egitura.

ANTIGUAKO BASELIZA

Zumarragan Antiguaz, –“Gipuzkoako ermiten katedrala” deiturikoa– Manuel Lekuonak azpimarratu egiten du, absideko egitura laua, eta estiloetan sailkapena egiten erraza ez den leiho txiki bat, “halaz ere, –dio berak– erromanikotzat har liteke, egitura osoa erromaniko tankerakoa denez eta batez ere, zurez hornitua delako bere barrualde osoa, dena ere erromaniko usainekoa”.⁶² Horretaz gainera Lekuonak ohartarazten du atariari eman behar zaion kronologia desberdintasuna hegoaldeko hormako leiho itsuen aldean, berak, XII. mende betekoa bezala hartzen duena, alde horretan elizari itsatsian zeuden aurreragoko eraikuntzak botatzean azaldu zirenak.

Antiguaren barruan landutako zureria eder eta interesgarriaz, honela dio Lekuonak “erromaniko jatorra den lanketak, atxiki ezinezko gure kutxa maiteen artearen oroimena ekartzen digu gogora, hauek ere hain erromanikoan inspiratuak, beti lerro simetrikos eta geometriazko trazatuak zituztela, ia beti erregela eta konpasaz burutuak”.

* * *

Arrasto hauek denak, Gipuzkoaren hedadura estua gogoan ez duenarentzat, gutxienekoak eta esanahi txikikoak izango dira. Baina arkitekturazko zatiak izanik, halaxe baitira, garrantzizkoak dira, lurralde honetan erromaniko arkitektura bat izan zela erakusten baitute. Beste alde batetik, arrasto guztien arabera zurezko gangez estaltzen ziren eliza txikiak ziren eta beronen ahultasunak berak eragin zuela (kasu hauetan eta beste askotan ere ziur asko) sendoago eta iraunkorragoak ziren beste elizez ordezkatzeara.

10. ZENOTAFIOAK, IRUDI SOLTEAK, LUXUZKO ARTEAK

● ZENOTAFIOAK

BLANKA NAFARROKOAREN ZENOTAFIOA. Monumentu itxurazkoetatik mende horretako beste arte erakusgaietara igaroz gero, bere arte baliogatik Naiaran XII. mendean **Blanka Nafarroakoaren hilobi hutsa** aipatu beharrezkoa genuke. Sarkofago bat da, Santa Maria elizan bere senar Santxo Desiratua, Gaztelako eta Leongo erregek kokatu zuena. Lan hau 1156 eta 1158. urte bitartean egina izan daiteke, senar emazteen heriotza datari lotzen bagatzaizkio.

Bere estiloan aurkitu ditu Urangak hainbat eragin: Iruñeko klaustroko Maisuarena eta Borgoinako eskulturagileena, Gislebertus frantsesarena hain zuzen ere, agian, honek Autuneko San Lazaron tinpanoko Azken Epaia zirrargarria urte batzuk lehentxeago, 1148. urtean, bukatua zuelako; eta Blanka Anderearen hiletarien samin agerpenetan eta Errugabeen Zintzur ebakitzean, Autungo infernura zigortuak zirenen aurpegi izutuetao kidetasuna erraz suma zitekeelako. Baina eragin hori ez da oso konbentzigarria Hilobi hutseko irudien kanon motza kontutan hartuz gero Gislebertorena desberdinegia da, izan ere, izugarri luzea eta hizkera espresionistarekiko guztiz leiala baita berea.

SANTXA ANDEREAREN ZENOTAFIOA. Modu berean hemen aipatzekoa da mende bereko maisu lan bat, arkitektura apainketa sailekoa ez dena: **Santxa Aderearen Hilobi hutsa**. Printzesa hau, Ramiro I. goaren alaba zen, Santxo Handia erregeren biloba, beraz. Aragoiko lurretan bizi eta hil bazen ere, Nafarroako gorteetako bere ahaidegoa eta topologia hurbiltasunagatik bere hilobia, nafar erromanikoaren esparruan burututako lan bezala har liteke.

Santxa Anderea Serosko Santa Gurutze monastegira erretiratua bizi zen eta 1095. urtean hil zen. Monastegi horretako erlijioso elkarteak Jakara lekuz aldatua izan zen, eta urte gutxi batzuen ondoren (1622. go azaroaren 22an) Santxa Anderearen sarkofagoa ere, hara eramana izan zen. Arte lan hau XII. mendearen azken urteetako da eta bera burutzea, beste lan batzuen artean, maisu ezezagun batena bezala jotzen da, **Santxa Anderearen Maisu** bezala ezagutzen delarik. Harri gris gogor batetan landua den sarkofagoa, trapeziozko oinarria eta garaieran 65 cm. eta mutur bateko zabaleran 85 cm. eta 55 cm. bestean dituen da. Harlosa lau batez estalia dago eta landu gabea da; lau alderdietan berriz landua da, hauetatik bat istorioduna da eta besteak sinbolozkoak.

Konposaketa ezin hobea ikusten zaio **alderdirik nagusienari**; erdian, hildakoaren arima, gorpuz biluz eta sexurik gabearen irudian, zerurantz bi aingeruk daramatela ikus daiteke. Alde batean, aulki tolesgarri batetan eserita eskuan liburu bat duela eta bi anderez inguratua Santxa Anderea dago; beste aldean, erdiguneko pertsonaia, gotzain ala abade, gotzain makila daramana, apaingarriak daramatzaten bi eliza-gizon lagun dituela. Talde hauek babesten diren arkuen sostengu, hegoak zabalduko eta hatzparren artean liburuak eusten dituzten bi arranoen oinpeko kokalekua diren kapiteletako zutabeak dira.

Bigarren aurrealdeak, lehengoaren kontrakoak, arkuez mugatutako hirutan zatitze bat agertzen du, eta lehenbiziko bi zatietako bakoitzean zaldizko gerrari armatu bat adierazten da, erdikoak ezkutuaz, ezkeraldekoaren aurrez aurre jartzen delarik, eskuinaldekoa lehoi baten gainean zamalkatuz.

Sarkofagoaren ertzetako batetan bi grifo daude, edergarri gaiez, zuztarrez eta hostoz apainduriko zirkulu batetan finkatu eta itsatsita.

Beste ertzean finki landutako krismoio oso eder bat erakusten du; erdiko zirkulu nimitioan gurutzea duen Bildots mistikoa dago. Krismoiarene hizkiak, diseinu fineko apaingarri gaien zerrendaz osaturik dago.

● MARIAREN IRULDIK

IKONOGRAFIA

Europako erromaniko artean orena den bezala, Euskal Herrian eskultura askeak etorri gai bezala kristau fedearen oinarrizko biak hartzen ditu: Gizakundearena eta Erospenarena: Jaungoikoaren Ama eta Gurutziltzatutako Kristo.

Jaungoikoaren Amaren eskulturei buruz –Erdi Aroan gairik ohizkoena delarik– bi irudi mota bereizi izan ohi da, inposatua zaigun bereizketa bestalde, bai edukiaz nahiz egituraz eta estiloaz, hauetatik atera daitekeelarik nolabaiteko data.

SEDES SAPIENTIAE TANKERAKO IKONOA. Bada hasierakoa eta arkaikoa den eredu bat **Birjina Haurra** duela, **Sedes Sapientiae** deitu ohi zaion jarrera horretan, izan ere, Birjinaren *Theotokos edo Kiriotissa* bezalako adiera bati erantzuten dio, normalean XI-XII. mendeetako Eliza ofizialak ezagutzera eman izan duena, arianismo berpiztu bati aurre egiteko, Birjina Mariaren dogma nabarmentzea beharrezkoa zelarik, Jaungoikoaren Hitzaren ontzi bezala gizasemeoi erakusteko eta emateko.

NAFARROA. Nafarroako lurraldean Pirinioen ekialdean, dogmazko ideia horri erantzuten dien Mariaren hainbat irudi bada. Tronuratuta eta jarrera hieratikoan dagoen Birjinak, Jainko-Haur bedeinkazioa emalea erakusten du magalaren erdian eserita. Talde horretako zenbait erakuts dezakegu:

- **Iharnotzeko Birjina**, erromanikoan ohikoa den bere burua eta gorputzaren arteko proportziorik gabekoa eta amaren magal betean eseritako Haur baten eskaintza hieratikoaren keinu nabarmen hori duela;
- **Uxuekoa**, aurrekoaren antzekoa da, nafar erregeek hainbeste gurtzen zutena eta XIV. mendean zilarreztatua izan zena;
- **Tuterako “Birjina Zuria”** deitua, harrian landua eta hieratikoa, baina finki landua dena bere janzkeraren toles geometriazkoetan, oraindik baditu bere jatorrizko koloreanitzetatik gorri eta urdin arrastoak;
- **Iratxekoa**, gaur egun Dicastillon dena, zurean landua dena, baina mailuz jotako zilarrez jantzia, baina (Uxuekoak bezala) eskuak eta burua koloreanitzeko zurez utzi zaizkiona.

ARABA. Beste euskal probintzietan badira, asko ez hala ere, Birjina mota arkaikoago hau irudikatzen duten beste batzuk:

Estibalitzekoa esate baterako, 1898. urteko eraberritzean oso aldatu bazuten ere, bizantziar ereduari jarraitzen zaiola ikusten da, simetria ardatz bakarrekoa eta toles oso soilak dituen baita; XII. mendekoa izango da agian.

Artziniegako **Arteondoko Andre Mariarena** ere hasierako eskemari jarraitzen zaio, zeinetan Maria ikus dezakegun aurrez aurreko jarreran, bere bi eskuak luzatuz, Kristo salbatzaile bezala, bere magalean janzkera ospetsuan eta Bizitzako Liburua daramala Jesus munduari eskaintzeko.

Sendadianokoa ere, (egun, Gasteizko Elizbarrutiko Museoan dena) erromaniko bezala izendatu beharko dugu, nahiz eta hau XIII. mendekoa den jada, aurrez aurre jarrita eta simetrian, erromanikoak bere bereak dituen gotik beherako toles ezaugarriak eta guzti.

GIPUZKOAN. Gipuzkoan, **Junkaleko Andre Mari** Probintziako erromaniko Birjinetan zaharrena bezala hartu ohi da. **Itziarkoa** eta Hernaniko **Zikuñagakoa**.

Badira elezaharretan **“Birjina Beltzak”** izenez sartu diren beste batzuk, XIII. mendekoak, hauetako bakarren bat jendearen gurtza tokitik desagertu egin da, esku pribatuetara joanaz, antza denez.

PROTOTOPIKO TANKERAKO IKONOA. Gure antzinako santutegietan sarriagotan ikusi ohi ditugu, sorreraz eta egituraz protogotikoak diren **bigarren mota** honetako Birjinaren estatuak. Hauetako batzuetan –**Bizkaiko** zaharretan gertatu ohi den bezala– erromaniko zenbait taxu ikusten bada ere, ez da zalantzarik gizatiarrago diren iritzien atzetik doala eta horren ondorioz estilo aldaketa bat hasten da. Birjina Mariarengan oraingoan ama gizatiarrago baten adierazpenaren bilatuko du. Beste garai batetako espiritua kanporatzen duten irudiak dira, eta haie-taz gotiko estiloari eskainitako atalean hitz egin beharko dugu.

● GURUTZILTZATURIKO KRISTOREN IRUDIA

Gure eskulturagile eta tailagile antzinakoen artea iradoki zuen beste teologia gaia **Gurutztzaturiko Kristorena** da.

Gauza jakina da, gurutzeko Eroslearen irudia, teknika guztietan berregina izan dena, (miniaturatatik hasi eta marfilezko erliebeetara) arte historian etengabeko tradizioa duena da,

VIII eta IX. mendeetan nolabaiteko ilunaldia izan bazuen ere.

IKONOGRAFIA. Gurutziltzatuaren irudia XI-XII. mendeetan indarrez azaltzen da eta ikonografiako trazuak erraz ezagutu litezkeenak dira: Gurutziltzatuaren irudia zuzen azaltzen da, gutxi batzuetan ezik, bere oinak, bi hiltzedun finkoak hasieran zabaldu eta gero paralelo egiten dira; besoak oso dira horizontalean edo oso apur bat okertuan; behatzetako hatz lodiak “abdukzioan” irekitzen dira hasieran eta beste behatzengana biltzeko joera hartzen dute; burua zuzen sarritan, apurka apurka eskuineko sorbalda aldera makurtzera jotzen du: ez du minik adierazten eta errege koroa darama sarrienen (ez da ohikoa arrantzazko koroa); hasieran zurruna bada ere, antzinakoen irudietan gorputz osoa siriarrak jatorrikoa den *colobium* edo errege estalkiz jantzia azaltzen da; gerora *perizonium*-ez (“garbitasun oihal” deitua) jantzia, gerrian lotua eta belaunetaraino iristen zaionaz besterik ez dute azalduko.

Eredu honetakoak dira Kaparrosoko Kristo hunkigarri eta barea (gaur egun iruindar katedraleko Santa Kristina Kapera dena), **Pitillasekoa**, **Torresekoa** eta beste batzuk.

PROZESIOETAKO GURUTZEAK. Gainerako euskal lurraldeetan (bulto solteei gagozkiolarik) aipatu trazu jakin batzuk besterik ikus ezin dakizkiokkeen Gurutze batzuk gorde izan dira, erromanikoa gotiko aldera garatzen ari deneko garaikoak direla diruditelarik, izan ere arruntena den Kristoren oinak hiltze bakar batez zulatuak ikustearen ikonografiako xehetasun hau, gorputz atalak bigundu nahi honekin uztartzen dela dirudi, gotikoko errealismo alderako ezaugarria izango delarik. Mende haietatik orokorrean, Kristo gurutziltzatuaren gurtzaren lekuko geratu zaiguna, prozesioetako gurutzeetan kokatzen da.

Gipuzkoan adibidez, **Zegamako** prozesioetako bi gurutzeak (Aizkorrikoa) eta **Zeraingoa** XII. mendeko azken aldekoa ala XIII. mendearen hasierakoak izan daitezke.

- Zeraingoak errege koroa darama, baina besoek eman egin dute gorputzaren zamapean;
- Zegamakoak besoak horizontalki dauzka baina bere errege koroaz, bere garaian buruan eusteko behar zituen bi hiltze besterik ez zaio geratzen. Bietan ere, zangoak gurutzaturik dauzkate. Aurpegiko jarrera bare eta baketsua da.

● LUXUZKO ARTEAK

ORREAGAKO EBANJELARIOA. Luxuzko arteari buruz berriz, Euskal Herrian ez da benetako arte kalitatea duen ezer geratu. Izatekotan, gogora dezagun Orreagako ostatuko **ebanjelio liburuaren** azalean, erromaniko trazuak dituen Gurutziltzatuaren irudia, dena mailuz landua da, zilarreztatua eta filigrana eta harri-kristalez apaindua.

ARALARKO AURREALDEA. Balio handi eta kalitate oraindik ere bereziagokoa da **Aralarko San Migelen aurre aldea**, batzuen ustez “Europako esmalteztatutako kobre lan hoberena” bezala izendatua. Bere iturburuan, Iruñeko katedraleko aldare nagusiko antipendioa izan zen, Santa Mariaren gorespenari eskainia baitago eta ez dago bertan San Migelen inolako adierazpenik.

Marko modura 1765. urtean eraberritzeko agindua zuen urreginak letoizko burutezko ertza erantsi zion taulak baditu 2 m. luzean eta 1,40 m. zabalean. Erdian badu mandorla moduko gorputz bat, saihetsetan bi solairuzko arkuteriaren babesean, apostoluak eta 18 domina handi adierazten dituzten irudi esmalteztatuak. Taularen hondo guztia apaindua dago ebaki sailez eta harri naturalez.

Adierazita dauden pertsonaiek burua erliebean dute, bikain landua. Erromanikoko hieratismoa distiratsen badute ere, irteten da jada berengandik XIII. mendeak berea duen indar adierazkor bat. Amanda begietako irisak esmaltezko bolatxo pittinez osatuak dira, bizitasun zoragarria ematen dietelarik. Laino urdin eta izarreztatutako zeru baten erdian tronuratutako Birjinaren erdiko irudiak, bere magalean benedikapena emanaz Jainko Haurra duela, plastiko edertasun liluragarria du.

“Bai jarrerak, pertsonaia bakoitzak duen janzkera desberdin zoragarria, industrializatutako artean errepikapenik gabekoa, nahiz irudien estilizazio espirituala eta landetako esmalteen margo banaketa orekatuak maisu baten bikaintasuna azaltzen dute”.⁶³

- MARGOLANAK

Margolanen alorrean, ia ez dugu Baskonian zeharo erromaniko bezala izenda litekeen adibiderik aurkitze **Añastroko** (Trebiñon) erretaula gogora dezakegu, gaur egun New York eta Zuloaga Museoren (Zumaia) artean banatua: Sorrerako eta San Andresen bizitzako eszenak margotu zireneko taula da. Erromanikoak berea duen estilo zurrunkoa baldin bada ere, ez dirudi 1300. urtea baino lehenagokoa denik.

II. LABURPENA

- UGARITASUNAREN ZEINUPEAN

ITXURAREN ETA IZATEAREN UGARITASUNA

Baskonian erromaniko artearen garapena laburtuz ondorio batzuk atera beharko bagenitu, lehendabizi nabarmendu beharko litzatekeena bere ugaritasuna da, bere izaeratik hasita gainera, zeren eta, Nafarroan eta maila batean baita Araban ere, erromanikoak lekuko ugari eta deigarriak baditu, urriak dira gainerako probintzietan. Izatekotan, maila bateko urritasuna Bizkaian eta Gipuzkoan eta gainera erraz adierazi litekeena; eta xehetasunak eman gabe baieztatu beharko ez litzatekeena.

Urritasunaz hitz egiten dugunean beti zentzu mugatu batetan ulertu behar da, **gorde izan denari** buruz eta ez benetan izan zen hartaz. Gorde izan denaren gabezia hau bi arrazoiengatik izan zen.

Ezer baino lehen, eta *lehen arrazoi* bezala erabili izan zuten **gaiagatik**: zura. Lehenbiziko eraikin erlijiosoak, XI. mendekoak zurajez estaliak zirela, ez da funtsik gabeko iritzi merke bat. Europa erromanikoko beste nekazari eskualde askotan ziurtatua izan den historiako gertakaria da, eta honek Henri Focillon historialariari motiboa eman zion “zuraren zibilizazioaz” hitz egin ahal izateko. Hemen ere, nekazari eta mendi arteko Baskonia honetan, XI. mendean benetan izan ziren eliza asko desagertu egin ziren, agirietan azaltzen den bezala. Berauen inolako arrasto materialik ez da gelditu, toponimiazkoak ez badira.⁶⁴

*Bigarren arrazoi*a, Bizkaia eta Gipuzkoan hurrengo mendeetan eman zen ekonomia eta **demografia hazkundera** da, honek eraikinen botatzea ekarri zuen beste handiago eta prestaketa hobearen zutenak eraikitzeke.

Beste ikuspegi batetik, Nafarroa eta Arabako zenbait leku eta hiribilduetako “monastergi” eta eliza batzuen garrantzia nabarmendu dugularik, alde batetara uzten baditugu, amaitzeko esan beharra dago Baskonian gorde den erromanikoa **apala** dela. Ia eliza guztiak neurri oso motzekoak dira. Nafarroan, hiru eliza-barnetakoak dira baina, gainerako euskal lurraldeetan eliza-barne bakarrekoak dira nagusi. Eta eliza-barne horietatik, hiru tarte gaunditzen dituztenak gutxi dira.

Monumentuzkoagoa den artea **hiribilduen** sorrera eta garapenarekin batera etorri zen, XIII. mendearen hasieran. Hirigintzaren gabeziak, eta populazioa sakabanatua izateak lehenengo eliza erromaniko haien egitura eta izaeran mugatzaile izango beharko zuten, hain zuzen ere beren monumentu izaeran, beren esparru zabaleran eta egituraren konplexutasunean. Esan litekeena da, Baskonia, erromesen joan-etorriko lekua izanik erromaniko artea, jai, hazi eta hedatu demografiaren abiada berean eman zela.

Bizkaiaz hitz eginaz Barrio Lozak arrazoi du “Euskal Herrian garrantzia duten politiko nahiz erlijioso gunerik ez izateak” ezin zezakeela erraztu eliza handien eraikuntza erromaniko nahiz gotikorik, adierazten duenean, europar beste herrialdeetan gertatzen zen bezala eta Baskonian bertan bi mende beranduago gertatuko den bezala. Bizkai aldeko erromaniko artearen nolabaiteko “lehertzea”, azken hamarkadatan adieraziz joan denak, ezin dezake inor harritu XI. mendean zehar dohaintzan emandakoen agirietaturiko berriak gorde diren egoitza sagara-

tuen trinkotasuna kontutan hartuz gero.⁶⁵

Arte estilo bati loturiko demografiaren gertakari hau bereiziki nabarmena gertatzen da Arabako erromanikoan, non hiribilduen sorrerek berekin dakarten gurtza egoitzen handiagotzea estilo berri batetan, **protogotikoa** deritzanean, bere teknikari esker gainera, gero eta ugariegoak ziren eliztarrak hartzeko gai izango zen lekuaren zabalagotzea ekarri zuena. Halaz ere, XII. mendean populazioa oraindik ere nekazaria eta sakabanatua da. Irizpide honek Bizkaia eta Gipuzkoa, eta Nafarroako zati handi batentzat balio duela uste dugu.

ERAIKUNTZA ETA ESTILISTIKA UGARITASUNA

Eraiketa eta estilistika gaietan azpimarratu behar da batez ere ugaritasuna. Euskal erromanikoan kalifa-artearen, mozarabearen, bizantziarraren, frantses eta iparraldeko erromanikoaren eraginak suma daitezke. Baina eragin hauetako bakoitzaren garrantzia desberdina da eta eraiketa bakoitzaren kronologia eta geografia kokapenaren arabera modu desberdinean sumatzen da.

Irizpide honetatik has gaitzen agian kanpokoak izan ziren **maisu** handiek izan zuten garrantzia azpimarratzen (Esteban Maisua, Leodegarius, Adelbertus, Iruñeko klaustroko Maisua eta abar.) eta **gurtza leku** handiak (Leire, Iruñea, Jaka, Lizarra, Gares, Estibalitz, eta abar.) aurreko orrietan gogoratu ditugunak.

Bestalde, eraikuntza eta edergarrietako gai jakin batzuk **geografia kokalekuetan**, haranetan eta abar. hedatzen direla ziurtatzen da, eragile nagusia gertutasun fisikoa balitz bezala onartuak izateko garaian. Nafarroan ohikoak dira burualde erdizirkularrak; Araban ere badira halakoak, baina laukizuzenezko diseinuak ere ikus daitezke. Bizkaian, azkenik, oinazal karra-tuko absideak orokorrak dira. Nafarroan kupulazko estalkiak ez ziren bakanak; Araban ere badira halakoak; Bizkaian berriz ia ez dira agertu ere egiten.

Harburuen, mentsulen, kapitelen, arkibolten, atezangoen, tinpanoen eta erlaitzpeen *edergarritakoei* buruz, Nafarroan gai figuratibo eta gizatiarrak (Bibliakoak gehientsuenetan) ugari dira; beste eskualdeetako kontrastean, non zenbait irudi izugarrien ondoan, landare eta abstraktu gaien estilizazioak eta geometrizazioak nagusi diren.

Gertakari hau agian norbaitzuk gure eliza protogotikoetako zistertar espirituak eragindakotzat bezala joko dute; baina, Zisterrak Nafarroan ez bestetan erroak egin ez zituenetz, pentsatu nahiago dugu ikonoen gartsutasun honen arrazoia sakonagoa dela eta “Saltus Vasconum-eko” biztanleei zuzen zuzenago dagokiena dela.

Beste alde batetik, Jakako artearen talka aipatu behar da, izan ere, bere edergarrietako zakeztatuak Ebroren hegoaldeko Nafarroaraino iristen dira eta Arabaraino ere sartzen da.

Zuzena da eman izan den oharra, Erdi Arotik populazioak, Arabar Lautadan gertatu izan den bezala, ia herri antolaketaren sorrera beretik gora beherarik nozitu ez duen eskualdeetako **eliza eta ermiten trinkotasun** berezia kontutan hartu beharrezkoa dela. Bizkaiko Jaurren ere antzeko zerbait suma liteke, non “ibar eta hegi artean eta herri eta auzo artean” ia berdinean banatutako elizak, “erromaniko txikia, Erdi Aroko estetikari emaniko funtsezko laguntza” horren arrazoia nabarian utziko duen azterketa sakon baten gonbidapena egiten ari dira.

Kostaldeko probintzietako erromanikoaren apaltasun hori, bere *demografia eta komertzial ahalbideen* mugak ekarritakoa izango zen, barrualdeko hiribilduen aurrean, Nafarroako eta Arabako lautadetan barrena Santiago Bidea erabateko nagusitasunez ezarria izan zenetik.⁶⁶

Aipatu sakan hauetan eraikuntza eta egituretako ezaugarrien elkartasun garbiak, batetik bestera beren langintzako jardunean ibiliko ziren *hargin taldeez* jartzen gaitu pentsatzen, mende batzuk beranduago euskal hargin beste belaunaldi batek egingo duen modura, baita Baskoniako mugetatik kanpora ere.

KANPOALDEKOEN ERAGIN UGARITASUNA

Eragin herrikoi eta endemiko horietaz aparte, guztiz naturala eta edozein herritan ematen dena izateaz gainera, zein beste eragin suma daiteke “euskal erromanikoan”? Burgundia eta Frantziako-Uhartearen frantses erromanikoarena oso nabarian jartzen da Nafarroako erromanikoan.

Beste batzuk “iparraldeko” eraginak ikusi nahi izan dituzte, Araban bereziki eta baita Nafarroan ere, fusteetan, arkiboltatan eta “sarraldi handien artea” deiturikoa iritsi dela dirudien beste puntu batzuen apaingarrietan ziurtatu litekeena, “erromatarren klasizismoa –dio Barrio Lozak– landareki, gurutzadurak, zesteriak eta abarretako gaiak geometrizatuz eraldatuko duen artea”. Iparraldekoen talkak nabarmena dirudi eta erromaniko artea orokorrean, iturburu desberdinetako korranteak eta bereziki zeltar mundukoak eta Europako iparraldeko arrazetakoak urtzen diren arrago handi bat bezala deskribatu genuenean baieztatu genuen. Baina baieztapen hori dela eta esan ote liteke eragin horiek bide zuzenetik datozela Euskal Herrira, bikingoen sarraldien bidetik, adibidez:⁶⁷ Honek baino iritzi hobea dirudi, Kosme de Barañanok irizten duen bezala, erromanikoa ez zela Euskal Herrira itsasontziz sartu, baizik eta lurretik barrena eta hego aldetik.

● EUSKAL “GENIUS LOCI” BATEN ZANTZUAK

Dena delarik ere, ez da zentzugabekoa Euskal Herrian bi mende horietan, espiritu bat bera ezagutu litezkeen etengabeko zantzu zenbait begiztatu eta azpimarratzea, horixe baita guk historia bihurtu nahi genukeena.

Azken batean, orokorrean, erromaniko ikonografiari berezkoa zaion gaiari baldin badagokio, **europar artearekin espirituzko elkartasuna** da. Lehenago ere arituak gara horretaz, garai horretatik iritsi zaizkigun **Birjinak eta Gurutzeak** aipatzean. Europak XI-XII. mendeetan erlijio ideal bat bera bizi du. Leku guztietan, historialariek aipatzen dituzten moral gaitz nabarmenez aparte, hautsiezinezko berotasunez bizi zen Kristoren jainkotasuna, Birjina Mariaren amatasun jainkotiarrarenganako fedea, adopzionista heresiaren arrastoen aurrean. Bestalde, betiko kondenamenduari zitzaion beldurra endemikoa zen. Tuterako Kolegio-etxeko Epaiaren Atean, zeinetan fededunek bere arkiboltatan ikus zitzaizketen infernuko oinaze finak, Jakako ala Tuestako katedraleko latinezko idazkunak (*Oi dives, dives...!*), elizako liderren egitarauari jarraikiz, gizarteko maila guztietan espiritual jarrera berdin baten adierazpide ziren erromanikoaren mendeetan (eta ez Berant Erdi Aroan bakarrik, zeinari buruz *Beldurra Sartaldean* lan ezagunean Jean Delumeauk aipatzen duen). Bere gurutzeko heriotzaz kristauari errukiaren eta jainko barkamenaren ziurtasuna zekarkion Berrerosle baten beharraren sentipena eta fedea piztearena zen ahalegina. Hauexek ziren erromaniko ertilariek ukitu behar zituzten gaiak. Garaiko ikonografia hasiberriari ukitzen dionez, erromaniko arte motak estilistikan baizik ezin harrapatuzkoak dira; eta hor ere, autonomia eta berezitasuna topatzea ez da erraza gertatzen, Frantzia eta Borgoinako zizelari handienak zirenen arte sonatu eta liluragarria Konpostela aldeko galtzada guztietan zurrustaka sartzen zenean.

Gure “genius loci” izan litekeenaren arrasto bat, gure erromanikoaren bereizgarria den **edergarrien gartsutasuna** eta **apaingarri geometrizatu ala estilizaturiko naturalarenganako** joera izan daiteke. Egia esan, delako apainketa biluzi, soil eta geometrikoa herrialde askotan berdina da, baina Euskal Herrian areagotu egiten dela ere egia da, eta hizkera horri mende luzeetan lur honetako jendeek gogor eutsi diotela ere, non badirudien koherentea dela gero euskal arte herrikoa deituko dugunarekin.

Gipuzkoari buruz ari zenean Manuel Lekuonak erromanikoaren herrikoi izaera azpimarratu egin zuen. Eta Joxe Migel Barandiaranek arkeologia eta etnologia elkarrengana biltzeko zuen joera bidezko horretan, **euskal arte herrikoian, antzinako arteak bizirik iraun** zueneko orrialde iradokitzaileak idatzi izan ditu. Euskal Herriak unibertsaltetik zerbait baduten plastiko gai horiek bereganatu egin ditu, eta mende luzeetan zehar tinkotasun bereziarekin eutsi, beste kulturak baino modu sakonago eta zorrotzago batetan islatuko balitu bezala herri beraren nahimen eta sentipenak.⁶⁸

“Euskal herriko arte herrikoia gai gehientsuenak –idatzi zuen Joxe Migel Barandiaranek– artzain eta nekazariei zor zaizkienak dira, edo langintza horien ezaugarrien beharrei erantzuten dietenak gutxienik. Artzaina eta nekazaria langintzetan jarduten dira eta hainbat gai erabili behar dute... Hauek eta antzeko herrikoi jatorrizko jarduerak sortu dute arte adierazpen zenbait, nolabait ere oinarritzakoak direnak”.

Edergarritarako gaiak. Euskal Herrikoi Artearen erakusketa batetan, 1930. urtean erakusten ziren gauzakiak begiratzuz, hara zer dioen: “Hemen ikusten ditugun lan batzuk oso antzinako garaietako arteari eskua ematen die... Sarritan euskal nekazari etxeetan ate eta leiho zangoetan

ikusten ditugun grabatu eta margolanak gurutze egiturako zeinuak adierazten dituzte. Egitura ugarikoak azaltzen dira... Eta artzainek eta abeltzainek batez ere erabiltzen dituzten adarrezko tresna eta edontzi asko hainbat irudiz apainduak izan ohi dira. Zerra egiturak eta xakeztatu apaingarriak adibidez, sarritan ematen da delako ontzietan eta baita esku makila, piparen ahotxoetan, inauterietako antzinako jantzietan eta abarretan. Edergarri gai hauek ugari dira hemen, Erdi Arotik hona gutxienez”.⁶⁹

BIBLIOGRAFIA

- ARTADILL, J.: "Nuestra escultura románica". "Bol. de la Com. De Monum. Hist. y Artísticos de Navarra"-n, 1925, 224-229. or.
- AMADOR DE LOS RIOS, J.: "La basílica de San Andres de Armentia y la Iglesia de Santa María de Estibalitz (Álava)". "Museo Esp. De Antigüedades", VIIan, 1872, 383-393. or.
- ANDRES ORDAX, S.: "Arte". *País Vasco. Tierras de España*. (Madrid 1987).
- IZENGABEKOA: "Iglesia de San Juan de Laguardia". E.M.N. Araban. (Bilbo 1985), 219-234. or.; "Iglesia de Nuestra Señora, Tuesta". Ibid. 337-347. or.; "Iglesia de la Asunción, Lasarte. (Álava)". Ibid. 247-253. or.
- IZENGABEKOA: "El románico en Vizcaya". *Nosotros los vascos. Arte 2*. libk., Bilbo 1987, 196-207. or.
- IZANGABEKOA: "El Románico y el protogotico en Álava". *Álava en tus manos-en*. (Armando Llanosen zuzend.). (Gasteiz 1983) 4. libk. 46-72. or.
- APRAIZ, A.: "El Románico en Álaba". "Revista Euskal Herria", 65ean, (1911), 154-156. or.
- APRAIZ, A.: "La Historia del Arte en el País Vasco. Problemas e indicaciones". "Hermes. Revista del Arte Vasco", 13an (1918).
- APRAIZ, A.: "Problemas en la Historia del Arte del País Vasco". *Primer Congreso de Estudios Históricos Vascos*-en (Bilbo 1919-1020) 741-754. or.
- APRAIZ, A.: "Ermita de San Miguel de Zuméchaga". E.I.N.A.-n. 1925, 367-370. or.
- ARAGONES ESTRELLA, M^o E.: "El Maestro de San Miguel de Estella y su escuela: Relaciones estilísticas entre la obra esculpida de varias iglesias navarras. *El arte español en épocas de transición*.-en IX C.E.H.A., Leonen 1922.
- ARCO, R.: "El monasterio de Santa Cruz de la Serós". *Linajes de Aragón IV*-an, 1913, 431-455. or.
- ARCO, R.: "El Real Monasterio de San Juan de la Peña". (Jaka 1919).
- ARCO, R.: "El Real Monasterio de Siresa". "I.E.E.A." XXVII-an, 1919, 270-305. or.
- ARIGITA Y LASA, M.: *Historia de la imagen y santuario de San Migel in Excelsis*". (Iruñea 1904).
- ARRONIZ, J.: "La basílica de Estibalitz vista por los arqueólogos y los críticos de arte". *Estibalitz, Fe, Historia y Arte-en*. (Gasteiz 1973).
- AZCARATE, A.: "Elementos de arqueología cristiana en la Vizcaya Medieval". *Eusko Ikaskuntza. Prehistoriako eta arkeologiako saila*, 2 (1984) 7-135. or.
- AZCARATE, J. M.: "Sincretismo en la escultura románica en Navarra". P.V. 1976, 131-150. or.
- AZCARATE, J. M.: *La basílica de San Prudencio de Armentia*. (Gasteiz 1984).
- BANGO TORVISO, I. C.: *El arte románico en España*. "Historia 16". Madrid 1922.
- BARAÑANO, K.: "El capitel en el románico en Vizcaya". *Congreso de Estudios Históricos. Vizcaya en la Edad Media.-an* (Bilbo 1984).
- BARAÑANO, K. y GONZALEZ DE DURANA, F. J.: "Acerca del arte románico en San Agustín de Etxebarria (Elorrio), Santa María de Galdakoa y de Vizcaya en general". *Kobie-n* (Arte Ederrak), 1 (1983), 65-131. or.
- BARAÑANO, K., G. DE DURANA, F. J., JUARISTI, J.: *Arte en el País Vasco*. (Madrid 1988).
- BARRIO LOZA, J.A.: *La Arquitectura románica vizcaína*. (Bilbo 1979).
- BASAS, M.: *Vizcaya monumental*. (Donostia 1987).
- BECERRO DE BENGUA, R.: "Contemplaciones artísticas: Armentia". *Ateneo leon*, (1870-1871), 77-80. or.
- BECERRO DE BENGUA, R.: "Contemplaciones artísticas: Estibalitz". *Ateneo leon*, (1870-1871), 84-86. or.
- BIURRUN, T.: *El arte románico en Navarra*. (Iruñea 1973).
- CAMON AZNAR, J.: *Las bóvedas de cruceña de la catedral de Jaca y Santa Cruz de los Serós*. CSIC. Estación de Estudios Pirenaicos-en. 1945.
- CHUECA GOITIA, F.: *Historia de la arquitectura española. Edad Antigua y Medieval*. (Madrid 1965).
- DIAZ DE ARCAYA, M.: *La basílica de Nuestra Señora de Estibalitz*. (Gasteiz 1904).
- DIAZ DE ARCAYA, M.: *Armentia, su obispado y su basílica de San Andres*. (Gasteiz 1901).
- DURLIAT, M.: *España románica*. (Madrid 1993).

- EGUIA Y LOPEZ DE SABANDO, J.: "Elucubraciones en torno a la basílica de San Prudencio de Armentia (Álava)". *Fiestas de San Prudencio, patrón de las Tierras de Álava*. (Gasteiz 1984).
- ENCISO VIANA, E. y CANTERA ORIVE, J.: G.M.K.I. libk.: *Rioja alavesa*. (Gasteiz 1967).
- ESNAOLA, J.: "La antigua basílica de San Andrés de Armentia". I.E.E.A. Xean, 1902.
- ESNAOLA, J.: *Monografía histórica de Santa María de Estibalitz*. (Gasteiz 1919).
- GAYA NUÑO, J. A.: "El románico en Vizcaya". "A.E.A." n 1944, 24-48. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Estudio iconográfico de la portada románica de Lemóniz". *Kultura lean* (1990) 57-61. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: *Rutas románicas en el País Vasco*. Encuentro Arg., 1998.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Algunos aspectos del arte románico en el País Vasco. Extensión y relaciones de un arte periférico". *Actas del VIII Congreso Nacional de la Historia del Arte*. (Mérida 1992), 73-79. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Asimilación y transmisión del arte románico en el País Vasco". *Kobie-n. Arte ederrak saila*, 12 (1996).
- GOMEZ GOMEZ, A.: "La escultura románica en Navarra, Álava y su entorno". *Revisión del arte medieval en Euskal Herria-n*. Saileko koadernoak. Plastikoa eta monumentuzko arteak. Eusko Ikaskuntza, 15. znb. (Donostia 1996), 98-101. or.
- GOMEZ GOMEZ, A.: "Los inicios de la investigación sobre el Arte Románico en el País Vasco". *Ondare 16an*, Eusko Ikaskuntza (Donostia 1997) 167-174. or.
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M.: "La imagen de la Virgen y su entorno iconográfico-bíblico en la basílica de Estibalitz". *Estibalitz-en*, 1985, 4-8. or.
- GONZALEZ DE ZARATE, J. M. eta beste: "En torno a los motivos ornamentales en la portada Speciosa en la basílica de Estibalitz". *Estibalitz-en* 1987, 19-26. or.
- GUDIOL RICART, J. y GAYA NUÑO, J. A.: "Arquitectura y escultura románicas". A.H., V. libk. (Madrid 1948).
- HUICI, S.: "La iglesia de los Templarios de Torres del Río". *Arquitectura*, Vean, 1923, 52. znb.
- HUICI, S.: "Arqueología vizcaína. Ermita de San Miguel de Zumechaga". *Euskalerrriaren alde*, 14ean (1924).
- IBANEZ, E.: *Esbozo histórico de Villatuerta*. (Iruñea 1930).
- IÑIGUEZ ALMECH, F.: "Sobre tallas románicas del siglo XII". P. V. 112-113. ean, (1968), 203-207. or.
- LACARRA, J.M., y GUDIOL, J.: "El primer arte románico". P. V.n 1944.
- LACOSTE, J.: "San Miguel de Estella". *Homenaje a J. M^o Lacarra-n*. 5. libk. (Zaragoza 1977), 101-132. or.
- LAMBERT, E.: "El pórtico octogonal de Eunáte". *Bol. de la Com. De Monum. Hist. Y Art. De Nav.*, 1925, 219-223. or.
- LAMBERT, E.: "La catedral de Pamplona". P. V.n, 1951, 9-35. or.
- LAMPEREZ, V.: *Monumentos arquitectónicos de España*. 8 libk. (1859-1881).
- LAMPEREZ, V.: *Historia de la arquitectura cristiana española en la Edad Media*. II. libk.
- LAMPEREZ, V.: "Portadas de Ujué y Olite". "I.E.E.A."-n VI, 1898.
- LEKUONA, M.: "El arte medieval en el País Vasco". *Cultura Vasca-n* II. libk., (Donostia 1978).
- LLANOS Y ORTIZ DE LANDALUCE, A.: "Hallazgos arquitectónicos en Estibalitz". *Estibalitz-en* 1973.
- LOJENBIO, L. M.: *Navarre romane*. Zodiaque Arg., 1967.
- PEREZ DE OCARIZ, J. J., y MARTINEZ DE SALINAS, F.: "El arte prerrománico y románico en Álava". *Eusko Ikaskuntza*. (Plastikoa eta monumentuzko arteak) 5ean (1988).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: *Templo de Nuestra Señora de la Asunción de Tuesta*. (Gasteiz 1986).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: "El temor al infierno hacia 1200. Análisis iconográfico de la anástasis de Armentia". *II Curso de Cultura Medieval. Alfonso VIII y su época-n*. (Aguilar del Campóo 1990).
- LOPEZ DE OCARIZ, J. J.: "El tetramorfos anglomorfos en Iratxe y Armentia. Análisis iconográfico e iconológico". P. V.-n. Primer Congr. General de Hist. de Navarra. 11. eranskina (1988) 317-331. or.
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: "Arqueología monumental cristiana en el País Vasco". *Primer Congreso de Estudios Vascos*. 1919, 755-771. or.
- LOPEZ DEL VALLADO, F.: "El románico en Vizcaya". *Geografía del País Vasco-navarro*. Arqueología. Bartzelona, data gabea, 878-889. or.
- LORENZO VILLAMAYOR, F.: "Iglesia de San Pelayo-Bakio". *Monumentos de Vizcaya*, II. libk.an, (Bilbo 1987) 15-21. or.
- MAÑARICUA, A.: *Santa María de Begoña en la historia espiritual de Vizcaya*. (Bilbo 1950).
- MAÑARICUA, A.: *Obisposados en Álava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI*. (Gasteiz 1963).
- MARTINEZ DE AGUIRRE, J. M.: "La portada de San Miguel de estella. Estudio iconológico". P. V. 173an, 1984.
- MARTINEZ DE MARIGORTA: *San Prudencio de Armentia y su maestro Saturio*. (Gasteiz 1939).
- MARTINEZ DE SALINAS, F.: "Temas decorativos en el románico del condado de Treviño". *La formación de Álava. 650 aniversario del pacto de Arriaga (1332-1982)-an*. Congreso de Estudios Históricos, Gasteiz

- 1982, (Gasteiz 1985) II. libk. 627-654. or.
- MENDOZA, F.: *Los relieves del pórtico de Armentia*. Ateneo (Gasteiz 1913).
- MENDOZA, F.: "Álava románica". *Euskalerraren-alde 2an*, 1912, 43-47. or.
- MERINO URRUTIA, J. J.: "La ventana románica de la iglesia parroquial de Barrika". R.S.A.P.A.n, (1954), 351-354. or.
- MOLERO MONEO, L. M.: *La escultura románica en Navarra*. E.A.K. "Historia 16", Madril 1992.
- OCÓN ALONSO, D.: "La primitiva portada de San Andrés de Armentia (Álava). Datos documentales". *Kobie-n* (Aret Ederren atalean) 9 (1992-1993), 167-180. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "Los ecos del último taller de Silos en el románico navarro-aragonés y la influencia bizantina en la escultura española en torno al año 1200". *El románico en Silos-en. IX Centenario de la consagración de la iglesia y claustro 1088-1988*. Silos (Burgosen 1990), 501-510. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "Ego sum ostium, o la puerta del templo como la puerta del cielo en el románico navarro-aragonés". *Cuadernos de Arte e Iconografía*. Fundación Universitaria española. 2, 3 (1989) 125-136. or.
- OCÓN ALONSO, D.: "La recepción de las corrientes artísticas europeas en la escultura monumental en torno a 1200". *El arte español en época de transición*. IX C.E.H.A., (León 1992) 17-26. or.
- OCÓN ALONSO, Dulce: "La arquitectura románica vasca: tipos, modelos y especificidad". *Cuadernos de sección. Plastiko eta monumentuzko arteak* (Eusko Ikaskuntza), 15. znb., 1996, 51-78. or.
- PINEDO, R.: *El santuari de Estibalitz*. (Madril 1940).
- PIQUERAS, W.: "Para que no se pierda. Santa María de Galdácano, el primer monumento románico de Vizcaya". *Vida Vasca-n*, 1939, 191-193. or.
- PORTER, Arthur K.: "Spain or Toulouse? And other questions". *Spain or Toulouse? And other questions. Art Bulletin* Bulletin-en (1924-5).
- PORTER, Arthur K.: *Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Rouds*. 1923, I. libk.
- PORTILLA, M.: *Álava artística y monumental*. "Diccionario Enciclopédico Vasco", I. libk., (Donostia 1970).
- PORTILLA, M.: "Arte románico. Raíces y evolución", *Álava en sus manos-en*. (Gasteiz 1983).
- PORTILLA eta beste.: G.M.K. 8 libk. (Gasteiz 1967-2001).
- RODRIGUEZ VALLE, E., PEREZ BARRIO, M., PASTOR VELEZ, B., IBISATE ARREGUI, A.: "Estibalitz, escuela iconográfica para las iglesias de la Llanada alavesa". *Estibalitz* 1988, 27-31. or.
- RUIZ MALDONADO, M.: *Escultura románica alavesa: el foco de Armentia*. (Bilbo 1991).
- RUIZ DE LOIZAGA, S.: "El templo parroquial de Tuesta". S.A.E.A. 22an (1978).
- SANTANA EZQUERA, A.: "Ermita de San Miguel de Zuméchaga-Munguia". *Monumentos de Bizkaia*, 2. libk. (Bilbo 1987) 167-274. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Iglesia de San Salvador-Fruniz". *Monumentos de Vizcaya-n*, 2. libk. (Bilbo 1987), 101-108. or.
- SANTANA EZQUERRA, A.: "Ermita de San Pedro de Abrisketa-Arrigorriaga". *Monumentos de Bizkaia-n* 3. libk. (Bilbo 1987) 79-85. or.
- SERRANO, E.: "Esculturas románicas navarras". I.E.E.A., IX, 1901.
- SOTO, S. M.: "Recuerdos arqueológicos de Álava". *Estibalitz-en*. (Gasteiz 1984).
- TEJERA, L.: "El monasterio de San Juan de la Peña". I.E.E.A., XXXVII. ean, 1929, 31-59. or. eta 179-198. or.; XXXVIII. ean, 1930, 204. or.; XXXIX. ean, 1931, 52-66. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "La iglesia parroquial de San Jorge de Azuelo". P.V. 3. znb-an, 1940-41. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "Esculturas románicas de Codés". P.V.-n, 1942, 249. or.
- URANGA GALDIANO, J.: "Esculturas románicas del Real Monasterio de Irache". P.V. 6an, 1942, 9-20. or.
- URANGA GALDIANO, J. eta IÑIGUEZ ALMECH, F.: N.E.A.A. II eta III. libk.-ak (Iruñea 1973).
- VAZQUEZ, P.: "Ermita de san Miguel de Zumetxaga". *Bol. de la Com. De Monum. De Vizcaya*, I, 1909.
- VAZQUEZ, P.: "Monumentos artísticos de Vizcaya". I.E.E.A., XVI, 1902, 35-49. or.
- VAZQUEZ DE PARGA, L.: "La historia de Job en un capitel de Pamplona". A.E.A. XIVean, 1940-41, 410. or.
- VAZQUEZ DE PARGA, L., LACARRA, J. M. eta URIA RIU, J.: *Las peregrinaciones a Santiago de Compostela*. 3 libk. (Madril 1949).
- VEGAS, J. I.: "Románico en Álava. Itinerarios para su visita y conocimiento". *Eusko Ikaskuntza-n*. Plastiko eta monumentuzko arteak. 4, (1986).
- VEGAS, J. I.: "San Vicentejo (Álava). XIV Congreso Nacional de Arqueología". (Zaragoza 1977) 27-28. or.
- YARNOZ, J.: "Las iglesias octogonales de Navarra". P.V.-n 1945, 515. or.
- YARZA, J.: *Arte y arquitectura en España 500/1250*. (Madril 1985).
- YBARRA, J.: *Catálogo de los Monumentos de Vizcaya*. (Bilbo 1958).
- YBARRA BERGE, J.: "Una joya del románico en Fruniz". *Vida Vasca-n*, 1947.

OHARRAK

1. J. M. LACARRA, *Historia política del reino de Navarra*. Iruñea 1972, I. libk. 228 . or.
2. "Jaurerri honen profila -J.A. Garcia de Cortázarrek dioenez- bi osagai dituena da: bere onibar eta ondasunen jabeago izatearen baldintza, eta agintaritza publikoaren izaera Bizkai-gune multzo osora (Nerbiotik Debara) hedatua eta Durangaldearena". (*Vizcaya en la Alta Edad Media*. Bilbo, 1983, 44. or.)
3. Ordezkaritza hau, Gaztelako erregeri berak izan zion leialtasunaren ordaina izan zen; baina, trukean, bere aitak gobernatua izan zen Nairako Jaurerriari uko egin behar izan zion, izan ere Naiara eta ia Errioxa osoa Garzia Ordoñez kondearen eta bere emazte Urrakaren menpeko izatera pasa ziren, Alfonsito VI. arentzat hauek baitziren "gure erreinuko aintzaren buruzagi" (LACARRA, O. c., 274. or.)
4. Hitzarmen honen ahalmenez (1087) Errioxan eta Egaren hegoaldean Marañonekin, Araba eta Bizkaia hain zuzen ere okupatuz zeforren lurak Gaztelara igaro ziren behin betirako. Aragoirentzat Mendiko lurak izango ziren, Aragoi ibaiaren Sortaldean kokatutakoak...eta Irati ibaiaren Iparraldean eta Iruñaren sakanean... Erriberan Santxo Ramirezek azkena konkistatu zuenaz gainera, Arkedas bezala (1084). Nafarroako konderria sortu zen, Iruñea, Aibar eta beste zenbait hiribildu... konderri ñimiño bat Santxo Sánchez kondearen gobernupean eta Gaztelako erregeren menpeko, Santxo Ramirez Aragoiko erregearen agintepean geratzen zena. (J.M. LACARRA, O.c., 275. or.)
5. Prozedura honen lekukotza egiten dute agiriak: "Alfonsito errege, Espainia osoa gobernatuz, Bizkaiko konde Lopez Ennekonisek, Araba eta Gipuzkoa..."
6. Toulousen bilduriko kontzilio batetan, Arles, Auch eta Lescairekoak, Iruñea, Baiona eta Barbastroko gotzainek, denak ere frantses jatorrikoak, parte hartu zutenak, gurutzada bezala kanporatuz Espainiarako bidalketa onartua izan zen. Dei honi erantzunaz ultrapirinioetako erresumek Zaragozako biltokira etorri ziren, Biarnoko Gaston Bizkondea, Zentulo bere anaia, Bigorreko kondea, Bernardo, Commigeseko kondea, Pedro, Gabarreteko Bizkondea, Auger, Miramonteko Bizkondea, Lavedango Arnaldo eta Guy de Lons, Lescaireko gotzaina. Hiria errenditu ondoren, zeinarekin mende batzuetako musulmanen aginpidea bukatutzat ematen zen, Zaragozako Jaun Biarnoko Gaston izendatu zen, errekonkistaren benetako egilea. (J. JAURGUIN, *La Vasconia*, 1979, II. libk., 113. or.; ikus baita ere, J. M. LACARRA, O.c., 310. or.
7. M. GOYHENETXE, *Historia general del País Vasco*. I. libk. (Donostia 1999) 261. or.
8. Badirudi Erromak bazuela erresuminerako beste arrazoiren bat nafar erregeekin: Judutarrekin harrera onezko politika, hain zuzen ere.
9. J. M. LACARRA, *Historia Política del reino de Navarra*, I. libk. 337. or. eta beste.
10. "Nous n'avons aucun raison de supposer que le courant ait été unilatéral; au contraire, il est vraiment vraisemblable qu'il y a eu influence réciproque et action dans les deux sens" (G. GAILLARD, *les débuts de la sculpture romane espagnole*. Leon, Jaca, Compostelle. Paris 1938, 227. or.)
11. R. ORSEL, *El mundo románico*. Encuentro Argt., 1983, 100. or.
12. J. E. URANGA eta F. IÑIGUEZ ALNECH, *Arte Medieval Navarro* (N. E. A. A.) Iruñea 1973, II. libk. 9. or.
13. J. L. ORELLA eta E. KORTADI, "Santiago bidea Gipuzkoan. Zuberoatik Zaldueñora". *Eusko Ikaskuntzan. Arte plastikoa eta Monumentuzkoak*, 3, 1985; Elisa GARCIA REYES, "El camino de San Adrián (Gipuzkoa -Araba) en la ruta jacobea. Análisis documental y arqueológico". E.A.A. 15ean, 1987; M. PORTILLA, *Una ruta europea. Por Alava a Compostela. Del paso de San Adrián al Ebro*. (Gasteiz, 1991)
14. "In vertice montis qui dicitur Roncesvals, iuxta capellam Caroli Magni..in quo ut incolae testantur, multa millia quamplures vivi devorati sunt ab impetu luporum..." B.A.H., IV. libk., 1884, 180. or. J. M. LACARRA aipatua, "Roncesvalles". *Estudios de Historia navarra-n*. (Iruñea 1971) 114. or.
15. A.M.N., II, 48. or.
16. L. GRODECKI, *Au seuil de l'art roman. L'Architecture ottonienne*. 1958.
17. *L'Arquitectura Romanica a Catalunya*, II, 32. or.
18. R. OURSEL, *El mundo románico*. Encuentro Argt., 1983, 95. or. Euskal Herrian erromanikoari buruz, XX. mende hasieratik jada, baina 50 urtetik aurrera batez ere, bibliografia oso ugaria da. Ikus, A. GOMEZ GOMEZ, "Bibliografía de la arquitectura y escultura románicas". A. P. M. 15ean, 1996, 529-561. or. Bibliografía funtsezko bat Dulce OCON ALONSO, "La arquitectura románica vasca: Tipos, modelos y especificidad". *Ibid.* 55-58. or. bere oharrekin. Oraindik berrikiago, A. GOMEZ GOMEZ, "Asimilación y transición del arte románico en el País Vasco". *Kobie (Arte Ederrak)* 12an, 1996, 241-261. or.
19. J. GOÑI GAZTAMBIDE, *Historia de los Obispos de Pamplona*. (Iruñea 1978), I. libk. 236. or.
20. *Ibidem*, 304. or.
21. J. GOÑI GAZTANBIDE, O.c., 235. or.
22. J. Goñi Gaztanbidek dio (o.c. 304. or.) ziurra dela azken eta behin betirako sagaratzea 1098. urtean izan zela. Monastegietako antzinako larrukietan elizen sagaratze data bikoitz hori sarritan ematen da. Badu orde horiek azalpenik, izan ere, sarritan aldarea sagaratzen zen lehendabizi eta bukatutako eraikina azkenean.
23. Luis M. LOJENDIO, *Navarre Romane*. Zodiaque Argt. , 1967, 61-120. or.; 370-371.
24. "Arquitectura y escultura románicas" A.H.n V. libk., 1948, 121. or.
25. J. M. LACARRA, "La catedral románica de Pamplona". A. E. A.A. VII. ean, 1931, 73-86. or.
26. A.H.n V. libk., 142. or.
27. L. M. LOJENDIO, *Navarre romane*. Zodiaque Argt. 1967, 233. or. Zein mailataraino iritsiko zen, horren arabera, Moissac-en tailerraren eragina, M.L. Molerok baieztu duena? Cf. "La sculpture du cloître de la

- cathedrale de Pampelune et sa repercussion sur l'art roman navarrais". *Cahiers de civilisation médiévale* 35.ean (1992) 241-246. or. ID.: *La escultura románica en Navarra*. Espainiako artearen kuadernoak. "Historia 16", 1992, 6-12. or.
28. URANGA-IÑIGUEZ, A.M.N. III. libk., 23. or.
29. J. GUDIOL, J. A. GAYA NUÑO, "Arquitectura y escultura románicas". A.H.n V libk. 156. or eta hur.
30. A.M.N. III, 149. or.
31. J. GOÑI GAZTANBIDE, O.c., 297. or.
32. A.M.N.,
33. J. A. BARRIO LOZA, *La arquitectura románica vizcaína*. (Bilbo 1979), 13. or.
34. A.M.N., III, 70-79. or.
35. Ikus, Zangozako Santa Maria la Realeko eta bere atariko deskribapen zehatza, bibliografia ugariduna, C.M.N. IV. libk., 2: *Merindad de Sangüesa*, 367-381. or.
36. J. E. URANGA, "Zangozako Santa Mariako eskulturak". *Las esculturas de Santa Maria la Real de Sangüesa-n*. *Pirineos* VI-an 1950, 53-66. or.
37. C.M.N. IV, 2, 372. or.
38. Urangaren ustez, beren hankak mokokatzen dituzten hegaztien gaia, Sosen hasi zen, Leiren jarraitu zuen, iruindar katedralako hondarretan eusten eta Uncastillon (1156), Ozkabarten (1160), Agüero (1170), Zangozan eta abarretan berrazaltzen da.
39. A.M.N., III, 151. or. eta hu.
40. J. M. AZKARATE, "Nafar eskulturaren sinkretismoa". P.V.n 1976, 142-143. znb. 131-150. or.
41. C.M.N., II, 1, 483-487. or.
42. Anne de EGRY, "Tuterako katedralaren klaustroko eskultura". P.V.n, 74-75 zenb., 1959, 63-107. or., gehi 164 irudi. Ikus baita ere, A. de Egryren artikuluaen laburpen on bat J. R. CASTRO ALABAREN *Tudela monumental*.en T.C.P., 227. znb. III. libk. Iruñea d/g 16-27. or. Anne de Egryk bere azterketa sakonean, Aragoiko artisten eragina aitortzen du baina ohar bat ematen du, bere aurreko aragoiarretatik bereizi egiten dela tuterar klaustroko kapituletako estiloa "eszenen arkitekturazko uztaiatzetan eta irudien gaineko tartek adierazpide berdinekin betetzean. Berau, XII. mendean orokortu egiten den jarduerada da, Nafarroako klaustroetako eskulturen kidetasunean, adibidez, Iruñeko katedralaren klaustroko XII. mendeko antzinako kapitelak bezala edo Lizarrako Ruako San Pedrokoak..."
43. Ikus, Tuterako **Epaiketaren atariaren** ikonografiazko deskribapen on bat, J. E. URANGA- F. IÑIGUEZ ALMECH, A.M.N. III. lanean, 169-170. or.
44. R. OURSEL, *El mundo románico*. Encuentro Argt., 1983, 278. or.
45. Izengabekoa. "Erromanikoa eta protogotikoa Araban". *Alava en tus manos*-en (A. Llanosek zuzen.), (Gasteiz 1983), IV. libk., 46-49. or.
46. A. GOMEZ GOMEZ, "Toberako Santa Maria". *Kobie* (Arte Ederrak) 6an, 1989, 269-276. or.
47. F. LOPEZ DEL VALLADO, "Kristau monumentuzko arkeologia Euskal herrian". *Primer congreso de estudios vascos*-en, 1919, 846. or.
48. A. MAÑARIKUA, Obispados en Alava, Guipuzcoa y Vizcaya hasta fines del siglo XI. (Gasteiz 1963) 37. or.
49. J. AMADOR DE LOS RIOS, *Estudios monumentales*. 44-45. or.; BARAIBAR, *Epigrafía armentense*, 257-260. or.
50. P. Lopez del Valladok uste duen bezala, litekeena da han, XI. mendekoa baino lehenagoko eliza bat egona izatea. Beste XII. mendekoaz ere zalantzak eta iritzi desberdinak daude hainbat ikertzaileengan...Ikus, Dulce Ocon Alonsoren ikerlan berria: "Lehenbiziko Armentiako (Araba) San Andres ataria: Agiritetako oharrak". *Kobie*, 9an, 1992-1993, 107-180. or.
51. V.V., M. N. E. I. libk.: Araba. Eusko Jaurlaritzak 1985, 6-12. or.
52. F. DE MENDOZA, *El ornato arquitectónico de Estibaltz*. (Donostia 1931) 14. or.; A. GOMEZ GOMEZ, "Erromaniko artearen barneratzea eta transmititzea Euskal Herrian". *Kobie* 11n, 1995-1997, 241-261... or.
53. Berriki, merezimendu handiko ikerketak izanak dira Tuestari buruz: F. LOPEZ DEL VALLADO, "Erromanikoa Araban... Tuesta". *Geografía General del País Vasco-Navarron*. (Carrera Candiren Zuzen.), 846-851. or.; S. RUIZ LOYZAGA, "Tuestako parrokia-eliza". B. I. S. S. XXII.ean, 1978, 55-85. or.; M. PORTILLA, "Erromaniko artea. Sustriak eta garapena". *Alava en sus manos*-en (Gasteiz 1983), 41-72. or.; Izengabea: "Tuesta. Gure Amaren eliza". M. N. E.n Araba (Eusko Jaurlaritzak Argt.), 1985, 337-347. or.; J. LOPEZ DE OCARIZ, *Templo de Nuestra Señora de la Asunción de tuesta* (Gasteiz 1986).
54. Inskripzioan *Gartzia Pangua* "Armentiako maisua" aipatzen da azken tokian. Ez dugu berari buruzko inolako berririk. Frai Fernando de Mendozaren iritzi, "Armentiako maisuaren" izengoitia, ohoragarri hutsa izan liteke. "Araba artistikoa. Markinezko San Joan ermita. San Vicentejoko Sortzez Garbia". *Euskal Herriaren-alde-n*, Bilbo 1974, V. libk. 134. or.
55. LOPEZ DEL VALLADO, O.c., 858-859. or.
56. A. GOMEZ GOMEZ, "Toberako Santa Maria: Nekazari erromanikoaren agerpen bat Araban". "Kobie-n" (Arte Ederrak) 1987; Idem: *Toberako Santa Maria*. *Kobie-n*. Arte Ederrak. 6, 1989, 269-276. or.
57. K de BARAÑANO eta J. GONZALEZ DE DURANAK gaur arte (1982) ezagutzen diren Bizkaiko erromaniko eraikin eta aztarna guztien errolda egin zuten beren "Etxebarriako San Agustinen erromaniko arteari buruz eta abar." ikerketan. *Kobie-n* (Arte Ederrak), Bilbo I, 1983, 65-131. or.
58. Fuste hauen urrutiko izan litekeen iturburuari buruz, ikus, J.A. BARRIO LOZA, *La arquitectura románica vizcaína*, 56-57. or.

59. Harmoraren zenbait tokitako aparailuaren desberdintasunak Lopez del Valladori zera pentsa arazten dio, agian segidan burututako eraikuntza batzuk izango direla, denak ere antzinakoak (*Arkeologia*....,870. or.
60. Galdakaoko santa Mariari buruz, ikus: P. VAZQUEZ, "Zumetxagako San Migelen ermita". *Bol. De la Comisión de Monumentos de Vizcaya*, I.ean, 1909; eta baita, *Bol. de Excursiones*, XVI. libk.,127. or.; P. LIZARRALDE, *Andra-Mari. Ikonoğrafiazko, elezaharretako eta historiako saiakera*. (Bilbo 1934); N. PIQUERAS, "Galdakaoko Santa Maria". *Vida Vasca*-n 1966; J. M. BARREBETXEA, "Galdakaoko eliza-aurrea". *Vida Vasca*-n 1966. F. MALO ANGUIANO, *Galdakao, Etxebarri eta Zaratamo. Historia-artezko ikerketa*. (Bilbo 1997).
61. J. A. BARRIO LOZA, O.c., 76. or.
62. "Erdi Aroko artea Euskal Herrian". *Cultura Vasca*-n (Donostia 1978) II. libk. 63. or.
63. J. M. JIMENO JURIO, *Aralarko San Migel*. Iruñea d/g. , T. C. P., 78 znb., 30. or.
64. J. A. BARRIO LOZA, O.c., 27. or. eta beste.
65. Ikus, monastegiekin elkartutako ala beraiei dohainez emanikoak bezala azaltzen diren elizen zerrenda luzea, nahiz eta horrek ez duen esan nahi delako elizak materialki izan zirenik. A. MAÑARIKUA, *Gotzaindegia*... 167-174. or.
66. Barrio Lozak Bizkaiko erromaniko artearen deskribapena bereizgarri dituzten ezaugarriak, bai landare, burualde, estalki, kapitel, eliza-atari nahiz horma aparailu eta abarri dagozkienak laburbiduz bukatzen du. Kostaldeko erromanikoaren nolabaiteko urritasun eta apaltasunari buruz, Dulce Oconen iritziarekin bat egitea besterik ez zaigu gelditzen, Euskal Herriaren ekonomia historian oinarrituta, Bizkaia eta Gipuzkoako erromaniko monumentuen nolabaiteko urritasuna eta bere antzinakotasuna Santiago Bidearen egitura zela eta sortutako baldintzei dagokien bizirautearengatik eman zirela, non honek barrualdeko hiriei lehentasuna eman zien kostaldekoen aurrean. "Une hauetan sortutako kostaldeko hiribilduek (Getari eta Mutriku 1209.ean, Hondarribia 1203an, Bermeo eta Zarautz 1236.ean) ez dute ekonomi gaitasunik izango, ekialde-mendebalde ardatzean garrantziaren mailakako galera eta ipar-hego ardatzaren gorakadaren ondorioz sortutako baldintzei erantzuteko. Orduan, barrualdeko hiriak izango dira salgaiak bideratuko dituztenak ekonomi irabaziak eskuratuz, eraikin berriak sortzeko erabiliz zati bat". D. OCON ALONSO, *Euskal erromaniko arkitektura. Motak, ereduak eta berezitasunak*. Saileko kuadernoak. Plaskiko eta monumentuzko arteak. 15. libk. 1996, 77. or. Ikus baita ere E. FERNANDEZ DE PINEDO, "Berant Erdi Aroko Gasteiz eta bere inguruneke ekonomia eta gizarte gaiak". *Vitoria en la Edad Media*. Historiako Ikerketen Lehen Bilkura: 1981. (Gasteiz 1982) 65-73. or.
67. Badirudi Gaya Nuñez izan zela ipar irlandar jatorria iradoki zuena euskal erromaniko artearentzat (Borrow eta Kells-en liburuetakoa artearena); **via maris** bitartez etorria izan zitekeena, eta Anjel Apraizek litekeena bezala onartu zuen eta baita Barrio Lozak ere beranduago. Ikus, gai honi buruzko bibliografia A. GOMEZ GOMEZ-en, "Ikerlanen hastapenak Erromaniko Arteari buruz Euskal Herrian". "Ondare-n" (Eusko Ikaskuntza) 16, 1997, 173. or.
68. Cristina LLANOS URRUTIA, Euskal Herriko arte adierazpenetako sinbolo iraunkorren azterketa. Gasteiz 1991) 64. or eta hu.
69. J.A. BARANDIARAN, "Zenbait oinarritzko arte kasu euskal herriko gaurko etnografian". "V. Congreso de Estudios Vascos-en", (Bergara 1930), OC. V, 353-361. or.